Олег Рудакевич НАЦІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Академія політико-правових наук України
Академія «Українська Політія»

Олег Рудакевич

НАЦІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Монографія
Видання друге, доповнене

Видавництво Політія
Київ – 2025

Героїчному українському народові, який мужньо протистоїть російській агресії та викликав щиру повагу й підтримку демократичних націй світу – присвячую!

Страсбург (Франція), липень 2022 р. Я з дружиною та внуками біля будівлі Європарламенту. Серед прапорів ЄС на почесному місці стяг України. Після неспровокованої агресії рашистів проти України, ЄС 23.06.2022 р. дав позитивну відповідь на прохання України про набуття нею статусу кандидата у члени Європейського Союзу. В знак солідарності держав об'єднаної Європи з українським народом і був піднятий прапор нашої Батьківщини.

«Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути»

В'ячеслав Липинський – український історик та політичний діяч

Рудакевич Олег Михайлович – доктор політичних наук, професор. Народився 30 березня 1950 р. в селі Кудинівці Зборівського району Тернопільської області у сім'ї сільських учителів Михайла Йосиповича та Марії Володимирівни Рудакевичів

Вищу освіту отримав у Львівському державному університеті імені Івана Франка (1972). У 1987 р. здобув науковий ступінь кандидата філософських наук, а у 2012 р. – доктора політичних наук. З 1981 р. на викладацькій роботі в Західноукраїнському національному університеті, професор кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала.

У 1994–1997 рр. докторант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ініціатор та один із організаторів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політична культура посткомуністичної України: проблеми дослідження та національно-демократичної трансформації» (Тернопіль, 1996). Співавтор та науковий редактор колективної монографії «Політична культура основних суб'єктів історичного процесу в Україні» (Київ, 1997). Тема докторської дисертації «Теоретико-методологічні засади дослідження національної політичної культури» (спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки).

Автор чотирьох одноосібних монографій: «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (Тернопіль, 2009), «Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід» (Тернопіль, 2010), «Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження» (Тернопіль, 2013), «Націологічні засади модернізації українського суспільства» (Київ, 2020). Керівник авторського колективу та співавтор монографій «Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації» (Тернопіль, 2015), «Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації» (Тернопіль, 2021). Опублікував понад 200 наукових та науково-методичних праць, 59 з яких – у фахових виданнях України з політології, філософії, публічного управління та правознавства.

Ініціатор відкриття спеціальності «Політологія» в Тернопільському національному економічному університеті (нині Західноукраїнський національний університеті). Гарант третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності С-2 Політологія.

Почесний професор Західноукраїнського національного університету. Академік Академії політико-правових наук України, академік-секретар Тернопільського відділення АППНУ. Нагороджений «Орденом святих Кирила і Мефодія» Української православної церкви Київського Патріархату.

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
Академія «Українська Політія»

Олег Рудакевич

НАЦІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Монографія
Видання друге, доповнене

Видавництво Політія
Київ – 2025

УДК 323.1:341.231 (477)
Р83

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Наукової установи «Академія «Українська Політія». Протокол № 9 від 09.06.2025 р.

Рецензенти:

Лазарович М. В., доктор політичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, дійсний член Академії політико-правових наук України (Західноукраїнський національний університет)

Мироненко П. В., доктор політичних наук, президент Академії політико-правових наук України, генеральний директор Наукової установи «Академія «Українська Політія»

Федуняк С. Г., доктор політичних наук, професор (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

Рудакевич О. М.
Р83 Націологічні засади модернізації українського суспільства.
Монографія. Видання друге, доповнене. Київ: Видавництво ПОЛІТІЯ, 2025. 435 с.
ISBN 978-617-8166-07-6

У монографії розкриті націологічні засади модернізації українського суспільства. Основна увага зосереджена на таких незмінних впродовж десятиліть проблемах українського націєтворення: обґрунтування моделі модерної української нації, розбудова України як національної держави, осмислення змісту сучасної української національної ідеї, формування адекватної вимогам часу політичної культури, утвердження основ публічної політики та демократії, убезпечення суверенітету української нації в умовах нових геополітичних реалій. В основі дослідження – розроблені автором етнополітична концепція нації і теоретико-методологічні засади аналізу національної політичної культури.

Книга адресована науковцям, політикам, політологам, державним службовцям, активістам громадянського суспільства, студентам, аспірантам, усім, хто цікавиться питаннями життєдіяльності та розвитку української нації.

УДК 323.1:341.231 (477)
Р83

ISBN 978-617-8166-07-6

© Рудакевич О. М., 2025
© Видавництво ПОЛІТІЯ, 2025

ЗМІСТ

Козловець М. А. Наукова творчість, присвячена розбудові нації 9

Передмова автора: Україна в «зачарованому» колі націєтворчих проблем 17

Розділ 1. Етнополітична концепція нації, її пізнавальний потенціал..... 45
1.1. Етнічний принцип самоорганіції людства 45
1.2. Національний принцип – принцип, що розкриває сутнісну ознаку національних спільнот 56
1.3. Сутність та переваги етнополітичної концепції нації 68

Розділ 2. Українська нація, її сучасний стан та перспективи модернізації 75
2.1. Українська нація як об'єкт наукової рефлексії..... 75
2.2. Проблеми формування україномовної соцієтальної культри в Україні 102
2.3. Актуальні націєтворчі ідеї політичної поезії Т. Шевченка 113

Розділ 3. Розбудова України як національної держави 121
3.1. Теоретико-методологічні засади розбудови України як національної держави..... 121
3.2. Особливості інституційних компонентів сучаснної української політичної системи 132
3.3. Націологічні засади етнополітичної толерантності в постреволюційній Україні..... 143

Розділ 4. Зміст сучасної української національно ідеї 153
4.1. Три складові національної ідеї та їх актуальний зміст для України..... 153
4.2. Націєтворча роль процесів українізації, суверенізації та демократизації суспільного життя..... 185
4.3. Взаємозв'язок національної ідентичності та культури в націєтворчому процесі 203

Розділ 5. Сутнісні риси та суперечності української національної політичної культури 213
5.1. Теоретико-методологічні засади національної політичної культури..... 213
5.2. Типологічні ознаки та протиріччя української політичної культури..... 222
5.3. Політична культура об'єднаної Європи та її вплив на вітчизняний політикум..... 237

Розділ 6. Вплив колективного несвідомого на політичні процеси в Україні..... 253
6.1. Ментальні настанови як соцієтальні елемени української політичної культури. Проблеми їх детермінуючої дії..... 253
6.2. Політична міфологія в системі націєтворення та націєбуття..... 271
6.3. Феномен українськості Володимира Антоновича. Його порівняльна характеристика психо-культурних рис українців і росіян..... 285

Розділ 7. Утвердження засад публічності та комунікативної раціональності в процесі розбудови нації..... 297
7.1. Публічна політика в контексті українських реалій 297
7.2. Взаємозв'язок громадянської і національної самоорганізації.....309
7.3. Політика нового регіоналізму Європейського Союзу. Досвід для України (у співавторстві з М. І. Рудакевич).. 318

Розділ. Загрози національній безпеці 361
8.1. Теоретико-методологічні засади безпеки української нації в умовах її відродження та модернізації 361
8.2. Корупція як загроза національному суверенітету. Пізнавальний потенціал теорії політичної системи в дослідженні політичної корупції.....378

Розділ 9. Національний спротив російській агресії як вияв життєздатності модерної української нації… 395
9.1. Активний ідейно-політичний спротив українського народу імперській ідеології путінської росії – важлива умова перемоги України у війні… .....…395
9.2.Етнокультурна самоорганізація як чинник життєздатності та національного спротиву українського народу російській агресії (у співавторстві з М. А. Козловцем)…408

Висновки.....427

Rudakevych O. National principles of the Ukrainian society modernization. Monograph. Second edition, revised

CONTENTS

Kozlovets M. Scientific creativity dedicated to nations building 9

Author's Preface: Ukraine in the «Magic» Circle of Nation-forming Problems 17

Chapter 1. Ethnic and political conception of a nation, its cognitive potential **45**
1.1. The Ethnic Principle of Human Self-Organization 45
1.2. National Principle is a principle that reveals the essential character of national communities 56
1.3. The Essence and Benefits of the Ethnic and political concept of the nation 68

Chapter 2. The Ukrainian nation, its current state and modernization prospects **75**
2.1. Ukrainian nation as the object of scientific reflection 75
2.2. Formation problems of Ukrainian-speaking social culture in Ukraine 102
2.3. Significant national ideas T.Shevchenko's political poetry 113

Chapter 3. Development of Ukraine as a national state **121**
3.1. Theoretical and methodological foundations for the development of Ukraine as a national state 121
3.2. Institutional components peculiarities of modern Ukrainian political culture 132
3.3. Natiological principles of ethnic and political tolerance in post-revolutionary Ukrain 143

Chapter 4. Contents of the modern Ukrainian national idea **153**
4.1. Three components of the national idea and their actual content for Ukraine 153
4.2. The national role of Ukrainianization, sovereignty and democratization of public life 185
4.3. The relationship between national identity and culture in the nation-forming process 203

Chapter 5. Essential features and contradictio ns of Ukrainian national political culture **213**
5.1. Theoretical and Methodological Principles of the National Political Culture Analysis 213

5.2. Typological characteristics and contradictions of Ukrainian political culture 222
5.3. The political culture of a United Europe and its impact on the domestic politics 237

Chapter 6. The Impact of the collective unconscious on the political processes in Ukraine 253
6.1. Mental guidelines as social elements of Ukrainian political culture. The problems of determinating action 253
6.2. Political mythology in the system of nation formation and nation existence 271
6.3. The phenomenon of Volodymyr Antonovych Ukrainian identity. Its comparative characteristic of Ukrainians and Russians psycho-cultural traits 285

Chapter 7. The principles of publicity and communicative rationality establishment in the process of nation formation 297
7.1. Public politics in the context of Ukrainian reality 297
7.2. Interconnection between social and national self-organization 309
7.3. The Policy of the New Regionalization of the European Union: Lessons for Ukraine. (co-authored with M. Rudakevych).. 318

Chapter 8. National Security Threats 361
8.1. Teoretical and methodological fundaments of the of Ukrainian national security under its restoration and modernization 361
8.2. Corruption as a threat to national sovereignty. Cognitive potential of political system theory in the study of political corruption 378

Chapter 9. National resistance to Russian aggression as an expression of the vitality of the modern Ukrainian nation… 395
9.1. Active ideological and political resistance by the Ukrainian people to the imperial ideology of Putin's Russia is an essential condition for Ukraine's victory in the war…. 395
9.2. Ethno-cultural self-organization as a factor of viability and national resistance of the Ukrainian people to russian aggression (co-authored with M. Kozlovets).. 408

CONCLUSIONS 427

НАУКОВА ТВОРЧІСТЬ, ПРИСВЯЧЕНА РОЗБУДОВІ НАЦІЇ. Нотатки про книгу доктора політичних наук, професора, академіка Академії політичних наук України Олега Рудакевича «Націологічні засади модернізації українського суспільства» (Київ : Політія, 2020)

SCIENTIFIC CREATIVITY DEDICATED TO NATIONS BUILDING. Notes on the book «The National Fundamentals of Ukrainian Society Modernization» by Professor Oleh Rudakevych, Doctor of Political Science, Professor, Academician of the Academy of Political Science of Ukraine (Kyiv: Politia, 2020)

Дослідження наукової парадигми національного самовизначення українського народу пов'язане з потребою вироблення та реалізації перспективних моделей національно-державного будівництва. Незважаючи на те, що кремі аспекти етнополітичних процесів розвитку сучасної України досліджуються багатьма науковцями (політологами, філософами, правниками, соціологами та ін.), цілісна, завершена концепція формування, розвитку та перспектив національного самосвердження українського народу до цього часу не сформована. Попри значні обсяги наукових праць, комплекс етносоціальних та етнополітичних наук перебуває на стадії формування і уточнення власного понятійного апарату.

Рудакевич Олег Михайлович належить до науковців, об'єктом дослідження яких є макропроблеми українського націєтворення: статус і стан української нації в суверенній Україні, зміст української національної ідеї, розбудова національної держави, національна політична культура, безпека української нації та держави.

Напередодні свого 70-річчя від дня народження О. М. Рудакевич підготував книгу, яка акумулює результати дослідження процесів українського націєтворення. Проблеми розбудови української нації, які розкриває автор, на жаль, не змінюються впродовж десятиліть новітньої вітчизняної історії. Вони наче створюють «зачаро-

ване» коло, з якого український народ не може вийти, щоб подолати затяжну суспільну кризу та успішно розбудовувати модерну націю.

Хто і чому «зачарував» українців, що вони подібні до білки в колесі, яка щосили біжить, але залишається на місті? Що, на думку автора, заважає українцям вирватися на життєві простори Європи та світу?

Для розуміння мети, змісту і структури книги важливо звернути увагу на головну мотивацію підготовки цього видання. Автор слушно вважає, що однією з основних причин повільного, зигзагоподібного, а то й трагічного характеру розбудови української нації та держави є недостатнє усвідомлення сутності нації і націєтворчого процесу українськими політиками та державними діячами. У цьому є певна вина вітчизняної політології та культивованих нею етнополітології і етнодержавознавства. Незважаючи на те, що в період між світовими війнами українські суспільствознавці В. Старосольський, О. Бочковсикий та ін. заклали основи науки про націю – «Націологію», – у суверенній українській державі соціогуманітарні інститути Національної академії наук України не змогли чи не захотіли продовжити цю українську дослідницьку традицію. Хоча окремі науковці намагалися це зробити, але їх ініціатива не була підтримана. До категорії «нація» та похідних від неї понять, як і в комуно-більшовицьку добу, продовжує спостерігатися насторожене ставлення, щоб, не дай Боже, як кажуть, не звинуватили у націоналізмі. Між тим, будівництво модерної української нації пробуксовує, а поняття національної державності, національного інтересу, національної гідності та гордості, національного виховання і національної ідентичності не стали провідними трендами вітчизняного політичного й гуманітарного дискурсу. Дійсно, термін «націологія» не належить до дискурсу тієї наукової спільноти, яка окреслює комплекс досліджень і суспільно-політичних дисциплін у контексті світоглядних, культурних і політико-правових принципів національного буття. Зазначимо, що нині в жодному закладі вищої освіти, які готують фахових політологів, не викладається навчальна дисципліна «Націологія».

Перш ніж підготувати докторську дисертацію на тему «Теоретико-методологічні засади дослідження національної політичної культури», О. Рудакевич видав монографію «Національний принип:

етнополітична концепція нації» (Тернопіль, 2009 р.), присвячену загальній теорії нації, в якій обґрунтував власний концептуальний підхід до сутності цього суспільно-історичного феномена. На основі загальної теорії самоорганізації він об'єднав базові ідеї основних підходів до теоретичного осмислення нації – етологічного, культурологічного та політологічного – у т. зв. «етнополітичній концепції нації». Це дало можливість досліднику глибоко, в дусі новаторського підходу осмислити політико-культурну сферу національного буття. Але на цьому науковець не зупинився: після успішного захисту дисертаційної роботи він продовжив теоретичний аналіз засадничих націологічних питань України, що врешті-решт розкрило широку палітру проблем і актуальних завдань українського націєтворчого процесу, які розглядаються в рецензованій роботі.

У чому наукова новизна, теоретико-методологічна основа дослідження і підстава успішного аналізу процесу українського національного відродження, здійсненого О. Рудакевичем? На нашу думку, вона полягає в обґрунтуванні дослідником інтегрального розуміння сутності національного феномена та піднятті уявлення про націю з емпіричного на власне теоретичний рівень. В етнополітичній концепції О. Рудакевич розглядає націю не як сукупність її важливих ознак, якими не завжди володіють конкретні національні спільноти, а як процес і результат діалектичного поєднання етнокультурної та політичної самоорганізації великих спільнот в у мовах їх тривалого спільного проживання. Ця істина зафіксована у змісті т. зв. «національного принципу», який виражає основну сутнісну ознаку націй та їх головну закономірність, що має об'єктивний, а отже, необхідний характер.

Переваги етнополітичної концепції нації, як свідчить її використання О. Рудакевичем у дослідженні різних аспектів націєтворення, полягають у тому, що, по-перше, в ній чітко визначено спільну сутнісну ознаку будь-якого різновиду нації (етнічної, політичної чи змішаної – етнополітичної; домодерної, модерної чи постмодерної; внутрішньої (нації-еліти) чи загальноспільнотної нації); по-друге, на її основі можна моделювати динаміку розвитку національних спільнот: трансформацію донаціональних суспільств у нації, діалектику різних типів нації у межах держави, формування гібридних націй – етно-політичних чи політико-етнічних; по-третє,

предметно аналізувати стан, проблеми і перспективи розвитку української нації. Хоч автор і не розглядає свою концепцію нації як «істину в останній інстанції», вважає її відкритою для критики і творчого вдосконалення, використання її в етнополітичному аналізі сучасних процесів в Україні має важливу методологічну роль.

Нема сумніву, що саме національний нігілізм та націологічна неграмотність владоможців, а то й заангажованість чужими національними ідеологемами, перешкоджають відродженню української етнічної нації та її модернізації. Хибною також є настанова вищих органів держави на прискорене формування політичної нації в Україні зі збереженням нинішнього, все ще деформованого в минулі роки, стану української етнічної спільноти. Можна погодитися із твердженням автора, що новітні українські революції 2004 та 2013–2014 рр. значною мірою мали характер національно-визвольної боротьби, спрямованої, з одного боку, на поборювання неоімперської політики путінського режиму, а з іншого, – протидії українському олігархату, який має іноетнічну природу та втілює в життя (у кращому разі) національно нейтральні (космополітичні) цінності та ідеали.

Використання національного принципу щодо аналізу української дійсності дало змогу О. Рудакевичу обґрунтувати важливий висновок: ні українська етнічна нація, ні її політичний двійник, який охоплює усі етнічні групи населення, не є сформованими і стабільними спільнотами. Національна культура етнічних українців не лише не набула цілісного системного характеру, а й продовжує бути істотно зрусифікованою та дезорієнтованою. Політична складова українського національного організму також характеризується фрагментарністю, нігілістичним ставленням значної кількості українців до української нації та держави, готовністю виїхати в інші держави на постійне проживання. Українська політична нація як органічна (добровільна) єдність громадян держави, лише почала формуватися. За короткий проміжок часу не може бути сформована її основа – спільна україноцентрична культура, тим більше, що радянські цінності мали комуно-космополітичний, а не національний характер, і були ворожими для ідеї суверенного буття українського народу. Отже, висновок автора про те, що суб'єкти політичного процесу повинні враховувати потреби та інтереси

обох національних формацій України – етнічної та політичної націй, щоб не лише не допускати їх протистояння, а навпаки – сприяти зближенню на основі спільних цінностей та устремлінь, – заслуговує на особливу увагу. Погоджуємося з тезою дослідника про те, що успішне формування української громадянської нації має передбачати прискорене відродження і модернізацію української етнічної нації та національних меншин і формування т. зв. соціетальної культури на основі української мови як державної.

Поруч із питанням про модель націєтворення в Україні видається суттєвим питання про національний характер держави. Держава як інструмент в руках народу, політичний інститут може цілеспрямовано набувати того чи іншого національного характеру, або мати імперський чи космополітичний зміст. Тому автор резонно ставить питання: чому в українському політичному дискурсі не звертається увага на те, що Україна є чи має бути національною державою? Очевидно, що це заборонена тема. Але всі держави у світі нині є національними – етнонаціональними чи політиконаціональними. Що ж приховує це неофіційне табу? Звичайно, можна таку ситуацію пояснювати традиційним замовчуванням національного характеру української держави комуністичною пропагандою та радянським державознавством. Але сьогодні більшість науковців України отримали наукові ступені в незалежній і суверенній Україні, яка згідно з Декларацією про державний суверенітет 1990 року є «національною державою», що постала на основі природного права української нації на самовизначення, а отже, вони мали би бути вільним від заборон і стереотипів комуністичної доби.

Держава як інструмент розбудови нації засадничо повинна мати національний характер, і цією істиною не можна нехтувати. Якщо рушійною силою формування і зміцнення держави є українська етнічна нація як титульна, то і держава має бути українською за мовою, культурою і традиціями. Коли в суспільстві розпочався процес формування політичної нації з усіх етнічних груп, то держава має виражати також інтереси політичної нації. Отже, сучасна українська держава, як і нація, має, як резонно стверджує О. Рудакевич, подвійну сутність. Практична політика щодо її розбудови має враховувати ці два аспекти, оскільки перекоси в цьому питанні, як засвідчує сучасний політичний

процес, породжують явні або латентні суперечності і стимулюють втручання у політичне життя України недоброзичливих сусідів.

Змістовним і всебічним є аналіз проблеми визначення змісту національної ідеї. О. Рудакевич чи не вперше у вітчизняній літературі запропонував новаторський підхід, який полягає у тому, що національну ідею будь-якої спільноти доцільно структурувати за головним об'єктами відображення у ній національного буття: національної спільноти, національної держави та стратегії національного розвитку. З огляду на це національна ідея завжди охоплює ідею нації, ідею національної держави та національну стратегему. Базуючись на цій методології та етнополітичній концепції нації, науковець розглядає конкретний зміст складових національної ідеї. Очевидно, що цей зміст буде відмінним для кожної національної спільноти, як і різним є сенс національної ідеї на кожному з історичних етапів національного розвою конретної нації. Ми погоджуємось з автором книги, що ідея сучасної української нації полягає у відродженні та прискореній модернізації української етнічної нації, консолідації національних меншин навколо неї із збереженням і розквітом їхніх етнонаціональних культур. Заслуговують на увагу в книзі й міркування дослідника щодо змісту ідеї української національної держави, а також сучасної української стратегеми, що охоплює внутрішній і зовнішній вектори розвитку українського суспільства. Особливо оригінальною та привабливою є ідея про історичну місію українського народу, що висловлена видатним німецьким філософом Й.-Ґ. Гердером: Україна стане «Новою Грецією», яка, як і Еллада, продемонструє Європі та світові зразки нової високогуманної культури та моралі.

Важливе значення для теорії і практики українського національного будівництва має також адекватне наукове осмислення національної культури, особливо її політичної компоненти. Проблема полягає в тому, що українські науковці розглядають політичну культуру здебільшого без урахування її національної сутності й специфіки; у ній переважно досліджується наявність універсальних, наднаціональних демократичних ідей, цінностей і норм. Науковим надбанням О. Рудакевича є розроблення теоретико-методологічних засад дослідження національної політичної культури загалом та української політичної культури зокрема. У політико-культурній сфері, як наголошує автор,

також діє національний принцип, тобто в ній діалектично поєднані політизовані етнокультурні цінності та власне політичні елементи політичної культури. Свідоме й цілеспрямоване формування та поширення національно-специфічних елементів політичної культури безумовно сприятиме націєтворчому процесу і зміцненню української державності. Недостатність цієї складової політичної культури чітко виявляється в діяльності політичної влади в Україні після президентських та парламентських виборів 2019 р.

Викладені в дослідженні теоретико-методологічні настанови автора щодо формування української політичної культури становлять не лише науковий інтерес, а й мають практичне значення. Зокрема, важливою є думка про поділ цінностей національної культури на цінності-цілі, цінності-засоби та цінності-умови; утвердження української нації як головної суспільної цінності, котру слід розглядати як мету політичної діяльності, а не засіб задоволення власних чи групових інтересів; політичні цінності мають відповідати імперативам моральності, менталітетові нації, історичним традиціям і вимогам часу.

Для формування власне української національної політичної культури важливе значення має висновок О. Рудакевича про те, що її серцевиною є національна ідея. Вона, з одного боку, вирішальним чином впливає на актуальний зміст усіх інших соцієтальних елементів політичної культури нації – цінностей, орієнтацій, міфів, стереотипів, символів, традицій тощо, а з іншого, – об'єднує їх у цілісну систему. Це ще раз підтверджує особливу актуальність для сучасного українського суспільства чіткого визначення змісту національної ідеї, який свідомо сприйняла б соціально активна верства народу й очільники держави.

Ми звернули увагу лише на основі ідеї та висновки праці О. Рудакевича щодо націєтворчих проблем в Україні. Очевидна фундаментальність і масштабність авторського аналізу й узагальнень, як і світоглядне значення трактування процесів національно-державного будівництва. Без сумніву, вони спонукатимуть науковців та політиків, державних управлінців і громадських активістів до нового осмислення націологічних засад модернізації українського суспільства. Своєрідною дорожною картою діяльності

суб'єктів історичної творчості в Україні стануть висновки автора, що містяться в останній частині книги, в якій чітко сформульована теоретико-методологічна й політико-практична проблематика націєтворчого процесу.

Рецензована монографія, як й інші наукові праці Олега Рудакевича відповідають в певному розумінні максимі французького філософа Монтеня: «Той предмет, який я досліджую найбільшою мірою – це я сам. Це моя і метафізика, і моя фізика». Промовисті й назви численних наукових праць із теоретичних та практичних проблем національного самовизначення й національно-державного будівництва, які засвідчують пріоритети вченого. Це – «Політична культура основних суб'єктів історичного процесу в Україні» (Київ, 1997 р.); «Національний принцип : етнополітична концепція нації» (Тернопіль, 2009 р.); «Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід» (Тернопіль, 2010 р.), «Політична культура національних спільнот : теорія та методологія дослідження» (Тернопіль, 2013 р.), «Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації» (Тернопіль, 2015 р.). Серед понад 100 статей на націологічну тематику, половина опубліковані у фахових виданнях з філософії, політології, державного управління та правознавства.

Інноваційні ідеї Олега Рудакевича акумулювалися й піднялися до рівня концептуальних засад вітчизняного українського націє- і державотворення. Його свідомість не приглушена цивілізаційними глобалізаційними процесами і всенівелюючими ідеологічними спекуляціями. Олег Михайлович енергійно й безкомпромісно стоїть на позиціях українського відродження, впевненого поступу української нації до європейських цінностей на засадах демократичних свобод, прав і свобод людини.

Козловець М. А., доктор філософських наук, професор, заслужений працівник освіти України

Kozlovets Mykola, Professor of Zhytomyr StateIvan Franko University, Doctor of Philosophy, Professor, Honored Educator of Ukraine

Передмова автора: УКРАЇНА В «ЗАЧАРОВАНОМУ» КОЛІ НАЦІЄТВОРЧИХ ПРОБЛЕМ

Проаналізовано теоретико-методологічні та практичні проблеми українського націєтворення, що актуальні впродовж десятиліть новітньої історії. Вони наче створюють «зачароване» коло, з якого український народ не може вийти, щоб подолати затяжну суспільну кризу та успішно розбудовувати модерну націю. До основних проблем націєтворення віднесено такі: відсутність чіткого уявлення про сутність національного феномену, дискусії щодо моделі модерної української нації, з'ясування перешкод, що стоять на шляху розбудови України як національної держави, невизначеність змісту сучасної української національної ідеї, формування, адекватної вимогам часу політичної культури, нейтралізація негативних рис українського менталітету, вироблення ефективних засобів убезпечення суверенітету української нації та держави. В основі дослідження – розроблені автором етнополітична концепція нації та теоретико-методологічні засади аналізу національної політичної культури. Розкриваючи причини та зміст проблем українського націєтворення, пропонуються шляхи і засоби їх розв'язання.

Ukraine in the «magic» circle of the nation-forming problems

The theoretical, methodological and practical problems of Ukrainian nation-formation that have been relevant in modern history for decades are analyzed. They seem to create a «magic» circle that the Ukrainian people cannot leave in order to overcome the protracted social crisis and build a modern nation successfully. The main problems of nationalization include the following: lack of a clear national phenomenon essence understanding, discussions about modern Ukrainian nation model, finding out the obstacles that interfere into the way of Ukraine's development as a nation state, content uncertainty of the modern Ukrainian national idea, formation of adequate political

time requirements, neutralizing the negative features of the Ukrainian mentality, developing effective means of securing the sovereignty of the Ukrainian nation and state.

The purpose of the study is to ostend the causes and content of these and other nation-forming problems in terms of the nation modern scientific achievements and to offer certain ways and conditions for their implementation.

The main analytical tool used developed by author contain nation ethnic and political concept, the theoretical foundations of the national political culture and so-called «national principle». The latter reveals the essence of the national phenomenon, which lies in the dialectical unity of ethno-cultural and political ways of society self-organization. It is justified theoretically, methodologically and politically expedient to consider two national formations in the Ukrainian society: the Ukrainian ethnic nation that is being revived and the political nation that has begun to emerge. The modern Ukrainian nation combines the essential characteristics of both communities. The objective necessity for Ukraine to acquire real features of a nation-state has been proved, which will fully express the Ukrainian nation interests and aspirations. The conclusion according to which the Ukrainian national idea should reflect three vital social processes is justified: formation and development of the modern Ukrainian nation; development of Ukraine as a nation state; implementation of social development strategies. Therefore, the Ukrainian national idea has three logical components: the idea of the nation, the idea of the national state and the national stratigem. The political culture of Ukraine must acquire a national character and content, that is, to reflect adequately national interests, the ideal of the future social order, traditions that have been tested over time. The subjects of historical creativity must critically analyze the mental guidelines in order to reinforce the effect of the positive and counteract the influence of negative archetypes. National security should be provided not so much by external factors but by the power of the national state and the system of voluntary national self-defense.

Круговерть новітньої історії України викликає значне занепокоєння. Наші предки вели жертовну боротьбу за власну держав-

ність, проголошували її, але не могли втримати через брак усвідомлення життєвих національних потреб та міжусобні протистояння.

У XXI ст. рух від Майдану до Майдану стає вже звичним і, здається, безкінечним явищем. Крутимось, немов білка в колесі наших традиційних українських проблем: експериментуємо над конституційними нормами, змінюємо правові засади виборчого законодавства та господарської діяльності, вкотре реорганізуємо правоохоронні й фіскальні органи, приймаємо програми «удосконалення» сфер освіти та охорони здоров'я; кожного разу сподіваємось, що віддали владу в надійні руки, але в підсумку суттєво відстаємо у розвитку. Можливо, це тому, що ми не дали відповіді на принципові питання нашого життєустрою, не відкрили двері в політику щирим і фахово підготовленим патріотам,; тверезо не оцінили людські та природні ресурси,; не виявили наполегливості і не дали принципової оцінки хибам національного характеру,; не вели рішучої боротьби з ворогами нашої державності й культури?

А, можливо, правильно вважає відомий економіст і громадський діяч О. Савченко, який у книзі «АНТИУКРАЇНЕЦЬ або воля до влади, поразки чи зради» (2017 р.) обстоює думку про те, що в Україні, де 80% населення – люди вкрай нужденні і мало пристосовані до самоствердження, – верх взяли «антиукраїнці». Саме вони, на думку науковця, «в останні століття в більшості епізодів історії України визначали її трагічну ходу» [10, с. 6]. Антиукраїнець – це не лише представник правлячої верхівки, який «здає» національні інтереси, а й «звичайний» українець – «малорос, хохол, маленький українець, тобто людина, яка готова і звикла до меншовартості, корупції, поразки чи зрад та глузування з себе». Такий «антиукраїнець» «живе майже в кожному другому із нас», – вважає О. Савченко.

Бездержавне існування суттєво підірвало творчий потенціал нації. Але події, які відбулися через два роки після одкровень авторитетного економіста, значною мірою спростовують тезу про те, що наше суспільство розділилося навпіл на щирих українців і брутальних антиукраїнців. Народ масово вийшов на революційні майдани і чітко виявив свою громадянську мужність та національну гідність. Злочинний і продажний уряд під тиском самоорганізованого народу

ганебно покинув державу. Україна знову визначилась як парламентсько-президентська республіка, відновилися збройні сили, зросла політична та національна свідомість громадян. Однак незабаром підтвердилася істина, що революція чогось варта лише тоді, коли здатна захистити свої завоювання. Новоявлені «патріоти»-корупціонери разом з перефарбованими регіоналами знову пограбували народ. Люди в розпачі довірили владу далеким від реальної політики особам, сподіваючись на їх моральну непорочність, патріотизм і заповзятість. Але традиційні українські проблеми знову даються взнаки. У цьому нонтексті варто згадати важливу закономірність.

Мова йде про принцип Парето, згідно з яким лише відносно невелика частка затрачених засобів, зусиль чи факторів дає основний результат в управлінській діяльності, бізнесі, спорті, особистому житті. Математично це виражається співвідношенням 80:20 і характеризує не лише соціальні, а й інші процеси. Так, у 1963 р. в IBM було виявлено, що приблизно 80% комп'ютерного часу витрачається на опрацювання 20% команд програми. Враховуючи це, інженери переробили програмне забезпечення так, щоб найбільш часто використовувані функції стали зручнішими для користувачів, що зробило комп'ютери IBM більш ефективними, ніж аналоги конкурентних фірм.

У політиці принцип 80:20 також діє, і не випадково його автор – італійський економіст і соціолог Вільфредо Парето – є одним із фундаторів класичної теорії еліт, згідно з якою реальна влада завжди належить меншості – так званому політичному класові. Успішний політичний процес залежить не так від кількості прийнятих рішень, чисельності депутатів чи міністрів, як від якості кадрів та нормативних документів, від науково обґрунтованої стратегії. Кваліфіковані політики й менеджери мають добре розуміти предмет і завдання своєї діяльності, вміти вникати в сутність суспільних процесів, передбачати їх наслідки.

В Україні співвідношення 80:20 також виявляється у суспільному житті, але за нинішніх обставин, коли невелика кількість багатих, але національно байдужих, а то й ворожих людей визначає політичний процес, дія закономірності Парето має антиукраїнські наслідки.

Логічно припустити, що коли в суспільстві ведуться затяжні дискусії про сутність та причини політичних процесів, не приймаються ефективні рішення, не вирішуються актуальні проблеми – це означає, що суспільство функціонує як «бігу білки в колесі»: не раціонально, не послідовно, хаотично, екстенсивно. Щодо конкретних причин негараздів сучасного українського суспільства можна загалом погодитися з твердженням, що в нашій країні наявні три основі проблеми: «1) безвідповідальність виборних і посадових осіб за свої дії чи бездіяльність; 2) крах системи управління (на всіх рівнях вона замінена Системою адміністративної ренти) і 3) відсутністю культури (системи цінностей) у всіх сферах життя. Все інше наслідки» [5]. Ці проблеми, як резонно зазначає блогер В. Панько, Президент може подолати, лише опершись на відповідальне громадянське суспільство. Воно має допомогти «викристалізувати 20% активних і адекватних людей, котрі, згідно з принципом Парето, здійснять 80% потрібних змін. Плюс – створити необхідні інструменти та механізми для цих перетворень» [5].

Крім «активних і адекватних» кадрів та «інструментів», необхідних для суспільних трансформацій, важливо виробити ідеологію радикальних перемін, дати їй наукове підґрунтя. З огляду на це, на нашу думку, вихід українського суспільства із затяжної суспільно-економічної кризи, політичних та духовних деформацій полягає у формуванні об'єктивних знань про закономірності суспільних процесів, зокрема з основ формування та функціонування модерних національних спільнот. Йдеться про такі традиційні і наче «зачаровані» проблеми українського націтворення та націєбуття:

Що таке нація і до якого типу національних спільнот належить український народ?

Чи є Україна національною державою?

У чому полягає суть сучасної української національної ідеї?

Як пояснити парадокси національної політичної культури?

Які загрози несе традиційний український менталітет?

Як убезпечити суверенітет і територіальну цілісність української нації й держави?

Чому не робимо належних висновків з історії свого народу?

Мета дослідження – розкрити зміст цих важливих націєтворчих проблем з точки зору етнополітичної науки та політичної культурології, зокрема розроблених автором етнополітичної концепції нації і теоретико-методологічних засад дослідження та формування національної політичної культури, а також запропонувати певні шляхи та умови їх вирішення.

Слово «проблема» в давньогрецькій мові означало «кинуте вперед», «поставлене попереду», тобто – це перепона на шляху вирішення актуальних завдань, що стоять перед людиною чи спільнотою. Відомо, що у т. зв. «піраміді» суспільних проблем кожне проблемне питання здійснює рух від маловідомої, погано зрозумілої проблеми до відомої, хоч і не чітко усвідомленої вузьким колом інтелектуалів. Далі актуальні проблеми стають доволі відомими і зрозумілими широкому загалу. Завдання науковців і політиків – здійснити аналіз проблеми до того, як вона стала загрозливою. У динаміці проблеми усвідомлюється не лише її сутність, а й розуміння «вартості», тобто зусиль, коштів і часу, яких вимагатиме її вирішення. Це нерідко зумовлює згасання інтересу до проблеми, оскільки, як виявляється, у суспільстві немає необхідних ресурсів. Відповідно проблема перетворюється у постпроблему – до неї втрачається інтерес і вона зникає з поля зору управлінців та громадян.

Якою є історія виникнення і трансформації українських націєтворчих проблем упродовж майже трьох десятків років існування незалежної держави? У 90-х рр. минулого століття, особливо протягом перших п'яти років суверенного буття, у науковому та політичному дискурсі домінували поняття «відродження» та «розбудова української нації» і пов'язані з ними проблеми: як відродити національну пам'ять, гідність та гордість зросійщених українців, у чому суть життєвих національних інтересів, на яких засадах розбудовувати національну економіку, яка стратегічна мета української держави тощо. Здавалося, що суспільство і держава зможуть за короткий проміжок часу подолати наслідки комуно-радянського заідеологізованого режиму та русифікації. Однак усвідомлення складності ментальної перебудови українського соціуму та глибока економічна криза й галопуюча інфляція, що поставили народ

на межу виживання, поступово відтіснили актуальність націєтворчого процесу. В цих умовах перефарбовані комуністи, задля збереження своєї влади, почали свідомо гальмувати національно-демократичну трансформацію суспільства. Їм вигідніше було законсервувати совкову психологію мас, узвичаєний патерналізм та проросійську орієнтацію значної частини населення, оскільки тоді виборці продовжуватимуть голосувати за них. Національне відродження етнічних українців, українська духовність і традиції все частіше сприймалися проросійськи орієнтованими офіційними чинникамиов небажаними, а то й рецидивами радикального націоналізму та бандерівщини. Пригадаймо, хоча б організовані регіоналами так звані «антифашистські» маніфестації в Києві й регіонах держави у 2013 р. та провокаційне видання комуніста Г. Крючкова й одного з ідеологів регіоналів Д. Табачника «Фашизм в Украине: угроза или реальность», в якій обґрунтовувалася «небезпека фашизації країни» [4]. Саме ідеї цієї книги нині активно використовує російська пропаганда в боротьбі проти суверенної України.

Однак невирішені етнополітичні та інші життєві проблеми молодої української держави, особливо соціально-економічні негаразди, створювали все більшу суспільну напругу, яка призводила до неминучих конфліктів, що чітко виявилися під час Помаранчевої революції та Революції гідності. Революційні виступи народу, його завзяття у боротьбі за свої національні та соціальні інтереси засвідчили не лише невирішені проблеми української етнічної нації, а й певний поступ України у формуванні громадянської спільноти,– т. зв. української політичної нації. За таких умов набуває актуальності проблема співвідношення, взаємозв'язку та взаємодії української етнічної нації, відродження якої було ще не завершеним, та української політичної нації, яка лише формувалася. За президентів Л. Кучми та В. Януковича у державній політиці наголос робився на громадянській консолідації мас, а етнонаціональне відродження замовчувалося і, все більше відтіснялося у сферу приватного життя. Це насторжувало етнічних українців, які в державі «Україна» втрачали упевненість у незворотності процесу українського національного відродження.

Нова українська влада після Революції гідності дещо відновила динамічну рівновагу між двома національними формаціями в державі. Однак задля збереження влади Президент П. Порошенко наприкінці своєї каденції взяв курс на використання українських етнонаціональних чинників у передвиборчих змаганнях. На фоні затяжної українсько-російської війни, на якій почала наживатися влада, виборці віддали голоси за політично позасистемних лідерів громадської думки, які сповідували ортодоксальні ліберальні цінності, що межували з космополітизмом. Хоч команда В. Зеленського і відмовилася від анонсованого перед виборами перегляду гуманітарних законів на користь російськомовних громадян – у суспільній свідомості та організованих протестах почала підніматися т. зв. хвиля «зради», яка знову засвідчила актуальність націєтворчих проблем в Україні.

У книзі, яка запропонована читачеві, розміщені наукові праці, які дають авторське трактування цих важливих українських націєтворчих проблем з точки зору етнополітичної науки та політичної культурології, зокрема розробленої автором етнополітичної концепції нації і теоретико-методологічних засад дослідження та формування національної політичної культури. За 30 років дослідницької діяльності з цієї тематики опубліковано монографії та наукові статті. У них розкривається не лише зміст зазначених проблем, а й пропонуються шляхи та умови їх вирішення, що сприятимуть формуванню модерної уранської нації.

Проаналізуємо зміст найбільш актуальних проблем, що стоять на шляху формування модерної української нації, виокремивши їх теоретико-методологічні та соціально-політичні компоненти. Матимемо на увазі, що перехід європейських та інших народів від традиційного до модерного суспільства як соціальний та цивілізаційний процес, що активно відбувався впродовж XVI–XX ст., суспроводжувався утвердженням ринкових відносин, індустіалізацією та подоланням станових привілеїв, утворенням централізованих суверенних національних держав, відокремленням церкви від держави, кодифікацією національних мов, формуванням спільної культурної основи у громадян держави, наданням рівних громадянських прав

представникам різних національностей, створенням основ громадянського суспільства, утвердженням принципів конституціоналізму та верховенства права. Рядянська індустріалізація, колективізація і т. зв. «культурна революція», які у літературі справедливо характеризують, як контрмодернізаційні дії, сформували засади неофеодалізму, з основними рисами і наслідками яких українське суспільство значною мірою функціонує у XXI ст. Це означає, що етнокультурна, соціальна, економічна та політична модернізація українського суспільства супроводжується боротьбою між носіями традиційниих радянських ментальних рис та модерністськими елітами, що виявляється і після президентських виборів 2019 р. Однак формування української модерної нації в контексті функціонування та вдосконалення сучасної світової модерної цивілізації, прискорюється і його вже неможливо зупинити.

Головною проблемою в сукупності націєтворчих завдань є, на нашу думку, невизначеність та принципово різне тлумачення сутності національного феномена.

У вітчизняній націології відсутня загальноприйнята теорія нації. Значна кількість науковців все ще переважно застосовує етнічний підхід до трактування сутності нації, засади якого у своєрідній інтерпретації використовували вчені та ідеологи в радянську добу. Однак, домінантною все більше стає політична концепція національної спільноти, яку наполегливо культивують наукові центри, якими опікується держава. На такий підхід суттєво впливає західна, особливо американська, етнополітологія.

Серед народного загалу домінує етнічне розуміння нації. Політичні сили, що базуються на своїх ідеологічних засадах, наполягають на розбудові то політичної, то етнічної, то гібридної – етнополітичної – нації. Офіційна державна етнополітика дотримується пріоритету політичної моделі модерної української нації. Її цілеспрямовано підтримує і нинішня влада в Україні.

У монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.) та статтях «Етнічний принцип самоорганізації людства» (2008 р.), «Національний принцип саморганізації соціуму» (2009 р.), «Принцип, що розкриває сутнісну ознаку на-

ціональних спільнот» (2012 р.) й інших публікаціях ми обґрунтували авторську концепцію нації. Нація розглядається як спільнота, в якій діалектично поєднані етнокультурна та політична самоорганізація народу на певній території планети Земля, в чому і полягає сутність т. зв. «національного принципу» [8, с. 79–120]. Кожна із складових самоорганізаційного механізму володіє ознаками універсальності та автономності, однак лише їх єднання дає синергійний ефект у новій формі соціального буття – нації.

Переваги етнополітичної концепції нації полягають у тому, що, по-перше, в ній чітко визначено спільну сутнісну ознаку будь-якого різновиду нації (етнічної, політичної чи змішаної – етнополітичної; давньої чи сучасної; внутрішньої (нації-еліти) чи загальнонародної нації); по-друге, на її основі можна моделювати динаміку розвитку національних спільнот: трансформацію донаціональних суспільств у нації, діалектику різних типів нації у межах держави, формування гібридних націй – етно-політичних чи політико-енічних; по-третє, предметно аналізувати та передбачати розвиток української нації.

У ситуації, що склалася в Україні, слід звернутися до теорії та методології етнополітичної концепції нації, яка має не лише значний пізнавальний потенціал, а й прикладне значення. Її використання одопоможе виробити етнополітику, спямовану на активізацію націєтворчого процесу в Україні як на етнічній, так і політичній основі, а також цілеспрямовано формувати модерну українську націю, яка об'єднає ці національні формації.

Стан і перспективи розвитку української нації. Оцінивши стан дослідження сучасної української нації, можна стверджувати, що пострадянська українська нація ще не стала об'єктом всебічного і глибокого наукового аналізу. Українська націологія основну увагу приділяє осмисленню теоретичних основ формування політичної нації в українській державі. Водночас простежуються спроби обґрунтувати неактуальність і навіть шкідливість уваги до відродження української етнічної нації, :мовляв, це перешкоджатиме формуванню консолідованої української спільноти. Не усвідомлюється також складна діалектика взаємин української етнічної і

політичної націй у сучасній українській державі, а також динаміка національного феномена в умовах переходу світової цивілізації до постмодерну.

У науковій літературі простежується некритичне сприйняття вітчизнаняною націологією ортодоксальних ліберальних учень про політичну націю, в яких етнічність виноситься за рамки змісту поняття «нація», а також нехтуються колективні етнокультурні та інші права й свободи громадян, їх відповідні потреби та інтереси. Поза належною увагою досі залишається ідея соцієтальної культури, як основи розбудови громадянських націй.

Взявши за основу етнополітичну концепцію національних спільнот, ми звертаємо увагу на важливість усвідомлення того факту, що в українській державі сьогодні співіснують українська етнічна нація, яка відроджується після століть підневільного існування, йа кож українська політична нація, яка формується, об'єднуючи усі етнічні спільноти держави. Націологам слід зважати на те, що українські етнічна та політична нації, з одного боку, мають своє відносно самостійне буття, свої цінності та пріоритети, а з іншого – значною мірою збігаються за особовим складом, суспільними іституціями та цілями. Держава та громадянське суспільство повинні підтримувати ці національні формації у діалектичній взаємодії і сприяти їх майбутній конвергенції у гібридний тип спільноти – в українську етнополітичну націю, якою, наприклад, сьогодні вважається французька нація. Крім цього, належних зусиль вимагає подолоння фрагментарності української політичної еліти та перетворення її на консолідовану «націю-еліту» як соціально-політичну основу української нації;

Обґрунтовано висновок, що теоретично безпідставними та політично шкідливими є міркування про те, що нині слід відмовитися від вживання у науковому та політичному дискурсі поняття «українська етнічна нація» і використовувати для позначення українського народу лише узагальнювальний термін «українська нація», що нібито відповідає Рекомендації ПАРЄ 1735 (2006) «Про поняття «нація». Це, мовляв, сприятиме формуванню і зміцненню політичної (громадянської) нації в українській державі [3, с. 158–159]. Насправді,

логіка процесу формування громадянської нації в такій державі як Україна вимагає особливої уваги саме до культурного та політичного відродження української етнічної нації, як системотворчого ядра модерної української спільноти.

Рух до утвердження засад громадянської нації в Україні повинен передбачати формування т. зв. «соцієтальної культури», яка базується на державній мові і стосується політичних та інших суспільних інститутів, які активно й безперешкодно використовуються громадянами різних національностей [2, с. 26–27].

Водночас необхідно відмовитися від сповідування ортодоксальної ліберальної ідеї про те, що етнічні, як і релігійні потреби, мають залишатися у сфері приватного життя. Слід офіційно визнати колективні права етнічних груп. Національні й етнічні меншини та малочисельні корінні народи, які мають належний рівень етнічної самосвідомості та самоорганізації, можуть формувати за підтримки держави власні соціальні інститути – освітні заклади, театри, ЗМІ, релігійні об'єднання, громадські та політичні організації на основі національних мов,; тобто формувати власну соцієтальну культуру, яка буде автономно функціонувати і безконфліктно взаємодіяти з україномовною загальнонаціональною соцієтальною культурою.

Втілення ідей та практичних рекомендацій етнополітичної концепції нації може відіграти важливу роль в утвердженні етнополітичної толерантності в Україні, оскільки це закладе світоглядні та політичні засади безконфліктного сприйняття ідеї модерної української нації як гібридної, що поєднує сутнісні риси етнічної і політичної моделей національних спільнот, а отже, створить сприятливі умови розвитку всіх етнічних груп в Україні.

Нинішній українській владі, бізнесменам та рядовим українцям слід глибоко усвідомити політичні заповіти Тараса Шевченка щодо відродження та консолідації української нації. Особливо актуальними вважаємо такі: у зверненні до панів, які безсоромно експлуатують власний народ, поет застерігав: «Схаменіться! Будьте люде, бо лихо вам буде. Розкуються незабаром Заковані люде… І потече сторіками Кров у синє море Дітей ваших…» [13, с. 293]; щоб настали в Україні

кращі часи, наголошував Т. Шевченко, магнати мають поділитися із співвітчизниками, з простолюдом: «Обніміте ж, брати мої, Найменшого брата, – Нехай мати усміхнеться, Заплакана мати!... І забудеться срамотна Давняя година, І оживе добра слава, Слава України…» [13, с. 298]; слід також рішуче позбавлятися головного внутрішнього ворога українського народу – малоросійства, москвофільства й зрадництва. Тих, хто служить «отечеству чужому», поет таврує грізними словами: «Раби, підніжки, грязь Москви, Варшавськеє сміття, ваші пани, Ясновельможнії гетьмани» [13, с. 296].

Стан та динаміка сучасної української спільноти, її етнічних і політичних вимірів розкрито нами в розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження модерної української нації» колективної монографії «Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації» [11, с. 10–43], статтях «Українська нація як об'єкт наукової рефлексії» (2019 р.), «Фрормування соцієтальної культури в Україні: стан і перспектива» (2008 р.), «Націологічні засади етнополітичної толерантності в постреволюційній Україні» (2015 р.), «Актуальні націєтворчі ідеї політичної поезії Т. Шевченка» (2014 р.) та інших.

Відповідаючи на питання «Чи є Україна повноцінною національною державою?», слід зазначити, що національному характеру української держави у вітчизняній літературі приділяється мало уваги, хоч і започатковано наукову дисципліну «Етнодержавознавство». Це пов'язано з інерційним впливом комуно-радянської ідеології, що трактувала національну державу «буржуазною» та «націоналістичною», а також із стереотипним твердженням про те, що в умовах постмодерну держави вже не є національними. Здебільшого не усвідомлюється той факт, що політичні нації також розбудовують національні держави, оскільки створені ними політії мають виражати й захищати їхні інтереси (наприклад, ніхто на піддає сумніву думку про те, що США, Канада чи Бразилія є національними державами). Також простежується ототожнення понять «національна держава» і «нація-держава».

Політичні культурологи недостатньо уваги придяляють дослідженню інституційних компонентів національної політичної культури, зокрема утвердженню в політичній свідомості феномена української держави як важливої політичної цінності, поваги до її історичних традицій, історичної місії тощо.

Хоч держава Україна володіє певними атрибутами української етнічної нації (українські національні символи – прапор, герб, гімн – набули статусу державних), але офіційна політика уникає визначення держави як національної і не докладає у цьому напрямі належних зусиль. Позиції політичних партій різні, що пов'язано з відмінностями їх програмно-ідеологічних засад. Революційні виступи українського народу у 2004 р. та 2013–2014 рр. мали сутєвий компонент національного самоусвідомлення та самоствердження. Актуальними все ще є «За українську Україну!», «Подолати внутрішню окупацію України!», а останніми роками ще й «Зупинити наростання зовнішнього управління державою!». Водночас ворожі політичні сили поширюють вигадки про те, що українці не здатні до розбудови власної політії, що Україна за роки незалежності так і не сформувалась як повноцінна держава, мовляв, це failed state (держава, що не відбулася).

Враховуючи зміст і спрямування націєтворчого процесу в Україні, слід враховувати потрійну сусність української держави як національної. По-перше, це – держава української етнічної нації без якої вона не могла бути проголошена та розбудована. По-друге, Україна – держава української політичної нації, основи якої формуються та розвиваються. По-третє, в перспективі – це держава української етнополітичної нації, яка поєднає сутнісні риси цих різновидів держави.

Національний характер української держави має бути чітко окреслений в Конституції, принаймні так, як це записано в «Декларації про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р.: Україна «як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення» [1]. Загалом український конституціоналізм та українська правова ідеологія мають органічно поєднуватися з основами української національної

ідеології, що визначає українську націю та українську національну державу як вищі цінності народу, поруч із правами та свободами людини й громадянина.

Розвинена національна державність в Україні постане тоді, коли дієвим стане механізм народного самовизначення; будуть усвідомлюватися національні інтереси, що визначатимуть політичну стратегію держави; проукраїнською буде кадрова політика; влада набуде належної легітимності й авторитету в українському суспільстві та на міжнародній арені.

Важливі теоретичні та практичні питання національно-державного будівництва розглянуто в статтях «Теоретико-методологічні засади розбудови України як національної держави» (2012 р.), «Три складові національної ідеї та їх актуальний зміст для України» (2018 р.), «Особливості інституційних компонентів сучасної української політичної культури» (2009 р.), «Культурні та ідеологічні засади національної моделі конституціоналізму» (2012 р.) та ін.

Незмінно актуальним для України залишається питання «У чому сенс сучасної української національної ідеї?». Незважаючи на чималу кількість наукових і публіцистичних публікацій на цю тему, у вітчизняній літературі відсутня концепція національної ідеї, що базується на сучасних досягненнях етнополітичної науки та її важливої складової – націології. По-перше, не усвідомлюється той факт, що в українській державі співіснують українська етнічна та політична нації, які перебувають у складному діалектичному взаємозв'язку. По-друге, для визначення змісту національної ідеї не розмежовуються різні, але тісно пов'язані об'єкти її відображення – національна спільнота, національна держава та стратегія розвитку країни. По-третє, поняття «національна ідея» не структурується на її логічні складові: «ідея нації», «ідея національної держави», «ідея стратегії розвитку національного соціуму» – «національна стратегема».

Упродовж трьох десятиліть державою не визначена сутність української національної ідеї. Її зміст неодноразово суттєво змінювався і корегувався. Крім цього, національна мета підмінялася

засобом чи умовою її досягнення, або ж зовнішніми чинниками реалізації. Надто абстрактним є також зміст «нашої національної ідеї», визначений і нинішнім Президентом України В. Зеленським в його інавгураційній промові: «Об'єднавшись – зробити неможливе. Всупереч всьому!» [6]. Мовляв, тільки об'єднання зусиль усіх громадян дасть змогу Україні вийти на глобальний рівень і розмовляти з усім світом нарівні.

Очевидно, основна причина проблеми во визначення української національної ідеї полягає у відсутності чітко сформульованої правлячою елітою національної ідеології, що має загальнонародний і позапартійний характер, ухвалений уповноваженими представниками громадянського суспільства. Причиною також є те, що в Україні впливовими все ще є проросійські політичні сили, які, з одного боку, заважають прийняти рішення, що виражає життєві потреби й інтереси українського народу, а з іншого, – намагаються розчинити українську національну ідею «ідеологемами» т. зв. «русского мира», щоб врешті-решт відродити російську імперію.

Зміст *ідеї української нації* на близьку перспективу (до 50-ти років) полягає у відродженні української етнічної нації та розбудові на її основі модерної нації, яка ідейно, культурно та політично об'єднає уукраїнський народ. *Ідея української національної держави* – це ідея формування держави на основі цінностей української етнічної нації та національних меншин, що виражатиме їхні потреби та інтереси, забезпечить суверенітет, безпеку й територіальну цілісність країни. *Українська національна стратегема* містить три взаємопов'язані складові: ідею повернення України в лоно європейської цивілізації із збереженням основ власної культури; ідею набуття Україною цінностей та соціальних стандартів Європейського Союзу, що забезпечить заможне і щасливе життя народу; ідею історичної місії України – постати «новою Грецією» (Й.-Г. Гердер) [12], яка продемонструє світові основи сучасної високогуманної моралі та культури і стане східним форпостом Західної цивілізації.

Практичне втілення кожної складової національної ідеї вимагає реалізації певних субідей, що розкривають мету, засоби та умови національного розвитку.

Магістральними напрями формування модерної української нації є українізація, суверенізація та демократизація суспільного життя. *Українізація* означає повернення народу до природних соціокультурних підвалин свого буття, наповнення політичних орієнтацій змістом, що відповідають життєвим інтересам українців як самобутньої європейської нації, залучення до національного будівництва етнічних меншин і малочисельних корінних народів. *Суверенізація* – це набуття українським народом рис повноправного, самодостатнього суб'єкта міжнародної політики, подолання комплексу меншовартості та виявів зовнішнього управління. Суверенних рис повинні набути діяльність і поведінка елітних груп, функціонування політичних та інших суспільних інститутів, внутрішня і зовнішня політика держави. Умовою успішної українізації та суверенізації політичного життя є послідовна *демократизація* суспільних відносин: безумовна реалізація конституційних прав і свобод людини й громадянина, забезпечення соціальної справедливості, рівності, верховенства права, політичного та ідеологічного плюралізму, свободи опозиційної діяльності тощо.

Для успішного втілення української національної ідеї важливе значення мають: подолання залишків радянської ідентичності, що силоміць нав'язувала громадянам комуністична влада, та формування української національної ідентичності, яка охоплює державно-політичну й етнокультурну складові, що перебувають у діалектичній єдності. Перша з них, хоч і формується швидше за другу, в процесі становлення держави та інституту громадянства, - тривалий час може мати поверхневий, формальний характер. Тільки коли сформується стійкий пласт культурних елементів на основі державної мови й загальнонародних звичаїв і традицій, -конструкція національної ідентичності стане стійкою й ефективною. Поки не сформується національна ідентичність, особливо в провідної верстви країни, націєтворчий процес буде відбуватись мляво й суперечливо. З іншого боку, національний ідентифікаційний процес як відображення в свідомості громадян сутнісних рис нації та її культури не буде продуктивним, доки нація все ще буде культурно та політично нерозвиненою.

Органи держави, заклади освіти й культури, ЗМІ та інститути громадяського суспільства мають розробити стратегічні плани, в яких належна увага буде приділятися і громадянському, і національному вихованню населення, особливо молодих генерацій народу. Належну увагу слід приділити відродженню української національної культури в східних та південних регіонах країни, що зазнали значної русифікації в минулі епохи вітчизняної історії.

Авторське концептуальне трактування сучасної української національної ідеї обґрунтоване в статтях «Три складові національної ідеї та їх актуальний зміст для України» (20108 р.), «Українська національна стратегема початку XXI століття» (2018 р.) та монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.) [8, с. 146–147].

Проблеми формування української національної політичної культури. У вітчизняній політико-культурологічній літературі домінують поняття «політична культура України» та «політична культури суспільства», зміст яких розкривається на основі започаткованого Г. Алмондом суб'єктивно-індивідуалістичного підходу (як сукупність політичних орієнтацій і цінностей громадян держави) безвідносно до їх національності. За таких обставин власне «національна політична культура» як культура спільноти, що відображає національні інтереси, традиції, символи, та інші соцієтальні елементи політичної культури, в т. ч. національну ідею, – залишаються не розкритими. З огляду на це актуальною є проблема розроблення теорії національної політичної культури та осмислення процесів творчого запозичення політичного досвіду високорозвинених демократичних держав Європи і світу.

У монографіях «Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід» (2010 р.) «Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження» (2013 р.) та інших наукових статтях на основі міждисциплінарного підходу і соцієтальної методології розроблено авторську концепцію національної політичної культури, обґрунтовано моделі її структури та функціонування.

Національну політичну культуру визначено, як «сукупність історично сформованих, на основі національної ментальності, національної ідентичності та національних потреб, культурних форм соцієтального характеру – архетипів політичної ментальності, політичних знань і уявлень, національних цінностей та ідеалів, національних міфів, символів, стереотипів мислення і поведінки, норм і принципів політичної діяльності, моделей поведінки, традиційних політичних інститутів, національної ідентичності та національної ідеї, в яких зосереджена життєво важлива інформація про політичний досвід народу. Вони, детермінують спосіб політичного мислення та поведінки окремих членів нації та всієї спільноти, забезпечують ефективне функціонування політичної системи, її відтворення на засадах наступності і спрямовують націю на реалізацію життєво важливих цілей, ідей та ідеалів» [7, с. 402–407]. Уведені в науковий дискурс поняття «політико-культурна суб'єктність нації», «система національної політичної культури», її імперативи та інфраструктура мають значний евристичний потенціал і здатні виконувати методологічну роль у культуротворчій діяльності та посиленні політико-культурної детермінації суспільних процесів .

Концептуальним ядром національної культури є національна ідея. Її формування та реалізація зумовлюють трансформацію змісту всіх культурних форм нації, насамперед, соцієтальних складових національної політичної культури. З іншого боку, національна ідея відображається в системі національних цінностей та ідеалів, символах, міфах, інших складових національної політичної культури, З'ясування впливу національної ідеї на зміст і функціонування соцієтальних форм національної політичної культури – важливе завдання і спосіб дослідження політико-культурної сфери конкретної нації.

Процес формування національної політичної культури в Україні та його специфіка полягає в тому, що одночасно відбувається відродження і динамічний розвиток політичної культури української етнічної та громадянської націй, національних меншин, їх зближення на засадах конституційних цінностей, основними серед

яких є людина, її здоров'я, честь і гідність як найвища цінність держави, державний суверенітет і незалежність України, народ як джерело влади, українська мова і національні символи як державні, повага до прав української етнічної нації та національних меншин.

Загалом сучасна українська політична культура має складний суперечливий і фрагментарний характер та зміст. Формування адекватної вимогам сьогодення української політичної культури має враховувати такі її типологічні ознаки, тенденції розвитку та актуальні завдання:

– подолання посткомуністичного, пострадянського, посттоталітарного та постколоніального характеру вітчизняної політичної культури, властивих їй радянсько-більшовицьких ідеологем і міфів, стереотипів мислення та поведінки, подвійної моралі, конформізму, рудиментів совкової психології тощо;

– забезпечення належної уваги до процесів відродження традиційних національно-політичних цінностей, що пройшли випробовування часом; осмислення вітчизняних культурних надбань, що є результатом формування політичної системи суверенного українського суспільства, становлення й розвитку демократії; творче запозичення політичного досвіду високорозвинених країн;

– вжиття заходів із подолання виявів неорганічності, фрагментарності й амбівалентності в українській політичнійї культурі, цілеспрямоване формування системи політичних цінностей, що відповідають національним інтересам та адекватні досягненням світової цивілізації.

Процес політико-культурної консолідації в Україні гальмується невизначеністю моделі модерної української нації та її держави, несформованістю національної самосвідомості та національної ідентичності, відсутністю традицій міжкультурного діалогу в умовах демократії та чітко сформульованої національної ідеології,і її серцевини – національної ідеї.

Суперечливий вплив української ментальності на політичні процеси. Незважаючи на доволі обширну літературу про українську ментальність та її детермінантну дію в суспільно-політичних процесах, – це питання все ще є недостатньо дослідженим та

доволі дискусійним. Водночас простежується тенденція абсолютизувати позитивні риси українського менталітету і применшувати деструктивний вплив підсвідомих настанов на стан та розвиток українського суспільства. Українська ментальність та українська національна свідомість мають суперечливий характер, що зумовлено як межовістю існування між Східною та Західною цивілізаціями, так і багатовіковим підневільним станом України. Відповідно в культурі нації одночасно проявляються різні й навіть протилежні якості: самовіддана боротьба і пасивність, волелюбність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість та інші.

Виявляючи ментальні настанови, що негативно вплинули на формування національної єдності та державотворчого потенціалу українського народу, спочатку потрібно визначити власні й споконвічні, а потім – набуті в умовах політичного поневолення [9, с. 192–193]. До перших, на наш погляд, належать крайній індивідуалізм (егоцентризм), перевага емоційного, почуттєвого над інтелектом і волею, певні компоненти селянської психологічної настанови. Ці якості української ментальності в політичному житті нації проявилися в домінуванні особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрілості до їх зміцнення, схильності до малих форм організації (громадоцентризму), анархізмі, критиканстві, міжусобній боротьбі, політичній фракційності, «хворобі отаманства», виявах зрівнялівки, перевазі емоцій над розумом і волею в роцесі вирішення політичних проблем, недостатньому розвитку вольових якостей та цілеспрямованості, недисциплінованості, неорганізованості, притупленні почуття громадянського обов'язку тощо.

До другої групи ментальних настанов, що зумовені підневільним станом України протягом соліть, належать такі: психологічна мімікрійність, формалізм, рецидиви рабської психології, комплекси меншовартості та «кривди». У політичній культурі ці психічні якості виявилися у поверховому, формальному сприйнятті політичних явищ і процесів, їх недооцінці, як вирішальних факторів національного життя; недостатньому усвідомленні корінних потреб та інтересів народу, особливо потреби у власній державі;

некритичному сприйнятті чужих політичних цінностей і норм, невірі в сили власного народу і покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав, рабському служінні іноземним правителям, приниженому почутті національної гідності, кар'єризмі ціною зради національних інтересів, проросійських та інших чужинських політичних орієнтаціях. До цієї групи психологічних чинників слід зарахувати також ментальну фрагментарність суспільства, зумовлену тривалою насильницькою розірваністю українського народу та його території між різними державами та цілеспрямованою асиміляцією.

Проголошення державного суверенітету України певною мірою припинило дію негативних чинників на свідомість і політичну поведінку українського народу. Але набуті в минулому риси ментальності ще тривалий час будуть продукувати відповідну суспільну поведінку та політичні орієнтації. Для їх нейтралізації і викорінення слід цілеспрямовано здійснювати виховання усіх вікових груп населення, особливо молодої генерації народу, поєднуючи просвіту (освітні процеси) з активним залученням громадян у суспільно-політичне життя країни та регіону на засадах поваги до закону, моральних норм, героїчних традицій народу. Головним засобом подолання негативних рис української ментальності та політичної культури повинна стати реалізація великої спільної мети нації – побудова високорозвиненої суверенної, соборної і демократичної Української держави.

В епоху сучасних комунікаційних технологій значно зростає роль інших елементів політичної культури, що мають ірраціональну природу та підсвідомий характер функціонування та суттєвоале впливають на життєдіяльність нації. Особливо це стосується сучасних політичних міфів. Так, у масову політичну свідомість українського суспільства ворожі сили закидають міфи про те, що «В Україні національна ідея не спрацювала», «Українці – не державницький, анархістський народ», «Україну в Європі ніхто не чекає» та ін. Поряд із занепадницькими міфами і на противагу їм поширюються популістські й утопічні ідеї, що швидко втрачають свою актуальність в реаліях сьогоденняв. Набули поширення міфи,

спрямовані на дискредитацію українського пантеону національних героїв, історичних подій, культурних пам'яток тощо.

З точки зору політичної доцільності, сучасній Україні потрібні міфологічні концепти, які би піднімали національну гідність та гордість громадян, спонукали їх до активної життєвої позиції і виявів патріотизму. В умовах воєнного протистояння України та Росії важливо формувати контрміфи, що ефективно протистоять ідеологемам «русского мира», звеличують подвиг новітніх українських героїв, орієнтують суспільство на входження України в європейські та світові міжнародні організації.

Теоретичні та практичні питання української політичної психології та політичної ментальності досліджувались нами у монографії «Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід» (2010 р.), статтях, зокрема: «Міфологія в системі національної політичної культури» (2009 р.), «Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження)» (2009 р.), «Феномен українськості Володимира Антоновича в умовах імперської Росії» (2012 р.) та ін.

Загрози безпеці української нації. В умовах загострення протистояння України з нашим історичним ворогом – російською імперською державою, питання національної безпеки стали об'єктом значного дослідницького інтересу. Однак вітчизняна теорія і практика убезпечення національних інтересів мають, на нашу думку, такі недоліки:

– все ще домінують радянські етатичні й авторитарні традиції визначати безпеку країни через поняття «державна безпека», підпорядковуючи йому смисл національної безпеки або ототожнюючи їх;

– поняття «нація» не фігурує ні в переліку об'єктів, ні суб'єктів національної безпеки; замість нього вживається абстрактний термін «суспільство»;

– з поля зору випала така соціальна реальність, як українська етнічна та політична нації, що мають власні безпекові проблеми;

– у процесі розгляду проблеми національної безпеки не робиться наголос на тому, що головним інструментом її убезпечення

є не просто держава, а національна держава, і формування такої держави покищо не завершене;

– у дослідженнях безпекової теми творчо не використовуються досягнення сучасної етнополітології щодо сутності та різновидів нації, розвою націй в умовах модерну та постмодерну.

Враховуючи сказане, у статті «Теоретико-методологічні засади безпеки української нації в умовах її відродження та модернізації» (2017 р.) та інших публікаціях нами запропоновані пріоритети безпекової політики держави і громадянського суспільства:

● слід чітко визначити сутність і зміст поняття «безпека української нації», розкривши його співвідношення з поняттям «безпека української держави;

● у процесі розроблення стратегії безпеки української нації необхідно врахувати той факт, що на теренах української держави існує українська етнічна нація, яка відроджується, та відбувається процес формування української політичної нації. Кожен із цих відносно автономних різновидів української нації вимагає продуманої безпекової політики. Водночас неприпустимим є створення кращих або гірших безпекових умов для етнічної і політичної українських націй, що зрештою спричинить конфлікти між ними і провокуватиме дезінтеграцію українського суспільства. Подібні перекоси, як показує новітня українська історія, призводять до революційного збурення народу та зовнішнього втручання в життєдіяльність держави й суспільства;

● українську державу як суспільний інститут та її безпеку потрібно розглядати, насамперед як умову і засіб убезпечення життєдіяльності української нації. Крім того, сучасна українська держава повинна мати офіційний статус і сутнісні риси національної держави, тобто держави, що виражає життєво важливі потреби й інтереси української нації (етнічної та політичної), плекає і примножує славні традиції національної самооборони;

● оскільки за національну безпеку відповідають очільники держави, необхідно виробити нормативні акти, що забезпечують належний моральний і освітньо-професійний рівень правлячої еліти, а також належне представництво осіб української та інших на-

ціональностей у парламенті, уряді, адміністрації (офісі) глави держави та інших державних і муніципальних органах влади;

● у доктрині національної безпеки слід чітко сформулювати тезу про те, що впродовж усієї історії підступним і вкрай небезпечним ворогом української нації є Росія з її середньовічним імперським мисленням та поведінкою. Врахувавши цю обставину, -слід докласти максимум зусиль для блокування політичного, економічного й гуманітарного (у т.ч. релігійного) впливу Російської Федерації на державотворчі процеси в Україні та наполегливо підтримувати дії, спрямовані на входження української держави в систему колективної безпеки демократичних країн Європи та світу, насамперед набуття членства в НАТО;

● у свідомості українського народу слід цілеспрямовано формувати патріотичну настанову на те, що захист нації та національної держави – священний обов'зок кожного громадянина. Населення України повинно бути готовим до захисту національної безпеки на засадах народної самооборони в добровільних формуваннях, особливо коли держава не є достатньо дієздатною, або коли до влади прийшли агенти інших держав. Слід творчо використати досвід США, Франції та інших політій, в яких створено особливий різновид Національної гвардії – воєнізовані структури з резервістів та добровольців, які, поєднуючи перебування у підрозділах Гвардії з роботою за основним фахом, – періодично проходять військову підготовку, а у кризових ситуаціях можуть швидко стати на захист Вітчизни.

Україно-російська війна стала суровим випробовуванням для українського народу та держави на ефективність вітчизняної безпекової політики. Цій актуальній темі присвячено ряд наших досліджень, серед яких публікація на тему «Активний ідейно-політичний спротив українського народу імперській ідеології путінської Росії як важлива умова перемоги України у війні: лекція для студентів» (Суспільно-політичні процеси, 2023. №22). У ній проаналізовано публічно задекларований та прихований зміст т. зв. «денацифікації» та «демілітаризації» України. Здійснено порівняльний аналіз змісту та протистояння української національної

ідеї та імперської ідеї рашистського режиму у неспровокованій війні Росії проти України.

У 2024 р. опубліковані статті «Безпека державна», «Безпека національна», та «Безпека політична» в «Енциклопедії політики і права» (Київ: «Політія»), та у 2025 р. – стаття «Етнокультурна самоорганізація як чинник життєздатності та національного спротиву українського народу російській агресії», що підготовлена у співавторстві з професором М. А. Козловцем (Humanities Studies: Collection of Scientific Papers, 2025. № 22).

У переліку внутрішніх загроз національній безпеці головною є корупція, що підриває політичну систему суспільства та конституційні засади державного й суспільного ладу загалом. У статті «Пізнавальний потенціал теорії політичної системи в дослідженні політичної корупції» (2018 р.) та інших публікаціях нами проаналізовано зміст корупційної деформації основних структурних ланок політичної системи України: первинних суб'єктів політичної влади, політичних інститутів, політико-правових норм, політичних відносин, політичної свідомості та культури. Обґрунтовано положення про те, що корупція, яка набрала всеосяжного й системного характеру, призводить до зміни сутнісних ознак політичної системи, її паралічу та виродження в кримінальну антинародну систему, що підриває національну безпеку та добробут народу. Боротьба з політичною корупцією повинна охоплювати всі ланки та рівні політичної системи суспільства. Оскільки політична і пов'язана з нею бюрократична корупція в Україні глибоко вкорінені в механізми політичної влади, основним шляхом їх подолання має стати використання політичних засобів, що супроводжуються суворими правоохоронними діями. Йдеться, перш за все, про розвиток і вдосконалення сучасних інститутів прямої і представницької демократії, а також набуття політикою й управлінням публічного характеру; чітке законодавче розмежування функцій законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, контроль за діяльністю кожної з них; розробку і впровадження прозорого виборчого законодавства, в якому передбачені запобіжники проти адміністративного та кримінального втручан-

ня в електоральний процес; утвердження конкурсних засад кадрової політики; посилення контролю за політичними процесами з боку інститутів громадянського суспільства; кардинальні зрушення в суспільній моралі, загальній і політичній культурі населення, зокрема досягнення ментального несприйняття народом виявів корупції в побуті та у відносинах з органами влади; підвищення відповідальності глави держави та уряду за утвердження професійності, моральності та патріотизму в системі публічного управління й адміністрування.

За нинішніх обставин, в яких перебуває Україна, народ, його провідна верства має рішуче розірвати «зачароване» коло націєтворчих проблем, оскільки воно загрожує зневірою в українську національну ідею. У цьому контексті вважаємо доречним зауваження відомого українського історика та політичного діяча Вячеслава Липинського, висловлені в «Листах до братів-хліборобів»: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути».

Згідно принципу Парето, Україні потібно 20% політично активних, щирих, самовідданих та професійно підготовлених громадян, які візьмуть на себе відповідальність за продумані та рішучі дії, спрямовані на розбудову національної держави. Геть національний нігілізм, націологічне невігластво, марні надії на зовнішне управління, на «цивілізовану» Європу й Америку! Праукраїнці тисячу років тому розбудували власну цивілізацію, яка залишила яскравий слід в історії людства. Новітні українці мають розкрити свій не менш потужний творчий потенціал і подивувати світ «Новою Грецією», що пророкував Й.-Ґ. Гердер.

Література

1. Декларація про державний суверенітет України. *Вісник Верховної Ради УРСР* (ВВР).1990. № 31. Ст. 429.
2. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. Харків : Центр освітніх ініціатив, 2001. 173 с.

3. Котигоренко В. Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3–4. С. 153–174.
4. Крючков Г., Табачник Д. Фашизм в Украине: угроза или реальность? Харьков : Фолио, 2008. 414 с.
5. Панько В. Роздуми на тему: «Що я порадив би Президенту країни, якби він поцікавився моєю думкою». URL : ukrinform.ua/rubric-politics/2708734.html.
6. Промова Володимира Зеленського на інавгурації : повний текст. URL : ukrinform.ua/rubric-politics/2703883-inauguracijna-promova-vladimira-zelenskogo-povnij-tecs.htlmt.
7. Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід : моногр. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2010. 456 с.
8. Рудакевич О. Національниц принцип: етнополітична концепція нації: моногр. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.
9. Рудакевич О. М. Політична культура національнихиспільнот: теорія та методологія дослідження : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 345 с.
10. Савченко О. АНТИУКРАЇНЕЦЬ або воля до влади, поразки чи зради. Київ : Самміт-книга, 2017. 120 с.
11. Світоглядні та соцілкультурні засади формування модерної української нації : моногр. / авт. колектив : О. М. Рудакевич (керівник) та ін. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 256 с.
12. Україна езотерична. Розслідування. URL : ridna.ua/2012/02/ukraina-ezoterychna-rozcliduvanya.
13. Шевченко Т. Кобзар. Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1964. 647 с.

Розділ 1.
ЕТНОПОЛТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІЇ, ЇЇ ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Chapter 1.
ETHNIC AND POLITICAL CONCEPTION OF A ATION, ITS COGNITIVE POTENTIAL

1.1 Етнічний принцип самоорганізації людства

Розглянуто основну закономірність (принцип) формування та функціонування етнічних спільнот. Обґрунтовано ідею про те, що сенс етнічного принципу полягає у діалектичному поєднанні біологічної та соціальної самоорганізації homo sapiens на певній території планети Земля. З'ясовано зміни, яких зазнає етнічний принцип у процесі формування націй.

Ethnical principle of humanity self-organization

The main rule (principle) of formation and functioning of ethnical communities is examined. The idea that claims that the essence of ethnical principle lies in dialectical combination of biological and social self-organization of Homo sapiens on a certain part of the Earth is proved. Changes of ethical principle under the condition of nation formation are elucidated.

Сучасна вітчизняна етнологія, етносоціологія та етнополітологія кваліфікують націю як вищу форму історичного розвитку етнічних спільнот [9; 11; 16 та ін.]. У західному суспільствознавстві етноси найчастіше відносять до донаціональних або внутрішньонаціональних етнокультурних груп [3; 15 та ін.]. Водночас у культурних спільнотах, що їх називають етнічними, дослідники виявляють різні рівні соціальної інкорпорації: рівень етнічної категорії, етнічної структури, етнічної асоціації та етнічної спільноти [5]. Сьогодні, коли у світі з новою силою відбувається політизація етнічності, суверенізація народів та формування нових національних держав, виникла потреба у виробленні універсальної концепції етнічних формувань, яка могла б стати надійною основою практичної діяльності суб'єктів історичної творчості, в т. ч. спрямованої на формування модерних націй.

Теоретичне осмислення феномена етнічності до недавнього часу реалізувалася за допомогою двох основних підходів – природничого та соціального [6]. Але, як резонно зауважує М. Степико, «біоенергетичний редукціонізм позбавляє людину власної історії, заперечує соціальні форми її життя», а «сцієнтиськи орієнтована соціологізаторська парадигма», яка культивувалася в СРСР, «походження і розвиток етносу визначала прогресивними законами розвитку суспільства за принципом сходження від нижчого до вищого» [16, с. 1]. У першому випадку йдеться передусім про концепцію етногенези Л. Гумільова [7], а у другому – про етнологічні підходи Ю. Бромлея [4] та його послідовників. Істину, очевидно, можна пізнати, творчо поєднавши зазначені підходи й залучивши до дослідницького процесу новітні уявлення про системні утворення та їх самоорганізацію. У цьому напрямі простежується наполегливі спроби сформувати інтегральну парадигму етногенези, у яких беруть участь і вітчизняні вчені (Б. Попов, М. Степико та ін.) [12; 13; 16; 17]. *Мета* дослідження – проаналізувати основні з них та, врахувавши новітні уявлення про сутність та природу соціального, його зв'язок з біологічним, запропонувати власне уявлення про сенс етнічної самоорганізації людства.

На наш погляд, усі етнічні системи – племена, народності й нації та похідні від них формування – це органічна єдність двох протилежностей в їх структурі та функціонуванні – природного

(біологічного, екологічного) й соціального (економічного, соціального (у вузькому сенсі поняття), морального, релігійного, естетичного, владно-управлінського). Такий концептуальний підхід враховує складну біосоціальну природу етнічних формувань і відповідає важливій системологічній закономірності, згідно з якою зрілі системи, незалежно від їх природи, містять різні за компонентним складом та функціями підсистеми, взаємодія яких зумовлює функціонування та розвиток відповідних утворень [1, с. 142–143].

Отже, етнічний принцип як головна закономірність і сформульоване на її основі засадниче правило формування і життєдіяльності етнічних спільнот полягає в діалектичному поєднанні природного (насамперед біологічного) і соціального способів самоорганізації homo sapiens за певних геокліматичних умов. Ця закономірність диференціює людство на етнічні спільноти і діє на всіх щаблях історико-генетичного розвитку народів, у тому числі на національному рівні. Перехід від племен до народностей і націй пов'язаний із побільшенням етнічних спільнот та виникненням держав, а отже нових сфер суспільного життя – політичної та правової. Водночас суттєвих змін зазнають інші сфери. Модерні масові нації, які постали за історичних умов Нового часу, відрізняються від народностей насамперед розширенням прав і свобод (особливо, економічних та політичних) у членів етнічних та державних спільнот, що сприяло більшій зінтегрованості соціуму та підвищенню його самоорганізаційного потенціалу. (Особливості формування та функціонування націй як етнічних спільнот розкрито у статті «Національний принцип самоорганізації соціуму» [14]).

Формуючи власне трактування етнічного принципу, автор брав за основу ідеї вітчизняних дослідників. Спершу відзначимо оригінальне трактування природи та сутності етнічних формувань, яке запропонував Б. Попов. Сенс його підходу у тому, що етнічність, формування та функціонування етносів пов'язується із сферою життя людей, яка функціонує у генетично першій, на погляд дослідника, формі соціуму – т. з. спільностях. Концепція Попова базується на філософії життя та ідеї, яку обстоював німецький соціолог Ф. Тьоніс про наявність двох форм соціальної організації – спільнот і суспільства.

У статті «Поверхове і глибинне в сутності етносів» (1991) Б. Попов зазначає, що «етноси не можна описати тими ж термінами і поняттями, що й суспільство. Це інша соціальна реальність. Суспільство є насамперед сферою діяльності (виробничої, політичної, мистецької та ін.), етнос – сфера життя людей» [13, с. 36]. Цікавим у концептуальному плані є той факт, що Б. Попов у своїх міркуваннях наблизився до поглядів Л. Гумільова не лише у питанні про незводимість етнічних спільнот до суспільства у марксистському тлумаченні цього поняття, а й про наявність в етнічному феномені, принаймні у його генезі, важливої біологічної компоненти. Етнічне, зазначає український філософ, як "історико-культурне життя людини виникає й розгортається на основі біологічних автоматів і біологічних соціумів, клас складності яких наука ще не осягнула повною мірою» [10, с. 12]. Б. Попов звертає особливу увагу на те, що дослідження останніх десятиліть засвідчили: соціальність є атрибутом будь-якої з форм життя. «Соціальність, – пише він, – не відокремлює, а навпаки, об'єднує людину з тваринним світом. Соціальна організація людей має своїм попередником і підґрунтям соціальну організацію комах, птахів, тварин. Фундаментальні смисли життя єдині для органічного світу» [10, с. 15]. Щодо культури, то вона, на погляд дослідника, надбудовується над структурами життя у вигляді складних систем над- і позавітальних орієнтацій. Якщо це так, то логічно дійти висновку, що біологічне і соціальне в етносі органічно поєднані. «У цьому соціокультурному утворенні (в етносі – *О. Р.*), – підводить підсумок науковець, – синтезовано принаймні три типи складників (у певному розумінні стихій) – етносоціальна форма життя, духовна діяльність людини (емоції, інтелект, воля) й біологічна форма життя». Далі він зазначає: «Як саме вдається етносові приборкати зазначені стихії – наука достеменно не знає; гадають, що важливим чинником був час, діяв принцип жорсткої боротьби народів за право жити, конструювання етнічного організму відбувалося за стихійним методом спроб і помилок» [10, с 10].

Як бачимо, Б. Попов, хоча вбачає в етносі первинну, базову соціальність, але водночас виокремлює роль біологічних чинників у його формуванні та функціонуванні. Однак у підході дослідника

запитання викликає категоричне розмежування спільностей і суспільства, мовляв життєві процеси відбуваються лише в перших (етносах), а діяльність – тільки в другому. Це призводить до того, що етноси у його теоретичній моделі обмежуються сферою сімейних відносин, побуту, народних свят, дозвілля, вірувань тощо. Таке етнографічне трактування етнічних спільностей залишає за межами поняття «етнос» соціальну, економічну та владно-управлінську сфери, процеси етнічного розвитку та визрівання. Вузьким місцем у цій концепції вважаємо те, що поняття етносу залишає поза своїм змістом феномен нації. Нації, на погляд Б. Попова, займають «проміжну позицію між етносом і суспільством», «їм притаманні риси обох соціальних утворень» [10, с. 10].

Значний теоретичний інтерес у контексті проблеми, що розглядається, представляє точка зору М. Степики – автора наукових праць з проблем філософсько-методологічного аналізу становлення та буття етнонаціональних формувань. Стоячи на базі гуманітарного підходу до вивчення сутності етнічних явищ і процесів, тобто, пояснюючи етногенез причинами суспільного розвитку, науковець спрямував свій пошук «на ту засадничу реальність, яка б вирішальним чином і детермінувала емпіричний життєвий процес, і виступала б основою відтворення самобутності того чи іншого етносу в історичній перспективі» [17, с. 26]. В ролі такої реальності М. Степико обрав «досвід людського життя», який за своєю природою, як вважає дослідник, наділений суттєвими і вирішальними, з точки зору етногенези й етнобуття, етнознаковими функціями.

Життєвий досвід народу дослідник трактує як «закріплені в свідомості, традиціях, стереотипах поведінки та діяльності, етосі, нормах моралі, установках, віруваннях (серед них і релігійних), архетипах способи вирішення проблем людського буття, які за допомогою навіювання, наслідування та носіїв діахронної інформації передаються з покоління в покоління у межах культурного ареалу даного етносу» [16, 11]. З погляду життєвого досвіду, культуру, вважає М. Степико, можна визначити як «етнічно специфічну парадигму життєтворення», яка, акумулюючи в матеріальних та духовних цінностях, знакових системах певні знання, значення, творчі здібності й уміння народу, виступає особливим способом буття певного етносу.

Хоч розглянута концепція етнічного є культурологічною, але вона, завдяки парадигмальній субстантивації категорій буття та життєвого досвіду, як твердить сам дослідник, «знімає» односторонність тлумачення етносу як біологічного або соціального явища та логічно пояснює взаємозв'язок цих двох сторін природи людини в історичному поступі цивілізації» [17, с. 31]. М. Степико звертає також увагу на роль «безсуб'єктної» реальності та підсвідомого у формуванні й життєдіяльності етносу. Зокрема, він зазначає, що історико-етнічна детермінація «має як біологічні та свідомі чинники, так і «безсуб'єктну» реальність, інтериоризація якої на рівні особи є стихійним, спонтанним, неконтрольованим процесом. Утворення цієї реальності потрапляють у сферу підсвідомого особи і закріплюються тут як нерефлексований досвід життєдіяльності. В подальшому його прояви витлумачуються як природні, біологічні, генетично наслідувані утворення» [17, с. 1–2].

Концепція М. Степики, яка робить важливий крок на шляху формування універсальної теорії етногенези, безумовно заслуговує на увагу, однак наша дослідницька позиція має свою особливість та, як ми вважаємо, певні переваги.

По-перше, як базову категорію, яка розкриває сенс етнічного феномена ми використовуємо категорію «етнічність», яка у певному сенсі ширша за поняття культури і має специфічний, власне етнологічний зміст. Ця категорія виражає і природне, і соціальне, їх роль у конструюванні етнічних спільнот, відображає механізм етнічної інтеграції та диференціації людства на основі протиставлення «ми – вони». Оскільки нові етнічні системи формуються шляхом злиття чи диференціації наявних етносів, то завжди актуальною є проблема оновлення етнічності – етноприродної та етнокультурної сфер життя народу. Над давньою етнічністю надбудовується нова, яка домінує на певному етапі розвитку. Ця етнічність в умовах політично організованого суспільства охоплює нові компоненти – політичну та правову етнічності, які можуть успішно конкурувати навіть з такою базовою ідентичністю, як релігійна. Ці процеси слід мати на увазі, коли досліджуються сучасні етногенетичні процеси, особливо в умовах поліетнічного та полікультурного суспільства, яке, зокрема, існує в Україні.

По-друге, етнічне, як ми уже зазначали, поєднує два механізми самоорганізації людей: біологічний, який базується на генетичних кодах, закономірностях соціобіології та біосфери Землі, та соціальний, в основі якого культура, що представляє собою соціальні коди, зосереджені в артефактах. Сказане розкриває сутність етнічного принципу самоорганізації людства, вказує на його серединний статус між біологічною та суто соціальною формами руху матерії. Біологічна та соціальна форми самоорганізації взаємопов'язані, оскільки кожна створює умови для іншої, впливає на неї. Відповідно у функціонуванні і розвитку етносів слід мати на увазі коеволюцію біологічного та соціального, їх єдність та боротьбу, що є основою їхньої нової стійкості та динамізму.

Хоча соціальне домінує в етнічному, і ця перевага стає все більшою, людина не може вийти за межі природних закономірностей свого буття, проігнорувати біологічні механізми самоорганізації свого організму та своєї біологічної популяції у рамках цього біоценозу. У протилежному разі це призведе (і вже призвело в багатьох регіонах планети) до глибокої екологічної кризи. Соціальні структури, соціум загалом навпаки повинен створювати нові, кращі умови для людини як біологічного виду, максимально використовувати біологічний потенціал, закладений у homo sapiens.

По-третє, у сучасній філософській літературі досі немає загальноприйнятої відповіді на питання про сутність не лише етнічного, а й соціального. Щодо сенсу соціального, важливо подолати підходи й стереотипи радянської офіційної філософії; йдеться насамперед про те, щоб не зводити соціальне до духовного чи суспільного, ототожнювати їх. На це звернув увагу П. Дишлевий у статті «Про зміст категорії «соціальне» (2002). На його погляд, – «*соціальне є єдність, з одного боку, специфічного матеріального та духовного в людині (людстві), а з іншого боку, єдність суспільного та індивідуального (тобто соціальне не тотожне суспільному)*» [8, с. 42].

Важливий крок до з'ясування сутності соціального зробив вітчизняний філософ В. Бех у монографії «Генезис соціального організму людини» (2000). Вчений дослідив процеси переходу першої природи у другу, по-своєму сформулювавши основне питання

філософії (як теоретико-методологічну основу аналізу соціальних явищ) та творчо використавши новітні досягнення таких наук як біофізика, термодинаміка, синергетика та ін. Філософи, на його погляд, повинні думати не стільки над тим, що первинне: матерія чи свідомість, а як поєднуються ці сторони реального світу [2, с. 32].

Особливість соціального, вважає Бех, у тому, що його підставою є інтелектуальна енергія людини як «розумної речовини». Ця енергія, що випромінюється особою у формі сигналу, який містить інформацію, створює енергоінформаційне поле індивіда, яке відповідно інтегрується з полями інших людей. Так виникає польова форма соціального як його основа. На базі цих міркувань сутність соціального, як стверджує філософ, розгортається так: «універсум спочатку виступає як квантово-корпускулярне (енергетичне) пульсуюче поле, що виникає на основі інтеграції інтелектуальної (органічної) енергії індивідуумів, що виявляється у бутті як тотальний процес обміну діяльністю між людьми, що виявляє і затверджує себе на практиці шляхом колективізму» [2, с.139].

До подібного висновку щодо сутності етнічного соціального дійшов Б. Попов у статті «Альтернативна модель етносу та людини (кілька зауваг щодо вітацентричної парадигми)» (2001). «Найефективнішою формою соціальної технології, яку первісний соціум (етнос) широко застосував, – зазначає він, – було загальне зібрання членів таксону з якоїсь нагоди («Ми-зібрання»). Сутність цієї технології полягала не у фізичному (тілесному) контактуванні, а в тому, що відбулося «складання» нервових процесів сукупності особин в єдину емоційно-вольову систему нової якості. Цю нову якість назвемо *культурним тілом* (не назвати ж її «колективним мозком»)» [12, с. 44]. Сформовану таким чином «нову реальність суб'єктивного ґатунку», науковець називає «вищою – суб'єктною – формою вітальності».

Відповідно до концептуальних ідей В. Беха, П. Дишлевого та Б. Попова, етнічне соціальне ми визначаємо як колективність, яка сформувалася в результаті інтелектуальної та практичної взаємодії людей в конкретних умовах зовнішнього середовища на базі духовних чинників – мови, абстрактного мислення, цілепокладання, вольових зусиль, моральності, релігійних вірувань тощо. Біофізичною основою етнічного соціального є енергоінформаційне поле спільнот,

яке змістовно наповнене етнічними цінностями, пам'ятю про історичний досвід, етнічними цілями, акумульованими в етнічній ідеї. Крім цього, етнічне соціальне містить матеріалізоване народом духовне: суспільні інститути, знаряддя та результати праці в різних сферах життєдіяльності, соціальні технології, перетворену людиною першу природу. Етнічне соціальне перебуває у тісному взаємозв'язку та взаємодії з етнічним природним, тобто з біофізичними, біохімічними, біогеосферними, екологічними, біокосмічними та біосоціальними механізмами самоорганізації людських популяції.

По-четверте, етнічність, на наш погляд, має статус категорії соціальної філософії. Річ у тому, що вона є аспектом будь-якої соціальної системи, стійкої і тривалої в часі та локалізованої в просторі. Через етнічність і культуру людська спільнота адаптується до середовища і набуває специфічних ознак порівняно з подібними утвореннями. Всі людські спільноти, формування, життєдіяльність яких відбувається на певній території, поступово набувають етнічності, перетворюються у протоетноси, а згодом – у повноцінні етнічні організми. Це стосується і будь-яких державних формувань, у т. ч. поліетнічних, у тканині яких формується власна загальносоціумна (соцієтальна) етнічна сфера, що призводить до утворення т. з. політичних чи громадянських націй.

Етнологічна наука та похідні від неї дисципліни виробили поняття, які розкривають сенс і механізми генези та самоорганізації етносів, їх самоврядування, самовідтворення й самотрансформації. Серед категорій, понять і термінів, що відображають їх, базовими є ті, що вказують на:

а) *форми етнічної самоорганізації*: плем'я, народність, нація; етнічна категорія, етнічна структура, етнічна асоціація, етнічна спільнота; етнофор, етнікос, етнографічна група, етнічна меншина, етносоціальний організм, етнополітичний організм, суперетнос; етнічна автономія, етноцентризм та ін.;

б) *інструментарій етнічної самоорганізації*: мова; етнічні цінності, символи, міфи, звичаї, традиції, ритуали, стереотипи; етнічна пам'ять, етнічна свідомість, самосвідомість, етнонім, мораль, досвід, культура, етнічна картина світу, етнічна ідеологія; непотизм, реципрокність; антропологічні, расові ознаки етносу, етногенетика; адаптований етносом ландшафт, етнічний ареал тощо;

в) *способи етнічної саморегуляції*: етнічна адаптація, етнокультурний трансфер; потестарність, етнократія, етнополітика, етнополітичний менеджмент; етнічний конфлікт, етнічна самоідентифікація, етнічна толерантність / інтолерантність, міжетнічна комунікація, ксенофобія, генетичні механізми саморегуляції, соціобіологічні закономірності;

г) *форми етнічного самовідтворення*: етнічна соціалізація, етнічна культура як матриця етнічного відтворення; культура міжетнічного спілкування; біогенетичне самовідтворення, соціобіологічні механізми репродуктивності;

д) *етнічну самотрансформацію*: антропогенез, соціогенез, етногенез, етнічне відродження, розвиток етносу, етнічна адаптація; етнічна сепарація, інтеграція, консолідація; трансформація форм етнічності, етнічна модернізація, етнокультурний трансфер, історичні форми етнічності.

З огляду на вищесказане, зазначимо, що основною закономірністю (принципом) формування та функціонування етнічних спільнот є діалектичне поєднання біологічної та соціальної самоорганізації людей на певній території планети Земля. Оскільки постійно розвивається біологічна й соціальна складова людини, окремих народів і людства загалом, відбуваються прискорений науково-технічний прогрес, суттєвих змін зазнає просторова організація народонаселення, діє чимало непередбачуваних біологічних, геофізичних, космічних та соціальних чинників, у тому числі негативного характеру, на планеті постійно відбувається етнічне «переформатування» людства. На нинішньому етапі розвитку воно диференціюється насамперед на національні утворення, хоч на нижніх рівнях етносоціальної структури наявні інші – давні та маргінальні – етнічні формації. Однак процес етнічних змін безконечний. Уже сьогодні простежуються контури постнаціональних етнічних утворень у вигляді спільнот регіональних міжнародних організацій, особливо тих, що функціонують в межах окремих цивілізацій.

Подальше дослідження етнічної самоорганізації вимагає уваги до з'ясування генетичних та соціобіологічних механізмів етногенези та етнобуття, спонтанних та свідомих процесів соціальної самоорганізації, коеволюції біологічної та соціальної форм руху матерії в умовах модерних та постмодерних людських формувань.

Література

1. Аверьянов А. И. Системное познание мира: Методологические проблемы. Москва : Политиздат, 1985. 263 с.
2. Бех В. П. Генезис соціального організму людини. Запоріжжя : Просвіта, 2000. 287 с.
3. Брас П. Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності. *Націоналізм. Антологія.* Київ, 2000. С. 462–467.
4. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. Москва : Наука, 1973. 283 с.
5. Гатчінсон Д., Сміт Е. Що таке етнічність. *Націоналізм. Антологія.* Київ, 2000. С. 468–476.
6. Гумилев Л. Н., Иванов К. П. Этнические процессы: два подхода к изучению. *Социс*. 1992. № 1. С. 50–57.
7. Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. Москва : ООО «Изд-во АСТ», 2003. 548 с.
8. Дишлевий П. Про зміст категорії «соціальне». *Філософська думка.* 2002. № 6. С. 36–43.
9. Євтух В. Етнос. *Етнічний довідник :у 3 ч.* Ч. 1. Поняття і терміни. Київ, 1994. С. 61–64.
10. Життя етносу: соціокультурні нариси : навч. посібник / Б. Попов (керівн. авт. кол.), В. Ігнатов, М. Степико та ін. Київ : Либідь, 1997. 240 с.
11. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. Київ : Либідь, 1994. 317 с.
12. Попов Б. Альтернативна модель етносу та людини (кілька зауваг щодо вітацентричної парадигми). *Філософська думка.* 2001. № 4. С. 37–54.
13. Попов Б. Поверхове і глибинне в сутності етносів. *Політика і час.* 1994. № 16. С. 35–36.
14. Рудакевич О. М. Національний принцип самоорганізації соціуму. *Нова парадигма*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 76. С. 62–73.
15. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. Київ : Основи, 1994. 223 с.
16. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). Київ : Тов-во «Знання», КОО, 1998. 251 с.

17. Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот : Автореф. дис. … д-ра філос. наук. Київ : Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 1999. 32 с.

1.2. «Національний принцип» – принцип, що розкриває сутнісну ознаку національних спільнот

Обґрунтовано національний принцип, який розкриває сутнісну ознаку та закономірність формування й функціонування національних спільнот. На його основі розроблено засади етнополітичної концепції нації.

National Principle is a principle that reveals the essential character of national communities

National principle that develops essential feature and regularity of formation and functioning of national societies is grounded in the article. Principles of ethnical and political concept of nation are developed on its bases.

Україна перебуває у ситуації схожій на ту, в якій була Італія після 1861 р., коли з різнорідного, розмежованого ще недавно феодальними кордонами населення, необхідно було сформувати націю в межах новоствореної соборної італійської держави. Тому варто нагадати знамениту фразу колишнього п'ємондського прем'єр-міністра Массімо д' Адзельо, який з огляду на протистояння Північ-Південь, сказав: «Італію ми створили, тепер нам треба створити італійців» [Цит. за: 1, с.591]. Італійці уже через півстоліття постали як сконсолідована етнічна нація.

Яким шляхом піде процес розбудови модерної української нації? Більшість наукових експертів, зважаючи на постколіальний стан титульного українського етносу та поліетнічність вітчизняного соціуму, визнають доцільність реалізації політичної моделі нації [12; 13 та ін.].

Партійні еліти демонструють багатший спектр проєктів націєгенези: від суто етнічного – до політичного, а в проміжку між ними передбачаються й змішані різновиди національних спільнот. Примітним є те, що дискутанти – і науковці, і політики – не мають консолідованого погляду на сутність нації та її різновиди. З огляду на це відомий український етнополітолог Олександр Майборода у статті «Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення» (2004) запропонував критично переосмислити наявні в літературі націологічні уявлення.

По-перше, дослідник дійшов висновку, що традиційну в літературі типологію концептуального означення нації (психологічного, культурологічного, етнополітичного, історико-економічного та етатиського) можна значно скоротити. Оскільки усі, крім останнього із названих підходів, мають у своїй основі етнологічний підтекст, то, на погляд Майбороди, «напрошується поділ націй на ті, що виникли на ґрунті етнічної єдності, і на ті, що утворилися поза нею. Позаетнічним чинником утворення нації традиційно вважається держава…» [8, с.17] .

По-друге, оскільки усі нації, в т. ч. етнічні, за походженням є політизованими соціумами, «то типологія націй мусить здійснюватися шляхом поділу їх за етнокультурним принципом. Відтак, серед націй фактично можна виділити два типи – моноетнічні і поліетнічні» [8, с. 17]. Водночас моноетнічні нації можуть бути полікультурними, як у сучасній Україні, де одна частина українців україномовна, а інша – російськомовна.

По-третє, у процесі генези «поліетнічні і полікультурні нації відрізнялися, з одного боку, збереженням у їх компонентів окремої етногрупової ідентичності, а з іншого – виникненням ідентичності, спільної для усіх. Феномен подвійної ідентичності став постійним супутником усіх багатоетнічних націй…» [8, с. 21].

У цьому дослідженні ставиться мета обґрунтувати основну закономірність формування, функціонування та розвитку націй, підстави їх типології. Водночас автор орієнтуватиметься на наведені вище ідеї та висновки О. Майбороди.

Націологія, як і будь-яка інша наука, спочатку повинна пройти емпіричний шлях розвитку – період нагромадження фактичних даних та їх осмислення, щоб далі вийти на теоретичний рівень

наукової рефлексії. Однак більшість вітчизняних та зарубіжних науковців, які намагаються дати узагальнювальне, універсальне визначення нації, не переступають поріг емпіричного підходу до характеристики цієї спільноти, перелічуючи її структурні елементи та зовнішні вияви. Ознаками нації найчастіше вважають спільність мови, культури, території, економічного та політичного життя, національної самосвідомості й самоназви, однак не всі притаманні кожній нації і не всі відіграють у ній важливу роль.

Одним із способів переходу до теоретичного рівня осмислення національного феномена є, на наш погляд, обґрунтування так званого «національного принципу» – загального правила націєгенези та націєбуття, яке, з одного боку, діє як об'єктивна закономірність, а з іншого – є керівництвом до дії суб'єктив історичної творчості. Наведемо думки деяких вітчизняних і зарубіжних дослідників про сенс національного принципу в хронологічному порядку їх висловлення.

Е. Ренан, один із фундаторів психологічної теорії нації стверджував: «Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є властиво однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому споминів. Одна – це спільне володіння багатим спадком, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком» [9, с. 118]. Як бачимо, національний принцип, сформульований Е. Рененом, вказує на природу нації (нація – духовне, психологічне явище) і головне джерело її існування та розвитку (спогади про минуле і згода жити разом для реалізації спільних планів).

В. Старосольський пов'язував виникнення нації з «народинами політичної новочасної демократії» [11, с. 73]. Він наводить думку французького дослідника Р. Жоанне, автора праці «Національний принцип» (1918) (Johannet R. Le principe des nationalitities. – Paris, 1918) про те, що національний принцип – це «занятє ідеї держави демократичним підйомом» [Цит. за: 11, с. 75].

Е. Гелнер свою концепцію нації та націоналізму розбудовував на основі осмислення діалектики культури й організації. «Націоналізм, – зазначав він, – це політичний принцип, згідно з яким полі-

тична та національна одиниці мають збігатися» [2, с. 29]. Учений вказує на типові порушення цього принципу – політичні кордони держави не охоплюють всіх представників певної нації; ці кордони охоплюють також чужинців тощо. Найбільш неприйнятним відхиленням від націоналістичного принципу є ситуація, «коли правителі політичної одиниці належать до нації, до якої не належить більшість підданих» [2, с. 29]. Зауважимо, що нації у Гелнера не є політичними формуваннями (це культурні, соціокультурні «істоти»), але вони не можуть повноцінно фцнкціонувати без власної держави.

Вітчизняний етнополітолог О. Картунов веде мову про «етнополітичний принцип організації суспільства». Дослідник зауважує, що на етапі переходу людства до індустріального суспільства відродився процес політизації етнічності. «Наклавшись на процес етнічного ренесансу, він сприяв відродженню й посиленню етнополітичного принципу організації суспільства, тобто прагнення формувати політичну єдність, спираючись на спільну етнічну основу, який вже біля двох століть становить підвалини всього етнополітичного життя» [4, с. 204].

Яке із наведених формулювань національного принципу найбільшою мірою відповідає природі й суті нації, має ознаками універсальності? Ймовірно це питання залишається відкритим. Воно вимагає нових ідей, переходу до вищого рівня абстрагування, виявлення глибинних, дійсно сутнісних зв'язків у національному феномені. Наша гіпотеза полягає у тому, що національний принцип відображає діалектичну єдність двох унікальних та універсальних способів самоорганізації соціуму – етнічного та політичного, в результаті чого утворюється принципово новий самоорганізаційний механізм – національний і новий тип спільноти – нація. Вона, з одного боку, є вищим щаблем розвитку етнічних формувань, а з іншого – стрибком в історичному поступі людства, пов'язаним з виникненням держави і політичної сфери суспільного життя, тобто з переходом від варварства до цивілізації.

Теоретико-методологічною основою нашого підходу є системологія та теорія самоорганізації, які акумульовані в синергійному підході до осмислення соціальної дійсності. Без з'ясування

теоретичних основ самоорганізації зазначимо, що вона передбачає здатність відкритої, нелінійної та неврівноваженої системи забезпечувати своє автономне існування шляхом саморегулювання внутрішніх процесів, адаптації системи до середовища та самовідтворення структурних компонентів. Розглянемо сутнісні риси етнічної та політичної самоорганізації.

Етнічність виражає спільні ознаки та особливість, «іншість» того чи іншого народу, зумовлює етноінтеграційні та етнодиференційні процеси. Вона – причина і наслідок становлення етнічних груп у процесі їх адаптації до природного та соціального середовища. Етнічність пов'язана з культурою: мовою, цінностями, ідеалами, міфами, ідеологемами, традиціями, звичаями, ритуалами, стереотипами мислення і поведінки. Річ у тому, що культура кожного народу унікальна, а отже, володіє дієвими етнічними функціями. Тому нерідко в науковій літературі простежується ототожнення культури й етнічності, або ці феномени об'єднують та позначають поняттями «етнокультурний феномен» чи «етнокультурний процес». Соціальна етнічність диференціюється за сферами суспільного життя, тому є сенс виокремлювати не лише сімейно-побутову, релігійну чи естетичну етнічність, а й економічну (господарську), правову та політичну. До виникнення держави і права етноспільноти володіли дополітичною (потестарною) етнічністю.

Вітчизняна й зарубіжна етнологія та пов'язані з нею науки сформували багатий понятійно-категоріальний апарат, який розкриває окремі елементи, форми та принципи етнічної самоорганізації. Мова йде про поняття, що характеризують інструментарій етнічної самоорганізації, організаційно-територіальні способи самоорганізації, процеси самотрансформації та самовідтворення етнічних спільнот. Базовими етнічними самоорганізаційними явищами і процесами є етнічна адаптація, етнічна картина світу, етнічна самоідентифікація, етнічна пам'ять, етнічна свідомість і самосвідомість, етнічні авто- і гетеростереотипи, етнічна ментальність, її артефакти, етнічний та етносоціальний організм, етнічна інтеграція та консолідація, історичні форми етнічних спільнот (плем'я, народність, нація) та інші. Універсальність етнічної са-

моорганізації пов'язана з тим, що вона використовує та інтегрує відповідні вияви усіх сфер життєдіяльності людини і народу, формуючи цілісний повноструктурний соціальний організм. Етнічно-інтеграційний чинник виявляється як спонтанний, постійний, не лише свідомий, а й підсвідомий. Унікальність етнічної саморгнанізації ще й у тому, що вона забезпечує горизонтальні зв'язки між членами спільноти, не використовуючи влади, закону чи примусу.

Поруч з аргументацією етнічного характеру феномена нації, важливим є розкрита його другої суттєвої риси – політичності. Теоретико-методологічною основою дослідження нації як політичного співтовариства є осягнення суті й специфіки політичної самоорганізації, яка нині стає об'єктом поглибленого аналізу наукової громадськості [5; 6; 8 та ін.]. Як резонно зауважує російський дослідник В. С. Кот, «ідея політичного співтовариства здається очевидною. Однак ця очевидність ще не творить наукового поняття, яке б дозволило виділити об'єкт пізнання політичної науки. Дана концептуалізація проблематична, оскільки поняття «політичне співтовариство» тісно пов'язане з поняттям «політія», «громадянське суспільство», «цивілізація», «батьківщина» і навіть «єдність». Їх об'єднує те, що вони трактуються як національна і політична цілісність» [5, с. 104].

На погляд дослідника, політичне співтовариство володіє якостями, що яскраво висвітлюються у феноменах держави, громадянського суспільства та давньогрецької політії. Як і держава, ідеальне політичне співтовариство характеризується наявністю публічної влади, яка діє в межах певної території та володіє владно-правовими регуляторами суспільних відносин. Як і громадянське суспільство, воно охоплює громадян, які на добровільних та ініціативних засадах залучені в політичний процес, забезпечують самоорганізацію та автономність співтовариства. Як і політія – воно характеризується громадською діяльністю, яка базується на поділі праці і солідарності, спрямованій на реалізацію спільних інтересів і забезпечення спільного блага, а також наявність осіб, які висловлюються від імені поліції і втілюють інститут лідерства. «…Політичне співтовариство, – робить висновок Кот, – є формою і способом самоорганізації індивідів, що об'єднуються для досяг-

нення спільних цілей і які будують свої взаємини на основі згоди, у просторі соціальних спільностей і політико-правових систем» [5, с. 109].

На важливі ознаки політичного співтовариства вказує П. В. Панов [8, с. 96–98]. По-перше, дослідник підкреслює його «інституціоналізованість». У сучасних масштабних політичних формаціях, де відсутнє всезагальне безпосереднє спілкування їх членів, духовна зінтегрованість «не може підтримуватися іншим чином, як за допомогою чогось зовнішнього, опосередкованого – «держави», «конституції». По-друге, щодо інших видів співтовариств (виробничих, професійних, культурологічних тощо) і соціуму загалом політичне співтовариство є інтегрованою основою їх існування, «яке створює політичний порядок і підтримує відносно цілісну картину світу, без якої неможливі соціальні взаємодії». По-третє, існування політичного співтовариства не можливе без формування його «ментального образу», що забезпечує процес самоідентифікації формування, його відокремлення від інших подібних структур. По-четверте, політичне співтовариство постійно «підтримує», «відтворює» себе, забезпечує свою «цілісність». Це відбувається в умовах «постійної боротьби навколо формування та зміни переформування тих спільних смислів і значень, на яких воно базується».

Узагальнивши сказане про політичне співтовариство в його ідеальному самоорганізаційному вимірі та звернувши увагу на ті аспекти, які пов'язані із національними формуваннями, відзначимо такі моменти. Нації завжди є політизованими співтовариствами. Їм притаманна спільність життєвих потреб та інтересів, солідарність членів громади, поділ праці, ініціативність, свідоме підпорядкування органам влади та управління, можливість використання примусу для забезпечення правопорядку та безпеки, наявність спільної політичної та правової культури, усвідомлення своїх особливостей відносно інших співтовариств. На відміну від етнічної самоорганізації, політична забезпечує насамперед вертикальну інтеграцію соціуму – підпорядкованість народних мас національній еліті та владним інституціям. Вона, як і етнічна система, характеризується універсальністю. Це означає, що в рамках політичного співтовариства формуються усі сфери сус-

пільного життя, і публічна влада створює умови для консолідованого функціонування економічної, соціальної, правової та інших соціальних підсистем.

Отже, етнічна та політична самоорганізація є потужними інтеграторами соціуму. У життєвих процесах вони діалектично поєднуються, доповнюють та підтримують одна одну, що забезпечує існування універсальних, тісно інтегрованих, мобільних та дієздатних людських спільнот. В цьому поєднанні самоорганізаційних процесів полягає важлива соціальна закономірність – формування національних спільнот. У процесі її усвідомлення ми формуємо національний принцип самоорганізації соціуму.

Важливо зазначити, що політичний та етнічний (етнокультурний) компоненти національної спільноти, поєднуючись, продукують синергійний ефект, суть якого у тому, що їх спільне функціонування значно перевищує окремо взяту етнічну чи політичну самоорганізацію. Політична система нації, її головний інститут – національна держава сприяє національній мові як необхідному засобу комунікації членів спільноти, надає їй статусу державної; держава, її освітня система, ЗМІ, військо, трудові колективи, органи державного управління та місцевого самоврядування здійснюють важливу роботу з формування національної свідомості та історичної пам'яті народу, утвердження ідей, цінностей, принципів і норм, на яких побудовано державний та суспільний лад, захищають національні інтереси та національну гідність спільноти.

З іншого боку, етнокультурна система озброює політичне співтовариство та його політичну систему історичним досвідом, перевіреним часом традиціями, знаннями та уявленнями, формує національну мрію та ідею, які об'єднують народ у боротьбі за втілення ідеалів та цілей. Етнокультурна система соціуму легітимізує політичну владу, формує до неї лояльне ставлення, заохочує до участі в управлінні державними і суспільними справами, формує національну ідеологію та підтримує належний рівень патріотизму, любові до своєї батьківщини, готовність її захищати.

На якому етапі розвитку людства почала діяти ця закономірність? Прихильники модерністської теорії націєгенези переконують,

що сталося це лише з переходом людства до індустріальної доби. Однак і етнічність, і політика існували до цього уже кілька тисячоліть і в процесі функціонування поєднувались у межах конкретного соціуму. Питання лише у тому, що політичними правами в аграрному суспільстві володіли, як правило, лише вищі страти – владоможці, воєначальники, вище духовенство. Тому саме вони були причетні до виникнення історично перших формувань за національним принципом. Це були внутрішні – станові чи елітні нації (нації-стани, націеліти) – сконсолідовані, високоорганізовані національні ядра відповідних народів. Варто зазначити, що автор статті не є оригінальним у такій постановці питання. Про нації аграрної доби розмірковували, наприклад, відомі науковці Ярослав Дашкевич (Україна) та Франк Сисин (Канада) у своїх доповідях на засіданні «круглого столу» на тему «Формування української нації: історія та інтерпретації», який проводився у колі учасників II Міжнародного конгресу україністів у 1993 р. Перший із названих учених – Я. Дашкевич – обґрунтовував існування нації (спочатку політичної, а згодом етнічної) владної верхівки держави Київська Русь [3, с. 11–12], а другий – Ф. Сисин, – аналізуючи козацьку добу вітчизняної історії, мовив про «денаціоналізацію української православної шляхти», «націоналізацію козаків» та про козацтво, його еліту як «руську (українську) політичну націю» [10, с. 31, 37].

З переходом народів до індустріальної доби (кінець XVIII – початок XIX ст.) відбувається демократизація суспільного життя – політичні права отримують все ширші верстви населення. Подібний процес розгортається й у культурній (етнокультурній) сфері: кодифікована мова та висока (індустріальна) культура поширювалися у маси. Отже, соціальна база нації розширялась; нації із внутрішніх, елітних почали перетворюватись у масові, модерні.

Наприкінці з'ясуємо, що дає концепція національного принципу для типології націй. На наш погляд, чимало вітчизняних дослідників не беруть до уваги той факт, що т. з. етнічна та політична нації не є «чистими», суто етнічними чи політичними спільностями. Вони є «змішаними» з двох основних причин: 1) завдяки сутнісному чиннику, згідно з яким будь-яка нація є поєднанням

політичних та етнічних начал (способів самоорганізації); 2) через історичні обставини: формування новітніх націй відбувалося на основі давніх внутрішніх націй (націй-станів, націй-еліт) або шляхом політизації демотичних етносів. Схематично співвідношення концептуальних моделей політичної та етнічної націй, їх взаємозв'язок показано на рис. 1.1.

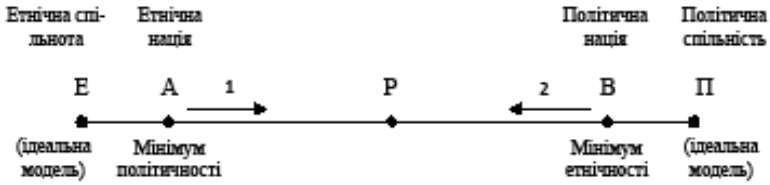

Рис. 1.1. Модель взаємозв'язку етнічної та політичної націй

Крайні точки відрізку ЕП символізують гіпотетичні моделі етнічної та політичної спільностей, у яких відсутній інший спосіб самоорганізації: в етноспільноті – політичний, у політичному співтоваристві – етнічний. Такі формування не є націями. Точки А і В характеризують відповідно етнічну та політичну нації, у яких присутній мінімум іншого способу самоорганізації, що дає змогу цим спільностям забезпечувати менш-більш стабільне функціонування. Стрілка-2 символізує формування та існування політико-етнічної нації, яка, як правило, є поліетнічною, а стрілка-1 – етнополітичної моноетнічної нації. В точці Р існує нація у якій політичні та етнічні способи самоорганізації приблизно рівносильні. Реально існуючі у світі нації розташовані на відрізку АВ, втім з часом точка, яка відповідає даній нації, через внутрішні чи зовнішні чинники, може «рухатися» вправо чи вліво. Наприклад, США на початковому етапі суверенного існування представляли собою класичну політичну націю з мінімумом спільної культури та етнічності, які сформувались у ході Американської визвольної революції і прийняття Конституції США у 1787 р. І лише в другій половині XIX ст., після кровопролитної громадянської війни Півночі з Півднем, скасування рабства (1865 р.) і надання темношкірому насаленню громадянських прав (1866 р.) у результаті спільної економічної, соціальної, політичної та

духовної діяльності, формування ефективної політичної системи та системи освітніх та інших культурних інституцій, відповідної державної етнополітики американський народ перетворився на націю із власними цінностями і традиціями, історичною пам'яттю, специфічними стереотипами мислення і поведінки, національними символами та патріотизмом, які поруч з політичним (політико-владним) чинником, виконували важливу роль у самоорганізації національної спільноти. Таку зрілу американську націю з повним правом можна назвати політикоетнічною. У ній поруч із новосформованою культурою, національною етнічністю та ідентичністю (самосвідомістю), зберігалася й первинна культура етнічних груп – як автохтонних, так і прибулих з різних регіонів світу.

Український народ (народ держави Україна) ще не сформувався як зріла політична нація. Етнополітичні процеси, які відбуваються у ньому, мають складний, суперечливий характер. Українська етнічна нація відроджується, хоч цей процес можна назвати продовженнями націєгенези, оскільки зрілої української нації історія не знає (із стабільною, суверенною державою та розвиненою політичною системою, високою індустріальною культурою, яка охоплювала б усі регіони та суспільні верстви тощо). У такому стані українській нації нелегко бути ефективним консолідуючим ядром усього вітчизняного соціуму. Однак існування суверенної української держави, її владної еліти позитивно впливає на прискорене формування «внутрішньої» політичної нації українського народу. Якщо ця нація-еліта, яка є поліетнічною за складом, успішно витримає уроки історії і зміцніє, то має шанс стати основою зконсолідованої модерної української нації. Вельми ймовірним і бажаним з точки зору етносоціальної справедливості є процес перетворення української нації-еліти з політичної в етнічну, подібно до того, як за твердженням Я. Дашкевича, відбулася трансформація давньоруської політичної нації, у якій спочатку рівновпливовими були «норманський, східнословянський та іранський (аланський)» етнічні компоненти, але згодом перший та останній асимілювались давньоруською культурою [3, с. 12].

Наша концепція національного принципу в усіх засадничих питаннях співзвучна з міркуваннями О. Майбороди щодо сутності та типології націй. По-перше, нації, як було показано, формуються

на основі або етнічних, або політичних спільностей; по-друге, незалежно від шляху і способів формування націй вони є політичними співтовариствами; по-третє, ці формування мають моноетнічний або поліетнічний характер; по-четверте, поліетнічні нації, крім етнічних культур, мають спільну національну культуру, а отже, й національну етнічність.

З огляду на проведене дослідження зазначимо, що використання теорії самоорганізації дає змогу підняти осмислення сутності нації на теоретичний рівень і виявити сутнісне ядро національного феномена. Логічне пояснення отримує існування не лише сучасних, а й давніх націй. Більш зрозумілим стає процес націєгенези та критерії розрізнення націй за способом їхнього формування, функціонування та розвитку.

Подальша розробка теоретичних засад нації та націєгенези має відбуватися шляхом всебічного обґрунтування етнічної та політичної самоорганізації в рамках національного організму, їхньої діалектичної взаємодії та виявлення змісту синергійного ефекту їхнього поєднання.

Література

1. Альтер П. Нація: проблема визначення. *Націоналізм. Антологія* / упорядн. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. С. 580–592.
2. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.
3. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі. *Формування української нації: історія та інтерпретації: м*атеріали круглого столу істориків України. Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р. Львів, 1995. С. 8–15.
4. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: науково-навч. посіб. Київ : Інст. економіки, управління та господарського права, 1999. 300 с.
5. Кот В. С. Концептуализация политического сообщества. *Полис.* 2006. № 1. С. 104–109.
6. Кот В. С. Политическое сообщество: генезис и эволюция. Москва, 2004.
7. Майборода О. М. Нації етнічні та політичні: оманливе розрізнення. *Політичний менеджмент*. 2004. № 5. С.15–22.

8. Панов П. В. Политическое сообщество и институционализация. *Полис.* 2007. № 1. С. 94–103.
9. Ренан Е. Що таке нація? *Націоналізм. Антологія* / упорядн. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. С. 107–120.
10. Сисин Ф. Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації. *Формування української нації: історія та інтерпретації: м*атеріали круглого столу істориків України. Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.. Львів, 1995. С. 23–42.
11. Старосольський В. Теорія нації. Передмова Ірини Кресіної. Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка; Київ : Вища школа, 1998. 153 с.
12. Степико М.Українська політична нація: проблеми становлення. *Політичний менеджмент*. 2004. № 1. С. 19–29.
13. Хорошилов О. Українська політична нація: сценарій конституювання. *Політичний менеджмент*. 2004. № 5. С. 23–30.

1.3. Сутність та переваги етнополітичної концепції нації

Розкрито етнополітичну концепцію нації, в основі якої обґрунтований автором національний принцип. Спираючись на нього як на закономірність діалектичного поєднання етнічної та політичної самоорганізації соціуму на певному етапі розвитку людства, з'ясовано сутність національного феномена, механізми його зародження й розвитку, процес формування основних форм націй у сучасному світі. Здійснено аналіз етнополітичних процесів в Україні, зроблено висновок про закономірний характер формування етнополітичної моделі модерної української нації.

The Essence and Benefits of the Ethnic and political concept of the nation

Ethnopolitical concept of nation that is based on substantiated by author national principle is revealed in the manuscript. Based on it as a regularity of dialectical combination of ethnical and political self-

organization of socium on certain stage of humanity's evolution, the author disclosed the essence of national phenomenon, the mechanism of its formation and evolution, and the process of generation of basic forms of nations in the modern world. Analysis of ethnopolitical processes in Ukraine is conducted; conclusion about regular character of formation of ethnopolitical model of the modern Ukrainian nation is drawn.

Поставивши мету – концептуально об'єднати суперечливі між собою етнологічну й політичну теорії нації, ми, судячи з побутуючої в наукових колах думки, мали небагато шансів на успіх. Дослідник теорій нації та націоналізму Г. Касьянов, наприклад, так характеризує стан і перспективи націології: «Загалом складається враження, що кількість і якість теоретичного знання в цій галузі стабілізувалися і особливих відкриттів тут не передбачається. Отже, можна припустити такий варіант: пошук методологічного консенсусу між різними теоріями нації і націоналізму, який відбувається також за умов ідеологічної конвергенції і загальної моди на «постмодернізм», має призвести до створення синтетичної теорії нації і націоналізму, яка буде екстрактом інтелектуально найпродуктивніших підходів різних шкіл. Уявимо собі «модерністсько-примордіалістську, суб'єктивістсько-об'єктивістську» теорію, яку можна було б застосувати до будь-якого націоналізму чи нації з відповідними можливостями прогнозування. Теоретично така можливість існує (незважаючи на певний романтизм цього припущення). Практично, мабуть, ні» (Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ, 1999. С. 338–339).

Для творчого переосмислення етнологічної та політичної теорій нації, пошуку їх спільної основи ми застосували парадигмальну основу ширшого пізнавального характеру – загальну теорію самоорганізації. Її перевага в тому, що вона охоплює всі форми руху матерії, в нашому випадку – біологічну й соціальну. Нація – це процес і результат найскладнішого способу самоорганізації соціуму, який ґрунтується на генезисно перших засадах формування людських спільностей і поєднує можливості й механізми етнічної та політичної самоорганізації. Використавши ідею самоорганізації, можна, як засвідчує дослідження, не лише творчо поєднати різні концепції нації, а й вийти з емпіричного чи напівтеоретичного рівня пізнання на дійсно теоретичний, який розкриває глибинну сутність феноме-

на. Тепер, коли загальний принцип національної самоорганізації став зрозумілим, можна свідомо і послідовно досліджувати ті чи інші види й форми національних спільнот, не ризикуючи абсолютизувати окремі чинники суспільного життя чи потрапити у полон заідеологізованого мислення.

У чому головний зміст та які теоретико-методологічні й практичні висновки випливають з етнополітичної концепції нації?

По-перше, послідовно дотримуючись ідеї про те, що нація – це етнічна спільнота, сформульовано *етнічний принцип*, який розкриває сутність та механізм формування і розвитку етнічних спільностей. Цей принцип як фундаментальний закон етнології вказує на те, що етнічні спільноти – племена, народності, нації – виникають і змінюються в результаті органічного поєднання біологічних і соціальних способів самоорганізації людських спільностей, їх коеволюції, яка буде тривати, допоки існує homo sapiens на планеті Земля.

Перехід до націй як нового типу етнічних таксонів пов'язаний з появою політичної сфери життєдіяльності людей, а отже, держави і права, що засвідчило генезу принципово нового способу самоорганізації. Він ґрунтується на попередніх біологічних та соціальних самоорганізаційних механізмах і творчо розвиває їх. Таким чином *нація «вписується» у загальну ідею етнічного принципу і водночас вимагає його нової концептуалізації.* В майбутньому можливе відкриття принципово інших способів організації співжиття людей, що приведе до конституювання нового типу етнічних формувань.

По-друге, обґрунтовано ідею *національного принципу*, суть якого в тому, що нація формується і функціонує як процес та результат діалектичного поєднання етнічного і політичного способів самоорганізації соціуму. Цей принцип поєднує головні ідеї етнічної та політичної теорій нації і відкритий для творчого використання засад інших концепцій, осмислення давніх і сучасних фактів націобуття. Зважаючи на сутність національного принципу як базової закономірності націології, не можна далі стверджувати, що існують чи можуть існувати нації лише на основі етнічної чи політичної самоорганізації. У так званій «політичній нації» завжди присутній хоча б мінімум етнічної (етнобіологічної та етнокультурної) самоорганізації, а в «етнічній нації» – політичної. У результаті розвитку національного організму питома

вага етнічної та політичної складових його самоорганізації набуває оптимального значення і в цьому смислі вони врівноважуються. Але через історичні обставини – залежно від того, з якої спільноти («соціального масиву») почала формуватися нація – з державної чи етнічної, колоніально-залежної чи суверенної, а також, яка етносоціальна структура соціуму: чи є в ньому чисельно, культурно або політично домінантний етнос (автохтонний чи прийшлий), чи такої спільноти немає, а існують приблизно рівновеликі й рівносильні етноси та паритетно функціонує кілька мов і культур, – у нації переважатиме політична чи етнічна самоорганізація. Коли ж спосіб національної самоорганізації наближається до точки рівноваги етнічного та політичного чинників консолідованого співжиття, є резон говорити про змішану – етнополітичну чи політикоетнічну націю. У такому стані перебувають, як правило, зрілі національні спільноти, незалежно від того, яким був старт їхньої генези. Наприклад, французька та іспанська нації нині, на наш погляд, етнополітичні, а американська (у США), канадійська, швейцарська, – політикоетнічні. В обох прикладах нації мають спільну культуру та етнічні ознаки, поруч з якими на етногруповому рівні функціонують давні, але осучаснені етнічні культури, а також національні культури народів, що борються за незалежність або є суб'єктами федеративних чи конфедеративних утворень.

До так званих «етнічних націй» належать етнічно однорідні спільноти, в яких відсоток іноетнічного компоненту незначний, а до «політичних націй» – поліетнічні народи, які стали на шлях національного будівництва і вже зуміли сформувати базові елементи національної культури, не допустивши гострих етнічних та регіональних протистоянь.

Поліетнічний народ держави із незконсолідованою елітою, відсутністю консенсусу стосовно головних векторів внутрішньої та зовнішньої політики, несформованими основами національної самосвідомості та політичної культури, не може бути віднесений до жодної з названих моделей нації. Він, на нашу думку, може бути означений як *«квазіполітична нація»*.

По-третє, *етнополітична концепція нації* – модерністська і прімордіалістська одночасно. Вона *універсально-цивілізаційна* (у широкому смислі категорії «цивілізація»), оскільки виявляє дію

національного принципу не лише в сучасному соціумі, а й у політіях доіндустріальної доби, тобто з часу переходу людства до політичного способу самоорганізації. В аграрних суспільствах існували нації-еліти чи нації-стани, які охоплювали лише осіб, наділених політичними правами. На відміну від домодерних націй, які були внутрішніми, немасовими, модерні нації – масові, в них нижчі класи (селяни, ремісники, підприємці тощо) отримали змогу брати повноправну участь у політичному процесі як суб'єкти політики. У так званих демотичних етносах аграрного та індустріального суспільств з генезою національно свідомої еліти також спочатку формуються внутрішні нації, а згодом – повномасштабні, масові.

По-четверте, оскільки поняття «політика» ширше, ніж поняття «держава», етнополітична концепція нації *не передбачає обов'язкову наявність держави як ознаку нації*, а отже, і чітко визначену територію проживання народу. Політичну діяльність здійснюють, перш за все, не державні інститути, а народні маси, класи, етнічні групи, сформовані ними добровільні об'єднання, в т. ч. суспільно-політичного характеру, мета яких – виразити і захистити життєві потреби й інтереси народу, політично консолідувати його і домогтися політичного суверенітету в рамках існуючої держави або в незалежній спільноті. У якості рамкових політичних інститутів недержавних націй виступають національні ради, національні фронти, національно-визвольні (повстанські) армії тощо, а також національні уряди у вигнанні, які об'єднують діаспорні групи та їх політичні сили і мають вплив на членів етносу та політичні процеси на материнській землі. Українці в XIX – початку XX ст. були нацією, хоч не мали своєї державності та узаконеної території проживання. Те саме можна сказати і про кримських татар в сучасній Україні.

До членів нації можуть бути віднесені також окремі особи та групи осіб, які проживають на далеких від етнічної ойкумени територіях, але підтримують тісний зв'язок з Батьківщиною, допомагають їй морально, політично тощо. Щодо етносу, який територіально розділений між різними державами, то в кожній з його частин за умови відповідної культурно-політичної консолідації функціонують партикулярні нації (мезонації) даного народу. Так було з українським етносом, який тривалий час входив до складу кількох держав.

Ці українські мезонації (великоукраїнська та західно-українська) спромоглися у першій половині XX ст. на проголошення самостійних державних утворень. Цілісні і повномасштабні нації, звісно, повинні володіти і державою, і визнаними міжнародною спільнотою кордонами, бути економічно й культурно самодостатніми.

По-п'яте, підтверджується висновок багатьох дослідників про те, що *ідея і практика модерної нації органічно поєднується з ідеєю і практикою демократії, народного суверенітету*. Стає очевидним, що таке поєднання стосується не лише так званих політичних, а й етнічних націй. Це пояснюється тим, що етнічна нація характеризується пробудженням до політичного життя більшості членів етносу, а згодом і юридичним закріпленням їх політичних прав і свобод. Однак рівень демократичності національних спільнот (політичних, етнічних чи змішаних) може падати, а за певних обставин і зійти нанівець. Це залежить як від політичної зрілості і політичної волі національної еліти, так і громадянської та національної свідомості народних мас. Політична апатія громадян чи їх відчуження від політичного життя зовнішніми чинниками може пертворити масову націю у націю-клас чи націю-еліту.

По-шосте, в контексті вимог національного принципу зазначається, що розбудова нації неможлива без формування *національної самосвідомості й національної культури*. Остання має не лише значний етнічний потенціал, але й необхідна для дієвої політичної самоорганізації. Оскільки національна культура, як і будь-яка система, має властивість рухатися до повноти своєї структури, то в етнічних націях, у яких уже сформовані цінності та символи неполітичних сфер, швидко набирають сили політична і правова культура; в політичних націях, в яких швидше формується спільна політична культура, поступово розвиваються національно зорієнтовані культурні елементи економічної, соціальної, моральної та інших сфер суспільного життя.

По-сьоме, в системі національної культури особливу роль відіграє *політична складова – її ядро та рушійна сила*. Саме вона, як показує український історичний досвід, зазнає значної руйнації в умовах несуверенного буття, а її деформований, несформований

стан суттєво гальмує національний прогрес. Народи, які розбудовують націю, повинні максимально сприяти відродженню автентичних рис власної культури, рішуче блокувати нав'язані чужинцями орієнтації, творчо запозичати світовий політичний досвід та підтримувати власні політико-культурні новації, що відповідають вимогам часу.

Український соціум на основі здорового глузду та дії глибинних закономірностей націєгенези спонтанно намагається поєднати етнічний та політичний способи своєї самоорганізації, але натикається на протидію заідеологізованих політичних сил. Нині, коли вітчизняна та зарубіжна націологія піддає все більшій критиці ортодоксальний політико-модерністський підхід до трактування нації, українці повинні максимально демократизувати суспільне життя, що відкриє шлях природному процесові націє- і державогенези. Українізація, суверенізація та демократизація вітчизняного соціуму приведуть до формування модерної етнополітичної нації на основі українських цінностей, яка охопить усі етнічні групи, оберігаючи та розвиваючи їх традиційну культуру.

Розділ 2.
УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ, ЇЇ СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Chapter 2.
THE UKRAINIAN NATION, ITS CURRENT STATE AND MODERNIZATION PROSPECTS

2.1. Українська нація як об'єкт наукової рефлексії

Здійснено наукову рефлексію теоретичного знання, об'єктом і предметом якого є сучасна українська нація. Охарактеризовано погляди вітчизняних науковців на сутнісні ознаки нації, особливості теоретичних основ української етнічної та політичної націй, методологію їх дослідження. Проаналізовано спробу осмислення української нації з використанням Рекомендації ПАРЄ 1735 (2006) під назвою «Про поняття «нація». Викладено точку зору на теоретико-методологічні засади української нації з використанням положень авторської етнополітичної концепції нації та обґрунтованого в ній «національного принципу». Зроблено висновки про те, що успішне формування української громадянської нації можливе лише за умови відродження та всебічного розвитку української етнічної нації і консолідації провідної верстви українського народу. Піддано критиці точку зору про недоцільність вживання в політичному та правовому дискурсі етнізованого тлумачення по-

няття «українська нація». Доказано, що використання в Конституції України термінів «українська нація» в етнологічному сенсі і «Український народ» у смислі політичної чи громадянської нації відповідає рекомендаціям ПАРЄ.

Ukrainian nation as the object of scientific reflection

There are processes that threaten the Ukrainian society national and civil unity in the conditions of the Ukrainian-Russian military confrontation. It updates the subject of scientific understanding of the Ukrainian nation essence, forms its self-organization and development prospects. The purpose of the article is to carry out a scientific reflection focused on criticism and awareness of theoretical knowledge, the object and subject of which is the modern Ukrainian nation, as well as to express our own point of view on the theoretical and methodological principles of the national phenomenon research.

The article describes the national scholars' ideas on the essential features of the nation, the peculiarities of the theoretical foundations of Ukrainian ethnic and political nations, and the methodology of their research. An attempt to comprehend the essence of the Ukrainian nation is made on the basis of the PACE Recommendation (2006) «On the concept of a nation».

The author presents his own point of view on the theoretical and methodological principles of the Ukrainian nation, using own provisions of the nation's ethnic political concept and the «national principle» justified therein. It is concluded that the successful formation of the Ukrainian civilian nation is possible only with the Ukrainian ethnic nation revival and comprehensive development, with the consolidation of the Ukrainian people leading strata. Under these conditions, the art of effective ethnic politics is that the Ukrainian civilian nation development does not undermine the vital needs and interests of the titular nation and ethnic minorities. On the other hand, care should be taken to ensure that the Ukrainian ethnic nation strengthening does not hinder the legitimate process of the Ukrainian civilian nation forming. Another key problem of the nation-building process in Ukraine is the consolidation of the Ukrainian people leading strata as the core of the nation. Under the current conditions, scholars, public authorities and civil society institutions should pay more attention to nation-building in Ukraine.

It is also concluded that the use of the terms «Ukrainian nation» in the Ukrainian Constitution in the ethnological sense and «Ukrainian people» in the meaning of the civilian nation corresponds to the PACE Recommendations, since it clearly defines the content and separates these concepts, giving priority to the latter, which affects the carrier of sovereignty and source of power in Ukraine.

Після двох десятиліть суверенного існування українського народу та Революції гідності в Україні в умовах конфронтації з Російською Федерацією відбуваються процеси, які загрожують національній і громадянській єдності українського суспільства. За цих обставин актуалізується тема наукової рефлексії сутності української нації, форм її самоорганізації та перспектив розвитку.

Вітчизняні суспільствознавці, особливо етнополітологи, впродовж 90-х рр. XX ст. основну увагу приділяли теоретичним питанням відродження української етнічної нації як фундатора і головної політичної сили утвердження новітньої української держави (праці М. Братасюк, І. Варзаря, Б. Гаврилишина, О. Забужко, В. Кафарського, А. Колодій, А. Пономарьова, В. Ткаченка, Р. Шпорлюка, Л. Шкляра та ін.). З початку 2000-х років науковці все більше зосереджувались на обґрунтуванні перспектив реалізації політичної моделі модерної української нації (публікації І. Кресіної, В. Крисаченка, І. Кураса, М. Михальченка, О. Майбороди, Г. Нестеренко, М. Ожевана, М. Розумного, Ю. Римаренка, О. Хорошилова та ін.). Особливо активізувалися такі дослідження після Помаранчевої революції 2004 р., в результаті якої чітко простежувалось формування в Україні життєздатного громадянського суспільства. Однак протягом останніх років науковці роблять спроби уникати термінів «українська етнічна нація» та «українська політична нація» і все більше мова йде про «громадянську націю», або просто «українську націю», як свого роду компромісний термін, який слід переосмислити в контексті сучасних етнополітичних процесів на європейському континенті (праці В. Котигоренка, О. Поліщука, М. Степико, Ф. Рудича та ін.). Певний імульс таким новаціям надали настанови, висловлені в Рекомендації ПАРЄ №1735 від 26 січня 2006 р. «Про поняття «нація», в якій йдеться про те, «чи може узагальнене поняття «нація» допомогти вирішити проблему національних меншин і забезпечення їх прав» [16, с. 25].

У суверенній Україні досі відсутня офіційна державна концепція етнонаціональної політики та побудови нації. Від виборів до виборів активізується робота політичних партій з обґрунтування стратегічних і тактичних положень етнонаціональної політики. Ці ідеї, як правило, стають базовими аргументами гострої політичної та ідеологічної боротьби, яка ще більше роз'єднує українців. Так само в ході президентської виборчої кампанії 2019 р. ряд претендентів на вищу державну посаду активно використовували етнополітичний чинник, щоб перемогти конкурентів.

Мета дослідження – здійснити наукову рефлексію, орієнтовану на критичний аналіз й усвідомлення теоретичного знання, об'єктом і предметом якого є сучасна українська нація, а також висловити власну точку зору щодо теоретико-методологічних засад дослідження національного феномена.

Основна проблема тривалих і не дуже плідних дискусій на тему оптимальної моделі модерної української нації полягає, на наше переконання, в тому, що все ще не з'ясовано питання про сутність феномена «нація». Так званий атомарний підхід до дефініції національної спільноти, коли намагаються представити повний перелік її сутнісних характеристик, виявився тупиковим. Реальні нації ніколи не володіють усіма теоретично обґрунтованими нормативними ознаками. Нерезультативною виявилась методика з'ясування основного чинника націєгенези та націєбуття: етнічного, культурного, психологічного, економічного, соціально-класового, політичного чи правового. Зрештою довелося змиритися з тим, що є дві істотно відмінні групи націй: одні формуються на основі етнічного чи етнокультурного ядра, інші – на основі політичного, а точніше, політико-правового чинника. Перші переважають у Центральній та Східній Європі, а другі – в Західній Європі та Америці. Однак, у чому сутність нації як особливого типу людських спільнот, або що спільного між т. зв. етнічними та політичними націями?

Розглянемо дефініції нації, які набули поширення у вітчизняній етнополітології та етнодержавознавстві. За визначенням О. Картунова та Ю. Римаренка, нація – це «велике, історичне, динамічне, цивілізоване співтовариство громадян, часто поліетнічне, але об'єднане навколо одного етносу, із національною мовою внутрішнього дер-

жавного спілкування (можливо, однією чи кількома локальними офіційними мовами), як правило, із власною територією, спільними інтересами, спільною волею бути єдиним цілим, спільною національною культурою (як синтезом кількох етнічних культур), усвідомленням спільності минулого, сучасного і особливо майбутнього і водночас власної самобутності та спільною назвою» [13, с. 141] (підкреслення наші – *О. Р.*). Як зазначають автори, це означення потребує двох доповнень. «По-перше, хоча до нього включено чимало елементів багатьох теорій і визначень націй, воно, по суті, виходить із політичної теорії нації, що зовсім не означає заперечення інших теорій і, перш за все, етнічної. По-друге, найважливішою видовою ознакою сформованої сучасної нації, виявом прогресивності її соціальної природи виступає цивілізованість, що розуміється як прилучення того чи іншого народу до економічних та духовних джерел суспільного поступу» [13, с. 141] (підкреслення наші – *О. Р.*).

Як бачимо, намагаючись дати узагальнене визначення нації, Ю. Римаренко і О. Картунов не переступають поріг емпіричного способу характеристики цієї спільноти, перелічуючи її зовнішні риси та функціональні характеристики. До основних ознак нації тут віднесено спільність мови, території, культури, інтересів, волі, самосвідомості. Звертає на себе увагу певна обережність, некатегоричність тверджень авторів щодо наявності цих ознак: мовляв, може бути так або так; однак, як правило, так. Виходить, що не всі названі маркери національних спільнот обов'язкові, а отже, сутнісні. Ще одне питання: чому автори все-таки віддають перевагу політичній теорії нації і водночас спішать визнати певну правомірність етнічного підходу? У визначенні нації, яке вони подають спільно з Ф. Горовським у «Малій енциклопедії етнодержавознавства» (1997), навпаки, наголос зроблено на етнічній природі і сутності нації. Зазначається, що «категорію «н[ація]» можна визначити як етносоціальну (і не завжди кровородинну) спільність…» [2, с. 122], а також, що «природа н[ації], як і всього етнічн[ого] ланцюга людства, не потребує її (нації) політизації й пов'язана з нею опосередковано» [2, с. 123]. Зрештою ця дефініція стосується «сучасної нації» як «цивілізованого співтовариства громадян»; отже, допускається існування несучасних, давніх націй.

Одним із перших етнополітологів України, хто розпочав аналіз співвідношення етнічного та політичного чинників у генезі та існуванні національних спільнот, став Л. Шкляр. Він, зокрема, дійшов висновку, що, по-перше, європейські моделі державо- і націєгенези мають не суто територіальний, як у США, характер, а етнополітичний чи етнотериторіальний; по-друге, можна говорити про своєрідну дворівневу структуру української нації, яка поєднує політичний та етнічний аспекти: «політичний, що означає рівність між поняттями нація і держава, та етнічний, тобто те, що домінуючим у державі є український етнос, іменем якого названо державу» [29, с. 227, 229]. Така формула націєгенези та націєбуття має дещо спрощений характер, оскільки політичне зводиться лише до держави, а етнічне – до домінування титульного етносу.

Зазначимо, що до ідеї поєднання етнологічної та політичної теорій нації деякі вітчизняні дослідники ставляться критично. Так, І. Кресіна, обстоюючи політичну модель модерної української нації, зазначає: «Спроби компромісу (йдеться про «спробу поєднати головні пріоритети етнічної та політичної концепцій нації і відповідних моделей» – *О. Р.*), на нашу думку, не мають продуктивної основи. Адже одна справа сума ознак у теоретичному визначенні нації і зовсім інша – концепція нації, що має стати основою етнополітики держави, низки законодавчих актів, документів теоретичного і практичного характеру» [10, с. 344]. Дослідниця вважає, що із «синтетичної» концепції нації може випливати формула: «український народ = українська нація + національні меншини», а «відтак можемо час від часу спостерігати відновлювані гасла «Україна для українців!». Краща, на погляд І. Кресіної, формула: «українська нація = всі етнічні спільноти, що проживають на території України і вважають її своєю Батьківщиною». І далі: «Це шлях до громадянської і національної злагоди, до справжнього торжества української національної ідеї» [10, с. 344].

З позиції автора незрозуміло, чому чинником єднання може бути тільки політичний фактор? Невже особи і родини різних національностей, які десятиліттями й століттями проживають на одній території та в одній державі, не можуть виробити спільних духовних цінностей, які будуть їх об'єднувати на культурній основі.

Щодо побудови теоретичних схем, то ми, звісно, не підтримуємо довільного поєднання різних ідей і принципів. Зміст теоретичних моделей має виводитися з логіки життєвих процесів, а не з наперед заданих правил. Інакше це уподібниться ідеологічної конструкції: нав'язування певних стратегій, теоретичних схем, які уявляються корисними і доцільними. Це такою самою мірою стосується намірів вольовим рішенням зробити нормативною політичну модель української нації.

Серед усього розмаїття політичної літератури на тему теоретико-методологічного обґрунтування поняття нації та типології національних спільнот звертає на себе увагу стаття українського етнополітолога О. Майбороди «Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення» (2004). Дослідник, по-перше, робить висновок, що традиційну у вітчизняній літературі типологію концептуального означення нації (психологічну, культурологічну, етнологічну, історико-економічну та етатистську) можна значно скоротити. Оскільки перші з названих підходів мають етнологічний підтекст, то «напрошується поділ націй на ті, що виникли на ґрунті етнічної єдності, і ті, що утворилися поза нею. Позаетнічним чинником утворення нації традиційно вважається держава…» [12, с. 17]. По-друге, оскільки всі нації, в т. ч. етнічні, за походженням – політизовані соціуми (тобто «іманентно політичні»), то, «відповідно – типологізація націй, які усі є, по суті, політичними, мусить здійснюватися шляхом поділу їх за етнокультурним принципом. Відтак серед націй фактично можна виділити два типи – моноетнічні і поліетнічні» [12, с. 17]. Крім цього, моноетнічні нації можуть бути полікультурними, як у сучасній Україні, де частина українців україномовна, а інша – російськомовна. По-третє, у процесі своєї генези «поліетнічні і полікультурні нації відрізнялися, з одного боку, збереженням у їх компонентів окремої етногрупової ідентичності, а з іншого – виникненням ідентичності, спільної для усіх. Феномен подвійної ідентичності став постійним супутником усіх багатоетнічних націй…» [12, с. 21] (підкреслення наші – *О. Р.*).

Для нашого дослідження важливі висновки О. Майбороди про те, що: 1) нація – це завжди «політизований соціум»; 2) не лише

моноетнічній, а й поліетнічній та полікультурній націям властива «ідентичність, спільна для усіх», а отже, й спільна культура (т. зв. «національна» або «соцієтальна культура»).

У науковій та публіцистичній літературі політична нація часто позначена термінами «громадянська» чи «територіальна нація», або «нація-держава», мовляв, – це синоніми. Однак існують й інші думки щодо співвідношення цих термінів. Так, А. Колодій обґрунтувала ідею про те, що поява та розвиток політичної нації триває в процесі визрівання громадянського суспільства, в результаті якого відбувається конституювання т. зв. громадянської нації. «Ці поняття (політична спільнота, громадянське суспільство та громадянська нація – *О. Р.*), – зазначає науковець, – близькі за значенням і взаємно перекривають одне одного. Проте вони відображають різні вияви життєдіяльності і різні ступені інтеграції громадянства національної держави – територіально організованого, соціально консолідованого, політично єдиного організму з суверенною владою на чолі і єдиною загальною національною ідентичністю більшості населення» [7, с. 110]. Оскільки основним ідентитетом завжди виступають базові культурні цінності, то постає питання про їх походження, природу та зміст. На думку Колодій, – «…становлення громадянської нації і притаманної їй ідентичності має стати надбудовою над українською етнонаціональною ідентичністю… Без культурної серцевини, – продовжує науковець, – немає нації (ні етнічної, ні політичної), а без нації немає належного рівня єдності народу та інтегрованого суспільства» [7, с. 113]. Отже, зв'язок між нацією та громадянським суспільством є взаємними.

Не заперечуючи певного резону такого тлумачення громадянської нації, вважаємо, що становлення і розвиток громадянського суспільства є важливою складовою концепції не тільки політичної, а й етнічної нації. Більше того, формування і проголошення суверенітету етнічної нації неможливе без дієздатного національного громадянського суспільства, яке бере державну владу в свої руки. Чим міцніше громадянське суспільство – тим міцніша і більш зріла нація будь-якого типу.

Якщо вести мову про роль народної ініціативи та самоорганізації у формуванні і визріванні нації, то слід мати на увазі, що, по-перше,

громадянське суспільство, його інституції диференціюються на сферні складові соціуму, частина з яких має політичну природу й призначення (партії, громадсько-політичні об'єднання і рухи), а інші – неполітичні, які самотужки намагаються вирішити назрілі проблеми або впливають на органи публічної влади задля їх успішного вирішення. По-друге, громадянське суспільство має етнічні сегменти, які можуть не лише співпрацювати між собою, а й змагатися, навіть конфронтувати, руйнуючи національну спільність; по-третє, для націєтворчого процесу особливо цінні загальнонаціональні формування громадянського суспільства, як моно- так і поліетнічні, а також їх альянси (національні фронти тощо). Під час Революції гідності виникла нова форма такого об'єднання – революційний майдан у столиці та в регіонах країни, який консолідував усі протестні сили країни для боротьби за демократичне оновлення суспільства.

Оригінальну спробу зробити прорив у теорії і практиці вітчизняного націєтворення здійснив В. Котигоренко. Виступаючи на конгресі вітчизняних політологів у 2016 р. з доповіддю «Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні», він піддав критиці «етнізоване тлумачення української нації», яке «закладене в термінах «титульний український етнос», «титульна українська нація», «українська етнічна нація» [9, с. 155]. На його погляд, застосування двох останніх «до сучасної етнополітичної динаміки є логічно не коректним». Це пов'язано з тим, що «оперування ними спонукає до визнання начебто наявності в Україні разом з «титульною» українською нацією ще якоїсь, теж української, але не титульної нації. Та й прикметник «титульності», – на думку науковця, – не є достатньо коректним» [9, с. 155].

В. Котигоренко вважає недоречними такі терміни, як «українська політична нація» та «українська політична поліетнічна нація», якими позначають усі національності, що проживають у державі. Ці, на його погляд, «багатослівні конструкти» зручно вживати в наукових та публіцистичних працях та політичних деклараціях для більш виразного пояснення відповідних суспільних феноменів, але ними «недоречно обтяжувати вітчизняний, а надто правовий дискурс» [9, с. 158]. На думку дослідника, «треба шукати не стільки теоретичну, скільки політико-правову відповідь» на актуальні питання націєтворення.

Головний висновок В. Котигоренка полягає в тому, що «термін «нація» не потребує якихось роз'яснювальних прикметників» [9, с. 158]. Це очевидно стосується і поняття «українська нація». Щоб аргументувати це положення щодо української нації, автор вдається до власного тлумачення Основного закону країни. «Ані Конституція України, ані будь-які інші чинні акти Української держави, – вважає він, – не етнізують терміна «українська нація». І далі: «Якщо точніше, вони допускають подвійне його тлумачення» [9, с. 158], тобто ним позначають як етнічних українців, так і весь український народ, а конституційні терміни «українська нація» та «український народ» науковець пропонує «трактувати як синоніми» [9, с. 159].

Для підсилення свого трактування сутності модерної української нації в контексті європейських політико-правових процесів В. Котигоренко наводить приклад з Рекомендації Ради Європи (ПАРЄ) №1735 від 26 січня 2006 року під назвою «Про поняття «нація», в якій, мовляв, є вказівка на те, що «державам-членам ПАРЄ належить привести свої конституції у відповідність з демократичними європейськими стандартами, що вимагають, аби кожна держава інтегрувала своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у складі єдиного громадянського багатокультурного утворення і припинила визначати себе виключо етнічною або громадянською державою» [9, с. 159]. Подібне посилання на Рекомендацію ПАРЄ №1735 також міститься в інших вітчизняних публікаціях, наприклад у статті М. Степики [26, с. 30], але жодний з авторів цей документ дослівно не цитує і не називає вихідних даних про його публікацію. Зазначимо, що насправді там розставлені дещо інші акценти.

По-перше, у Рекомендації 1735 (2006) визначено, що в Резолюції ПАРЄ № 1335, прийнятій у 2003 р., зазначалося, «що дотепер немає загальноєвропейського правового визначення поняття «нація» [16, с. 25]. Отже, міжнародна європейська організація ще не дійшла згоди щодо цього питання, а тому немає нормативного визначення дискутованого поняття. Методологічно важливим є також уточнення про те, що мова йде про юридичне (правове) визначення нації, а отже, допустиме також його політологічне та інше трактування, яке, очевидно, буде містити й інші сутнісні ознаки нації, їх певне співвідношення.

По-друге, вказується на «необхідність уточнення термінології, яка використовується в конституціях і законодавствах держав» [16, с. 25] щодо терміна «нація» і пов'язаних із ним понять. Іншими словами, термінологія – це інструмент, який може змінюватися для того, щоб адекватно відображати реалії суспільного життя.

По-третє, висловлюється сподівання, що «узагальнене поняття «нація» може «допомогти у вирішенні проблем національних меншин і забезпеченні їх прав» [16, с. 25]. Отже, йдеться не стільки про націю як особливий соціальний організм та її понятійне трактування, як про шляхи вирішення практичних проблем меншинних етнонаціональних груп. Якщо конкретно, то в Рекомендації ПАРЄ сказано: «Захист цих прав слід юридично оформити на рівні кожної держави та міжнародному рівні. Найважливіша роль у збереженні самобутніх національних меншин належить державі, громадянами якої вони є» [16, с. 26]. Асамблея закликає держави-члени «прийняти законодавчі і нормативні акти, що визначають традиційні національні меншини, і сумлінно їх застосовувати» [16, с. 26].

По-четверте, Асамблея рекомендує державам-членам Ради Європи «підписати і ратифікувати Рамкову конвенцію про захист національних меншин, Європеську хартію регіональних мов або меншин, Європейську хартію місцевого самоврядування» [16, с. 26], що створить необхідні політико-правові умови для демократичних етнополітичних відносин у суспільстві.

По-п'яте, у рекомендаціях є побажання щодо змін у конституціях національних держав. Дослівно сказано таке: «Асамблея зазначає, що сучасні європейські держави набули свого законного статусу, спираючись або на цивільне, або на культурне розуміння поняття «нація». Однак, у конституціях ряду держав-членів РЄ і до тепер *не розрізняються ці два значення* (виділення наше – *О. Р.*), тоді як загальна тенденція еволюції національної держави полягає в тому, що вона трансформується в багатокультурну державу, де конкретні права визнаються не тільки за фізичними особами, а й за культурними і національними общинами» [16, с. 26]. Асамблея рекомендує Комітету міністрів запропонувати державам-членам «привести свої конституції у відповідність із сучасними демократичними європейськими стандартами» [16, с. 27].

Наскільки вищевказані побажання актуальні для України? На нашу думку, до України питань не може бути, оскільки в її Конституції відповідні поняття розмежовуються і співставляються: використовується поняття «українська нація» в етнічному сенсі цього терміна, і поняття «Український народ», яке не тільки охоплює всі національні групи, все населення країни, а й пишеться з великої букви, щоб засвідчити суверенний статус народу: політична влада в Україні належить не етнічним українцям, а усім громадянам держави, незалежно від їхньої національності [8, с. 4].

Оскільки питання сутності та статусу української нації та українського народу, їхнього взаємозв'язу та динаміки все ще викликають запитання у громадян, політиків і науковців, Конституційний Суд України має дати окреме тлумачення змісту та застосування етнополітичних термінів, які використовуються в ній. До речі, КСУ, розлянувши у 1999 р. подання народних депутатів України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови, у пункті 3 свого Рішення записав: «Конституцією України статус державної мови надано українській мові (частина перша статті 10). Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Констиитуції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі» [17]. Як бачимо, КСУ, по-перше, уже дав етнокультурне тлумачення конституційному терміну «українська нація», а по-друге, підтвердив той факт, що політонім «Україна» походить не від топоніма, а від етноніма «українці», «український етнос» чи «українська нація».

Для обґрунтування бажаної, позбавленої «прикметникової» характеристики сутності української нації, В. Котигоренко наводить такі переконливі, на його погляд, емпіричні дані.

І. На думку дослідника, основним доказовим фактом є те, що, відповідаючи на питання «Ким Ви себе передусім вважаєте?» – 1) Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете; 2) Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете; 3) Громадянином України; 4) Представником свого етносу, нації;

5) Громадянином колишнього Радянського Союзу; 6) Громадянином Європи; 7) Громадянином світу; 8) Інше, – більшість населення країни ідентифікує себе передусім не членом свого етносу чи нації, а громадянином держави Україна. За даними щорічного моніторингу життєдіяльності українського суспільства, що здійснює Інститут соціології НАН України з 1992 р., у 2015 р. це співвідношення становило 3,1% проти 57,5%. Дані за попередні роки приблизно такі самі, хоч зростала кількість відповідей на користь ідентифікації з державою (у 1992 р. було 45,6% такого населення) [9, с. 167]. «Тож очевидно, – зазначає В. Котигоренко, – що кожен, хто означує українську націю як передусім або виключно етноукраїнську спільноту, мимоволі й усупереч власним переконанням (підкресленя наше, щоб звернути увагу на прадоксальність аргументації – *О. Р.*) обмежує її чисельність тим само 1,8–3,1 відсотками серед загалу громадян» [9, с. 156]. Отже, за логікою В. Котигоренка, якщо нацією вважати громадян держави, які передусім ідентифікують себе з нею, то більшість нашого населення уже вважає себе членом української політичної чи громадянської нації, а національність чи етнічна приналежність як така значення не має. Однак виникає питання: «Куди віднести етнічних українців та іноетнічне населення країни, яке за наявності паспорта громадянина України ідентифікує себе з локальними чи більш глобальними спільнотами, або з неіснуючим нині СРСР, оскільки це більше 30% населення країни»?

Якщо не можна сперечатися з результатами підрахунку відповідей на соціологічну анкету, то можна вести полеміку щодо їх інтерпретації соціологом або тими, хто використовує дані опитування для обґрунтування певних положень. Усе залежить від того, яку мету ставить перед собою соціолог чи науковець. Крім цього не можна порівнювати між собою непорівнювані речі. Коли б соціолог, наприклад, захотів з'ясувати, до якої етнічної чи етнополітичної спільноти належить громадянин за своїм «переконанням», то він підібрав би інші варіанти відповідей і не змішував би їх з суто регіональними чи громадянськими характеристиками. Варто звернути увагу на те, що варіант відповіді («4 Представником сво-

го етносу, нації») був внесений в анкету лише у 2001 р., тобто через 9 років після запровадження моніторингу, і в цьому контексті він видається випадковим.

ІІ. На думку В. Котигоренка, особливо вагомим аргументом на користь трактування української нації як «єдиного громадянського багатокультурного утворення» і «водночас показником стану її сформованості» стали результати референдуму, що відбувся в Україні 1 грудня 1991 року» [9, 159]. Оскільки 90,32% дорослого населення підтримали ідею проголошення незалежності України, це означає, «що на початок 1990-х років, – як вважає дослідник, – державна незалежність стала спільною інтегративною національно-громадянською цінністю понад 90 відсотків політично активного дорослого населення України всіх національностей» [9, с. 161]. Іншими словами, на думку В. Котигоренка, відбулося «національно-громадянське самоусвідомлення людей», а отже, й підтвердження народження не лише нової держави, а й нації. Подальші зміни в ставленні громадян до державної незалежності України науковець розглядає «як індикатор динаміки української нації» у наступні десятиліття.

Всеукраїнський референдум, який відбувся 1 грудня 1991 р. дійсно дав безпрецедентні результати на користь державної самостійності України. Але чи міг осколок вчорашньої радянської імперії – УРСР, її населення так швидко трансформуватися в суверенну і повноцінну націю і до того ж поліетнічну за складом? Відомо, що західно-європейські нації формувалися впродовж кількох століть. А, можливо, українська політична нація існувала в Українській Радянській Соціалістичній Республіці? Але чому тоді на іншому референдумі, який відбувся в СРСР у березні 1991 р., отримано інший результат, коли 70,2% жителів Радянської України дали позитивну відповідь на питання Всесоюзного референдуму «Чи вважаєте ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності?». Водночас 80% населення дало ствердну відповідь на питання «Чи згодні ви, що б Україна була у складі Союзу Суверенних Республік на підставі Декларації про державний суверенітет України?» в ході республіканського консультативного опитування, яке проводилося паралельно [1].

Аналізуючи 1991 р. як переломний у вітчизняній історії, відомий канадський історик українського походження О. Субтельний звертає увагу на те, що формування модерних держав часто супроводжувалося гострою політичною боротьбою між національно-визвольними силами та представниками колишньої колоніальної адміністрації. Перехід України до суверенного статусу та національної держави також був непростим. У статті «Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України» (2004 р.) він вказав на особливості становлення незалежної української держави. «Нова держава, – зазначав історик, – з'явилася без національно-визвольної боротьби», що є доволі незвичною рисою для новітньої історії; це означає, що «героїчний період» – час спільних зусиль, боротьби і жертв (дійсних і уявних), який зазвичай охоплює тривалий період в історії національних держав, – в українському випадку відсутній; внаслідок цього Україні буде важко створити той, здатний надихати «міф творення», який є стандартною рисою нових державних формувань; більшість борців за українську справу, котрі провели десятки років у таборах ГУЛАГу, зробили свій вибір на користь співпраці з перефарбованим колишнім комуністичним істеблішментом і були більшою чи меншою мірою поглинуті ним; найсуттєвіші наслідки відсутності національно-визвольної боротьби пов'язані з кадрами, оскільки будівничими нової держави мали бути люди, які ще вчора заповзято боролися з будь-якими виявами української національної самосвідомості та ідеології [27, с. 66–77]. За таких умов за відносну безконфліктність у незалежній українській державі було відплачено політичними та ідеологічними поступками перед силами, які намагалися стримати радикальне оновлення країни.

Сказане пояснює, чому Україна останньою з пострадянських республік прийняла Конституцію незалежної держави і чому вона значною мірою залишалася своєрідним заповідником радянського способу життя, політичного мислення і поведінки. Варто також згадати про те, що територіальні втрати України після Революції гідності та неоголошеної війни Росії проти суверенної України значною мірою також пов'язані з наявністю у свідомості населення Сходу та Півдня України значного прошарку радянських ідеологем і проросійських орієнтацій.

Аксіомою теорії нації, в т. ч. політичної є положення про те, що національна спільнота, хоча б поліетнічна, повинна володіти необхідним мінімумом спільної культури. Для національних спільнот, які формувалися на основі певного політичного утворення (держави), таку культуру нині все частіше називають соцієтальною (загалоносоціумною).

Так, канадський етносоціолог В. Кимлічка зазначає: «Якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави, — нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі якої – спільна мова та соцієтальні інститути» [6, с. 27]. Йдеться про т. зв. «соцієтальну культуру» в якій поруч із спільними цінностями, допускаються відмінності релігійних вірувань, ідеологічних переконань, давніх та новітніх етнічних традицій, особистого стилю життя. Отже, ця культура є внутрішньо плюралістичною.

Неоліберальна концепція соцієтальної культури, яка розкриває культурну основу сучасної політичної нації емігрантського типу, важливу увагу приділяє спільній мові, на основі якої функціонують суспільні інститути, якими користуються усі громадяни. Однак європейські нації формувалися і розвиваються нині на базі культури певного етносу і йдеться не тільки про мову, а й про інші елементи етнічності: традиції, символи, міфи, народне мистецтво, релігійні вірування тощо. З цієї точки зору національна культура в європейських країнах не є аналогом соцієтальної культури. Варто звернути увагу на це, оскільки прихильники «чисто» політичної нації в Україні всі етнічні ознаки пропонують залишити у приватній сфері, забуваючи, що українська етнічна нація реально існує і є головною суспільною силою формування модерної української нації. Відповідно було б помилкою не враховувати цей факт у розробці стратегії і тактики націєтворення. Ми згідні з думкою відомого філософа-дисидента В. Лісового про те, що зважений підхід до етнонаціональної політики полягає «в розумному поєднанні та співпраці культурного й політичного (громадянського) націоналізму» [11, с. 608].

Якщо звернутися до досвіду національної політики в Радянському Союзі, який прагнув створити нову історичну спільність людей «радянський народ», здійснюючи політику русифікації національних окраїн та уніфікуючи суспільні інституції в рамках

усієї держави, то можна дійти висновку, що в СРСР цілеспрямовано формувалася радянська політична нація з російською етнокультурною основою. Подібне можна сказати і про УРСР, оскільки за наявності хоч і політично залежної системи республіканських державних інституцій, інших атрибутів державності, певних елементів громадянського суспільства, тут формувалася громадянська спільнота, яку можна назвати політичною нацією УРСР. Правляча еліта цієї нації 16 липня 1990 р. прийняла «Декларацію про державний суверенітет України», яка стала політико-ідеологічним орієнтиром боротьби за незалежність. До речі, це єдиний офіційний документ, в якому зазначено, що українська держава – не тільки «суверенна», а й «національна держава», яка «розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення» [3]. На жаль, така важлива теза про національний характер держави не була відображена в Основному законі України, прийнятому в 1996 р., що стримувало розбудову української політії.

ІІІ. Ще одним «важливим» емпіричним фактом, який виконує роль аргументу в доказах В. Котигоренка про доцільність громадянського трактування нації, є твердження про те, що найменування української держави «походить не від етноніма «українці», а від топоніма «Україна» [9, с. 156]. Це, очевидно, мало допомогти автору підсилити територіально-громадянську концепцію української нації.

Насправді це не так. Відомо, що етнонім «українці» активно утверджується у розмовній та літературній мові ще з середини XIX ст., а тому назви таких державних формувань, як Українська Народна Республіка, Українська Держава гетьмана Скоропадського, Західно-Українська Народна Республіка та інших походять а не від топоніму, а етноніму.

Безумовно, в Україні відбувається націєтворчий процес у руслі новітньої європейської та світової практики. Однак, не можна видавати передумови формування громадянської нації за сформовану націю, як і не можна ототожнювати націю і державу. Доволі об'єктивно охарактеризовано стан української нації в статті О. Поліщука «Українська політична нація – міф чи реальність»?, в якій зроблено висновок, що «політичної нації в Україні як такої поки що немає». Причи-

на полягає в тому, що неможливо в умовах реальних демократичних свобод «швидко сформувати на рівні суспільної свідомості уніфіковане уявлення про причетність усіх членів поліетнічного співтовариства до єдиної політичної нації» [14, с. 177]. Наша відповідь на це питання менш категорична: українська політична нація, контури якої виявилися ще в останні роки існування СРСР, після здобуття незалежності й демократизації суспільного життя все більш очевидні, хоч стверджувати, що консолідована громадянська спільнота, відповідна їй культура та морально-політична єдність населення країни уже сформувалась, – не можна. Для глибшого усвідомлення націєтворчого процесу в Україні слід дати більш аргументовану відповідь на сутність національного феномена. Не претендуючи на істину в останній інстанції, розкриємо власні концептуальні погляди на природу, визначальні риси та динаміку нації.

Результати дослідження національних спільнот дають змогу констатинувати, що існують два універсальні способи самоорганіції соціуму – етнокультурний та політико-правовий [19, с. 66–71; 84–91]. Перший організовує, регулює та консолідує соціум за горизонталлю на основі спільності культурного коду й етнічності, другий – за вертикаллю, спираючись на політичну владу та закон, їх свідоме використання, а інколи й на примус. Однак нація (національний феномен) формується та розвивається тоді, коли ці способи саморганізації соціуму діалектично поєднуються. Це поєднання ми назвали **національним принципом**, який, з одного боку, є об'єктивною закономірністю генези, функціонування та розвитку національного організму, а з іншого – принципом діяльності соціальних акторів, які свідомо використовують цю настанову в процесі націєтворення [19, с. 108–109].

Важливо мати на увазі, що етнокультурна та політико-правова самоорганізація функціонують на основі властивої народу національної свідомості, яка має психологічний та ідеологічний компоненти. Перший з них діє на підсвідомому рівні, а другий є раціонально обґрунтованим і має цілеспрямовану вольову складову. Свідома воля, – зазначав В. Старосольський – «се воля, яка визволилася з-під психічної стихії. Вона вже не безпосередний вислів почувань та настроїв, але наслідком праці думки, яка «свідомо»

означає та вибірає цілі та засоби для їх здійснення, вона має не тільки напрям, але й означену ціль» [25, с. 34]. Свідомо означена ціль концентровано виражається в національній ідеї.

У домодерну епоху національний принцип саморганізує лише правлячу еліту, а народні маси, які позбавлені політичних прав та мають різнорідну локалізовану культуру, живуть під керівництвом вищої касти. Такі спільноти у вітчизняній етнологічній та етнополітичній літературі здебільшого називаються народностями. Донаціональні спільноти, в яких сформувалася політично та культурно консолідована провідна верства, можна назвати «нацією-елітою», «внутрішньою нацією» або «нацією народу». Так, канадський історик українського походження Ф. Сисин для характеристики національних процесів козацької доби використовує поняття «націоналізація козаків», «козацька українська нація», «політична нація українського (руського) народу», «нація-еліта» [23, с. 30–37]. «Внутрішня нація» може бути як етнічно однорідною (етнічною), так і поліетнічною (політичною). Народність формується як націю, коли все доросле населення країни долучається до політичного життя країни, має широкі політичні права, свободи та обов'язки, а також коли сформувалася літературна мова, якою володіє населення, є патріотична інтелігенція, розвиваються соціогуманітарні та інші науки й висока культура. Подібний процес відбувається і в ході формування громадянської нації: спочатку консолідується «нація-еліта», а з часом «повна нація». Формування сучасної української наці також повинно пройти стадію формування «нації-еліти», як осердя зрілої української нації.

Етнополітична концепція нації обґрунтована нами в статтях [18; 20 та ін.] та розгорнуто викладена в монографії «Національний принцип. Етнополітична концепція нації» (2009 р.) [19], а також у колективній праці «Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української наці» (2015 р.). [22, с. 10–43]. Вона сутєво відрізняється від етнологічної теорії нації Е. Сміта, в якій етнос і нація – це «дві окремі концепції і дві різні історичні формації» [24, с.100]. Наша принципова позиція полягає у тому, що нація, незалежно від того – формувалась вона з народності чи

з державної спільноти – є спільнотою найвищого рівня етнічного соціоцивілізаційного розвитку. Ми вважаємо, що чимала кількість націй – це нації гібридного типу – етнополітичні.

Коли держава на час її утворення охоплює переважно сформовану етнічну націю та доволі чисельні національні меншини, – в такому соціумі відбуватимуться *два націєгенетичні процеси: 1) зміцнення та розвиток базової етнічної нації та 2) формування модерної нації з усіх етнонаціональних груп, що населяють державу*. Ці два процеси взаємодіють між собою, накладаються один на іншого, в результаті чого формується нація змішаного типу – етнополітична. Саме це характеризує динаміку націєтворення в суверенній Україні, яка належить до «переважно моноетнічних держав». За даними М. Дністрянського, у такого типу держав понад 80% території – ареал розселення одного етносу за наявністю порівняно невеликих ареалів компактно розселених етнічних меншин. Водночас частка державотворчого етносу в абсолютній чисельності населення становить не менше 65%, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччина, Туреччина, Фінляндія, Франція та ін.). В Україні, за даними перепису населення 2001 р., етнічні українці становили 77,8% і переважали майже на 95% території держави. Тоді показник етнотериторіальної мозаїчності дорівнював 0,10, що характерно для етнічно моноареальних держав [4, с. 59, 222–223].

Динаміка укранської етнічної та політичної націй представлена на рис. 2.1. Українська етнічна нація, завдяки сформованій національній культурі та наявності держави, яка має виражати й захищати її інтереси, а також власних інститутів громадянського суспільства, перебуває в точці У1 і рухається у напрямі до точки Р, що означає зростання політичної зрілості й організованості етнічних українців.

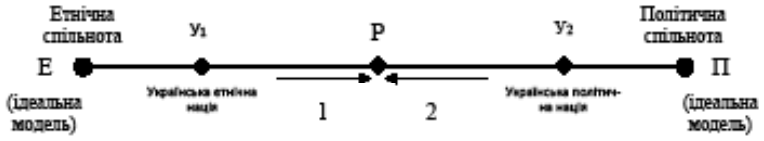

Рис. 2.1 Взаємозв'язок та динаміка української етнічної та політичної націй

Українська політична (громадянська) нація, яка формується в суверенній Україні на основі демократичних цінностей, перебуває у точці У2 і також, хоч і повільно, рухається до точки Р. Етнокультурна самоорганізація політичної нації – це функціонування набутого в спільній життєдіяльності досвіду і традицій народами, що проживають на українській етнічній території. Політична самоорганізація української громадянської нації також базується на державній владі й місцевому самоврядуванні, оскільки Україна є загальнонародною демократичною державою – національною державою української політичної нації. Водночас варто звернути увагу на функціонування і взаємодію політичних та політизованих інститутів громадянського суспільства, створених як окремими етнічними групами, так і спільними зусиллями громадян різних національностей.

Між точками У1 та У2, що символізують українську етнічну та українську політичну (громадянську) нації, існує певна динамічна рівновага, яка відповідає співвідношенню політичних сил та досягнутому компромісу між українською етнічною нацією, національними меншинами та українським соціумом загалом. Однак ця рівновага може набувати нового змісту в результаті розвитку цих національних утворень або перебувати в кризовому стані, якщо етнічна та політична нації будуть розвиватися всупереч засадам однієї із них. Саме така криза виникла, коли певні політичні сили у парламенті за підтримки органів державного управління ухвалили Закон України «Про засади державної мовної політики» (2012 р.), згідно з яким підривалася повноцінність української мови як державної, що загрожувало не тільки українській етнічній нації, а й консолідованому існуванню політичної нації в Україні.

Зазначимо, що просування українського соціуму до точки Р не означає розмивання української етнічної нації та національних меншин. Навпаки, в умовах демократії вони будуть утверджувати свій етнокультурний та політичний статус, хоча все більшою мірою відбуватиметься взаємодія і взаємозбагачення етнонаціональних культур та формування спільних механізмів політичної та етнокультурної самоорганізації. Особливо важливо, щоб українська етнічна нація залікувала рани, завдані їй у роки несуверенності;

тоді вона зможе успішно виконувати роль головного державотворчого етносу. На думку окремих науковців, зокрема О. Хорошилова, покищо український етнополітичний організм (ЕПО) не має якості політичної нації. Як система, ЕПО міг би запрацювати, коли б ядро – українська етнонація – була здатна утримувати біля себе елементи периферії. «Проте, кількісно переважаюча етнічна більшість (українці – *О. Р.*), – зазначає автор, – сьогодні не в достатній мірі спроможна виконувати роль лідера… Серед основних причин цього не останнє місце належить значній субкультурній сегментованості українського суперетносу та, як наслідок, наявності регіональних типів ідентичностей його представників» [28, с. 8].

У процесі відродження та розвитку української етнічної нації все ще беруть участь колишні та новоспечені «фахівці» з розвінчування так званого «українського буржуазного націоналізму», які у розгляді українського питання вбачають розробку «концепції української України». Так, Ф. Рудич вважає, що за президентства В. Ющенка на державному рівні формувалася не «національна ідеологія», а «ідеологія титульної нації», «що внесло розкол у багатонаціональне українське суспільство і поставило під загрозу цілісність України» [21]. Зазначимо, що нова влада, яка діяла після Революції гідності, відновила інтерес до назрілих проблем української етнічної наці і зробила частину з них предметом своєї цілеспрямованої діяльності. Це стосується освітніх реформ, консолідації українського православ'я, утвердження ролі української мови як державної та ін. Однак ідеологічна та політична боротьба між проукраїнськими та проросійськими силами триває і набуває нових форм. У «Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році» П. Порошенко зазначив: «Ми бачимо, як п'ята колона піднімає голову, намагається зібрати до купи різні свої шеренги, користуючись перевагами демократії, активізується в інформаційному просторі. Наше завдання надзвичайно складне – дати їм відсіч, не порушуючи норм європейської демократії» [15, с. 31]. Після президентських та парламентських виборів 2019 р. в етнополітичному просторі України відбулися певні зміни: офіційна влада на-

магається урівноважити націєтворчий процес, максимально лібералізувати його, але проросійські сили, при підтримці завнішніх чинників, прагнуть відновити свій домінуючий статус.

За умов, що склалися, вітчизняні науковці, органи публічної влади та інститути громадянського суспільства повинні приділяти більше уваги націєтворчому процесу, зокрема, українській етнічній нації. Насторожує той факт, що в проєктах нової редакції Конституції України чи змінах до неї питання про правове визначення української етнічної нації, її зіставлення з громадянською нацією в Україні вирішується таким чином, що новітні конституціоналісти взагалі уникають поняття «українська нація» і послуговуються термінами «український народ» чи просто «народ», а останнім часом все частіше використовують поняття «народ України». Його, як відомо, наполегливо обстоювати комуністи у 90-х роках минулого століття, коли питання «хто кого?» (українські патріоти подолають прорадянські та проросійські сили, чи другі здатні на реванш) було доволі актуальним, а термін «український народ» вважався надто «націоналістичним». Йдеться про проєкти Основного Закону України, розроблені останніми роками Інститутом стратегічних досліджень «Нова Україна» (директор А. Ярмолаєв), Інститутом вільної економіки (директор М. Чернишов), Асоціацією міст України, доктором юридичних наук В. Журавським та іншими.

Завершуючи означення основних теоретичних підвалин української нації, зауважимо, що політико-правовий та етнокультурний компоненти національної спільноти, поєднуючись, зумовлюють синергійний ефект, у результаті якого їх спільне функціонування суттєво перевищує обсяг окремо взятих потенціалів етнокультурної та політико-правової самоорганізації. Політична система нації, її головний інститут – національна держава – сприяє національній мові як необхідному засобу комунікації членів спільноти, надає їй статусу державної; держава, її освітня система, ЗМІ, військо, органи державного управління та місцевого самоврядування займаються важливою діяльністю з формування національної свідомості та історичної пам'яті народу, утвердження ідей, цінностей і принципів державного та суспільного ладу.

З іншого боку, етнокультурна система озброює політичне співтовариство та його політичну систему історичним досвідом, перевіреними часом традиціями, знаннями та уявленнями, формує національну мрію та національну ідею, яка об'єднує народ у боротьбі за втілення ідеалів і цілей. Етнокультурна система соціуму легітимізує політичну владу, формує лояльне ставлення до неї, заохочує до участі в управлінні державними і суспільними справами, формує національну ідеологію як необхідну основу державної стратегії і тактики та підтримує належний рівень патріотизму.

З огляду на виищесказане можна зробити такі *висновки*.

По-перше, українська етнічна нація – це об'єктивна реальність, яка має право на наукове осмислення та означення відповідним поняттям в Конституції та інших політико-правових документах. Ця нація вижила впродовж століть підневільного існування і нині консолідує навколо себе національні меншини, які проживають на її споконвічній території. Так звана політична нація України може зазнати дезінтеграції, якщо українці втратять свій суверенітет, оскільки головна умова формування та існування громадянської нації – наявність власної держави. Щоб це не реалізувалося, провідна верства української нації, усі свідомі українці повинні самовіддано обстоювати безпеку та дбати про розвиток своєї спільноти, яка є головною консолідуючою силою держави та українського суспільства.

По-друге, успішне формування української громадянської нації можливе лише за умови відродження та всебічного розвитку української етнічної нації. Вона має стати соціальною, культурною та політичною основою консолідованого на демократичних засадах соціуму. Нерозуміння цієї закономірності – одна з головних причин перманентної глибокої кризи суверенної української держави та суспільства, коли проросійські політичні сили намагалися заморозити деформований стан української етнічної наці, стверджували, що в проголошеній державі є два державотворчі етноси – українці та росіяни (мовляв, так склалося історично), та здійснювали курс на зближення з Російською Федерацією задля відновлення імперії.

По-третє, українська етнічна та політична нації як об'єктивно існуючі соціальні системи, перебувають у діалектичній єдності та значною мірою соціально, культурно й політично перекривають

одна іншу. Мистецтво ефективної етнополітики полягає в тому, щоб розбудова громадянської нації не підривала життєвих потреб та інтересів титульної нації й етнічних меншин. З іншого боку, розбудова та зміцнення української етнічної нації не повинна гальмувати закономірний процес формування української громадянської нації.

По-четверте, продуктивною є ідея «внутрішньої нації» або «нації-еліти», без формування якої не може успішно розбудовуватись загальносоціумна нація. Реалізація цієї ідеї в незалежній Україні є вельми актуальною, оскільки саме фрагментарність української еліти – одна з головних перешкод на шляху відродження української етнічної нації та формування громадянської спільноти.

По-п'яте, націологія як наукова галузь, має свій об'єкт дослідження та своє призначення в суспільстві. Вироблені нею поняття та обґрунтовані закономірності мають усвідомлювати та творчо використовувати політичні діячі, у тому числі в розробці стратегії суспільного розвитку та в законодавчому процесі. Щодо категорії «нація», то актуально дати їй узагальнене визначення, яке б виражало глибинну сутність відповідного феномена. Ця сутність полягає в тому, що нації – це спільноти, в яких діалектично поєднуються етнокультурний та політико-правовий механізми саморганізації соціуму, підпорядковуючи собі всі інші сфери життєдіяльності народу: економічну, соціальну, зовнішньополітичну, оборонну тощо.

По-шосте, використання в Конституції України термінів «українська нація» в етнологічному сенсі та «Український народ» у смислі громадянської нації відповідає Рекомендації ПАРЄ, оскільки вона чітко визначає зміст та розділяє ці поняття, надає пріоритет останньому, який позначає носія суверенітету та єдине джерело влади в Україні. Однак у процесі вироблення нової редакції Основного закону доцільно поруч із поняттям «український народ» використовувати термін «українська громадянська нація».

По-сьоме, вітчизняні соціогуманітарні науки, система освіти й ЗМІ мають цілеспрямовано утверджувати ідеї всебічного розвитку української етнічної нації та розбудови української громадянської спільноти, їх діалектичного взаємозв'язку та взаємодії. Водночас слід боротися з ідеологічними викривленнями сутності, історії та перспектив формування модерної української нації.

Література

1. Всесоюзний референдум про збереження СРСР. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%81%D0%85%D1%81%D0%.
2. Горовський Ф., Картунов О., Римаренко Ю. Нація. *Мала енциклопедія етнодержавознавства.* Київ, 1996. С. 121–123.
3. Декларація про державний суверенітет України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/shov/55-12.
4. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 490 с.
5. Кафарський В. Українська політична чи етнополітична нація? *Політичний менеджмент.* 2006. № 4. С. 44–54.
6. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / [пер. з англ.Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. І. Лизогуб]. Харків : Центр освіт. ініціатив, 2001. 176 с.
7. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів : Астролябія, 2008. 368 с.
8. Конституція України. Суми : ТОВ «ВВП Нотіс», 2019. 56 с.
9. Котигоренко В. Націотворчий процес суспільних криз в Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2016. Вип. 3–4. С. 153–174.
10. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз): моногр. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
11. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? *Націоналізм. Антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К. : Смолоскип, 2000. С. 593–626.
12. Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення. *Політичний менеджмент.* 2004. № 5. С.15–22.
13. Основи етнодержавознавства : підручник / за ред. Ю. Римаренка. Київ : Либідь, 1997. 656 с.
14. Поліщук О. Українська політична нація – міф чи реальність? *Наука. Релігія. Суспільство.* 2011. № 1. С. 170–178.

15. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». *Суспільно-політичні процеси.* Науково-популярне видання Громадської організації «Академія політичних наук». Київ : Політія, 2018. С. 12–36.
16. «Про поняття «нація» : Рекомендація ОБСЄ №1735 від 26 січня 2006 р. *Реферативний огляд європейського права* / за заг. ред. В. О. Зайчука. Київ, 2006. Вип.1. С. 25–27.
17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14.12.1999 № 10-рп/99. URL : https://zakon.rada.gov.ua/lavs/shov/y010p710-99/print.
18. Рудакевич О. Діалектика етнічної та політичної націй у поліетнічній державі. *Політичний менеджмент.* 2012. № 4–5. С. 114–120.
19. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : моногр. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.
20. Рудакевич О. М. Принцип, що розкриває сутнісну ознаку національних спільнот. *Українська політична нація: проблеми становлення* / за заг. ред. М. М. Розумного. Київ : НІСД, 2012. С. 57–66.
21. Рудич Ф. Політична нація: передумови утвердження єдиної держави. URL : http://viche.kitv.ua/journal/2267/?fbclid=IwAR1hx88MGUO17z5zTFe6FKoJN87.
22. Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації : моногр. / авт. колектив : О. М. Рудакевич (керівник) та ін. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 256 с.
23. Сисин Ф. Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації. *Формування української нації: історія та інтерпретації.* Матеріали круглого столу істориків України. Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р. Львів, 1995. С. 23–42.
24. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / [з англ. пер. П. Таращук]. Київ : Основи, 1994. 223 с.

25. Старосольський В. Теорія нації / Передмова Ірини Кресіної. – Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка; Київ : Вища школа, 1998. 157 с.
26. Степико М. Т. Щодо поняття нація. *Українська політична нація: проблеми становлення* / за заг. ред. М. М. Розумного. Київ: НІСД, 2012. С. 23–31.
27. Субтельний О. Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України. *Сучасність.* 1994. С. 66–71.
28. Хорошилов О. Ю. Формування української політичної нації: передумови та перспективи : автореф. дис. … канд. політ. наук. Одеса, 2003. 17 с.
29. Шкляр Л. Етнополітика: структурні елементи та механізми реалізації. *Генеза: Історія. Політологія.* 1997. № 1. С. 225–233.

2.2. Проблеми формування україномовної соцієтальної культри в Україні

Розглянуто концептуальні засади соцієтальної культури як спільної культурної основи формуваня та функціонування громадянських націй в умовах поліетнічних суспільств. Означено проблеми формування україномовної соцієтальної культури в Україні та шляхи їх подолання.

Formation problems of Ukrainian-speaking social culture in Ukraine

The conceptual foundations of social culture as a common cultural basis for the formation and functioning of civil nations in the context of multiethnic societies are considered. The formation problems of Ukrainian-speaking social culture in Ukraine and ways of overcoming them are outlined.

Цілісна і своєрідна культура – важливий атрибут національної спільноти. Ця істина визнається у різних концепціях нації, хоч

«національну культуру» у них трактують по-різному. Етніцисти, наприклад, вважають, що для національної спільноти, яка постала з певного етнічного ядра, властива культура, що, крім первинних етнічних компонентів – мови, міфів про походження, релігії, традицій тощо, містить «масову громадську культуру» у якій важливу роль відіграє політичний компонент й одинакові економічні та юридичні права [8, с. 49, 77]. У політичній теорії нації національна культура – це перш за все система політико-правових цінностей і норм [3, с. 223–224]. Культура етнічних груп, що населяють національну державу, функціонує лише у сфері приватного життя. В оригінальній модерністській концепції нації і націоналізму Е. Гелнера національна культура визначається як «висока культура», що виникла з локальних «диких» народних культур шляхом їх уніфікації і стандартизації на основі наук індустріальної доби. Ця «складова» культури, зазначає дослідник, «вкрай потребує політичної підтримки і допомоги», тобто існує лише в політичних рамках національної держави [2, с. 85]. Нерідко національну культуру визначають як перелік специфічних етнічних ознак народу [5].

За умов такого розмаїття трактування національної культури актуальним є з'ясування її глибинної суті, яка б не надто залежала від того чи іншого концептуального підходу. Важливий внесок у розкриття суті національної культури, її генези, відродження та подальшого формування становлять ряд монографій вітчизняних науковців [1; 6; 10]. Однак актуальним все ще є з'ясування ролі культури у формуванні сучасних націй в умовах поліетнічного суспільства. У зв'язку із сказаним, теоретичний і практичний інтерес становить неоліберальна концепція соцієтальної культури, обґрунтована канадським дослідником Віллом Кимлікою [4;11;12]. На його погляд, саме така культура постає в процесі формування сучасних націй. З іншого боку, генеза нації залежить від того наскільки успішно конструюється і функціонує соціетальна культура. *Мета* дослідження – з'ясування концептуальних засад соцієтальної культури в контексті націєгенези та обґрунтування актуальних завдань формування такої культури в Україні.

Перш ніж сформулювати поняття соціетальної культури, В. Кимліка піддає критиці «міф про етнокультурну нейтральність»,

поширений серед ліберальних теоретиків і політиків західних демократій. Його суть у тому, що держава має бути «нейтральною» щодо етнокультурних відмінностей своїх громадян. «У цьому питанні, – зазначає дослідник, – ліберальні держави підходили до етнічної культури так само, як до релігії – тобто, як до чогось такого, чого люди можуть додержуватись у своєму приватному житті, але що не має відношення до держави (доти, поки вони поважають права інших)» [4, с. 23]. З огляду на це лібералізм не сумісний не лише з установленням «офіційної релігії», а й «офіційних культур», що мають привілейований статус порівняно з іншими можливими культурними групами. Однак практика державо- і націєтворення у нині високорозвинених країнах засвідчує, що отримання громадянства, влаштування на роботу, служба в армії тощо вимагає визнання за однією із мов пріоритетної ролі, без чого неможливе функціонування цілісної національної спільноти. Наприклад, у США було надано перевагу англійській мові. «Це, – зауважує Кимліка, – не було ні ненавмисним, ні випадковим побічним результатом – однозначною ціллю урядових рішень було встановлення такої мовної гегемонії. Усі ці рішення схвалювали з наміром сприяти інтеграції у культуру, яку я називаю «соціетальної культурою» («societal culture»)» [4, с. 26].

«Під соціетальною культурою, – твердить канадський учений, – я розумію культуру, концентровану на певній території, яка зосереджена навколо спільної мови, що вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному й приватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади тощо), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність». І далі: «Я називаю цю культуру *соціетальною*, аби підкреслити, що вона охоплює швидше спільну мову та соціальні інститути, ніж спільні релігійні вірування, сімейні традиції й особистий стиль життя» [4, с. 26]. Кимліка також зазначає, що соціетальні культури в умовах сучасної ліберальної демократії неминуче плюралістичні, оскільки до них належать представники різних віросповідань, ідеологій тощо. Ліберальні уряди зумисне сприяють інтеграції своїх громадян у таку культуру, що, з одного боку, консолідує народ, а з іншого – дає однаковий шанс представникам різних національностей

на успішне життя. Якщо враховувати ще й те, що належність до однієї культури є основою спільної ідентичності у більшості громадян, стає очевидним, що формування соціетальної культури розкриває сутність процесу національного будівництва. Як зазначає Кимліка, соціетальна культура є культурою у вузькому розумінні поняття. «Справді, – пише автор, – таке використання терміна «культура» відрізняється від його вживання у більшості академічних дисциплін, де культуру визначають у дуже широкому, етнографічному значенні, пов'язаному із специфічними народними звичаями, традиціями й обрядами. Громадяни сучасної ліберальної країни не мають спільної культури у такому широкому етнографічному значенні [4, с. 27]. Отже, робить висновок науковець, – «якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави (і нації – *О. Р.*), нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі уваги якої – спільна мова та соціетальні інститути» [4, с. 27].

Однак, чи влаштовує такий проєкт національного будівництва етнічні меншини? Чи не загрожує він згасанням їхньої самосвідомості й асиміляцією у домінантну культуру? Очевидно, так. Про це свідчать рухи опору меншин у більшості держав, де таким чином здійснювалося національне будівництво. Цей протест, зауважує дослідник, «майже повністю ігнорували ліберальні політологи. Жоден із видатних представників ліберальної традиції не взяв участі у зваженій дискусії щодо обґрунтування або цілей політики побудови нації та обмежень, що накладаються на її допустимі норми… Це величезна прогалина у ліберальні теорії, і аби заповнити її, потрібна ще дуже велика робота» [4, с. 29].

Отже, у поліетнічних країнах ліберальної демократії сформувалась соціетальна культура більшості, і водночас існують меншини, які змушені робити життєвоважливий вибір, який має такі можливі варіанти:

– погодитися на інтеграцію у культуру більшості, хоча, можливо, слід намагатися переглянути її умови;

– домагатися прав і повноважень самоуправління, необхідних для підтримки своєї власної соціетальної культури, що означатиме реалізацію програми побудови власної нації;

– погодитися на постійну маргіналізацію [4, с. 32].

Державні інституції також можуть поступати по-різному. У минулі століття провідні держави Західної Європи та Північної Америки здебільшого здійснювали політику, спрямовану на послаблення національних меншин та їхню асиміляцію. Франція, наприклад, кілька разів забороняла використовувати баскську і бретонську мови у навчальних закладах, пресі і залишала поза законом відповідні політичні об'єднання. У другій половині XX ст. ставлення ліберальних демократій до національних меншин змінилося, оскільки стало очевидним, що їх придушення не лише не дає належного результату, а й має зворотний ефект: посилення національної самосвідомості, ідентичності тих, кого переслідують. Тому, наприклад, Канада перейшла до системи федерального устрою, надавши квебекцям права щодо мови та регіональної автономії. Подібне спостжуємо і у Великобританії щодо шотландців та в інших державах. Слід зауважити, що національними меншинами західні теоретики вважають етнічні групи, які сформували повні та функціонуючі суспільства на своїй історичній батьківщині до того, як їх було приєднано до більшої держави, незалежно від того, чому і як це відбувалося [4, с. 32]. На території України до таких меншин слід віднести кримських татар, тоді як російська, білоруська, угорська та інші етнічні групи є етнічними меншинами, оскільки вони проживають за межами своєї етнічної території і відповідних державних утворень. Як зазначає Кимліка, – «поки що немає виразного консенсусу щодо законності побудови нації меншиною та відповідності цієї побудови ліберально-демократичним принципам. Однак, – продовжує він, – можна стверджувати, що західні демократії погоджуються з тим, що принаймні деякі форми націоналізму меншин є законними і краще з ними примиритися, ніж їх придушувати» [4, с. 35]. Це означає необхідність надання таким меншинам прав на розбудову власної соцієтальної культури, сприяння їм у цьому.

Подібна ситуація склалася також з правами іммігрантів. Спочатку держави намагалися найшвидше асимілювати їх, однак національний «плавильний тигель» не дав очікуваного результату. Як зазначає Кимліка, – «іммігранти вимагають толерантнішого або «мультикультуралістського» підходу до інтеграції, який дасть їм змогу зберегти різноманітні аспекти їхньої етнічної спадщини, на-

віть якщо вони інтегруються у суспільні інститути, що функціонують мовою більшості» [4, с. 38]. Наприклад, школи та інші державні інститути мають визнавати їхні релігійні свята, одяг, обмеження у харчуванні тощо. Особливі проблеми з іммігрантами виникають тоді, коли вони є етнічними меншинами, але наполягають на статусі національних меншин, тобто претендують на право розбудовувати свою автономну соцієтальну культуру, а отже, й націю.

Поняття соцієтальної культури має, як ми бачимо, специфічний порівняно з традиційним визначенням культури зміст. Воно абстрагується від ментальних та поведінкових компонентів національної культури та зосереджується на її комунікативних (мовних) та інституційних складових. Відомо, що наявність суспільних інститутів є однією із найбільш важливих ознак людського соціуму. Інститути є нормативною та організаційною основою функціонування спільностей людей, формою та інструментом їх колективної життєдіяльності. Відповідно інституційний скелет нації має свідомо розбудовуватись та ефективно використовуватись. У цьому об'єктивно зацікавлені і влада, і громадяни держави. Другою важливою умовою життєдіяльності нації є спільна для її членів мова. Саме вона – головний засіб комунікації і носій життєво важливої інформації. Якщо держава – універсальний інститут соціуму, то спеціалізовані соціальні інститути формуються і діють в окремих сферах діяльності людини – економічній, соціальній, правовій, релігійній, освітній, рекреаційній тощо. Внутрішні спільноти нації (етнічні, релігійні, ідеологічні та ін.) для свого стабільного і тривалого існування мають формувати власні інституційні системи. Наведені міркування переконують у теоретичному та практичному значенні концепції соцієтальної культури для націй та національних меншин.

Сучасна українська держава, її населення характеризується наявністю усіх можливих видів етнічних формувань: від титульного українського етносу, завдяки якому виникла окрема європейська держава, і малочисельних корінних народів (кримських татар, гагаузів, караїмів, кримчаків) до чисельних етнічних меншин. Найбільшою з останніх є російська меншина, яка становить трохи менше однієї п'ятої населення держави. Впродовж останніх десятиріч

стрімко зростає в Україні кількість іммігрантів з країн близького та далекого зарубіжжя.

Українська мова, культура загалом, яка зазнала значнної руйнації в умовах несуверенного буття народу, за роки незалежної України ще не відродилася. Про зрусифікований стан населення держави свідчить те, що кількість осіб, які вважають своєю рідною мовою російську, сягнула у 2007 р. 38,0% [9, с. 528], що більше як удвічі перевищує кількість росіян в Україні. У тому самому році на запитання соціологів «Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся з колегами по роботі чи навчанню?» – 22,3% респондентів відповіли, що «тільки українською»; 12,1% – «переважно українською, але зрідка і російською»; 17,1% – «змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова»; 17,8% – «переважно російською, але зрідка українською»; 30,2% – «тільки російською»; 0,5% – «іншою мовою» [9, с. 515]. Отже, спілкування громадян України в рамках соціальних інститутів більшою мірою відбувається російською мовою, ніж українською (48,0% громадян здебільшого вживають російську мову і 35,4% – українську). Важливо зазначити, що переважно росіяни в Україні – це міське населення.

Суспільні інститути, в т. ч. органи державної влади та управління, інституції місцевого та регіонального самоврядування у східних та південних регіонах держави переважно є російськомовними, незважаючи на конституційний статус української мови як державної і проживання там значної кількості україномовних українців. Показовою тут є мізерна кількість дошкільних закладів і загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання, особливо в містах. Вищесказане засвідчує, що в Україні покищо не сформована всеохоплююча україномовна соцієтальна культура. Фактично тут існує дві конкурентні між собою соцієтальні культури, зосереджені у різних регіонах країни – україномовна та російськомовна. Остання є відмінною не лише за мовою, а й усім своїм укладом. Такий стан справ засвідчує незавершеність українського національного будівництва на основі державної мови. Якщо врахувати намагання регіональних влад та політичних сил надати російській мові офіційний статус (статус другої державної мови), то можна

стверджувати про наявність в Україні потуг формувати дво-, а то й багатонаціональну державу. На цій ідейній основі було сформульоване гасло Партії регіонів «Дві мови – один народ!» (звернемо увагу на принципове вживання у цьому закликові поняття «народ», а не «нація»), поширення ідеї федералізації України та заклики до створення автономної республіки на Сході країни. Наскільки природним і демократичним є таке явище і чому суверенна українська влада не зуміла розбудувати україномовну соцієтальну культуру?

По-перше, дається взнаки важка спадщина російського імперського та комуно-радянського режимів, їх цілеспрямованої колонізаторської соціально-економічної, культурної (в т. ч. мовної) та демографічної політики. По-друге, надто млява та непослідовна політика сучасної української влади у цьому питанні. Конституційний статус української мови як державної не мав належного політичного, правового, фінансового, кадрового та пропагандистського забезпечення. По-третє, відсутня ефективна політики щодо вирішення етнокультурних проблем не тільки титульного етносу, а й етнічних меншин і малочисельних корінних народів. Насамперед це стосується кримсько-татарського народу, який повернувся на Батьківщину, але не має належних умов для проживання, праці, освіти та культурного розвитку.

Російська етнічна меншина не вважає себе іммігрантською меншиною, оскільки росіяни в СРСР змінювали місце проживання в межах однієї союзної держави. Важливо також врахувати той факт, що переселення росіян у національні республіки супроводжувалось гарантією використання ними за новим місцем проживання рідної мови та створення чи збереження відповідних соціальних інститутів (шкіл, вузів, театрів тощо). Водночас офіційно і неофіційно стимулювалося переведення на російську мову (як мову «міжнаціонального спілкування») наявних тут соціальних інститутів, у т. ч. органів держави. Правоохоронні органи та військо функціонували на основі російської мови. Отже, росіяни в СРСР виступали, з одного боку, як домінантний етнос (нація) у союзній державі, а з другого – як політично домінантна етногрупа, хоч і меншина, на теренах союзних республік. Останнє пов'язане не

тільки з особливим культурно-мовним статусом росіян, а й відповідною демографічною та кадровою політикою центральної влади.

У сучасній українській державі російська меншина, особливо на сході та півдні караїни, намагається законсервувати «досягнення» радянської влади в етнополітичній царині. Це відбувається на фоні нехтування інтересами україномовних українців, які здебільшого переважають росіян чисельністю у певних регіонах. Отже, мова йде про дискримінацію українців в українській державі. Показово, що введення в дію новозбудованих україномовних шкіл на сході та півдні держави, особливо в Криму, часто відбувалося в атмосфері нагнітання певними політичними силами міжетнічної напруги і навіть загострення міждержавних відносин. Державна Дума Російської Федерації та Міністерство іноземних справ цієї держави практикували періодичні «ноти протесту» проти порушення, як вони вважають, прав росіян в Україні: звуження сфери використання російської мови у публічному житті регіонів, зміни мови викладання у школах і ВНЗ тощо. Сутність опорові українізації, крім обстоювання власних етнокультурних інтересів, часто полягає в гальмуванні відродження української етнічної нації та розбудови модерної української етнополітичної національної спільноти. До честі українських патріотичних сил, вони здебільшого не піддаються на провокації і роблять усе можливе для українізації демократичним способом перш за все центральної та регіональних влад, що може стати дієвим засобом подолання радянського менталітету у мисленні та поведінці певних політичних сил.

Як розбудовувати україномовну соцієтальну культуру в умовах, що склалися? По-перше, слід усвідомити, що сьогодні, на початку XXI ст. українська влада не має права силоміць утверджувати державну мову, як це робили провідні країни світу в минулому. Усі етнополітичні проблеми мають вирішуватися на засадах поваги прав людини і громадянина, демократичних процедур та міжнародного права. По-друге, слід відмовитися від сповідування ортодоксальної ліберальної ідеї про те, що етнічні, як і релігійні потреби та інтереси, мають залишатися у сфері приватного життя. Слід офіційно визнати колективні права етнічних груп. Національ-

ні й етнічні меншини та малочисельні корінні народи, які мають належний рівень етнічної самосвідомості та самоорганізації, можуть формувати за підтримки держави власні соціальні інститути – освітні заклади, театри, ЗМІ, релігійні об'єднання, громадські та політичні організації і рухи. Ці права, що задекларовані у Законі України від 25 червня 1992 р. «Про національні меншини в Україні», слід наповнити реальним змістом. По-третє, держава зобов'язана створити належні умови для повернення у лоно рідної (батьківської) культури українців, які за певних умов перейшли у російськомовну культуру. Необхідно, з одного боку, вивчати громадську думку, потреби і запити цієї категорії співгромадян, а з іншого – будити її національну свідомість за допомогою пропаганди наукових знань про історію українського народу, його культуру, ментальні риси та ідеали. Актуальною є потреба в об'єктивних знаннях про історичний розвиток окремих регіонів, областей і навіть районів та населених пунктів сучасної України, правди про міграційну та культурну політику на тих чи інших теренах існуючих у свій час держав. По-четверте, необхідно вдосконалювати структуру представницьких та інших органів влади у бік урахування поліетнічності населення, гарантувати меншинам представництво у місцевих радах і виконавчих органах, як це практикується у ряді європейських держав. Варто також утворювати в Україні національно-культурні автономії у яких би органічно поєднувалися громадська ініціатива, самоорганізація та самоврядування з елементами державного управління.

Подальше осмислення проблем формування і вдосконалення соціетальної культури в Україні має бути спрямоване на з'ясування умов та демократичних засад українізації органів державної влади і управління, інших соціальних інститутів, залучення до них широкого народного загалу в усіх регіонах країни за збереження внутрішнього плюралізму загальнонаціональної соціетальної культури – релігійних вірувань, ідеологічних уподобань, національних традицій, мовних практик тощо. Слід також вивчати зарубіжний досвід розгортання соціетальних культур національних меншин, їх оптимальної взаємодії із загальнодержавною культурою.

Література

1. Богуцький Ю. П., Андрущенко В. П., Безвершук Ж. О., Новохатько Л. М. Українська культура в європейському контексті / за ред. Ю. П. Богуцького. Київ : Знання, 2007. 679 с.
2. Геллнер Е. Нації і націоналізм; Націоналізм. Київ : Таксон, 2003. 299 с.
3. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї. *Націоналізм. Антологія* / упорядн. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2002. С. 216–234.
4. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. Харків : Центр освітніх ініціатив, 2001. 173 с.
5. Ліщук І. Національна культура. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ : Генеза; Довіра, 1996. С. 100.
6. Національна культура в сучасній Україні / голова ред. колегії І. Ф. Курас. Київ : Асоціація «Україно», 1995. 336 с.
7. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: Тенденції соціальних змін. Київ : Ін-т соціології НАН України, 1998. 175 с.
8. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 223 с.
9. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони та М. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2007. 536 с.
10. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Київ : Фенікс, 1996. 477 с.
11. Kymlicka W. Multicultural Citirenship: A liberal Theory of Minority Rigbts. Oxford : Clarendon Press, 1995. 265 p.
12. Kymlicka W. Ethnic Relations and Western Political Theory. *Opalski M., ed. Managing Diversity in Plural Societies: Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe*. Ottawa : Forum East Europe, 1998.

2.3. Актуальні націєтворчі ідеї політичної поезії Т. Шевченка

Розглянуто етнополітичні ідеї Т. Шевченка, висловлені ним у політичній поезії 1843–1845 рр., та з'ясовані їхні суттєві відмінності від засад українофільської ідеології другої половини XIX ст. Обґрунтовано актуальність настанов поета для сучасного українського національного та державного будівництва.

Significant national ideas T.Shevchenko's political poetry

Ethnical and political ideas stated in T.Shevchenko's 1843-1845 political poetry are revealed; their essential differences between principles of Ukrainophile ideology of the second half of XIX century are clarified. Actuality of poet's directives for the modern Ukrainian national and state forming is grounded.

Відзначення 200-річчя з дня народження генія українського народу Т. Г. Шевченка відбувається в умовах революційних процесів, спрямованих на повалення авторитарного режиму В. Януковича та подолання рудиментів комуно-радянської доби. Оскільки українська нація через тривалу дію негативних історичних факторів, в т. ч. останніх десятиріч, все ще є недостатньо консолідованою, вона не може належним чином виявити свою політичну суб'єктність, а отже, успішно реалізовувати національні цілі та ідеали. За цих умов слід звернутися до ідейного арсеналу батька новітньої української нації Т. Шевченка, напрацьованого в його політичній поезії 1843–1845 рр., щоби всебічно проаналізувати етнополітичні настанови поета, які повинні бути реалізовані в сучасній Україні.

Вітчизняне суспільствознавство має значний досвід аналізу творчості Великого Кобзаря, його сподвижницької праці (доробки О. Гриніва, І. Дзюби, М. Драгоманова, Є. Маланюка, Ю. Охримовича, Є. Сверстюка, І. Франка та ін.).

Однак існує потреба переосмислення етнополітичних ідей Т. Шевченка з точки зору сучасних досягнень історії, культурології, політології та інших соціогуманітирних наук для того, щоб глибше проникнути в сутність критичного оцінювання та геніальних передбачень поета. Так, вітчизняні націологи здебільшого акцентують увагу на «поетичному визначенні нації», яке Т. Шевченко подав у

поемі «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні й не Україні моє дружнєє посланіє» (1845 р.), мовляв, нація – це міжгенераційна спільнота земляків [1, с. 60–61]. Однак зауважимо, що поет не використовував ні в цьому, ні в інших творах термін «нація». На нашу думку, згадане визначення має швидше стосується загальної характеристики етнічних спільнот, які можуть бути або й не бути націями. Крім цього, назва твору може бути основою дефініції етносу загалом, оскільки йдеться про: а) історичну спільність людей, яка характеризується біологічною та духовною єдністю минулих, сучасних («живих») і майбутніх («ненароджених») поколінь; б) об'єднання вихідців з однієї землі («земляків»); в) одноплемінників, які проживають не лише на батьківщині, а й за її межами. Однак чому таким суттєвим був вплив творчості Шевченка на українське націєтворення?

Мета дослідження – з'ясувати зміст націєтворчих настанов політичної поезії Т. Шевченка, що є актуальними для сучасного українського суспільства.

Перш за все виникає питання: чи мав Т. Шевченко уявлення про тип спільноти, яку за сучасними науковими канонами можна назвати нацією? Іншими словами: чи визначив він у своїй поезії (свідомо чи підсвідомо) суттєву ознаку нації, що могло дати його творчості особливий сенс і призначення? Історія дала ствердну відповідь на це питання, хоч відомі інтелектуали тогочасної України не зрозуміли сутнісної характеристики нації та українського питання в трактуванні Кобзаря.

Справжнє усвідомлення геніальності Т. Шевченка, праксеології його національного вчення прийшло лише наприкінці XIX – початку XX ст., коли український соціум набував політичної суб'єктності. Методологія цього прозріння полягає у зіставленні шевченкового ідеалу України та його характеристики тогочасної «Малоросії» в Російській імперії. Т. Шевченко, як влучно зауважив Є. Маланюк, «намагається *заповнити* ту історичну й соціяльну порожнечу, що побачив на батьківщині. Він намагається оживити гоголівські мертві душі української шляхти…, сполучити й оживити спараліжовані складники нації, вдихнути *історичне* життя в завмерлий національний організм» [3, с. 37]. Малоросія стане Україною, переконував Шевченко, не лише захис-

тивши рідну мову та духовну культуру, а й здобувши незалежність, бо «В своїй хаті своя й правда, І сила, і воля» [6, с. 293]. Фактично мова йде про те, що повноцінний сучасний народ – нація – це політично зрілий етнос, в якому органічно поєднуються етнокультурні та політичні засади в соціальному організмі, доповнюючи та підсилюючи одні одних. Саме таке трактування сутності нації – етнічної, політичної чи змішаної (етнополітичної) – набуває все більшого визнання в науковій літературі, до чого доклав зусиль і автор даної статті [5].

Для підтвердження наведеного висновку про шевченкове розуміння етносу на вищій (національній) стадії його розвитку, доцільно розкрити погляди на український народ, стан його історичної суб'єктності двох авторитетних українських інтелектуалів XIX ст. – Миколи Костомарова та Пантелеймона Куліша.

М. Костомаров у 40-х рр. XIX ст. проявив себе як ідеолог панслов'янського федералізму, для якого були характерні ідеї українського автономізму, республіканізму та політичного радикалізму. Але уже під час слідства щодо діяльності Кирило-Мефодіївського братства Костомаров зрікся ідеологічних засад започаткованої ним організації. Коли після десятилітньої мовчанки він знову зайнявся політичною публіцистикою, то став ідеологом українофільства, суть якого в пропаганді культурницького автономізму на засадах лояльного ставлення «південноруської народності» до імперського режиму. Більше того, після заборони української мови циркуляром міністра внутрішніх справ Росії П. Валуєва (липень 1863 р.) та таємним Емським указом Олександра II (липень 1876 р.) – М. Костомаров пише свої твори російською мовою. Він радить українцям обох європейських імперій бути передусім добрими російськими та австрійськими патріотами. Враховуючи сказане, можна погодитися з висновком Ю. Охримовича, який вважав, що Костомаров «причинився найбільше до знищення політичного українства» [4, с. 135], а отже, й до блокування шевченківського розуміння головного завдання національного відродження українства – політичного визволення України.

П. Куліш був близьким товаришем М. Костомарова і Т. Шевченка. Але, якщо Шевченко найбільшою трагедією українського народу вважав втрату ним політико-державної самостійності, то Куліш

не жалів за упадком Гетьманщини, а навпаки дивився на ліквідацію політичної самостійності України, як на річ природну, зрозумілу й навіть потрібну в інтересах збереження культури народу і примноження його добра. В історичному романі «Чорна Рада», а потім в інших творах, він намагався доказати нездатність українців до самостійного політичного життя, тому злиття України з Росією, на його погляд, відповідає інтересам українців. У поезії «Останньому кобзареві козацькому», епіграфом до якої є шевченкові слова «Слава не поляже…», зазначається: «Не поляже, кажеш слава… Ні, кобзарю, брате! Прокляла своє козацтво Україна-мати» [2, с. 223].

Доречно зауважити, що П. Куліш як послідовний, але обмежений культурницькими ідеями українофіл, вірив у духовний потенціал свого народу. Він зазначав: якщо росіяни – державники, то українці володіють великим духовним потенціалом, а тому в майбутньому долучаться до розвитку культури російської держави. Куліш також мріяв про прийдешнє добровільне об'єднання слов'ян за умови утвердження «гегемонії свободи». Так, у поезії «Національний ідеал» він зауважує: «Без єзуїта лях, москаль без бюрократа Зустріне серед нас приятеля і брата. Топімо ж у Дніпрі ненависть братню дику, спорудімо втрьох імперію велику» [2, с. 215]. Але чи утвердиться «гегемонія свободи» і реалізується «національний ідеал» єднання, коли український народ не буде шанувати визвольну боротьбу козацтва й сучасних героїв, не віритиме у свою власну державотворчу потугу?

Як бачимо, П. Куліш гостро полемізував з Т. Шевченком щодо проблем стратегії виживання українства, що мало суперечливий вплив на формування національної самосвідомості українського народу. Кулішева ідеологія пристосування, а не боротьби за національні ідеали й нині живуча серед значної частини українських інтелектуалів та громадських діячів, яка підтримується колишніми поневолювачами України.

Аналіз творчості Т. Шевченка дає право зробити висновок, що поет всебічно осмислив та активно пропагував основні напрями українського відродження, які, як показав час, дають змогу народу крок за кроком набувати національного статусу. До них насамперед належать такі програмні цілі й настанови.

1. Вести рішучу революційну боротьбу за визволення з-під російської імперські влади. У «Заповіті» поет закликає: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте І вражою злою кров'ю Волю окропіте» [6, с 313].

2. Докласти зусиль для відродження власної державності. У вірші «Суботів» Т. Шевченко пророкує: «Церква-домовина (російська імперська держава – *О. Р.*) Розвалиться…і з-під неї Встане Україна… І помоляться на волі Невольничі діти!» [6, с. 272].

3. Реалізувати гасло «Будьте люди!». В поемі Т. Шевченка «До мертвих і живих…», що є своєрідним зверненням поета до українських магнатів, є такі рядки: «Людей запрягають В тяжкі ярма. Орють лихо, Лихом засівають» [6, 292]. Поет закликає поміщиків: «Схаменіться! Будьте люде, бо лихо вам буде. Розкуються незабаром Заковані люде… І потече сторіками Кров у синє море Дітей ваших…» [6, с. 293].

4. Забезпечити соціальну солідарність та єдність українців. У згаданій поемі поет закликає панство до єднання з простолюдом, для того щоб Україна ожила, відродилася. Зокрема, він пише: «Обніміте ж, брати мої, Найменшого брата, – Нехай мати усміхнеться, Заплакана мати!... І забудеться срамотна Давняя година, І оживе добра слава, Слава України…» [6, с. 298].

5. Нейтралізувати головного внутрішнього ворога українського народу – малоросійство, москвофільство, царефільство й зрадництво. Не лише прості, а й заможні українці втрачають історичну пам'ять, історичний досвід. Вони не знають: «Чиї сини? яких батьків, Ким? за що закуті?» [6, 296] Тих, хто служить «отечеству чужому», поет таврує грізними словами: «Раби, підніжки, грязь Москви, Варшавське сміття ваші пани, Ясновельможнії гетьмани!» [6, с. 296].

6. Формувати патріотичність та героїзм у нових генерацій народу. У поемі «Сон» поет з великою шаною ставиться до борців за свободу. «А між ними… (каторжанами в Сибірі, пише Т. Шевченко, – О. М.) В кайдани убраний, Цар всесвітній, цар волі… В муці, в каторзі не просить. Не плаче, не стогне! Раз добром нагріте серце Вік не прохолоне!» [6, с. 214]. В поезії «Холодний яр» Т. Шевченко, веде мову

про повстання гайдамаків і наголошує: «За святую правду-волю Розбійник не стане… Не розіб'є живе серце За свою країну!» [6, с. 300].

7. Перестати бездумно поклонятися чужому, обстоювати цінності народу, особливо мову. У поемі «І мертвим, і живим…» поет звинувачує тих, хто «преться на чужину Шукати доброго добра, добра святого. Волі! Волі! Братерства братнього!» [6, 293]. Щодо них він висловлює побажання: «Ох, як би то сталось, щоб ви не вертались, Щоб там і здихали, де ви поросли!» [6, с. 293]. Щодо ставлення до рідної мови Т. Шевченко зауважує: «…всі мови Слав'янського люду, всі знаєте, а своєї Дастьбі… – Колись будем І по-своєму глаголать, Як німець покаже та до того й історію нашу нам розкаже» [6, с. 295].

Названі критичні зауваження і побажання, які стосувалися України середини XIX ст., актуальні й согодні.

Росія не може змиритися з тим, що утворилася суверенна українська держава, яка стала на шлях демократичного розвитку. Здійснюючи свою неоколоніальну політику, Москва стримує економічний розвиток укранського суспільства, намагається шляхом шантажу заблокувати рух України до європейських цінностей та співпраці з Євросоюзом. Дійшло до того, що Росія віроломно захопила український Крим, в якому проживало 2,4 мільйона населення, з-поміж якого – 460 тисяч етнічних українців і 260 тисяч кримських татар.

Саме протидія агресивні політиці Кремля і обман колишнього глави держави В. Януковича щодо євроінтеграції спонукали молодь і все населення України до рішучого революційного протесту наприкінці 2013 – початку 2014 рр. Чекати на еволюційну трансформацію совкової свідомості владоможців до власне українських цінностей – це даремно втрачати час і життя нових поколінь народу. Потрібно, як учав Кобзар, революційно «порвати кайдани», які зв'язують країну з минулим, із століттями неволі. Важливо, щоб Україна перейняла європейський досвід сучасного державного будівництва і зберегла власні державницькі традиції: республіканські ідеали, засади самоврядування, високу моральність та релігійність, тісну взаємодію з українськими церквами, орієнтацію на співпрацю із Заходом.

Український соціум все більше розшаровується на незначну кількість багатих людей і більшість українського люду, який живе за межею бідності. Настав час магнатам поділитися з народом своїм багатством, обійняти, як пише Т. Шевченко, «найменшого брата». В іншому разі неминуче соціально-класове протистояння, новий загальнонародний революційний протест, який підірве потугу держави, її суверений статус. «Євромайдани» в Україні стали реальним виявом відчайдушного протесту народних мас проти злочинної економічної та соціальної політики держави, захланної поведінки олігархів та їх представників в органах влади.

Надалі актуальною залишається проблема подолання виявів меншовартості, малоросійства, москвофільства, зрадництва, які знову реально загрожують українській нації та державності. Слід оновити всю державну піраміду, особливо вкрай корумповані суди, прокуратуру, податкові органи й органи внутрішніх справ. Принципом люстрації має стати шевченкових заклик очиститися від зрадників та «мерзенних каламарів!», а критерієм добору кадрів – реальна участь людини в боротьбі «за святую правду-волю».

Слова «Слава Україні!» – «Героям слава!» – головне гасло революційної боротьби сучасного українського народу. Людей, в яких «добром налите серце», «царів волі», стає все більше. Громадянське суспільство і державні установи повинні цілеспрямовано формувати активну життєву позицію громадян, особливо молоді. Це буде запорукою послідовного та енергійного обстоювання народом своїх прав і свобод, формування демократичного суспільства й держави.

Підводячи підсумок сказаному, зазначимо, що Т. Шевченко за допомогою поетичного слова та яскравих художніх образів геніально розкрив сутнісні ознаки нації. Це приклад того, як мистецькі засоби можуть глибше і швидше проникати в сустність явищ і процесів, ніж робить це вітчизняна наука, набираючи статусу програмних засад революційного оновлення суспільства. Не випадково на сценах Євромайданів на чільному місці перебували портрети та гасла Тараса Шевченка. Він і надалі веде український народ до свободи й гідного життя.

Література

1. Гринів О. Українська націологія : XIX–початок XX століття. Історичні нариси. Львів : Світ, 2005. 288 с.
2. Куліш П. О. Чорна рада: роман, оповідання, вірші. Харків : Фоліо, 2011. 287 с.
3. Маланюк Є. Книга спостережень. Фрагменти. Від Кобзаря до нації. Студії і роздуми. Київ : Атіка, 1995. 236 с.
4. Охримович Ю. Розвиток української національної політичнох думки. *Вишкільний курс. Матеріали до історії суспільної політичної думки в Україні XIX–XX ст.* / уклав проф. Г. Васькович, керівник Інституту суспільно-політичної освіти. Брюсель–Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк–Торонто : Вид-во Спілки української молоді, 1977. С. 77–172.
5. Рудакевич О. Національний принцип: етнополітична концепція нації: моногр. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка». 292 с.
6. Шевченко Т. Кобзар. Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1964. 647 с.

Розділ 3.
РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Chapter 3.
DEVELOPMENT OF UKRAINE AS A NATIONAL STATE

3.1. Теоретико-методологічні засади розбудови України як національної держави

Розкрито теоретико-методологічні засади формування національних держав, їх сутнісні риси, стан і перспективи національно-державного будівництва в Україні.

Theoretical and methodological foundations for the development of Ukraine as a national state

Theoretical and methodological bases of formation of national states, their essential features, state and perspectives of national and state building in Ukraine are revealed.

Національна держава, поєднуючи риси конституційно-правової та демократичної держави із сутнісними характеристиками нації, її життєвими потребами, стала однією з основних цінностей сучасної цивілізації. Однак стоячи на перехресті особистих, групових та загальнонародних інтересів, національні держави, як правило, мають драматичні історії своєї генези, утвердження й розвитку. Не обійшла стороною ця закономірність і українську націю, оскільки перші дві

спроби побудови власної держави закінчувалися невдачею. І сьогодні, на початку XXI ст., коли у світі нагромаджений великий досвід творення національних держав, і коли світова спільнота сприяє національному відродженню, національно-державне будівництво в суверенній Україні відбувається надто мляво і непослідовно. Не сприяють цьому процесові і науковці, які не приділяють належної уваги проблематиці національної держави. Достатньо сказати, що «національна держава» як одна із базових категорій політології відсутня в «Політологічному енциклопедичному словнику», який уже вдруге виданий в Україні (1997, 2004 рр.).

Водночас тема «національна держава» вельми активно досліджується в Російській Федерації, в якій інтелектуали та офіційні чинники розмірковують над стратегією трансформації своєї держави, яка все ще зберігає риси імперії, у сучасну цивілізовану політію [1; 5; 12]. Так, авторитетний російський філософ В. Межуєв у статті «Ідея національної держави в історичній перспективі» зазначає: «Росія до цього часу ніколи не була ні національною, ні правовою державою і тільки тепер вперше зіткнулася з необхідністю для себе розв'язувати завдання, пов'язані з тим й іншим» [5].

Серед нечисельних наукових публікацій в Україні, в яких, хоч і ставиться питання про право української нації на самовизначення у формі власної держави [7; 9; 10; 11], відсутні наукові пояснення об'єктивного характеру генези національної держави, способів та шляхів її розбудови. *Мета* дослідження – розкрити теоретико-методологічні основи розбудови національних держав та використати напрацьовані ідеї для характеристики державотворчого процесу в Україні.

Традиційна політична наука вважає роком народження системи національних держав у Європі 1648 р. – рік укладення Вестфальського мирного договору, згідно з яким визнається пріоритет принципів національного державного суверенітету та рівноправності держав у міжнародних відносинах.

Українці саме в середині XVII ст. пробудились до самостійного політичного життя на своїй етнічній території під проводом Богдана Хмельницького. Звернемо увагу на те, що, по-перше, українська національна державність XVII ст. виникла в результаті такого демо-

кратичного акту, як національно-визвольна війна проти іноземного поневолення; по-друге, політична влада утвердилась у формі республіки; по-третє, козацька держава зумовила явище українського конституціоналізму, випереджаючи політико-правову практику інших європейських держав; по-четверте, українська державність ранньонової доби зазнала поразки в протистоянні з російським імперським авторитаризмом, тобто національна держава була зруйнована в умовах недемократичного політичного середовища.

В літературі можна знайти різний за кількістю та змістом перелік сутнісних рис національної держави. Крім того, він залежить від історичної доби, що підлягає аналізу. Так, російський дослідник Є. Холмогоров називає такі риси національних держав, притаманні ранньому Новому часу (XVI–XVII ст.): відносний збіг політоніму та етноніму; іредентизм – наявність політики, спрямованої на об'єднання всіх представників цього етносу; несприйняття зовнішньої етнократії, хоч при цьому самі національні держави не були етнократичними; існування зародкових форм загальнонаціонального представництва; єдина суб'єктність народу перед лицем світової економічної системи; формування національної церковної організації; формування ідеології національного винятковості та ізоляціонізму. Зазначається, що національні держави, які почали формуватися, не були моноетнічними, а отже й монокультурними, а також у цей час ще не визріла думка, згідно з якою держава має служити всьому народному загалу – нації [12].

В наукові літературі називається біля двох десятків сутнісних рис сучасних національних держав. Ці риси пов'язані перш за все із специфікою суб'єкта державотворчого процесу і джерела державної влади, правової та інституційної системи, державної мови і символіки, етнічної основи та кордонів, економічної, соціальної, культурної систем і державної ідеології, взаємодії з іншими державами. Розглянемо основні з них.

Визначальною рисою національної держави є те, що її системоутворювальною ознакою є нація як спільнота, що характеризується політико-державною суб'єктністю, тобто прагненням розбудувати та підтримувати власну державність у тій чи іншій формі. Хоча самі

нації формуються різними способами і з цієї точки зору характеризуються як етнічні, політичні чи змішані, але у будь-якому разі без існування нації (такої, що формується, чи зрілої) немає сенсу вести мову про генезу й функціонування національних держав.

Для розуміння специфіки національних держав важливо мати на увазі, що їхні кордони не збігаються з етнічними кордонами якогось одного етносу. За своїм характером вони швидше нагадують держави міні-цивілізацій, тобто на їхній території проживають етнічні групи (як корінні, так і прийшлі), які мають спільне ментальне та культурне ядро. Основою такого ядра є традиції, цінності, символи однієї з етнічних груп, здебільшого титульного народу.

Поняття «національна держава» не рівнозначне поняттям «етнічна держава» та «держава-нація». Поняття «держава-нація» близьке за змістом до поняття «етнічна держава». В ідеалі воно мало б означити, що одна нація має одну державу. Розглядаючи співвідношення названих понять, авторитетний британський етносоціолог Ен. Д. Сміт зазначає: «Я віддаю перевагу терміну «національна держава» (national state), а не «держава-нація» (nation state). В останньому випадку радше йдеться про те, що країна має якусь домінуючу націю і що існує легітимуюча ідеологія націоналізму, яка лежить в основі держави» [6, с. 27]. Таких моноетнічних держав у світі лише 10%. Термін «національна держава» відображає ширше коло етнополітичних систем, яке характеризується тим, що: а) державний соціум помітно поліетнічний і водночас б) не всі національні групи повністю асимільовані у домінантну культуру. «Навіть у Франції, – зазначає Сміт, – яку можна вважати еталоном (національної держави – *О. Р.*) у багатьох відношеннях, є такі національні спільноти, як британці, ельзасці, баски, що не визнають себе французами. Не всі вони повністю асимільовані» [6, с. 27].

Погоджуючись з Ен. Д. Смітом, що слід розрізняти поняття «національна держава» та «держава-нація», зауважимо, що на теренах зрілої національної держави функціонує національна спільнота, яка, крім спільної політичної культури, сповідує певну сукупність інших цінностей, традицій і символів, які поділяють усі національні групи країни. Водночас існують і розвиваються культури національних груп, що населяють країну.

Національна держава характеризується сильною центральною владою як в умовах унітарності, так і федерації. Головну роль у системі державних органів виконує вищий представницький орган – національний парламент, який виражає інтереси всіх етнічних, соціальних та інших груп та інтереси нації загалом.

Ще однією важливою ознакою національної держави є наявність спільної офіційної мови, яка забезпечує комунікацію між органами державної влади й управління та між собою й громадянами (підданими) країни. «Якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави, – зазначає канадський етносоціолог В. Кимліка, – нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі якої – спільна мова та соцієтальні інститути» [3, с. 27]. Йдеться про т. зв. «соцієтальну культуру» – певний аналог поняття «національна культура». «Під соцієтальною культурою, – пише В. Кимліка, – я розумію культуру, концентровану на певній території, яка зосереджена навколо спільної мови, що вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному і приватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади тощо), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність» [3, с. 26]. Називаючи культуру *соцієтальною*, дослідник зауважує, що вона функціонує на рівні всього суспільного організму. Вона є культурою у вузькому розумінні, оскільки припускає відмінності релігійних вірувань, етнічних та ідеологічних цінностей, особистого стилю життя тощо, а отже, «є культурою внутрішньо плюралістичною». На відміну від ортодоксальних лібералів, які наполягають на тому, щоб етнічні складові суспільного життя в національних державах були обмежені приватною сферою, В. Кимліка з позиції неолібералізму вважає за доцільне розвивати поруч із соцієтальною культурою мовно-інституційну культуру національних меншин.

Феномен національної держави історично пов'язаний з набуттям політичних прав громадянами (підданими) і перетворенням народу (нації) у політичний суверен. За таких умов національна держава виступає як демократична – політичний інститут, який забезпечує функціонування і розвиток демократичних засад у суспільному житті.

Ідея національної держави в історії суспільно-політичної думки Європи набуває жвавого обговорення тільки наприкінці XVIII – початку XIX ст. І теоретично, і практично вона вважається своєрідною відповіддю на ідею правової держави, яку обґрунтував класичний лібералізм епохи Просвітництва. В сучасній політології та правознавстві досі дискусійним є питання, чи була ідея національної держави продовженням ідеї правової держави, її розвитком, чи принциповим запереченням [1;5]. Так, зважаючи на творчу й політичну еволюцію видатного німецького філософа Й. Г. Фіхте, який спочатку був активним прихильником правової держави, але після завойовницьких воєн Наполеона з позиції її критики став ідеологом німецького націоналізму та борцем за консолідовану німецьку державу, можна стверджувати, що ідея національної держави є антагоністом щодо правової держави. Однак питання про співвідношення названих типів держав та відповідних ідей доволі складне і суперечливе.

Ліберально-правова концепція держави базується на уявленні, що її формування є результатом договору між самостійними, незалежними один від одного індивідами, наділеними рівними формально-юридичними правами. Методологічний індивідуалізм привів лібералів до моделі держави, яку можна назвати не лише індивідуалістичною та правовою, а й космополітичною: держава і людство уявляються, як єдність громадян, незалежно від їх національності, об'єднаних спільними для всіх рівними правами та свободами. Водночас мова може йти як про громадянську спільноту невеликих держав, так і імперій чи про людства загалом.

Але чи є ліберально-правова держава «ідеальною державою», про яку мовив Платон, та чи повністю вона виражає сутність державного інституту як такого? Річ у тому, що приватні інтереси та індивідуальні права й свободи не можуть переконливо пояснити формування спільноти і не можуть звільнити особу від обов'язку захищати батьківщину. Набувають актуальності спільні інтереси, колективний принцип, який приводить до ідеї національної держави, в якій сувереном виступає народ.

Оскільки приватні інтереси можуть не збігатися з колективними, особливо, коли ті свідомо перебільшуються, то й на практиці

принцип (ідея) правової держави може суперечити принципу (ідеї) національної держави. Якщо простежується гострий конфлікт між особою і державою, ліберальними та національно-демократичними силами, слід шукати причину в неврахуванні або перебільшенні значущості приватних чи національних інтересів. Коли ж домінує прагнення політичних сил узгодити інтереси особи та спільноти, можна стверджувати про наближення суспільства до ідеалу цивілізованої демократичної держави.

Втрата ознак правової та демократичної держави, особливо засад конституціоналізму, завжди негативно впливає на її статус як національної. Сучасні суверенні держави також не застраховані від нівелювання статусу національних політичних утворень, зокрема не лише зовнішніми чинниками, а й зусиллями т. зв. «п'ятої колони».

Для суверенного існування національних держав вирішальне значення має факт міжнародного визнання, тобто їх зовнішньої легітимації. Водночас для сучасних національних держав, як і для початку Нового часу, важливою ознакою є несприйняття зовнішньої етнократії, тобто наявності при владі чи біля неї чужинців, особливо представників тих народів, які свого часу руйнували національну державу та гнобили націю.

Важливим культурним чинником життєдіяльності національної держави є формування національної ідеології, яка консолідує народ та мобілізує його на вирішення актуальних та перспективних завдань. Мова не йде про націоналізм крайнього, тоталітарного типу, який спонукає до етнократії, а про національний світогляд і його ядро – національну ідеологію, в якій нація та національна держава визначаються як вищі національні цінності і водночас шанується принцип поваги прав людини й національних меншин.

Можна погодитися з відомим українським правознавцем, суддею Конституційного суду України П. Стецюком, що «за своєю суттю, за аналізом конституційно-правових положень, сучасна українська держава є державою національною» [11]. По-перше, у Преамбулі Конституції України наголошено, що Основний закон держави прийнято, «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення».

По-друге, державною мовою в Україні є українська мова (ст. 10). По-третє, державними символами України є символи української нації: Державний Прапор України – синьо-жовтий стяг; Знак Княжої Держави Володимира Великого (Тризуб) як малий Державний Герб України, тоді як великий Державний Герб України має бути встановлений з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорозького; Державним Гімном України є «національний гімн на музику М. Вербицького» (ст. 20). У Конституції України, поруч із визнанням сувереном держави «Українського народу – громадян України всіх національностей», використовується поняття «українська нація», яким позначаються етнічні українці, які становлять основу модерної української нації.

Незважаючи на перелічені конституційні положення, чимало політиків і науковців піддають сумніву характеристику України як повноцінної держави національного типу, мовляв, за задекларованою національною формою немає належного змісту [8; 10]. Та й сама національна форма сучасної української держави час від часу стає об'єктом ревізіоністської політики певних політичних сил (намагання утвердити дві державні мови – українську й російську; внести проєкти нових державних символів, оскільки наявні, мовляв, є націоналістичними; наполягання на формуванні політичної нації, для якої етнічне, в тому числі й українське, належить до сфери особистого життя і не має впливати на політичні процеси тощо). Існує також точка зору, що сучасна Україна де-факто є державою космополітичною. В нашій реальності, зазначає Г. Приходько, це «означає домінування в ідеології і практиці політичного класу свободи від моральних обмежень та обов'язків, які витікають з національної ідеї як засади політико-правового та соціального устрою» [7].

Формування модерних держав часто супроводжувалося гострою політичною боротьбою між національно-визвольними силами та представниками колишньої колоніальної адміністрації. Перехід України до суверенного статусу також непростий. Погоджуємося з канадським істориком О. Субтельним, який у статті «Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України» вказав на особливості становлення незалежної української держави: «нова держава з'явилася без національно-визвольної бо-

ротьби», що є доволі незвичною рисою для новітньої історії; це означає, що «героїчний період» – час спільних зусиль, боротьби і жертв (дійсних і уявних), який зазвичай охоплює тривалий період в історії національних держав, – в українському випадку відсутній; внаслідок цього Україні буде важко витворити той, здатний надихати «міф творення», який є стандартною рисою нових державних формувань; більшість борців за українську справу, котрі провели десятки років у таборах ГУЛАГу, зробили свій вибір на користь співпраці з перефарбованим колишнім комуністичним істеблішментом і були більшою чи меншою мірою поглинуті ним; найсуттєвіші наслідки відсутності національно-визвольної боротьби пов'язані з кадрами, оскільки будівничими нової держави мали бути люди, які ще вчора заповзято боролися з будь-якими виявами української національної самосвідомості та ідеології [10, с. 66–77]. За таких умов платою за відносну безконфліктність у незалежній українській державі стали певні політичні та ідеологічні поступки силам, які намагалися стримати радикальне оновлення країни. Сказане пояснює чому Україна останньою з пострадянських республік прийняла Конституцію незалежної держави, і чому вона значною мірою залишалася своєрідним заповідником радянського способу життя, політичного мислення і поведінки.

Конституційне закріплення українських національних ознак відбулося в умовах гострої політичної боротьби між власне українськими та прорадянськими й проросійськими політичними силами, і лише компроміс про пакетне голосування за питання про державні символи України та надання Криму прав автономної республіки дав змогу узаконити українські національні символи як державні. Конституційний процес 1996 р. та політичні події сьогодення підводять до висновку, що загальноукраїнська національна свідомість у пострадянській українській державі не сформувалася. Натомість діють, змагаючись між собою, українська та російська національні свідомості, їх ідеологічні підсистеми. Ця боротьба виходить за межі конституційних принципів і набуває ознак неформальної та позаконституційної, що породжує феномен «дуалістичної» чи «напівконституційної» держави.

Вітчизняні науковці та політики часто наголошувати на тому, що Україна не моноетнічна, а поліетнічна держава, применшуючи таким чином роль і значення власне українського чинника в її розбудові. Однак відомо, що Україна за типологією фахівців з етнополітичної географії не належить ні до моноетнічних держав, ні до поліетнічних політій за структурою ареалів розселення та питомою вагою етнічних груп. Вона відноситься до категорії «переважно моноетнічних держав». Якщо територія «моноетнічної держави» є ареалом розселення тільки одного етносу за незначної частки (до 10%) чисельного складу етнічних меншин і нечисельних корінних народів, то «переважно моноетнічні держави», де понад 80% території – ареал розселення одного етносу за наявністю порівняно невеликих ареалів компактно розселених етнічних меншин. Водночас частка державотворчого етносу в абсолютній чисельності населення становить 65%, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччини, Туреччина, Фінляндія, Франція та ін.) [2, с. 59]. В Україні, за даними перепису населення 2001 р., етнічні українці становили 77,8% і були в чисельній більшості майже на 95% території держави [2, с. 222–223].

Враховуючи сутнісні риси ідеальної моделі сучасної національної держави, можна зробити висновок, що суверенна Україна, ставши на шлях цивілізованого розвитку, утверджується як національна держава. Для цього є як конституційно-правові й геоетнополітичні передумови, так і воля переважно більшості українського політикуму й широкого народного загалу. Вирішальними умовами подальшого прогресу в розбудові національної держави є забезпечення демократичного й правового характеру суспільного та державного життя, формування загальнонаціональної свідомості та культури, утвердження української мови як єдиної офіційної. Формуючи та зміцнюючи ментальне та культурне ядро модерної української нації, слід максимально сприяти задоволенню лінгво-культурних потреб національних меншин, активному залученню їх у діяльність органів державної влади й самоврядування. Головне, щоб українська національна держава, як держава всього українського народу, дбала про добробут та свободу своїх громадян, послідовно виражала й захищала їхні інтереси, викликала та зміцнювала почуття гордості за свою Батьківщину.

Література

1. Блинов А. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка. Москва : МАКСПрес, 2003. 150 с.
2. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 490 с.
3. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / пер. з англ. Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. І. Лизогуб]. Харків : Центр освіт. ініціатив, 2001. 176 с.
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. Харків : ФО-П Стеценко І. І., 2011. 48 с.
5. Межуев В. М. Идея национального государства в исторической перспективе. URL : polisportal.ru/files/puvli.
6. Підвалини націй. Ентоні Д. Сміт про минуле й сучасне націоналізму / спілкувався Б. Цюпін. *Український тиждень*. 2012. № 6. С. 26–27.
7. Приходько Г. Національна держава українців. URL : http://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%.
8. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ : Критика, 2000. 303 с.
9. Рабінович П. Національна держава / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра ; Генеза, 1996. С. 539–540.
10. Субтельний О. Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України. *Сучасність*. 1994. С. 66–71.
11. Стецюк П. Україна як національна держава: конституційно-правова характеристика. URL : http://www.lawyer.org.ua/?d=318&i+&w+r.
12. Холмогоров Е. Существовало ли русское национальное государство? URL : http://www.xpomo.com/ruskolan/liter/russia3.htm.

3.2. Особливості інституційних компонентів сучасної української політичної культури

На основі теорії та методології інституціоналізму, використавши компаративний метод дослідження, розкрито сутнісні риси інституційних компонентів сучасної української політичної культури. Надано оцінку традиційним політичним інститутам, охарактеризовані інституційні нововведення та динаміка неформальної інституціоналізації, вплив цих процесів на утвердження демократичної культури в Україні.

Peculiarities of institutional components of modern Ukrainian political culture

Based on the theory and the methodology of institutionalism and using comparative method of research, essential features of institutional components of modern Ukrainian political culture are revealed in the article. Traditional political institutions are evaluated; institutional innovations and dynamics of informal institutionalization, influence of these processes over consolidation of democratic culture in Ukraine are characterized.

Сформованість та належна функціональність національної політичної культури значною мірою визначаються станом її інституційного рівня. Це пов'язано з тим, що «політичні інститути – найважливіша ланка, в якій політична культура набуває предметного втілення, через яку вона впливає на політичний процес» [6, с. 232]. В умовах соціальної аномії, руйнації політичних інститутів чи їх низької легітимності належним чином не можуть виявлятися світоглядні та поведінкові елементи політичної культури. Відповідно влада, весь політикум в умовах перехідного суспільства мають дбати про якнайшвидше утвердження в соціумі нових інституцій і створення сприятливих умов для неформальної нормотворчості.

Упродовж останнього десятиріччя вітчизняні політологи все більше уваги приділяють неоінституціональному підходу в дослідженні політичної системи, демократії, трансформаційних процесів тощо [3; 9; 13]. Однак аналіз інституційних компонентів політичної культури здійснюється здебільшого на основі уявлень про політичні

інститути, які побутували в радянському суспільствознавстві і відповідають традиційному інституціоналізму довоєнної доби [6, с. 232–254; 7, с. 67–75; 12, с. 32–33]. За такого підходу поза увагою залишаються неформальні інститути, їх культурний сенс, взаємозв'язок з формальним нормативами, аналіз культурних феноменів, які є носіями певних правил і норм. *Мета* дослідження – на основі теоретико-методологічних засад традиційного та нового інституціоналізму розглянути сутнісні риси інституційних компонентів політичної культури сучасного українського суспільства, порівнявши їх з відповідними політико-культурними феноменами Російської Федерації.

Потенціальні можливості використання теорії та методології інституціоналізму в дослідженні політичної культури розглянуті автором в окремій статті [11]. У ній, зокрема, звертається увага на те, що онтологічною основою використання інституціоналізму в культурологічних дослідженнях є наявність у політичних інститутах і політичній культурі спільних структурних елементів і функцій та взаємозв'язок і взаємодія між ними. Зважаючи на те, що політичні інститути існують у двох іпостасях – як інститути-організації та інститути-норми, а інститути поділяються на формальні та неформальні, культурологічний аналіз політичних інститутів полягатиме в ідентифікації цих різновидів інститутів, з'ясування їх культурної основи, обґрунтування моделей функціонування та цілісній характеристиці як макрокультурних феноменів.

Досліджуючи інституційний рівень політичної культури, слід мати на увазі, що мова йде про її соцієтальні вияви, а отже про загалонаціональні політичні інститути. Певною проблемою в цій сфері досліджень є те, що теоретичного обґрунтування вимагає базове поняття – «національний інститут», яке досі не відображене в науковій літературі, хоч до активного вжитку ввійшли поняття «національна держава», «національний парламент», «національний уряд» тощо. На наш погляд, національний політичний інститут, із урахуванням сенсу і вимог національного принципу самоорганізації соціуму [10], можна розглядати як поєднання інституту етнічності, його окремих складових та політичних інститутів країни.

Інститутами етнічності (чи етнічними інститутами) є всі елементи етнічності, які виявляються в етнічних, у тому числі національних, спільнотах: етнічний (національний) менталітет, мова, традиції, символи, етнічна (національна) свідомість і самосвідомість, історична пам'ять народу, інститути-норми та інститути-організації різних сфер суспільного життя, які володіють яскраво вираженою етнічністю й ефективно виконують етноінтеграційну та етнодиференційну функції. Коли йдеться про етнічні інститути, а не про етнічність взагалі, увага зосереджується саме на нормативній функції її елементів, їх упорядковуючій та організуючій ролі. Отже, національні політичні інститути – це інститути, що у своїй структурі містять елементи етнічності як важливі й обов'язкові складові. Наприклад, національною державою є та політія, в ідеології та практичних діях якої вирішальна роль належить національним потребам та інтересам, яка функціонує на основі мови та загальної культури певного етносу, використовує національні символи, з повагою ставиться до пам'яток історії та культури, національних героїв, творчо застосовує традиційні політичні інститути і в діяльності якої спонтанно виявляються ментальні настанови, риси національної психології та характеру.

Для будь-якої нації життєво важливим є формування власної державності, яка забезпечить правові основи її життєдіяльності, національну безпеку та спрямовуватиме активність народу на втілення його ідеалів і мрій. Однак не у всіх народів державна інституціоналізація мала вирішальне значення для збереження її самобутності та самоідентифікації. «Єврейський народ, – зазначав один із активних учасників Днів російської політичної культури в Москві 2006 р. А. Ісаєв, – пройшов через тисячоліття, не маючи єдиної держави і постійно налагоджених зв'язків. Він зберігся завдяки іудейській релігії, яка його об'єднувала. Польський народ, розділений протягом кількох століть між трьома державами, все-таки зберіг єдність завдяки своєрідній польській варіації католицизму. Німецький народ, розмежований впродовж століть на триста держав, був об'єднаний особливою німецькою духовністю, німецькою культурою і німецькою філософією. Найважливішим об'єднуючим чинником для російського народу впродовж століть

була держава» [4, с. 55]. Підтвердженням цієї думки Ісаєв вважає той факт, що росіяни-емігранти рідко коли утворюють діаспори і вельми швидко асимілюються. «Уже друге покоління російських емігрантів не відчуває себе росіянами: вони відірвалися від головного, що об'єднує російський народ – російської держави» [4, с. 56]. Очевидно, саме тому етатизм як ідеологія та політична практика є характерною рисою російської спільноти, що яскраво виявляється і на початку XXI ст. В Росії тривають процеси етатизації суспільства, що підтримує бюрократичний характер державного управління, клієнтелізм у ставленні населення до влади, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства, традиції всевладдя і безконтрольності владоможців тощо.

Український народ, який упродовж віків був бездержавним і поневоленим, зберіг свою ідентичність завдяки своєрідному українському православ'ю та Української греко-католицькій церкві, високій духовності, конформістським властивостям менталітету. Українцям не властивий етатизм, більше того, в нації сформувалася стійка недовіра до офіційних органів влади, яка виникає і функціонує як захисна реакція від чужоземних держав, їх суворої, несправедливої та націєруйнівної влади. Ця антивладна й антиінституційна настанова продовжує діяти в умовах суверенного існування народу і стосується не лише державних органів, а й партій, інших політичних інститутів.

З огляду на вищесказане можна передбачати, що українській нації властива схильність до неформальної інституціоналізації (причому не загальнонародного, а локального характеру). Саме на цю обставину звертав увагу відомий український етнопсихолог О. Кульчицький. У статті «Світовідчування українця» він зазначав, що соціопсихічний аспект української нації «виявляє її селянську структуру»: «схильність до творення малих і інтимних груп» («спільнот», за означенням Ф.Тьоніса), що характеризуються «почуттєвою близькістю», спертою на симпатії, приязнь і взаєморозуміння, а не на раціонально обґрунтоване прагнення до продуманої спільної мети і спільних завдань, як це спостерігається у широких групах типу «спілки» [5, с. 54]. У 2008 р., за даними щорічного всеукраїнського соціологічного моніторингу, який проводить Ін-

ститут соціології НАН України, тільки 1,3% співвітчизників належать до громадських організацій, фондів, асоціацій і 2,8% – до політичних партій [2, с. 10].

Важливою рисою національної політичної культури є характер (тип) політичної влади та особливості її інституціоналізації. Відомий російський політичний культуролог Ю. Пивоваров звертає увагу на те, що влада в Росії зберігає свій «самодержавний» характер [8]. Російська самодержавна політична культура, зазначає він, базується на розумінні персоніфікованої за своєю сутністю влади як провідної своєї сили історичного розвитку. Підтвердженням цього є традиція існування в Росії паралельних типів загальнодержавних адміністративних структур, яка бере початок із XVI ст. Тут завжди діяли, з одного боку, прикази, колегії, міністерства як підлеглі влади, а з іншого – органи, які забезпечували зв'язок між центральною «самодержавною» владою і владами-посередниками (Государів двір, ЦК КПРС, Адміністрація Президента). Причому, Двір – ЦК – Адміністрація займалися усім, що стосується політики і державного управління, оскільки сфера їх повноважень практично необмежена і вони діяли від імені та за дорученням суб'єкта абсолютної влади.

Українській політичній традиції характерний загалом демократичний характер влади із суттєвими компонентами, з одного боку, авторитаризму, а з іншого – анархії та охлократії. Це суперечливе поєднання типів влади виявлялось в умовах козацько-гетьманської доби, національно-державного відродження 1917–1920 рр. і в нинішній суверенній Україні. Якщо авторитарні вияви політичної влади пов'язані насамперед із гострою політичною і збройною боротьбою українців за свій суверенітет, а також впливом російської владної моделі, якій властивий суворий політичний режим, то анархізм в Україні має перш за все ментальне підґрунтя – так званий український індивідуалізм. Щодо теми нашого аналізу, то зауважимо, що анархізм за своєю суттю – це заперечення інституційного, насамперед державного управління суспільством і він виникає як альтернатива авторитарним тенденціям державності. Це яскраво засвідчили і революційні події початку XXI ст. Однак анархію не слід сприймати як безвладдя; у кращих своїх проявах вона передбачає народне врядування, тобто функціонування неформальних або на-

півнеформальних локальних інститутів самоврядування. Так, під час Помаранчевої революції народ не лише самостійно приймав політичні рішення й організовував їх виконання, а й підтримував належний правопорядок; авторитет самоврядних громад був настільки високим, що ніхто не насмілився на асоціальні дії.

Щодо охлократії – вона індикатор незрілості демократії чи її деградації. Охлократія стає можливою за умов втрати державними органами своєї легітимності чи деструкції механізмів державного регулювання. Саме такі вияви народної волі (свавілля розбуреного натовпу) простежуються сьогодні в умовах гострої фінансово-економічної кризи в Україні та світі, в тому числі в країнах усталеної демократії.

Демократична інституціоналізація в Україні була суттєво підірвана невиваженими конституційними змінами в грудні 2004 р., які поспішно привели українську державу до парламентсько-президентської форми правління. До таких змін Україна не була готова ні за рівнем розвитку політичної свідомості громадян та політичної структурованості соціуму, ні за станом політичної та правової культури владоможців. Політична некомпетентність високопосадовців, тотальний правовий нігілізм, аморальність частини партійних лідерів, нехтування об'єктивно важким станом економіки та соціальної сфери під час прийняття рішень про політичні реформи тощо, скомпрометували загалом позитивну ідею посилення парламентаризму в країні.

За формальними інституційними ознаками, структура влади в Україні є близькою до російської моделі з її функціональним паралелізмом президентських та урядових структур, намаганнями глави держави стати над законодавчою, виконавчою та судовою владами, нехтуючи вимогами конституції, тощо. Але українські реалії є блідою копією російських. Якщо в Росії на належному рівні виявилися вольовий і фаховий чинники влади та високо цінується її авторитет, то в Україні суб'єктивна основа офіційних політичних інститутів є надто слабкою.

Розпад СРСР та утвердження на пострадянському просторі ідеології і практики лібералізму в його вульгаризованій формі призвів до трансформації всесильної радянської держави у «міні-

мальну державу», як цього вимагає згадана політична доктрина. Занепад адміністративного потенціалу держави у Росії й Україні не лише унеможливив верховенство права і дієвість офіційних органів, а й спонукав до утворення численних неформальних інститутів, які згодом за своєю функціональною роллю визначали сутність політичних й економічних процесів. Упродовж 1990-х рр. в Російській Федерації, як зауважує В. Гельман, наявні численні приклади фрагментації (як «горизонтальної», так і «вертикальної») російського суспільства, «захоплення держави» групами економічних інтересів, спонтанна передача повноважень Центру регіонам, які часто управлялись на кшталт феодальних вотчин, заміна грошових розрахунків бартером, забезпечення порядку та безпеки силами кримінальних структур тощо [1, с. 10]. У суспільстві поширення набули тінізація економіки і політики, клієнтарно-патронажні відносини, непотизм, корупція тощо. Вони нерідко впроваджувались у життя шляхом свідомого замовчування чи двозначного трактування формальних інститутів. Якщо спочатку чисельні неформальні інститути виконували певну адаптивну й регулюючу роль, то згодом все більше виявлялась їх деструктивна дія. Тому на початку нинішнього десятиліття актуальним стає попит на «диктатуру закону» та відновлення адміністративного потенціалу держави. Водночас не заперечується збереження вигідних для правлячої еліти неформальних інститутів. Ідеологічну основу нової політики в сфері інституційного будівництва становлять традиційний російський імперський консерватизм, з його наголосом на етатиські принципи організації та регулювання соціуму.

В Україні, яка теж зазнала буму неформальної інституціоналізації, зміцнити адміністративну потугу держави не вдалося. Більше того, подальша лібералізація суспільних відносин після приходу до президентської влади В. Ющенка призвела до посилення корупції, клієнтелізму, набув поширення непотизм (у народі так зване «кумівство»), що привело до ще більшої тінізації та олігархізації політики в центрі і на місцях. Цьому сприяв також перехід до пропорційної системи парламентських і місцевих виборів, за якої політичні партії та пов'язані з ними фінансово-промислові груп формують виборчі списки. В результаті цього підтримувані олігархами партії отримали

значне представництво у Верховній Раді України, а через неї – в органах виконавчої та судової влад. Правителі Росії позитивно оцінили досвід України, запровадивши і собі пропорційну систему виборів до Державної Думи, сподіваючись на вирішальну роль адміністративного ресурсу у виборчому процесі.

Отже, лібералізація суспільного життя в Україні та Росії не призвела до формування дієвих демократичних інститутів; не утвердившись, демократія почала трансформуватися у видимість народовладдя. Цікаву версію відповіді на питання про суттєві причини неефективності демократичних реформ в Україні дав вітчизняний політолог О. Фісун у статті «Неопатримоніалізм проти демократії в Україні» (2008). Український дослідник зазначив, що принципову роль у трансформації соціуму відіграє те, в яких умовах відбувається демократизація: до чи після формування модерної національної держави. Постколоніальні народи й держави характеризуються несконсолідованістю еліти навколо національної і державницької ідей. «Пострадянські міжелітні консолідації, – зауважує автор, – можна розглядати як певні картельні угоди з обмеження конкуренції й видавлювання «сторонніх» від участі в експлуатації публічних державних ресурсів, але аж ніяк не стратегічні домовленості про закріплення демократичних правил гри як єдино можливих» [13, с. 5]. Порівнюючи процеси формування європейських національних держав і раціонально-бюрократичні трансформації періоду раннього Нового часу та формування модерних держав після досягнення незалежності у державах Азії й Африки в другій половині XX ст., можна дійти висновку, що у постколоніальній ситуації демократичні інститути виконували роль зовнішнього фасаду політичної системи. Вони підкорялися й адаптувалися до напівтрадиційної логіки свого функціонування, в якій основну роль відіграють не офіційні, а неформальні відносини й зв'язки клієнтарно-патронажного типу. В умовах незакінченої раціонально-бюрократичної трансформації держави це веде до становлення сучасного патримоніалізму і неопатримоніалізму.

Неопатримоніалізм є продуктом суперечливої комбінації бюрократичних і патримоніальних норм. Офіційні особи займають

позиції в бюрократичних організаціях, маючи формально встановлені повноваження, однак їх здійснення відбувається, наскільки це можливо, не у формі державної служби, а скоріше як реалізація приватної власності. В Україні, як і в інших посткомуністичних країнах, відтворюється логіка неопатрімоніального політичного процесу: «це не боротьба партійно-політичних альтернатив у рамках парламентського процесу, а боротьба різних фракцій неопатрімоніальної бюрократії за монополізацію тих чи інших сегментів клієнтарно-патронажних мереж, їх зміну та перерозподіл» [13, с. 6]. Водночас принципове значення має змагання за прихильність і заступництво з боку глави держави, який стоїть на вершині неопатримоніальної бюрократичної системи.

Важливе завдання інституційного будівництва в молодій українській державі – це набуття політичною системою та її інститутами відповідних етнонаціональних властивостей і ознак. Порівнюючи сучасний український та російський політикуми, без особливих зусиль можна виявити чітко окреслений національний характер державності, всієї політичної системи Російської Федерації та розмитість, двозначність, невизначеність національної ідентичності політичних інститутів України. Мова йде не про окремі проросійські формування, а про загальнодержавні органи влади й управління. В Україні відсутня чітко сформульована і визнана більшістю національна ідея, представницькі та виконавчі органи влади розколоті протилежно спрямованими зовнішньополітичними орієнтаціями на Схід (Росію) і Захід (Євросоюз і НАТО), простежується несприйняття значною частиною громадян, партіями, органами самоврядування українських національних символів, знакових постатей вітчизняної історії, національних героїв, відсутнє належне поціновування української мови та народної культури. Українська національна культура та етнічність, їх компоненти, щоб відродитись і повнокровно функціонувати, повинні стати невід'ємними елементами інституційної інфраструктури в усіх сферах суспільного життя.

У підсумку дослідження можна стверджувати, що інституційний рівень вітчизняної політичної культури, незважаючи на пози-

тивними аспекти (руйнацію інституційного каркасу комуністичного політико-правового порядку та формування інституційних основ демократичного політичного режиму) характеризується негативними виявами і проблемами. По-перше, політичній культурі України, її інституційним компонентам властиве суперечливе поєднання традицій і стереотипів минулої історичної доби та нових цінностей і норм, що негативно впливає на органічну цілісність та ефективність політичної системи. По-друге, інституційні нововведення останніх років (зокрема внесення змін і доповнень до Конституції України, перехід до парламентсько-президентської форми державного правління і запровадження пропорційної системи виборів) призвели до дестабілізації політичної системи, посилення тінізації та кланового характеру політики. Головні причини цього – низький рівень політичної та правової свідомості населення і правлячих сил, механічне копіювання чужого досвіду, недостатня турбота про належну легітимність нових форм і методів політичної діяльності, їх кадрового, фінансового та організаційно-правового забезпечення. По-третє, в умовах ослаблення адміністративного потенціалу держави, її лібералізації, суттєво знизилась ефективність наявних інститутів, натомість відбулося помітне зростання чисельності неформальних утворень. Окремі з них (корупція, блат, клієнтелізм, непотизм, неопатримоніалізм тощо) стали серйозною перепоною на шляху утвердження демократії, її інституціоналізації. По-четверте, значним недоліком сучасних вітчизняних політичних інститутів є вкрай слабка їх етнонаціональна ідентичність та спрямування, що не сприяє формуванню національно-орієнтованої держави та громадянського суспільства.

Подальше вивчення інституційного рівня української політичної культури потребує вдосконалення методики інституціонального підходу у цій сфері досліджень, формування банку даних про історичні та сучасні політичні інститути формального та неформального характеру, дослідження їх культурних підстав та моделей функціонування, осмислення умов повноцінного входження політичних інститутів у соціокультурну тканину нації, стимулювання їхніх позитивних функцій.

Література

1. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современном российском обществе. *Полис*. 2003. № 4. С. 6–25.
2. Головаха Є., Паніна Н. Укаїнське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2008. 85 с.
3. Козьма В. Трансформація політичних інститутів в умовах демократизації. URL : http//www.viche.info/journal/810/.
4. Константы русской политической культуры. Сборник / сост. Гараджа Н. В. Москв : Изд-во «Европа», 2007. 96 с.
5. Кульчицький О. Світовідчування українця. *Українська душа.* Київ : МП «Фенікс», 1992. С. 48–65.
6. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ : Стилос, 1998. 278 с.
7. Остапенко М. А. Політична культура суспільства : навч. посіб. Київ : МАУП, 2008. 96 с.
8. Пивоваров Ю. С. Теория власти: от идеи к воплощению. *Независимая газета.* 2005. 2 окт.
9. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці. URL : http:www.politolog.at.ua/publ/1-1-0-12.
10. Рудакевич О. М. Національний принцип самоорганізації соціуму. *Нова парадигма.* Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип.76. С. 62–73.
11. Рудакевич О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження інституційного рівня політичної культури. *Грані.* 2009. № 2. С. 110–115.
12. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець ХУІ – перша половина ХУІІ ст.) : навч. посіб. Київ : Либідь, 1996. 296 с.
13. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні. *Віче.* 2008. № 17. С. 4–7.

3.3. Націологічні засади етнополітичної толерантності в постреволюційній Україні

Розкрито сутнісні риси етнополітичної толерантності та націологічні засади її формування в постреволюційній Україні. Обґрунтовано висновок про світоглядно-ідеологічну роль етнополітичної концепції модерної української нації в утвердженні міжнаціонального миру та злагоди.

Natiological bases of ethnical and political tolerance in post-revolutionary Ukraine

Essential features of ethnical and political tolerance and natiological bases of its formation in post-revolutionary Ukraine are revealed. Conclusion about world-view and ideological role of ethnical and political concept of modern Ukrainian nation in consolidation of international peace and harmony is grounded.

У системі суспільних відносин етнополітична взаємодія має відносно високий конфліктногенний потенціал. В умовах мирного існування поліетнічної держави етнополітичні конфлікти можуть мати латентний характер і не виявлятися в публічній сфері. Однак у кризовому соціумі, особливо в період революційних потрясінь та воєн, амплітуда міжетнічної конфліктності значно зростає і набуває загрозливого характеру. Цю закономірність постреволюційна Україна в 2014 р. відчула на собі повною мірою, коли прихована інтолерантність російської етнічної меншини, за спонуканням провокативних дій Росії, переросла в агресивну поведінкову інтолерантність, а згодом – у відкриту україно-російську війну. Однак, щоб пояснити сутнісні причини такого розгортання подій, недостатньо вбачити корінь зла лише у зовнішньому чиннику. Серед внутрішніх детермінант україно-російського конфлікту вирішальну роль відіграла боротьба між політичними силами за ту чи іншу стратегію суспільного розвитку. Євромайдан та Революція гідності обстояли право на демократичний розвиток держави, її рух у Європейський Союз. Саме ідея повернення української нації в коло цивілізованих народів європейського континенту стала серцевиною новітньої української національної ідеї. Вона об'єднала більшість

населення України, але одночасно виявила її рішучих противників, які наполягали на стратегічному союзі з Росією, з «русским миром», а то й відновленні російської держави в межах колишнього Радянського Союзу. Об'єктом значних ідеологічних розбіжностей та гострої політичної боротьби стали також питання моделі модерної української нації та її держави. Із сказаного постає питання: чи можливе щире толерантне ставлення до української національної ідеї етнічних росіян, переважна більшість яких проживає на сході та півдні України? Відповідь на це питання та окреслення теоретико-методологічних засад етнополітичної толерантності в українському суспільстві і є *метою* нашого дослідження.

Питання міжетнічної толерантності відображені у вітчизняній науковій літературі (праці В. Бакальчука, Б. Євтуха, Л. Нагорної, О. Майбороди, М. Сичова та ін.). Багато науковців досліджують феномен суто політичної толерантності (М. Головатий, С. Ловиненко, С. Растецька, В. Ханстантинов та ін.). Однак поняття «етнополітична толерантність», яке має особливий зміст, ще належно не розкрите. На нашу думку, воно відображає не лише суб'єктивну терпимість етнополітичних акторів (націй, етнічних груп, державних органів та інститутів громадянського суспільства, які виробили й здійснюють етнополітику), а й свідоме творення ними ситуації примирення, особливо опрацювання та пропаганда відповідних світоглядно-ідеологічних засад міжнаціонального миру та злагоди. Основою етнополітичної толерантності в умовах демократичної держави є компроміс усіх етнонаціональних груп щодо національної ідеї, яка реалізується (має реалізовуватися) спільними зусиллями народу.

Щодо сутності феномена національної ідеї загалом та української національної ідеї зокрема в науковій та публіцистичній літературі є чимало думок: це і місія нації в історії людства, і головна умова щасливого та заможного життя народу, ідея богообраності спільноти, її особливого статусу зпоміж інших народів тощо. Насправді мова йде не про конструювання якоїсь особливої, оригінальної ідеї, а про зміст актуального завдання, яке повинна реалізувати нація для того, щоб вижити в суворих умовах сьогодення та розвиватись. Наше авторське визначення сутності національної ідеї має такий зміст – це ідея формування та утвердження народу як нації – вищої цивілізаційної

форми етнічного розвитку. Ми вважаємо, що поняття «національна ідея» може вживатися в широкому та вузькому значенні. В широкому смислі воно охоплює три основні ідеї: «ідею нації», «ідею національної держави» та «стратегічну мету національного розвитку». Вузьке трактування національної ідеї стосується останньої складової цього феномена [1, с. 245].

Так звана «ідея нації» – це настанова на утвердження спільноти як нації, її певної моделі, яка відповідає сутнісним характеристикам народу, його історичному досвіду та вимогам сьогодення. Мова йде про три основні різновиди сучасних націй: етнічна, політична й змішана (етнополітична). Ідея нації актуальна і після утвердження нації як суверенної етнополітичної спільноти. Кожне нове покоління, осмислюючи буття нації, вносить певні корективи в її змістове наповнення.

Паралельно з обґрунтуванням та реалізацією ідеї нації розбудовується держава, яка інституційно закріпить досягнутий консенсус щодо моделі нації і буде гарантом безпечного існування спільноти. Реалізація ідеї національної держави може випереджати матеріалізацію ідеї нації. Саме у політичній сфері розгортається основна боротьба за втілення ідеї нації. Логічно передбачити випадки, коли до влади прийдуть сили, які будуть неспроможні втілити ту чи іншу модель національної спільноти та її держави або ж свідомо гальмуватимуть їх розбудову.

Пострадянське інерційне етнополітичне мислення здебільшого трактує націю, як етнокультурну спільноту. Водночас в дусі ліберальної ідеології, яка прийшла на заміну комуністичному світогляду, все більшого поширення набуває уявлення про націю як суто політичну спільноту. Державні інституції та офіційне українське суспільствознавство цілеспрямовано нав'язують думку про те, що в поліетнічній за складом Україні слід формувати політичну націю, яка існує, наприклад, у США чи Франції. Її основою мала б стати громадянська ідентичність, яку слід активно й цілеспрямовано формувати [2]. За цих умов виникає питання: чи перестає існувати українська етнічна нація в умовах формування політичної (громадянської) нації і чи не застаріли конституційні терміни

«українська нація» і «український народ» під першим з яких розуміються українська етнічна нація, а другим – спільнота усіх національностей держави?

Партія регіонів, яку очолювали відверті російські націоналісти, що перебували у владі, твердо тримала курс на збереження зрусифікованого стану українства та розширення простору російській мові та культурі. За цих умов активні українські патріотичні сили таврувалися, як фашистські й екстремістські. Поставало питання: який характер матиме новітня українська нація і держава, сформована російськими націонал-ліберадами: український, російський чи гібридний – україно-російський, або ж російсько-український?

Національно-демократичні й націоналістичні українські партії навпаки вважають головним завданням держави і громадянського суспільства щонайшвидше відродження української етнічної нації, яка б стала основою модерної української спільноти, консолідуючи навколо себе національні меншини з їхніми традиційними культурами.

Виробленню адекватної реаліям сьогодення державної етнополітики, яка б запобігала спекуляціям щодо курсу, спрямованого на формування модерної української нації і зниженню градусу інтолерантності в суспільстві, пов'язаного з різними уявленнями про сучасні нації, сприяла б науково обґрунтована відповідь на питання про об'єктивно детерміновану модель сучасної української спільноти. Це відповідно вимагає критичного переосмислення концепцій нації і вироблення універсальної теорії, яка б подолала дуалізм у трактуванні національного феномена.

Наше дослідження сутнісної характеристики нації у монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.) дало змогу зробити висновок, що нація будь-якого типу – це спільнота, в якій діалектично поєднуються два універсальні способи самоорганізації соціуму: етнокультурний, який «зшиває» націю за горизонталлю, і політико-правовий, який формує вертикальний стрижень спільноти. У т. з. етнічних націях історично передує і функціонально переважає етнокультурний спосіб самоорганізації, а в політичній нації – політичний, чи, точніше, політико-правовий [3, с. 79–120].

Сучасний український соціум діалектично поєднує дві моделі нації: етнічну, яка існує здавна, і політичну, яка розпочала формуватися. Кожна з цих спільнот нарощує свій етнокультурний та політичний потенціал, взаємодіє і конкурує одна з іншою, перебуваючи в стані певної динамічної рівноваги. З іншого боку, населення сучасної України можна розглядати, як гібридне національне утворення, що поєднує засади етнічної та політичної націй. Події останнього десятиріччя в нашій державі показують, що форсоване формування політичної нації ліберальними партіями, зневажаючи процес відродження української етнічної нації, приводить до чергових революційних потрясінь. Це підтвердили і Помаранчева революція, і Революція гідності, які значною мірою мали характер національної чи національно-визвольної революції. З іншого боку, відсутність ефективної етнополітики, як засвідчили події останніх років, також викликають невдоволення та організований протест російської та інших національних меншин. Основним аргументом розгортання сепаратистського руху в Донецькій і Луганській областях є теза про відсутність належної уваги центральної влади до етнокультурних потреб росіян та інших національних меншин.

Постійне залякування місцевими елітами східних областей України свого електорату «націоналістами-бандерівцями» із Західної України привело до формування відповідних міфів та стереотипів, які «спрацювали» в потрібний для доморощених і зарубіжних україножобів момент. Сучасна україно-російська війна зумовила недовіру і ворожнечу між мирно співіснуючими ще недавно національностями на сході України. Очевидно, в найближчий час жодні «білі технології» не зможуть нейтралізувати «чорні прийоми» ідеологів та пропагандистів так званих ДНР, ЛНР та путінського Кремля, що спрямовані на поглиблення конфронтації між українцями й росіянами, між Україною та Російською Федерацією.

Чи є шанс за таких умов реалізувати т. з. Мінські домовленості і повернути сепаратистів у лоно української держави? Вітчизняний філософ Є. Бистрицький вважає, що за конфлікту культур локальні політико-ідеологічні війни можна припинити лише за умови розуміння толерантності як «терпимості в ситуації пара-

лельного існування з усім культурно та суспільно інакшим без насильницького уподібнення або ототожнення». З огляду на це можна загалом погодитися з думкою філософа, що «ситуація локального конфлікту вимагає розрізнення власне формально-політичних відносин, з одного боку, та культурполітичних – з іншого» [4]. Однак слід зауважити, що т. з. «формально-політичні відносини» все ж таки вимагають визнання сторонами конфлікту спільності певних елементів політико-правової культури: конституційних принципів, норм виборчого, адміністративного, економічного, соціального та інших складових правового поля, символів держави тощо.

Повертаючись до питання про бажану модель модерної української нації, яка відповідає інтересам усіх етнічних груп України і має значно менший конфліктногенний потенціалом, зазначимо, що це має бути нація змішаного типу: не суто етнічна чи політична, а нація *етно-політична*. Вона буде результатом діалектичного поєднання наявної етнічної та політичної українських націй, їх своєрідної конвергенції.

Ще одним каменем спотикання у етнополітичних відносинах є питання про т. з. «національну державу». Вітчизняні ліберали неохоче сприймають відповідний термін, оскільки в ньому вживається слово «національна». Отже, поняття «політична нація» їх влаштовує, а «національна держава» – ні. Така дивна логіка пов'язана перш за все з тим, що спрощено трактується поняття «політична нація». Річ у тому, що політична нація, як і етнічна, поєднує культурний та політичний способи самоорганізації соціуму. Проте в національній культурі політичної нації вирішальну роль відіграють політичні цінності, орієнтації, стереотипи та інші складові, зорієнтовані на ідеал політичної нації. Отже, мова йде про *національну державу політичної нації*. Виходить, що наші політики та окремі науковці не розуміють сутності політичної нації, а отже, й національної держави. Стереотипи й упередження можуть бути подолані шляхом просвітницької роботи. Наша загальноосвітня школа і ВНЗ, а також спеціальні заклади в системі підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців, повинні цілеспрямовано навчати основ етнополітології, здійснювати національне виховання як підроста-

ючих поколінь, так і дорослого населення на базі етнополітичної концепції нації. В українській науковій літературі відсутні праці, присвячені формуванню української національної держави, тоді як, наприклад, російські суспільствознавці публікують монографії і статті про сутність національної держави та потребу її формування в Росії. Так, авторитетний російський філософ В. Межуєв у статті «Ідея національної держави в історичній перспективі» зазначає: «Росія до цього часу ніколи не була ні національною, ні правовою державою і тільки тепер вперше зіткнулася з необхідністю для себе розв'язувати завдання, пов'язані з тим й іншим» [5].

Зазначимо, що поняття «національна держава» не рівнозначне поняттям «етнічна держава» та «держава-нація». Термін «держава-нація» близьке за змістом до поняття «етнічна держава». В ідеалі воно мало б означити, що одна нація має одну державу. Розглядаючи співвідношення названих понять, авторитетний британський етносоціолог Ен. Д. Сміт зазначає: «Я віддаю перевагу терміну «національна держава» (national state), а не «держава-нація» (nation state). В останньому випадку радше йдеться про те, що країна має якусь домінуючу націю і що існує леґітимуюча ідеологія націоналізму, яка лежить в основі держави» [6, с. 27]. Таких моноетнічних держав у світі лише 10 %. Термін «національна держава» відображає ширше коло етнополітичних систем, яке характеризується тим, що: а) державний соціум є помітно поліетнічним і при тому б) не всі національні групи сповна асимільовані у домінуючу культуру. «Навіть у Франції, – зазначає Ен. Сміт, – яку можна вважати еталоном у багатьох відношеннях, є такі національні спільноти, як британці, ельзасці, баски, що не визнають себе французами. Не всі вони повністю асимільовані» [6, с. 27]. Проводячи паралель із сучасною Україною та перспективою подолання етнополітичного конфлікту у її східному регіоні, можна сподіватись, що жителі нині сепаратистської частини Донецької та Луганської областей матимуть у демократичній Україні право вважати чи не вважити себе українцями та виявлять свою особливу етнонаціональну ідентичність.

Національна ідея у вузькому значенні терміна володіє як консолідуючим, так і конфліктногенним потенціалом. Загалом її можна

розглядати, як своєрідну «дорожну карту» розвитку нації у просторі світової цивілізації, яка динамічно розвивається і вимагає вирішення нових проблем життєзабезпечення. Враховуючи думку Аристотеля про те, що держава створюється не лише заради того, щоб жити разом, але для того, «щоб жити щасливо» («Політика»), можна стверджувати, що головним і спільним у національній ідеї всіх народів є ідеал щасливого життя нації та шляхи його досягнення. Щастя – це стан людини, який характеризує вищий рівень внутрішнього задоволення власним життям. Воно постає як чуттєво-емоційна форма ідеалу. В ієрархії загальнолюдських моральних цінностей щастю належить провідне місце. Ідея щастя як загальної мети, найвищого блага виникає в тісному зв'язку з ідеалами свободи, рівності, справедливості, гуманізму, демократії та прогресу. Таке тлумачення щастя становить орієнтир для суспільства, для діяльності окремих суспільних груп, людини. Кожна нація має власне, вивірене історичною практикою уявлення про щастя. Специфікою переживання щастя та розуміння шляхів його досягнення і відрізняються національні ідеї між собою.

Щодо української спільноти, то її щастя споконвіку вбачалося не в завоюванні чужих земель і не в пануванні над іншими народами, а у вільній праці на своїй, Богом даній землі. Проте за свободу, за суверенне існування доводилося вести *сувору безкомпромісну боротьбу*. У таких умовах щастя українців нерідко полягало в тому, щоб вижити, зберегти власну оселю та право спілкуватися рідною мовою. Але народ завдяки своїй волелюбності та глибокій вірі у власні ідеали долав екстремальні умови, виживав і знову розпочинав боротьбу за власну державність. Чергове випробовування долі для українців відбувається і на початку XXI ст., коли Росія вкотре намагається задушити «братній» український народ у своїх обіймах.

Нині сутність української ідеї полягає в тому, щоб обстояти свою державу, відродити націю, збудувати демократичне суспільство й через оновлення всіх сфер суспільного життя стати в один ряд із цивілізованими народами світу. На сучасному етапі українського національного розвитку, коли збудовано основи суверенної держави, актуальності набуває ідея входження України в

Європейський Союз, що стане важливим чинником модернізації та втілення в життя ідеї національної, правової та демократичної української держави. В умовах децентралізації української держави окремі регіони зможуть виявляти власну зацікавленість у співпраці з Російською Федерацією, чи іншими державами світу. Прикладом широкої політичної, економічної та культурної автономії може бути Каталонія, яка в іспанській державі має право на культивування своєї особливої ідентичності, моделі господарювання та вибір партнерів зовнішньополітичної взаємодії.

Етнополітична толерантність, як і інше соціальне явище, має свої межі. Якщо національні меншини хочуть жити в мирі з українцями – вони повинні з повагою ставитися до культурних основ і цілей етнічної спільноти, завдяки якій постала окрема держава. Те саме можна сказати і про ставлення українців до життєвих потреб національних меншин. Основою утвердження взаємоповаги та співпраці усіх національностей та регіонів України має стати нове, адекватне вимогам часу розуміння суті і змісту української національної ідеї.

Література

1. Рудакевич О. Національна ідея. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори)*. Енциклопедичний словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : «Новий Світ – 2000», 2015. С. 245.
2. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві / Аналітична доповідь. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф.Кураса НАН України, 2014. 98 с.
3. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : моногр. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.
4. Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності. – URL : file:///C:Users/92EA~1/AppData/Local/Temp/KMXMM39Q.htm.
5. Межуев В. М. Идея национального государства в исторической перспективе. URL : olisportal.ru/files/puvli.

6. Підвалини націй. Ентоні Д. Сміт про минуле й сучасне націоналізму; спілкувався Б. Цюпін. *Український тиждень.* 2012. № 6. С. 26–27.

Розділ 4.
ЗМІСТ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Chapter 4.
CONTENTS OF THE MODERN UKRAINIAN NATIONAL IDEA

4.1. Три складові національної ідеї та їх актуальний зміст для України

На основі сучасних досягнень етнополітології та інших суспільних наук розкрито теоретико-методологічні засади дослідження національної ідеї. Обґрунтовано, що широке трактування національної ідеї охоплює три взаємопов'язані компоненти: ідея нації, ідея національної держави та національна ідея у вузькому сенсі – національна стратегема. Практичне втілення кожної із складових національної ідеї вимагає реалізації певних субідей, які розкривають мету, засоби та умови національного розвитку.

Сучасний зміст ідеї української нації полягає у відродженні української етнічної нації та розбудови на її основі етнополітичної нації, яка ідейно, культурно та політично об'єднає український народ. Ідея української національної держави – це ідея формування держави на основі цінностей української етнічної нації та національних меншин, яка виражатиме їх потреби та інтереси, забезпечить суверенітет, безпеку й територіальну цілісність країни. Українська національна стратегема містить три взаємопов'язані складові: ідею повернення України в лоно європейської цивілізації

із збереженням основ власної культури; ідею набуття Україною цінностей та соціальних стандартів Європейського Союзу, що забезпечить заможне і щасливе життя народу; ідею історичної місії України – постати «новою Грецією» (Й.-Ґ Гердер), яка продемонструє світові основи сучасної високогуманної моралі і культури та стане східним форпостом Західної цивілізації.

Three components of the national idea and their aktual content for Ukraine

In the years since the proclamation of the state sovereignty of Ukraine, there is no unambiguous answer to the question of the Ukrainian national idea contemporary content. One of the main reasons is the inadequate elaboration of the theoretical and methodological foundations of nation-building in the context of modern Ukrainian and world realities.

The purpose of the research is to study the concept of «national idea» and its main aspects, taking into consideration the achievements of ethnic-politics as well as other social sciences, and to characterize the actual content of the Ukrainian nation-building process.

The article justifies the broad interpretation of the national idea, which includes three interconnected components: a) the idea of a nation as the highest stage of the civilization development in the ethnic-political community, orientation towards its particular model; b) the idea of the nation state as the principal means of forming and strengthening the sovereignty of the nation; c) the national idea in the narrow, traditional sense – as a national stratagem accumulating the main goals of the community development to implement the modern civilization achievements and the realization of the people's historical mission. It is emphasized that the implementation of each national idea's component requires the realization of certain sub-ideas that reveal the purpose, means and conditions of national development.

The modern content of the Ukrainian nation idea is to revive the Ukrainian ethnic nation and on its basis build a modern ethnic-political nation that unites the people of Ukraine ideologically, culturally and politically. The Ukrainian nation state idea is an idea of state forming on the values of the Ukrainian ethnic nation and national minorities'

basis, which will ensure the sovereignty, security and territorial integrity of the country. The Ukrainian national stratagem contains three interconnected components: the idea of Ukraine's return to European civilization, while maintaining the foundations of its own culture; the idea of the values and European Union social standards forming, which will ensure the prosperous and happy life of the Ukrainian people; the idea of the historic mission of Ukraine - to appear «new Greece» (J.G. Herder), which will demonstrate the world's foundations of modern highly human morality and culture and become the eastern outpost of Western civilization.

A common denominator and an indicator of the Ukrainian national idea success should be the increasing level of the people's well-being, their moral satisfaction of belonging to the Ukrainian nation and the growing authority of Ukraine in the world community.

Національна ідея, яка укоренилася в свідомості народу і його еліти, відіграє роль головної детермінанти системи національної ідеології та програми діяльності держави. За таких обставин основні суб'єкти політичного процесу чітко бачать перспективу національного розвитку і спроможні розробити реалістичну стратегію й тактику її втілення. Важлива роль науки полягає в тому, щоб дати зрозуміле та обґрунтоване визначення національної ідеї, розкрити її соціальне призначення та актуальний зміст. Однак українське суспільствознавство та вітчизняний політикум ще не сформулювали цієї важливої категорії. П'ятий Президент України П. Порошенко назвав національною ідеєю вступ України в Європейський Союз: «Європа, – наголошував він у травні 2016 р., – це національна ідея, яка панує в серцях українців, яка об'єднує український народ, об'єднує всю нашу країну» [6]. Наприкінці 2017 р. ця ідея була доповнена ідеєю вступу України в НАТО. «Членство в ЄС, як і вступ у НАТО, – зазначав він, – безумовно залишається нашою стратегічною метою» [9].

Однак серед політиків існує й інша думка. Так, колишній член Венеціанської комісії, голова ГО «За демократію через право» М. Ставнійчук у лютому 2018 р., відповідаючи на питання «Хто керує Україною?», висловилася так: «Україною керує хаос і абсолютна

відсутність забезпечення національної ідеї, національного інтересу, абсолютне небачення, куди ми рухаємось. Не може бути завданням держави вступ у ЄС та НАТО, – наголосила вона. Це не наша мета як така. У статті 1 Конституції України записано: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Це і є нашою метою, а вступ у ЄС чи НАТО – засоби реалізації мети» [31].

Академія політичних наук на своєму Конгресі 17 листопада 2017 р. розглянула засадничі питання української національної ідеї. У доповіді Президента АПН П. Мироненка зазначалось: «У питанні Національної Ідеї Україна й досі має суцільні експромти і водночас – ніякої нормативістики, ніяких правил, ніяких закономірностей. Що цей симптом означає з точки зору наукової діагностики? Принаймні те, що такий стан справ ставить себе поза наукою...» [15, с. 16]. У доповідях М. Згуровського, В. Горбатенка, З. Самчука, В. Ткаченка, виголошеними на Конгресі, розглянуто історіософію та філософію української національної ідеї, її політико-правові аспекти, наукові підходи до визначання стратегії розвитку України [3; 10; 26; 30]. Науковий форум закликав науковців долучитися до всебічного обговорення цієї життєво важливої проблеми. Як влучно висловився В. Ткаченко, національна ідея, – «це той щоденний плебісцит з найбільш актуальних питань національного буття, який за жодних умов не повинен сходити з порядку денного» [30, с. 29].

Не можна стверджувати, що вітчизняне суспільствознавство не докладає зусиль, щоб усвідомити стан та перспективи розвитку української нації, її ідею. Серед опублікованих праць на цю тему відомі дослідження О. Гриніва, О. Забужко, І. Кресіної, П. Мироненка, М. Михальченка, М. Недюхи, М. Ожевана, М. Розумного, В. Ткаченка, А. Фартушного та ін. [4; 8; 14–18; 21; 30; 34].

Розглядаючи публікації, присвячені темі «Українська національна ідея», доцільно звернути увагу на записку Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України «Концептуальні засади визначення національної ідеї», яка була підготовлена за дорученням Кабінету Міністрів України і опублікована в книзі академіка І. Кураса «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004 р.). У цьому документі національна ідея визначена як «…суспільний про-

єкт загальнонаціонального масштабу, невід'ємною частиною якого є певне уявлення про об'єктивне становище нації, її цінності й проблеми, а також загальнонаціональні цілі та шляхи їхнього досягнення» [13, с. 633]. У записці автори обґрунтовують ідею про доцільність формування в Україні політичної нації.

Загалом позитивно оцінюючи «Концептуальні засади визначення національної ідеї» як науково-теоретичну та пізнавально-світоглядну працю, яка відіграла певну роль у виробленні офіційної позиції влади щодо змісту сучасної української ідеї (принаймні президенти України після Л. Кучми не заявляли, що «національна ідея в Україні не спрацювала»), звернемо увагу на певні упущення в ній та дискусійні питання. По-перше, у праці політологів відсутнє належне обґрунтування національної ідеї як наукового поняття. По-друге, не розмежовано терміни «ідея нації», «ідея національної держави» та ідея стратегії національного розвитку – національна стратегема. По-третє, дискусійним, на нашу думку, є твердження про необхідність формування в Україні нації політичного типу в західноєвропейському чи американському трактуванні поняття, залишаючи без відповіді питання про подальшу долю української етнічної нації, а також сутнісні риси модерної української спільноти. По-четверте, в структурі національної ідеї на увагу заслуговує ідея української національної держави, потреба в реалізації якої недооцінюється вітчизняною етнополітологією та офіційним політикумом. По-п'яте, слід більш ґрунтовно опрацювати питання про взаємозв'язок та взаємодію національної та соціальної ідей в націєтворчому процесі. По-шосте, варте уваги питання про співвідношення мети, засобів і умов у структурі та динаміці національної ідеї, на що звернула увагу М. Ставнійчук. Зазначені зауваження можна адресувати і основному масиву публікацій, присвячених українській національній ідеї.

Мета дослідження – розкрити зміст поняття «національна ідея», сутність та діалектику таких її складових, як ідея нації, ідея національної держави, ідея стратегеми національного розвитку та визначити їх актуальний зміст для сучасного українського суспільства.

Особливість ідеї як форми суспільної свідомості полягає в тому, що в ній в органічній єдності перебувають процеси відобра-

ження об'єктивної реальності та окреслення практичної мети. Дослідник ролі суспільних ідей у житті сучасних націй М. Розумний визначає суспільну ідею, як «результуючий вектор суспільного самоусвідомлення, що виражає ключову проблему суспільного розвитку у вигляді генеральної альтернативи» [21, с. 47].

Зауважимо, що національна ідея як різновид суспільних ідей формується на певній стадії розвитку спільноти і є відповіддю на виклики, які постали перед нею. Як резонно зауважує М. Бубер, національна ідея зароджується тоді, «коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю й призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі» [цит. за: 8, с. 12] Коли ж нація почала формуватися, її провідна верства усвідомлює актуальні проблеми свого становлення та визначає шляхи їх вирішення. На основі сказаного зміст поняття «національна ідея» можна визначити, як ідею формування, утвердження та розвитку народу як нації – вищої стадії цивілізаційного розвитку етнополітичної спільноти, – в якій розкрито актуальні потреби національного розвою та шляхи їх реалізації. Основними функціями національної ідеї є світоглядно-ідеологічна, ідентифікаційна, консолідаційна, прогностична та мобілізаційна.

Оскільки національна ідея виражає інтереси певної спільноти, її зміст для кожного народу буде своєрідним. Соціальні страти, національна еліта, її сегменти, усвідомивши свої потреби та проблеми, будуть формувати власні суб'єктивні визначення змісту національної ідеї. З огляду на це одне із надзавдань провідної верстви завжди полягатиме у виробленні консолідованої формули національної ідеї на основі осягнення реальних потреб суспільного розвитку.

Слід розрізняти широке і вузьке трактування поняття «національна ідея». На нашу думку, широке розуміння національної ідеї охоплює три відносно самостійні, але тісно взаємопов'язані компоненти, які відображають її основні об'єкти відображення – націю, національну державу та стратегію суспільного розвитку. Відповідно йдеться про ***ідею нації***, ***ідею національної держави та національну стратегему.*** Твердження про трикомпонентну

структуру національної ідеї та її обґрунтування відображено у наших публікаціях, у т. ч. в статті «Національна ідея» в енциклопедичному виданні «Новітня політична лексика» (Львів, 2015) [25, с. 244–245].

Оскільки в структурі національних потреб наявні потреби-цілі, потреби-засоби та потреби-умови, то в змісті національної ідеї також важливо розрізняти її відповідні складові: національну ідею-мету, національну ідею-засіб та національну ідею-умову. Два останні компоненти підпорядковані першому і відіграють допоміжну роль.

Кожен із названих структурних компонентів національної ідеї – ідея нації, ідея національної держави та стратегема нації – містять субідеї, які розкривають її зміст, шляхи та етапи втілення, виступають ідеями-засобами та ідеями-умовами.

Для розкриття змісту національної ідеї важливе значення мають передусім такі категорії, як національна потреба та інтерес, національні та загальнолюдські цінності, національний ідеал, національна безпека, національна місія, національна стратегія, національна ідентичність. Крім того, для всебічного осмислення феномена національної ідеї важливо виявити пізнавальний потенціал ще й таких понять, як ментальність нації, національний характер, національна свідомість та самосвідомість, національні ідеологія, національна гідність, національна гордість, національний патріотизм, національний суверенітет, імідж нації та ін. М. Михальченко, наприклад, звертає увагу на те, що підґрунтям національної ідеї, крім національного інтересу, є національна мрія, яка глибоко вкорінена у характері народу, що формувався століттями [16, с. 3–4]. На відміну від національної ідеї, як раціональної форми суспільної свідомості, національна мрія, як і міфологія нації, утопії, національний характер належить до «сутнісних форм національного несвідомого» (І. Кресіна) [14, с. 237]. Національна мрія трансформується в національну ідею, коли суспільство усвідомлює потреби та інтереси нації, проблеми їх практичного втілення та виробляє дорожню карту реалізації мрії.

Національна ідея відіграє особливо важливу роль у системі національної політичної культури. Її формування та реалізація зу-

мовлюють трансформацію змісту всіх політико-культурних форм нації. Вона детермінує оновлення змісту національних цінностей та ідеалів, принципів і форм політичного життя, традицій, міфів, стереотипів мислення і поведінки, символів. З'ясування впливу національної ідеї на зміст і функціонування соцієтальних форм національної політичної культури – це важливе завдання і спосіб дослідження політико-культурної сфери нації [25, с. 270].

Національна ідея є також основою національної ідеології. Усі інші постулати ідеологічної доктрини логічно виводяться з неї та мають розкрити її зміст і слугувати практичному втіленню. Державні нації використовують національну ідею для розбудови держави та формують на її основі засади офіційного державного світобачення, яке слугує базою для вироблення програми державного управління всіма сферами суспільного життя. Як резонно зазначає О. Гринів, «намагання деідеологізувати державотворення на конституційному рівні (йдеться про ст. 5 Конституції України: «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» – *О. Р.*) не дало належних наслідків, бо ідеологічна невизначеність загострила ідеологічне протиборство» [4, с. 4]. Мова, очевидно не про те, що партійна ідеологія тієї чи іншої політичної сили, яка прийшла до влади, набуває статусу державної (як це було з Партією регіонів у 2010–2013 рр.), а про те, що політики різного ідеологічного спрямування в парламенті із залученням широкої громадськості, глибоко проаналізувавши стан нації на даному етапі історичного розвитку та життєві потреби країни, виробляють ідейні засади її життєдіяльності. Вона акумулюється в конституційних принципах та нормах, інших загальнонаціональних документах (деклараціях, універсалах, зверненнях моральних авторитетів нації тощо) і на тривалий час стають дороговказом для публічного управління та діяльності інститутів громадянського суспільства. Провідні українські філософи Л. Губерський, В. Андрущенко та М. Михальченко у монографії «Культура. Ідеологія. Особистість», розглядають ідеологію як «духовну сутність держави» та рекомендують політикам взяти за ідеологічну основу української держави ідеологію сталого розвитку, яку використовують провідні держави світу як світоглядно-гуманістичний орієнтир [5, с.355].

Щодо формування ідеологічних засад національно-державного будівництва, то слід звернути увагу на досвід вітчизняних політичних партій правого спрямування щодо продуманого та послідовного використання української національної ідеї у формуванні своєї ідеології та програмних засад. Цей досвід можуть творчо використати й інші політичні сили. Це допоможе не лише виробити україноцентричну політичну ідеологію в рамках ліберальної, соціалістичної, консервативної та інших доктрин, а й створить передумови для успішного формування інтегрованої ідеології, яка вкрай необхідна сучасній Україні.

Розглянемо більш детально зміст основних складових національної ідеї та проблеми їх реалізації в Україні.

Ідея нації розкриває сутність національного феномена, форми його буття та орієнтацію на реалізацію певного проєкту національного будівництва. Коли ж нація сформована, функціонує і розвивається, ідея нації відображає динаміку основних рис цього феномена, його актуальні потреби. Кожне нове покоління, осмислюючи буття нації, вносить певні штрихи в її образ, «підживлюючи» розвиток спільноти. Функціонування ідеї нації передбачає також обґрунтування ідей і теорій, пов'язаних із національною самоідентифікацією. У цьому полягає важлива функція цієї ідеї – бути способом колективного самоусвідомлення сутності та забезпечення єдності національного соціуму.

Ще однією важливою ознакою зазначеного феномена є опора на поняття «велика Батьківщина» – всього народу, який прагне стати нацією, або вже став нею. Домінування етнічної або регіональної самосвідомості – ознака донаціонального стану групи осіб чи народу, що обумовлює дополітичний (потестарний) стан їх культури, оскільки вони не здатні приймати рішення на благо всього національного організму.

Для народів, які стали на шлях національного будівництва, важливою складовою змісту ідеї нації є визначення моделі національної спільноти, яка має бути втілена в життя: етнічна, політична або змішана – етнополітична. Вектор майбутнього, який визначає ідея нації, особливо важливий для таких спільнот, як українська, в якій досі триває боротьба «проєктів» національного будівництва.

У результаті проведеного аналізу процесів формування української нації виявлено суттєво відмінні програмні положення політичних сил щодо оцінювання стану і перспектив національного розвитку українського етносу та українського народу загалом [24]. По-перше, вони різняться позицією щодо мети і характеру етнонаціональної політики: одні прагнуть законсервувати радянські «досягнення» комунізації та русифікації українців, інші – наполягають на активній етнополітиці, яка сприяла б відродженню української етнічної нації та формуванню на її основі української модерної спільноти.

По-друге, українським політичним партіям властиве вкрай заідеологізоване розуміння сутності нації та націєгенези. Ліві сили вважають національне питання другорядним і виявляють проросійське імперське мислення. Центристи, мислячи в дусі класичного лібералізму, національне характеризують як суто політичне й публічне, а етнічне відносять до сфери приватного життя. Праві політичні сили в руслі консервативної ідеології та націоналізму виступають за етнічну модель української нації. Причому крайні праві партії пропагують радикальні способи утвердження «дійсно української» України. Правоцентристи, які схильні до поєднання засад лібералізму та консерватизму в етнонаціональній політиці, виступають прихильниками змішаної – етнополітичної моделі нації.

По-третє, можна стверджувати, що в трактуванні нації переважає традиційний концептуальний дуалізм. Одні політичні сили некритично сприйняли західну ідею «політичної нації», інші – не можуть вийти з полону вузькоетнічного трактування національної спільноти. З огляду на це подальше вдосконалення етнополітики потребує нової інтегральної концепції нації, яка дасть змогу розробляти політичну стратегію і тактику на наукових засадах, позбавлених заідеологізованих підходів.

Критично оцінюючи концепції та теорії нації вітчизняних і зарубіжних дослідників, ми обґрунтували т. зв. «етнополітичну концепцію нації», яка творчо інтегрує ідеї етнічної, політичної та інших теорій нації [24]. Основні положення, які, на наш погляд, розкривають основну ознаку нації та визначають її різновиди, мають такий зміст.

За своєю сутністю будь-яка нація є етно-політичною спільнотою, тобто в ній діалектично поєднується етнічний та політичний способи самоорганізації соціуму. В цьому полягає сенс т. зв «національного принципу», як основної закономірності генези та розвитку національних спільнот. З іншого боку, – «національний принцип» – це керівна засада діяльності суб'єктів етнополітичного процесу із формування та вдосконалення нації.

Поділ націй на політичні та етнічні має умовний характер. Нерозуміння цього породжує хибні ідеологічні й програмні положення в документах партій та директивах державних інституцій. Насправді більшість національних спільнот є змішаними (гібридними) націями – етно-політичними чи політико-етнічними. Це залежить від того, який чинник самоорганізації переважав у процесі їх ґенези – етнічний або політичний, і як ці чинники взаємодіють в умовах сформованої нації.

На тому чи іншому етапі націєгенези держава і громадянське суспільство можуть приділяти більше уваги зміцненню політичного або етнічного (етнокультурного) складника життєдіяльності нації. В умовах, коли титульна нація ослаблена й розмежована лініями поділу історичного, ментального, політичного, соціального або культурного характеру, як це відбувається в молодій українській державі, на передній план висувається стратегія владно-державного (політичного) забезпечення єдності соціуму. Однак це не означає, що суспільство та його провідна верства можуть ігнорувати культуротворчий процес – формування спільних традицій, цінностей, ідеалів тощо в усіх сферах суспільного життя. У жодному разі влада не повинна вдаватися до заморожування деформованого стану титульного етносу, особливо коли він зумів виявити національні риси. Таку етнічну націю потрібно відроджувати і на її основі формувати змішаний – етнополітичний тип національної спільноти. Саме в цьому, на наш погляд, полягає сутність процесу формування модерної української нації.

У сучасному українському суспільстві в складному діалектичному поєднанні функціонують та розвиваються українська етнічна нація, яка відроджується, та українська політична нація, яка почала

формуватися після проголошення незалежної держави. Проблеми консолідації українського соціуму свідчать про те, що політична нація покищо не досягнула завершеного і самодостатнього стану. Мистецтво етнополітики владних інституцій має полягати в тому, щоб створити належні умови як для формування та розвитку обох різновидів нації, аби попередити їх ймовірні конфлікти, так і для того, щоб забезпечити їх конвергенцію, органічне злиття в майбутньому.

Як уже зазначалося, науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень, зважаючи на те, що «…право української нації на безперешкодний культурний та політичний розвиток, яке попиралося в часи, коли Україна була позбавлена національної незалежності, може прийти в суперечність з правами і свободами людей, що не є етнічними українцями», дійшли висновку, що оптимальним для нової України є курс на формування й утвердження політичної нації [13, с. 639]. Підставою для такої орієнтації вони вважають «європейське поняття політичної нації», яке «означає однакову і рівноправну інтеграцію всіх етнічних груп до політичного процесу, оскільки сувереном держави в демократичному суспільстві є нація як народ, як множина всіх громадян» [13, с. 640]. Тому, зазначають політологи, – «залишається особистою справою громадянина України його етнічне походження, світоглядні, культурні й політичні симпатії і антипатії» [13, с. 640–641].

Нагадаємо, що твердження про те, що етнічність, етнічне самоусвідомлення – це «особиста справа громадянина», – є одним із базових положень ортодоксальної ліберальної ідеології. Однак ліберали (точніше, неоліберали) сьогодні самі критично ставляться до цього принципу організації національної спільноти. Так, відомий канадський етносоціолог В. Кимліка вважає, що «етнокультурна нейтральність» є міфом, поширеним серед ліберальних теоретиків і політиків західних демократій. «Справді, – зазначає він, – заява, що ліберально-демократичні держави (або «громадянські нації») етнокультурно нейтральні, є очевидною неправдою як в історичному, так і в концептуальному планах. Релігійна модель, із її строгим розмежуванням церкви й держави, є цілковито хибною, якщо йдеться про відносини між ліберально-демократичною державою та

етнокультурними групами» [11, с. 24]. Практика державного й національного творення у нині високорозвинених країнах засвідчила, що формування і функціонування цілісної національної спільноти неможливе без визнання за однією з мов пріоритетної ролі. Володіння нею необхідне і для отримання громадянства, і влаштування на роботу, служби в армії тощо. У США, наприклад, було надано перевагу англійській мові. «Це не було ні ненавмисним, ні випадковим побічним результатом – однозначною ціллю урядових рішень було встановлення такої мовної гегемонії. Усі ці рішення схвалювали, – зазначає В. Кимліка, – з наміром сприяти інтеграції у культуру, яку я називаю «соцієтальною культурою» («societal culture»)» [11, с. 26].

Соцієтальну культуру канадський учений визначає, як культуру, що сконцентрована на певній території і ґрунтується на спільній мові, що вживається в широкому колі соціальних інститутів, охоплюючи всі сфери людської діяльності: соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну, економічну тощо. «Я називаю цю культуру *соцієтальною*, – пише В. Кимлічка, – аби підкреслити, що вона охоплює швидше спільну мову та соціальні інститути, ніж спільні релігійні вірування, сімейні традиції й особистий стиль життя» [11, с. 26]. Вчений доходить висновку: «Якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави (а, отже, і нації – *О. Р.*), нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі якої – спільна мова та соцієтальні інститути» [11, с. 27].

В Україні, на наш у думку, заслуговує на увагу концепція розбудови політичної нації на основі формування соцієтальної культури, яка в даному випадку характеризує використання жителями країни української мови як державної у функціонуванні загальнонаціональних інститутів політичного, економічного, правового, соціального, освітнього та іншого характеру. З огляду на вищесказане Україні слід послідовно втілювати в життя Закон України від 25 квітня 2019 р. «Про забезпечення функціонування української мови як державної», в т.ч. в публічних суспільних інституціях і в жодному разі на відступати від положень Закону України «Про освіту», який передбачає навчання громадян у закладах освіти державною мовою. Водночас слід подбати про захист і використання мов національних меншин в інституцях, які створені ними.

Утвердження соцієтальної культури можна розглядати як перший крок на шляху формування національної культури політичної, а згодом і етнополітичної націй. Очевидно, зріла національна культура повинна містити спільні політичні і правові ідеї, цінності та орієнтації, повагу до державних символів та національної ідеї, спільні традиції та історичну пам'ять. Тому можна погоджуємося з думкою В. Горбатенка про те, що «націоналізація колективної свідомості» є «першою складовою життєздатності національної ідеї» [3, с 38].

Паралельно з обґрунтуванням ідеї української нації триває пошук шляхів і моделей держави, яка інституційно закріпить досягнутий суспільством консенсус щодо типу національної спільноти, її політичних, соціально-економічних та духовних засад. Реалізація **ідеї національної держави** може випереджати матеріалізацію ідеї нації, оскільки основна боротьба за втілення конкретної ідеї нації розгортається саме у сфері владних відносин. Теоретично можливі випадки, коли до влади прийдуть сили, які свідомо гальмуватимуть реалізацію моделі національної спільноти. Це з усією очевидністю виявилося за президенства проросійськи орієнтованих політків – Л. Кучми та В. Януковича. Однак слід зазначити, що Конституція України не дає прямого визначення України як національної держави. Це, очевидно, стало своєрідним компромісом між колишніми комуністами та адептами «русского мира» у Верховній Раді України та національно-патріотичними силами під час прийняття Основного Закону держави. Науковці України, зважаючи на цей факт, не поспішають докладати зусиль для аналізу ні відповідної політологічної категорії, ні практичних завдань пов'язаних із цим. Показовим може бути випадок, коли автор статті намагався актуалізувати проблему розбудови української національної держави на науковій конференції в Інституті законодавства, що діє при Верховній Раді. Окремі науковці, а також керівництво Інституту наполегливо намагалися переконати доповідача та присутніх у тому, що в сучасному цивілізованому світі уже давно немає національних держав. Хіба Франція, мовив один з них, є національною державою? Інший, із професорським званням, відіслав збурювача аудиторії до XVII ст, коли, на його думку, це питання було актуальним.

Історична та політична науки дійсно вважають роком народження системи сучасних національних держав у Європі 1648 р. – рік укладення Вестфальського мирного договору, – який визнав пріоритет принципів національного державного суверенітету та рівноправності держав у міжнародних відносинах.

Українці саме в середині XVII ст. пробудилися до самостійного політичного життя на своїй етнічній території під проводом Богдана Хмельницького. Наголосимо, що українська національна державність постала в результаті такого демократичного акту, як національно-визвольна війна проти іноземного поневолення; по-друге, політична влада утвердилася у формі республіки; по-третє, козацька держава зумовила явище українського конституціоналізму, випереджаючи політико-правову практику інших європейських держав; по-четверте, українська державність ранньо-нової доби зазнала поразки в протистоянні з російським імперським авторитаризмом, тобто національна держава була зруйнована в умовах недемократичного імперського політичного режиму.

Ідея нації та національної держави тісно пов'язані з ідеями народного суверенітету та демократії. На ці обставини вказує В. Старосольський, який пов'язує уворення націй з «народинами політичної новочасної демократії». «З внутрішньою необхідністю, – наголошував він, – мусів суспільно-політичний рух, що відбувався під кличем боротьби за народну суверенність, викликати явище назване нацією» [27, с. 73].

Новітні нації відрізняються від давніх саме тим, що суверенітетом у них володіє не окрема каста (монархи, дворяни, церковні ієрархи, воєначальники), а народні маси [22, с. 142]. З цього випливає важливий висновок: звуження демократії або її втрата в сучасних державах (наприклад, прихід до влади диктаторів, олігархів чи мафіозних груп) призводить до суттєвої деформації, а то й руйнації модерної нації та національної держави. Народ тоді має право на повстання, на відновлення свого природного права на участь в управлінні суспільними справами, на демократію, а отже, і статус національної спільноти.

Ще однією важливою теоретичною підставою для усвідомлення сутності національних держав є розуміння співвідношення

ідеї національної держави з ідеєю правової держави. В сучасній політології та правознавстві досі дискусійним вважається питання, чи була ідея національної держави продовженням ідеї правової політії, її розвитком, чи принциповим запереченням. Так, зважаючи на творчу й політичну еволюцію видатного німецького філософа Й. Г. Фіхте, який спочатку був активним прихильником правової держави, але після завойовницьких воєн Наполеона з позиції її критики став ідеологом німецького націоналізму та борцем за консолідовану німецьку державу, можна стверджувати, що ідея національної держави є антагоністом щодо правової держави. Однак питання про співвідношення названих типів держав та відповідних ідей є доволі складним і суперечливим.

Ліберально-правова концепція держави ґрунтується на уявленні, що її формування є результатом договору між самостійними, незалежними один від одного індивідами, наділеними рівними формально-юридичними правами. Методологічний індивідуалізм привів лібералів до моделі держави, яку можна назвати не лише індивідуалістичною та правовою, а й космополітичною: держава і людство уявляються, як єдність громадян, незалежно від їх національності, об'єднаних спільними для всіх рівними правами та свободами.

Але чи є ліберально-правова держава «ідеальною державою», про яку вели мову античні філософи, та, чи виражає вона сповна сутність державного інституту? Річ у тому, що приватні інтереси та індивідуальні права й свободи не можуть переконливо пояснити формування спільноти і не можуть звільнити особу від обов'язку захищати батьківщину. В силу вступають спільні інтереси, колективний принцип, який обумовлює ідею національної держави, в якій сувереном виступає народ.

Оскільки приватні інтереси можуть не збігітися з колективними, особливо, коли ті свідомо перебільшуються, то й на практиці ідея правової держави може суперечити ідеї національної держави. Якщо простежується гострий конфлікт між особою і державою, ліберальними та національно-демократичними силами, слід шукати причину в неврахуванні або перебільшенні приватних чи колективних (національних) інтересів, їх оптимального співвідношен-

ня. Коли ж домінує прагнення політичних сил узгодити інтереси особи та спільноти в рамках національного та міжнародного права, можна стверджувати про наближення суспільства до ідеалу національної держави.

Для розуміння специфіки національних держав важливо мати на увазі, що їх кордони не збігіються з етнічними кордонами одного етносу. За своїм характером вони швидше нагадують держави міні-цивілізацій, тобто на їх території проживають етнічні групи (як корінні, так і прийшлі), які володіють спільним ментальним і культурним ядром. Основою такого ядра є традиції, цінності, символи однієї з етнічних груп, здебільшого титульного етносу.

Національна держава характеризується централізованою владою як в умовах унітарності, так і федерації. Головну роль у системі державних органів виконує вищий представницький орган – національний парламент, який виражає інтереси всіх етнічних, соціальних та інших груп, а також інтереси нації загалом. Таку саму місію виконує Конституція, яка втілює ідеологічні, світоглядні та нормативно-ціннісні основи держави і суспільства. Перевага правової ідеології, яку презентує Основний закон – зазначає М. Недюха, – «полягає у її монізмі, обумовленості нормою права відповідно до загальнонаціональних інтересів, що, власне, докорінно відрізняє правову ідеологію від політичної ідеології з її плюралізмом та неминучим протистоянням ідей, поглядів, партійно-політичних уподобань і пріоритетів» [17, с. 16].

Поняття «національна держава» не рівнозначне поняттям «етнічна держава» та «держава-нація». Термін «держава-нація» близький за змістом до поняття «етнічна держава». В ідеалі воно мало б означити, що одна нація має одну державу. Розглядаючи співвідношення названих понять, авторитетний британський етносоціолог Ен. Д. Сміт зазначає: «Я віддаю перевагу терміну «національна держава» («national state»), а не «держава-нація» («nation state»). В останньому випадку радше йдеться про те, що країна має якусь домінуючу націю і що існує легітимуюча ідеологія націоналізму, яка лежить в основі держави» [19, с. 27]. Таких моноетнічних держав у світі лише 10 відсотків. Термін «національна держава» відображає більш широке коло етнополітичних систем, яке характеризується

тим, що: а) державний соціум є помітно поліетнічним і водночас б) не всі національні групи повністю асимільовані в домінуючу культуру. «Навіть у Франції, – зазначає Сміт, яку можна вважати еталоном (національної держави – *О. Р.*) у багатьох відношеннях, є такі національні спільноти, як британці, ельзасці, баски, що не визнають себе французами. Не всі вони повністю асимільовані» [19, с. 27].

Ряд положень Конституції України дають змогу висловити думку, що сучасна українська держава є державою національною. По-перше, в Преамбулі Конституції України наголошено, що Основний закон держави прийнято, «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення». По-друге, державною мовою в нашій країні є українська мова (ст. 10). По-третє, державними символами України є символи української нації.

Незважаючи на перелічені конституційні положення, чимало політиків і науковців піддають сумніву характеристику України як повноцінної держави національного типу, мовляв, за задекларованою національною формою не має належного змісту. Та й сама національна форма сучасної української держави час від часу стає об'єктом ревізіоністських ідей певних політичних сил (намагання утвердити дві державні мови – українську й російську; внести проєкти нових державних символів, оскільки наявні, мовляв, є націоналістичними; наполягання на формуванні політичної нації, для якої етнічне, в тому числі й українське, належить до сфери особистого життя і не повинно впливати на політичні процеси тощо).

Конституційне закріплення за інститутом держави українських національних ознак відбулося в умовах гострої політичної боротьби між власне українськими та прорадянськими й проросійськими політичними силами, і лише компроміс про пакетне голосування за питання про державні символи України та надання Криму прав автономної республіки дав змогу узаконити українські національні символи як державні. Конституційний процес 1996 р. та політичні події сьогодення підводять до висновку, що загально-

українська національна свідомість у пострадянській українській державі ще не сформувалася. Натомість діють, змагаючись між собою, українська та російська національні свідомості, їх ідеологічні підсистеми. Ця боротьба виходить за межі конституційних принципів і набуває ознак неформальної, позаконституційної, що породжує феномен «дуалістичної», чи «напівконституційної» держави.

Отже, українська держава має трансформуватися з уламка російсько-радянської імперії в повноцінну національну державу. Важливо також усвідомлювати процеси, що відбуваються у сфері національно-державного будівництва. Сучасна українська держава володіє такими статусами:

а) по-перше, це держава української етнічної нації, без існування якої окрема держава не могла бути утворена;

б) по-друге, це держава української політичної нації, яка почала формуватися, тобто це загальнонародна держава, держава всіх етнічних груп, що проживають в Україні. І якщо хтось заперечує, що Україна – не національна держава, можна його запитати: «Чому визнається факт, що в Україні формується політична нація, але не має згоди про те, що держава цієї нації є національною державою?»;

в) у майбутньому – це буде держава модерної української етнополітичної нації, яка сформується в результаті конвергенції етнічної та політичної українських націй.

Національна стратегема (від дав.-гр. strategema – «військова хитрість». У широкому сенсі – «певна ідея, абстракція стратегії поведінки, що має привести до успіху» [28]), акумулює основні цілі розвитку спільноти задля втілення досягнень сучасної цивілізації та забезпечення заможного й щасливого життя громадян держави. Що є предметом дослідження та практичного втілення національної стратегеми: нація як спільнота; держава як суспільний інститут; країна як поєднання національного соціуму та національної держави; економічна, соціальна, політична, правова чи духовна сфери суспільного життя?

Відповідаючи на питання, звернемо увагу на те, що у вітчизняній літературі є спроба розділити генезу української ідеї на два етапи: державотворчий та країнотворчий. Автор цього підходу

М. Недюха зазначає, що національна ідея повинна відобразити перспективи розвитку країни і суспільства, а не лише держави. Слабкими ланками «процесу реалізації української національної ідеї, її втілення в житті сучасної України – як країни, держави і суспільства на етапі суверенного розвитку, – зауважує він, – можна вважати відсутність належного діалогу держави і суспільства, громадян країни і влади..., несформованість політичних ідеологій та, зокрема, відсутність правової ідеології як складової правової системи та засобу формування правової свідомості» [17, с. 9].

Не заперечуючи ні особливого сенсу поняття «країна», ні факту недостатньої уваги до правового закріплення засад взаємодії суспільства і держави, вважаємо за необхідне зазначити, що із набуттям українським народом суверенітету й державності, процес націє- та державотворення триває і набуває нового змісту. З огляду на це вважаємо доречним подальше дослідження реалізації ідеї української нації та ідеї української національної держави, а також української національної стратегеми.

Для конкретизації об'єкта і предмета національної стратегеми доцільно використати такі поняття етнополітології, як «етносоціальний організм» та «етнополітичний організм» (ЕСО та ЕПО). Етносоціальний організм, крім етнікоса (етнічної культури та самосвідомості як специфічних компонентів етнічної спільноти), охоплює всі інші сфери життєдіяльності реального етнічного формування, без яких він не може ні фізично, ні духовно існувати. Термін етнополітичний організм – ще ширше поняття, яке, крім ЕСО титульного етносу, містить ЕСО національних меншини, які функціонують у рамках політичного союзу (держави).

Отже, якщо ідея нації стосується насамперед національної спільноти, а ідея національної держави – її держави, то ідея національної стратегеми характеризує напрям магістрального розвитку всього українського етнополітичного організму, в т. ч. його державність.

Серед основних завдань вироблення та реалізації національної стратегії українського народу, наш погляд, особливу увагу слід звернути на формування консолідованого та цілеспрямованого суспільства, яке зможе давати належні відповіді на виклики сьогодення; розбудову та зміцнення України як ефективної національ-

ної держави, спроможної реалізувати стратегічний план країни; втілювати в життя амбітні соціально-економічні, науково-технічні та інші програми; подолання залишків комуно-більшовицької ідеології та входження в культурний та політико-правовий простір західноєвропейської цивілізації. Два перші завдання, які більшою мірою стосуються ідеї нації та ідеї національної держави, уже висвітлювались нами, а тому зупинимося більше на інших зазначених проблемних питаннях.

Соціальна або ширше – соціально-економічна ідея завжди відігравала важливу, а то й головну роль в історичних процесах українського народу. Як резонно зазначає А. Колодій, – «прагнення до соціальної справедливості, велика питома вага соціально-економічних цінностей, як характерні риси української національної свідомості, позначились і на перебігу козацьких війн, і на поразці Мазепи, і на долі УНР» [12, с. 69]. Не випадково вітчизняні політичні партії після поразки української національно-визвольної революції 1917–1920 рр. включили в свої програми потужні соціальні блоки, які значну увагу приділяли економічним підставам суспільних трансформацій, зростанню добробуту народу, соціальній захищеності населення, соціальній справедливості та соціальній демократії.

Чи можна вважати соціально-економічні та інші стратегічні плани складовою національної ідеї? Очевидно, так. Політична ситуація в сучасному українському суспільстві показує, що навіть із регіонів, у яких сформувався відносно високий рівень національної свідомості та самосвідомості, особи різного соціального статусу покидають омріяну суверенну українську державу, щоб мати можливість прогодувати сім'ю, навчати дітей, не дати зруйнувати свій бізнес та успішно реалізовувати свої мрії. Це дуже непростий вибір, бо доводиться покидати власне культурне середовище, домівки, рідну природу, могили предків. І ще невідомо, як складеться їх доля в інших державах, чи зможуть вони сприйняти чужий менталітет та вижити в суворому конкурентному середовищі. З огляду на сказане можна стверджувати, що соціальна ідея в її широкому трактуванні є органічною складовою національної ідеї, усіх її компонентів, у т. ч. національної стратегеми. Очевидно, що національна держава повинна бути не лише демократичною та правовою, а й соціальною, економічно та духовно розвиненою.

Після Революції гідності була ухвалена «Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», яка передбачає 62 загальнонаціональні реформи і визначає чотири вектори руху країни: її сталий розвиток; безпеку держави; відповідальність та соціальну справедливість, гордість за Україну в Європі та світі [29]. Але за три роки «реалізації» стратегії показники економічного, соціального та гуманітарного розвитку країни зазнали суттєвого спадання. Серед головних причин такого стану – відсутність наукового осмислення реального стану та динаміки сфер суспільного життя, домінування приватних інтересів над національними, державними, а головне – не сформованість зрозумілої для народу та надихаючої національної ідеї. У зазначеній Стратегії про українську національну ідею сказано так: «Революція гідності та боротьба за свободу створили нову українську ідею – ідею гідності, свободи і майбутнього». Де ж тут вираження основної проблеми суспільного розвитку і де вектор її розв'язання?

Космополітичний, а не націєцентричний характер має і стратегія суспільного розвитку «Україна 2030: Доктрина збалансованого розвитку», ініціатором якої є промисловець та народний депутат України С. Тарута. «Доктрина, – зазначено в документі, – формулює стратегічні й тактичні задачі економічного прориву України та механізми їх досягнення в контексті мегатрендів світового розвитку, виходячи з концепту людиноцентризму» [32]. Про націю, її державу, культуру, духовний потенціал не йдеться, коли визначається «курс на економіку розумного та збалансованого зростання».

Причину стагнації економіки та інших сфер суспільного життя слід шукати в процесах та явищах, які відбувалися в перші роки незалежного існування України. Академік НАН України М. Згуровський, під керівництвом якого працює Світовий центр даних «Геоінформатика та сталий розвиток», який спеціалізується у сфері моделювання процесів сталого розвитку та оцінювання глобальних загроз для безпеки і якості життя, зазначив, що в 1991 р. незалежна українська держава «зіткнулася з нерозумінням власними національними елітами місця і ролі нації в новому світовому порядку» [10, с. 20]. Україна була «втягнута» новими фінансово-олігархічни-

ми групами у фазу стихійного накопичення капіталу, притаманному «дикому капіталізму», конфлікт між якими і загальнонаціональними інтересами суспільства завершився перемогою перших, що в решті-решт привело до формування олігархічної моделі управління країною. Спадання економіки за роки незалежності становило 60%. і Україна опинилася на одному з останніх місць у Європі за рівнем життя народу.

Після Революції гідності група вітчизняних та зарубіжних науковців під керівництвом М. Згуровського розробила аналітико-прогностичний документ під назвою «Форсайт 2016: сценарій соціально-економічного розвитку України до 2020 і 2030 років» [35]. З'ясувалося, що з восьми найбільш імовірних варіантів розвитку України – шість мають небажаний, негативний характер. На період до 2020 р. – це сценарії «Консервування кризи» (ймовірність реалізації – 50–60 %); сценарій «Суверенний дефолт» (ймовірність настання – 30%) і сценарій «Колапс». Останній може виявитися в умовах продовження конфлікту на Сході України, некерованості виходу України із «несуверенного дефолту» та продовження неефективної державної політики [35, с. 15–16].

Серед негативних сценаріїв розвитку країни до 2030 р. названо такі: «Чужа суб'єктність» (втрата суб'єктності в економічній сфері; ймовірність реалізації – 25%); «Сіра зона» – рух України до моделі буферної зони між Росією та країнами ЄС. Вона буде характеризуватися бідністю населення, високим рівнем корупції і злочинності. Ймовірність сценарію – 15%; «Дезінтеграція», коли справдяться прогнози типу «Суверенний дефолт» та «Колапс». У таких умовах «задля збереження своєї ідентичності і створення майбутньої державності в 3-х, 4-х регіонах України, – зазначають експерти, – можуть сформуватися більш компактні соціально-етнічні утворення... Ці утворення можуть претендувати на отримання державної незалежності або приєднання до сусідніх держав. [35, с. 16–17]. Хоч імовірність останнього сценарію невелика, але вороги України будуть намагатися не впустити свій шанс.

До 2020 р. позитивний характер має сценарій «Оптимістичний», але ймовірність його реалізації становить лише 15%. Він

може стати чинним в умовах завершення україно-російської війни, і коли вектори дії влади та соціальної активності населення максимально зблизяться.

За станом на початок 2020 р. очевидним є «консервування кризи», що вимагає від влади рішучих та енергійних дій, які б відвернули загрозу довготривалої стагнації.

Стратегічним цілям української нації особливо активно протистоїть Росія та путінська пропаганда. Ворожа пропагандистська машина поширює в світі та поміж росіян ідею про те, що Україна – «штучна», «недієздатна», «неспроможна» держава, «держава, що не склалася», «кавзідержава», «failed state». Ідеолог неоєвразійства О. Дугін у 2004 р. заявляв: «Єдина Україна – це геополітичний нонсенс... Або вона повинна визначитися в євразійському напрямі, куди більшість її цивілізаційних територій тяжіють, або вона повинна бути розколота. Єдиної України, орієнтованої, інтегрованої на західну європейську цивілізацію, просто не може бути...» [36]. У 2006 р. ця точка зору була розвинута: «Велика Росія, – наголошував О. Дугін, – повинна включити в себе не тільки те, що відколюється від пострадянських держав, що не відбулися, які сліпо рвуться до НАТО, щоб згинути в антлантизмі та глобалізмі, втративши гідність, ідентичність і майбутнє. Велика Росія повинна включати і Молдову, і Грузію, і Україну, а не тільки Придністров'я, Південну Осетію чи Крим» [7]. Поруч із поняттям «failed state» (держави, що не відбулися або розпалися) російський ідеолог вживає й інший термін – «turn country» – країна, призначена для розпаду, країна з національною державністю, що не відбулася, яку надто пізно формувати, і для збереження якої немає жодних внутрішніх підстав.

Подібні аргументи також використовують офіційні особи Російської Федерації на міжнародних самітах, починаючи з часу, коли Україна подала заявку на надання їй ПДЧ для вступу в НАТО, і по нинішній час, коли Росія воює з державою, якій давала гарантії територіальної цілісності. Зокрема, у 2008 р. В. Путін, виступаючи на саміті НАТО в Бухаресті, переконував лідерів альянсу в тому, що Україна – це держава, яка не відбулася і їй не місце в цій військово-політичній організації. «Україна, – наголошував президент

ворожої країни, – взагалі, складна дуже держава. Україна в тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, вона була створена за радянських часів; вона отримала території від Польщі – після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії... від Росії величезні території одержала на Сході та на Півдні країни. Це складне державне утворення. І якщо ще внести туди натівську проблематику, інші проблеми, це взагалі може поставити на грань існування самої державності» [2]. З огляду на сказане стає зрозумілим, чому Росія здійснила воєнну агресію проти Грузії, коли та мала реальну можливість підписати угоду про ПДЧ та проти України, коли вона була за крок до набуття статусу асоційованого члена з ЄС.

Важко сперечатися з фактом, що на шостому році воєнного протистояння на Сході країни українська держава зазнала значних втрат та руйнувань і, що її державна спроможність (функціональна та інституційна) суттєво знизилися. До того слід додати, що значне зниження дієздатності української держави відбулося в роки президенства В. Януковича, який фактично здав державу під зовнішнє управління Москви. Згідно з «Індексом недієздатності держав» та відповідним міжнародним рейтингом Україна перебувала в групі держав з рівнем стабільності нижче середнього. Якщо у 2010 р. вона займала 109-те місце, то у 2013 р. – 117-те [37].

За обставин, що склалися в Україні, окремі політологи висувають ідею запровадження зовнішнього управління українською державою з боку західних держав. Чи не суперечить це головній засаді існування будь-якої держави: бути суверенним утворенням як з точки зору внутріполітичного життя, так і міжнародних відносин? Очевидно, так. Однак, коли питання поставити ширше, усвідомлюється ймовірність втрати української державності на тривалі роки. «Попередній аналіз показує, – зазначає П. Мироненко, – що в умовах воєнно-політичного конфлікту з Російською Федерацією, яка намагається знищити державну незалежність України як ззовні, так і з середини..., сама Україна не може впоратися» [15, с. 13]. Як додатковий аргумент, політолог наводить приклади післявоєнної Німеччини, Японії та Південної Кореї, які тривалий час функціонували під зверхністю США та інших держав-переможців. Це дало змогу швидко подолати економічну розруху та кадрову кризу, зміцнити державність і суверенітет країн.

Народ в Україні, на відміну від влади, має рішучий, бойовий настрій і на загал обурюється поведінкою Президента й глави уряду щодо їх ходіння по світу з простягнутою рукою та небажанням подолати корупцію й казнокрадство в державі. На нашу думку, допомога Україні ззовні має полягати у якнайшвидшому усуненню олігархів від влади, а також у розбудові нашої країни як національної держави. Український народ чверть століття терпить злочинну зовнішню етнократію. Не випадково в народі поширилася думка про «внутрішню окупацію української держави» інонаціональними олігархічними групами. До влади повинні прийти ті, для кого українська національна ідея – це заклик до самовідданої боротьби на благо народу. Уся влада та система державного правління мають бути трансформовані на засадах національної ідеології, ядро якої – національна ідея.

Важливим аспектом сучасної української національної стратегеми є ідея європеїзації українського народу, яка вимагає не так вступу України до Європейського Союзу, як «розбудови Європи» в українській державі. Ця ідея в тій чи іншій формі висловлювалася більшістю політичних та соціальних сил країни, а під час Революції гідності утвердилася в гаслі «Україна – це Європа!». Особливо енергійно ідею підтримувала українська молодь та студентство. На жаль, Крим та східні області держави під впливом російської пропаганди та вітчизняних проросійських партій не підтримали європейських прагнень більшої частини країни, що в умовах агресивної неоімперської політики Москви призвело до політико-ідеологічного розколу країни. Головний сенс ідеї європеїзації полягає в утвердженні в суспільному житті цінностей, принципів і стандартів життя високорозвинених країн Європи. Важливим аргументом на користь ідеї європеїзації є той факт, що Україна до того, як вона необачно вступила до військово-політичного союзу з Московією у 1654 р., географічно, політично та ментально належала до західноєвропейської цивілізації. Отже, у цьому контексті можемо говорити про повернення українців у їх природнє ментально-культурне середовище.

Автор зробив спробу обґрунтувати універсальну формулу національної ідеї, що властива всім народам і, яка по-особливому виявляється в різних спільнотах. Враховуючи думку Арістотеля про

те, що «держава створюється не заради того лише, щоб жити разом, але переважно для того, щоб жити щасливо» («Політика») [1, с.192], можна стверджувати, що головним і спільним у національній ідеї всіх народів є ідеал щасливого життя нації та шляхи його досягнення [23, с. 245–246]. Щастя – це стан людини, якому властивий вищий рівень внутрішнього задоволення власним життям. Воно постає як емоційно-чуттєва форма ідеалу. В ієрархії загальнолюдських моральних цінностей щастю належить провідне місце. Ідея щастя як загальна мета, найвище благо виникає в тісному зв'язку з ідеалами свободи, рівності, справедливості, гуманізму, демократії та прогресу. В контексті такого тлумачення вона стає орієнтиром для країни, суспільних груп та окремої людини. Кожна нація має власне, вивірене історичною практикою уявлення про щастя. Національні ідеї різняться між собою специфікою тлумачення й переживання щастя та розуміння шляхів його досягнення.

Щодо української спільноти, то її щастя споконвіку вбачалося не в завоюванні чужих земель і не в пануванні над іншими народами, а у вільній праці на своїй, Богом даній землі та повноцінному духовному і матеріальному бутті. Проте за свободу, за суверенне існування доводилося вести неперервну боротьбу. Але народ, завдяки глибокій вірі у справедливість Всевишнього, у власні сили долав екстремальні умови, виживав і знову боровся за власну державність. Нині сутність української національної ідеї полягає в тому, щоб відродити націю, збудувати демократичну національну державу й через модернізацію всіх сфер суспільного життя досягти рівня високоцивілізованих народів світу.

Сказане розкриває внутрішній сенс української національної ідеї. Щодо історичної місії українства в європейській та світовій цивілізації, на наш погляд, доцільно звернутися до оцінювання та футуристичних ідей стосовно українського народу авторитетного німецького філософа Й.-Ґ. Гердера. У «Щоденнику моєї подорожі в 1796 році» («Jornal meiner Reise im Jahre 1769») Гердер зазначав: «Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля, колись прокинуться: із багатьох диких племен, якими також колись

були греки, повстане велика, культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген, у далекий світ» [33]. Подібно до того, як твори німецьких філософів, особливо Й.-Ґ. Гердера, на початку XIX ст. стали ідейною основою українського романтизму, так на початку третього тисячоліття гердерова ідея про Україну як «нову Грецію» (а давня Греція-Еллада, як відомо, заклала ідейні основи європейської цивілізації) пророкує величну місію української нації: дати Європі та світу зразки сучасної високогуманної моралі та культури.

Середньовічна історія та історія Нового часу неодноразово демонстрували важливу геополітичну місію України – бути східним форпостом Західної цивілізації. Україно-російське протистояння, яке набуло відкритої військової форми з початку 2014 р., також підтверджує цю роль українського народу та його державності. Українські воїни за підтримки широких верств населення захищають не лише свою Батьківщину, а й Східну Європу та європейську цивілізацію загалом від неоімперських посягань євразійської Росії. Цей факт все більше усвідомлює широкий загал європейського населення, а лідери європейських держав і міжнародних організацій щиро допомагають Україні в її протистоянні з путінською Росією.

Висновки: *Поняття «національна ідея»* виражає настанови на вирішення основних проблем формування й розвитку нації. Національна ідея набуває статусу базової національної цінності, коли, виражаючи історичну перспективу розвитку спільноти, суттєво і тривалий час впливає на соціально-політичні та інші процеси життєдіяльності нації. Вона обумовлює формування системи національних цінностей та ідеалів, культури загалом, наповнює своїм змістом національну свідомість та ідеологію, зрозуміла і важлива для широкого народного загалу. Практичне втілення кожної із складових національної ідеї вимагає реалізації певних субідей, які розкривають мету, засоби та умови національного розвитку.

Слід розрізняти широке та вузьке значення поняття національна ідея. Широке трактування національної ідеї охоплює три відносно самостійні, але взаємопов'язані компоненти: *ідея нації* – утвердження народу як нації – вищої цивілізаційної стадії розвитку

етнополітичної спільноти, реалізацію її певної моделі; *ідея національної держави* як головного засобу формування й утвердження суверенітету нації, гаранта її безпеки; *національна ідея у вузькому сенсі – національна стратегема*: ідея, яка акумулює основні цілі розвитку спільноти та вказує на історичну місію народу.

Сучасний зміст *ідеї української нації* полягає у відродженні української етнічної нації та розбудові на її основі модерної етнополітичної нації, яка ідейно, культурно та політично об'єднає український народ. *Ідея української національної держави* – це ідея формування держави на базі цінностей української етнічної нації та національних меншин, які виражатимуть їх потреби й інтереси, забезпечать суверенітет, безпеку та територіальні цілісність країни. Українська національна стратегема має три взаємопов'язані складові: ідею повернення України в лоно європейської цивілізації із збереженням основ власної культури; ідею набуття цінностей і соціальних стандартів Європейського Союзу, що забезпечить заможне та щасливе життя українського народу; ідею історичної місії України – постати «новою Грецією» (Й.-Ґ. Гердер), яка продемонструє Європі та світові зразки сучасної високогуманної моралі та культури й стане східним форпостом Західної цивілізації.

Спільним знаменником і показником успішності реалізації української національної ідеї має стати зростання рівня життя народу, його моральне задоволення від приналежності до української нації та збільшення авторитету України у світовому співтоваристві.

Література

1. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2003. 239 с.
2. Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года). URL : http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buhareste-4-aprelya-2008-goda.html.
3. Горбатенко В. П. Політико-правові аспекти національної ідеї. *Соціально-політичні процеси.* 2018. Вип. 1 (8). С. 37–44.
4. Гринів О. Українська національна ідея як проблема науки. *Етнічна історія народів Європи.* 2001. Вип. 9. С. 4–8.

5. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз [2-е вид.]. Київ: Знання України, 2005. 580 с.
6. День Європи: Порошенко назвав національну ідею України. URL : https://www.obozorevatel.com/ukr/politics/17058-den-evropy-poroshenko-nazvav-nationalnu-ideyu-ukrainy-videofakt.htm.
7. Дугин А. Приднестровье – авангард Большой России. *Россия.* 5-11.10.2006. № 37 (989). URL : http://olvia.idknet/com/0195-10-06.htm.
8. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ: Наукова думка, 1992. 118 с.
9. Заявление Порошенко о перспективах Украины в ЕС и НАТО в 2018. URL : file://C:Uvers/92EA~1/AppData/Local/Temp/7GJLO5A.6htm.
10. Згуровський М. З. Форсайт та побудова стратегії соціально-економічного розвитку України на середньостроковому (до 2020 року) та довгостроковому (до 2030 року) часових горизонтах. *Соціально-політичні процеси.* 2018. № 1 (8). С. 20–25.
11. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин [пер. з англ. Р. Ткачук ; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб]. Харків : Центр освітн. ініціатив, 2001. 176 с.
12. Колодій А. Національнай вимір суспільного буття : моногр. Львів : Астролябія, 2008. 368 с.
13. Концептуальні засади визначення національної ідеї: Доповідна записка ІПіЕНД НАН України, підготовлена за дорученням Кабінету Міністрів України. *Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення.* Київ : Генеза, 2004. С. 633– 647.
14. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз): моногр. Київ : Вища шк., 1998. 392 с.
15. Мироненко П. В. Ідеологія як стратегія формуваввння державної політики. *Соціально-політичні процеси*. 2018. № 1 (8). С. 11–18.
16. Михальченко М. Українська мрія та національна ідея: ґенеза, взаємодія. *Політичний менеджмент*. 2009. № 6. С. 3–13.

17. Недюха М. П. Державотворчий потенціал української національної ідеї «Україна – демократична країна рівних можливостей етнокультурних спільнот». *Мультикультуралізм як політико-правове явище: виклики глобалізованого світу.* Київ : ТОВ «Арт-технологія», 2016. С. 7–17.
18. Ожеван М. А. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації. *Ї.* 2000. № 18. С. 51–87.
19. Підвалини націй. Ентоні Д. Сміт про минуле й сучасне націоналізму ; спілкувався Б. Цюпін. *Український тиждень.* 2012. № 6. С. 26–28.
20. Приходько Г. Національна держава українців. URL : http://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%.
21. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху : моногр. Харків : Майдан, 2006. 360 с.
22. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : моногр. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.
23. Рудакевич О. М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження : моногр.Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 352 с.
24. Рудакевич О. М. Роль етнонаціональної тематики у передвиборних змаганнях українських партій (досвід 2012 р.). *Гілея.* 2013. № 72 (5). С. 851–856.
25. Рудакевич О. Національна ідея. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори)* / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий світ 2000», 2015. С. 244–245.
26. Самчук З. Ф. Філософські аспекти національної ідеї України. *Соціально-політичні процеси*. 2018. № 1 (8). С. 45–54.
27. Старосольський А. Теорія нації / передмова І. Кресіної. Нью-Йорк : Наук. тов-во ім. Т. Шевченка; Київ : Вища школа, 1998. 153 с.
28. Стратагема. *Вікіпедія.* URL : file:///C:/Users/92EA~1/AppData/Local/Temp/MN54DPXD.htm.

29. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. *Урядовий кур'єр.* 2015. № 6. 15.01.2015 р.
30. Ткаченко В. М. Національна ідея: історіософія проблеми. *Соціально-політичні процеси.* 2018. № 1 (8). С. 26–36.
31. Ставнійчук М. Україною керує хаос і відсутність забезпечення національної ідеї. URL : https://tsn.ua/video-novini/ukrainou-kerue-haos-i vidsutnict-zabezpechenny-nacionalnoi-ideistavniychuk.html.
32. Україна 2030: Доктрина збалансованого розвитку. Вид. 2-ге. Львів : Кальварія, 2017. 164 с.
33. Україна езотерична. Розслідування. URL : ufodos.org.ua?publ/ukrajina_exzoterichna_rozslidovannjz/6-1-0-810.
34. Фартушний А. Українська національна ідея як підстава державотворення : моногр. Львів : В-во НУ «Львівська політехніка», 2000. 307 с.
35. Форсайт 2016: сценарій соціально-економічного розвитку України до 2020 і 2030 років : анотація / наук. керівник проекту акад. НАН України М. З. Згуровський. Київ : НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського»; Політехнік, 2016. 20 с.
36. Что будет, если Украина распадется? Выступление А. Дугина на радио «Эхо Москвы» 04.12.2004 / Информационно-аналитический портал «Евразия». URL : http://www.tvrazia.org/modeles.php?name=Neus&file=article&sid=2089.
37. Failed State Index 2013: The Book. URL : http://library.fundforpease.org/cfsirl306.

4.2. Націєтворча роль процесів українізації, суверенізації та демократизації суспільного життя

З'ясовано роль українізації, суверенізації та демократизації суспільного життя в реалізації сучасної української національної ідеї. Розкрито взаємозв'язок та взаємовплив цих процесів у формуванні модерної української нації.

The role of national creation processes of ukrainization, sovereigty and democratization of social life

Tht role of ukrainization, sovereignty and democratization of social life in the modern Ukrainian idea. Interrelation and interaction of these processes in forming a modern Ukrainian nation are manifested.

Процеси руйнації, відродження, трансформації, формування, запозичення та системотворення, описані вище, ще не забезпечують наближення розвитку суспільства до бажаного типу політичної культури. Може статися так, що еволюційні чи революційні зміни в суспільстві приведуть народ до нового, але неадекватного його життєвим потребам стану. З огляду на це актуальною є проблема моделювання майбутньої політичної культури, що має становити підґрунтя суверенної держави та суспільно-політичного ладу в Україні.

У концептуальній щодо висловленої проблеми статті Є. Головахи та В. Пухляка «Політична соціалізація в посткомуністичній Україні» стверджується, що «життєвою необхідністю є створення соціальної інфраструктури політичної соціалізації особистості, формування громадянської свідомості і демократичної політичної культури» [1, с. 26–27]. І далі: «Система цінностей, норм і стереотипів, що дісталася Україні у спадок від комуністичного тоталітаризму колишнього СРСР, має бути замінена на систему демократичних норм і цінностей» [1, с. 29].

Перехід від комуністичного тоталітаризму до ліберальної та плюралістичної демократії – це справді повернення суспільства на цивілізований шлях розвитку. Саме в цьому полягала головна проблема суспільних перетворень у Польщі, Чехії, Угорщині та інших посткомуністичних державах Європи. Але ці держави за комуністичної влади також були національними та суверенними. Такою самою була їхня політична культура.

Щодо України, то вона, як і інші колишні республіки СРСР, була піддана цілеспрямованій денаціоналізації й русифікації і перетворилася на квазідержавне утворення з уніфікованою комуно-радянською, проросійською політичною культурою. Тому, якщо говорити про трансформацію культурного спадку СРСР у нинішній Україні, то вочевидь недостатньо її зводити лише до демократизації. Так, знову можна вести народ до національно-нігілістичного, «інтернаціонального» соціалізму, до чого закликають Комуністична та Соціалістична партії України, чи витворювати космополітичний ліберально-демократичний лад, до якого схильні Партія регіонів та інші ліберальні партії України.

Проте, чи можна побудувати українську державу на фундаменті інтернаціоналістського чи космополітичного демократизму? Очевидно, не можна без національного чинника. Тобто суб'єктам політичного процесу в Україні необхідно формувати політичну культуру не лише демократичну, а й національну, українську, таку, що актуалізує, виразить і допоможе реалізувати інтереси українського етносу та всього українського народу.

Зазначені вище автори (Є. Головаха та В. Пухляк) серед засад політичної соціалізації в посткомуністичній Україні називають пропаганду «національної і соціально-класової толерантності» та «створення іміджу української держави як спільного дому для всіх, хто в ньому живе» [1, с. 29]. Принцип національного відродження вони характеризують, як консервативний і неспроможний забезпечити суспільний прогрес. «Спроби ідеологів національного відродження, – пишуть науковці, – сформувати за допомогою бюрократичних інстанцій і державних засобів масової інформації нову інфраструктуру національно-державної ідеології зависають у повітрі через архаїчність самого принципу її створення – принципу «відродження», оскільки його реалізація, на відміну від принципів оновлення й розвитку, означає для сучасної цивілізованої людини повернення до архаїчних цінностей і стереотипів національного ізоляціонізму та хуторянської психології» [1, с. 27].

Справді, сучасній людині не потрібне таке «відродження», що веде українське суспільство у минулі віки чи ізолює його від світу.

Але практика засвідчує, що без національної культури з її стрижнем – національною ідеєю – не може сформуватися й функціонувати сучасна цивілізована національна держава. «Будь-який вакуум – зазначав президент Української академії політичних наук М. Михальченко, – приречений на заповнення. Вакуум національно-державного самоусвідомлення, вакуум необхідності самоздійснення, вакуум програми (доктрини, ідеології, міфу тощо) такого само здійснення з невідхильністю фатуму буде заповнений чужинським самоусвідомленням, негоцією потреби власної держави, усталенням як досконалої життєвої потреби «Сіонських (російських, американських, німецьких тощо) протоколів» [4, с. 287].

І якщо культуру українського народу цілеспрямовано руйнували, але вона вижила й нині має шанс відродитися, то чому б їй не сприяти цьому? І ще питання: «якими методами?». Звичайно, цивілізованими, поступово й послідовно, без більшовицьких «культурних революцій». Таке відродження національної самосвідомості забезпечить формування національної культури, що становитиме природний і міцний фундамент самобутньої і соборної української держави.

Отже, нова українська політична культура повинна бути не лише демократичною, а й національною, національно-демократичною. Досягнення цієї мети реалізується в системі трьох взаємопозв'язаних політико-культурних процесів: *українізації, суверенізації і демократизації.* Проблеми взаємозв'язку національного відродження та модернізації українського соціуму автор дослідив у статті «Єдність національної та модерністської ідей у трансформації українського суспільства» [7, с. 108–117] та в статях, присвячених теоретико-методологічним проблемам дослідження національної політичної культури [9–11].

У 20-х – початку 30-х років минулого сторіччя більшовицький режим здійснював політику так званої «коренізації». Вона була спрямована на «більш органічне впровадження радянсько-комуністичної ідеології в національних регіонах силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення, особливо сільського, формі» [14, с. 606]. У результаті такого курсу в Україні відбулась

«українізація», яка хоч і мало вплинула на державно-політичне життя, але сприяла загальному українському національному відродженню. Воно відповідно привело до зростання суверенницьких настроїв і устремлінь українців та протидії колоніальній політиці Москви. Метрополія злякалася випущеного на волю національного «джина», тому український народ, його віками калічена культура була знову піддана суворим репресіям і нищенню, радянсько-більшовицькою уніфікацією та форсованим зросійщенням. Справжню, патріотичну українську культуру гнали, переслідували і врешті вона відійшла в тінь.

Але повернімося до терміна «коренізація». Абстрагуючись від практики його використання в минулому, зауважимо, що «коренізація» характеризує основну ознаку національної культури – її закорінення в історії й душі народу, його землі. Відірваної від етнічного коріння наднаціональної чи позанаціональної (космополітичної) культури не існує та й існувати не може. Культурні цінності народу формуються в процесі його історичного розвитку в конкретних кліматичних, геополітичних та інших умовах. Їхнє функціонування забезпечує задоволення основних потреб народу і визначає способи вирішення нагальних проблем його життєдіяльності. Московський уряд добре усвідомлював, що, позбавивши українців власного культурного коріння, він підірве силу нації, її спроможність боротися за власні природні права. Нав'язана більшовиками колоніальна політична культура щодо українського народу була антикультурою, бо позбавляла його самобутніх суб'єктивних якостей і підпорядковувала чужій волі й інтересам.

Отже, термін «українізація» як відображення процесів повернення українського народу до природних соціокультурних підвалин свого буття, до власного коріння має право на наукове використання й залучення до політичної практики. Він володіє універсальним змістом щодо різних періодів та форм українського відродження.

У сучасній етнополітології сформульовані поняття, які дають змогу розкрити окремі аспекти або узагальнюють процеси українізації. Це – «етнополітичне», «етнонаціональне відродження», «енесанс національно-історичної самобутності народу», «політи-

зація етнос» «етнізація суспільних відносин», «націоналізаці» та інші. Проте офіційні політики та наближені до них політологи намагаються не використовувати поняття «українізація». Вони найастіше послуговуються термінами «гуманізація», «соціалізація», «демократизація», «націоналізація» тощо.

По-перше, владні структури взяли курс на розбудову політичної (громадянської) нації, культура якої розуміється як співіснування автономних етнічних культур (ідея мультикультурного соціуму), серед яких цінності української нації не повинні відігравати особливої ролі у функціонуванні держави. Крім того, етнічне кваліфікується, як приватне, яке не має торкатися публічної сфери – політики.

По-друге, існує побоювання, що офіційно проголошена лінія на українізацію кваліфікуватиметься окремими політичними силами, як насильницька етнізація чи асиміляція.

По-третє, в країні та за її межами діють впливові політичні сили, які не зацікавлені у розгортанні широкомасштабної українізації на всіх теренах держави та в усіх сферах суспільного життя.

По-четверте, відсутня ясність щодо послідовності політичних кроків, спрямованих на становлення і розвиток культури, всієї системи суспільних відносин в Україні.

Такий стан справ підтверджує позиція колишнього віцепрем'єр-міністра України з гуманітарної політики М. Жулинського, висловлена в доповіді «Тоталітарна спадщина України і шляхи національного відродження». Він вважає: «Не може бути й мови про моноідеологічну систему, яка нав'язувала б суто українські цінності всім громадянам України. По-перше, цінності, які є потреба нав'язувати, досить сумнівні. По-друге, замість екстенсивної українізації ефективніше було б зосередитися на своїх цінностях самим українцям, переосмислити їх зміст, дослідити на предмет сучасності» [2, с. 14]. Політик також зазначає: «Якщо можна так чи інакше узагальнити українську ідею, то її складовими частинами неодмінно мають бути політичний плюралізм, економічний лібералізм та культурний автономізм» [2, с. 14].

На перший погляд, така політична позиція логічна і демократична. Однак, агітуючи за норми співжиття, властиві зрілим на-

ціональним державам, науковець не врахував специфіку посткомуністичної України. Він не усвідомив потреби протекціоністської політики щодо відродження української етнічної нації, використання її ідеалів і прагнень як підґрунтя державного життя.

Без відродження української етнічної нації та забезпечення їй провідної ролі у функціюванні суспільства – неможлива й розбудова української національної держави, а отже, й української етнополітичної нації. Як реалізовувати українізацію – «екстенсивно» чи «інтенсивно» – питання тактики. Єдине, в чому правий М. Жулинський, – українцям дійсно важливо осмислити, а якщо треба, то і переосмислити власні цінності й настанови. Щодо практики українізації, то вона повинна бути цивілізованою і демократичною, виваженою, побудованою на методах переконання і заохочення, але водночас послідовною і наполегливою. Український народ, як і інші нації, має природне право на самобутність та суверенне існування, що визнається міжнародним співтовариством і освячується загальнолюдськими нормами моралі.

Особливо неадекватною високим завданням відродження української нації, її культури та історичної пам'яті була політика сучасної української держави, коли гомунітарний напрям діяльності очолювали представники ліберально-космополітичних, проросійських сил, зокрема Партії регіонів. Більше того, вони намагалися загальмувати відбудовчі процеси й перетворити Україну в «заповідник» радянського світобачення та зросійщення одного з найчисельніших народів Європи. Показовою є політична діяльність ідеолога Партії регіонів – колишнього глави Адміністрації Президента України (за президентства Л. Кучми) та колишнього віце-прем'єр-міністра уряду з гуманітарних питань (за прем'єрства В. Януковича) Д. Табачника. Він і його партія одним з найголовніших завдань вважали «боротьбу з загрозою націоналізму й фашизму» в Україні. У цій сфері політичного життя Партія регіонів перейняла тактику комуністів, які найменшу спробу сприяння українському національному відродженню кваліфікують, як насильницьку українізацію та спробу запровадити сувору націоналістичну диктатуру. У своїх намаганнях протидіяти національному відродженню ці політики вдаються до фальсифіка-

ції історії України, її сьогодення, звинувачуючи главу держави, його оточення, національно-патріотичні сили в націоналістичній політиці. У спільній Д. Табачника з комуністом Г. Крючковим книзі «Фашизм в Укрїні: загроза чи реальність» (2008) стверджується: «Фактом є те, що «помаранчева» влада, перш за все в особі глави держави В. Ющенка, по-суті, відкрито демонструє духовну спорідненість і історичний зв'язок з посібниками фашистів – головорізами із банд ОУН–УПА, вояками дивізії СС «Галичина», піднімає їх до рівня героїв, тобто фактично виступає у якості їх ідейних і політичних спадкоємців. Цьому підпорядковується навчальний процес у школах і вузах, діяльність засобів масової інформації і навіть Служба безпеки України…» [3, с. 15].

Як бачимо, колишні й нинішні русифікатори України все ще використовують радянську ідеологічну риторику для виправдання злочинних діянь комуністичної влади та аргументації своєї позиції. Вони не зважають на оприлюднені факти про голодомори та масові репресії проти українського народу, вчинені радянською владою. Переможна «помаранчева» революція, що була продовженням боротьби українців за суверенне життя на своїй землі, дала можливість зробити нові кроки для очищення історичної пам'яті народу від злісних фальсифікацій та вшанувати справжніх національних героїв.

Ці самі політичні сили здійснили ганебну спробу не допустити адекватного оцінювання українським народом своїх героїв та провідників нації під час телевізійного проєкту «Великі українці» (травень 2008 р.), коли за партійно-олігархічні гроші сотні тисяч повідомлень відправлялись за підтримку певних осіб, які мали відтіснити шанованих народом співвітчизників – Б. Хмельницького, Т. Шевченка, Лесю Українку, І. Франка та ін. Сутність цієї ідеологічної диверсії автор розкрив у статті «Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення» [8].

До причин, що зумовили побоювання влади здійснювати цілеспрямовану українізацію, слід віднести також комплекс меншовартості, властивий значній частині вітчизняних політиків. Цей комплекс «теоретично обґрунтовують» і окремі науковці, які, подібно до Ю. Саєнка, стверджують, що «не вдасться вивести україн-

ську культуру в ранг домінуючої. Цьому поки що будуть протидіяти три обставини: 1) домінування російської культури; 2) сильне самоутвердження етносів; 3) неспроможність української культури зайняти провідну роль. Тому політика України щодо всіх сфер життєдіяльності має бути вельми виваженою» [13, с. 126].

Така «вельми виважена», а точніше, млява і надто непослідовна політика розбудови підвалин національної держави поставила під загрозу весь процес суверенізації українського народу. Це продемонстрував конституційний процес 1996 р., в якому антиукраїнські, антидержавницькі сили мали реальний шанс якщо не відновити свою владу, то принаймні загальмувати розбудову національної держави. Лише консолідація національно-демократичних сил, які зайняли активну, цілеспрямовану й наступальну позицію щодо необхідності конституційного визнання українського характеру держави, перемогли комуно-імперських консерваторів. І це показовий факт. Він свідчить про те, що за суверенітет нації, за українізацію політичної системи необхідно наполегливо боротися.

Щодо моноідеологічної системи, про яку говорилося вище, то вона справді не має діяти в демократичному суспільстві, але в правовій державі ідейно-нормативною підвалиною життя народу є Конституція. В рамках її правової системи, яка визнає суверенітет і державотворчу місію корінної нації, широкі громадянські права національних меншин, мають можливість розвиватися політичний плюралізм, культурний автономізм та інші, звичні для демократичного суспільства, процеси.

І нарешті, про спроможність чи неспроможність культури української нації зайняти домінантну роль у суспільстві. Культура, як правильно зазначає Ю. Саєнко, – це «модель виживання народу» [13, с. 126]. І якщо народ не тільки вижив, а й проголосив державу, яку визнав увесь світ, демократичним шляхом прийняв Конституцію, мирно відстояв своє право на вільне волевиявлення – це означає, що його культура вже стала домінантною.

Глибше зрозуміти сутність і структуру політико-культурної українізації дає змогу аналіз політики деукраїнізації, до якої вдавалися держави, що володіли Україною. По-перше, деукраїнізація

завжди була політико-культурною денаціоналізацією народу – переведенням його в стан несвідомої, неорганізованої і безвольної етнічної маси (руйнація еліти, яка виражає корінні інтереси нації, організовує її на боротьбу за обстоювання і задоволення суверенних прав, компроментація національної ідеї, нищення форм самоорганізації й самоврядування народу, його історичної пам'яті та національної самосвідомості). Другим напрямом деукраїнізації була деетнізація народу: позбавлення його власної мови, звичаїв, традицій, релігійних вірувань і, як наслідок, суттєва деформація менталітету. Втрата етнічної ідентичності відкриває шлях до швидкої асиміляції народу, його остаточного руйнування.

Враховуючи вищесказане, процес *політико-культурної українізації* з урахуванням вимог національного принципу можна визначити, як набуття суспільними суб'єктами українських етнополітичних якостей та рис. Це творення чи повернення до життя українських національних цінностей (національної ідеї, головним компонентом якої є ідея суверенітету української нації та української національної держави, демократичного ідеалу суспільно-політичного устрою, усвідомлення природних прав нації та особистості, актуалізація традицій самоорганізації та самоврядування), а також пов'язаних з політичною сферою етнічних компонентів культури (притаманних українській мові морально-етичних та суспільно-політичних термінів, рис національного характеру, патріотичних почуттів тощо). Зміст поняття «політико-культурна українізація» автор вперше розкрив у статті «Політико-культурна українізація як суспільний феномен та наукове поняття» (1996) [12].

Об'єктами політико-культурної українізації є український етнос, особливо ті його групи, які були піддані тотальній денаціоналізації та зросійщенню (ополяченню, румунізації тощо), й етнічні меншини. Українізація останніх охоплює як українську етнізацію – оволодіння українською мовою, культурою, звичаями (при збереженні простору для розвитку власних етнічних рис), так і національно зорієнтовану політизацію – сприйняття ідеї української національної держави, символів, що стали державними, інших загальнодержавних цінностей. Націоналізація етнічних меншин повинна здійснюватися демократичними методами на ґрунті поваги до їхніх специфічних потреб, до-

пускати політичні способи їхнього вираження та забезпечення через формування добровільних об'єднань, органів самоврядування, представництво в центральних та місцевих органах державної влади тощо.

З українізацією політичної культури суспільства тісно пов'язана її *суверенізація*. Суть проблеми полягає в тому, що український народ, який упродовж сторіч перебував під зверхністю чужих держав не міг розвинути достатньою мірою ті якості, які характерні повноправним суб'єктам політичного життя. Крім того, він набув рис, притаманних підневільному, колоніальному народові. Отже, суверенізація політичної культури означає, з одного боку, деколонізацію її змісту, а з іншого – набуття нацією необхідних рис повноцінного суб'єкта внутрішньополітичного та міжнародного життя. Ці процеси здійснюються взаємопов'язано й одночасно.

Щоденна політична діяльність держави, інститутів громадянського суспільства підтверджують актуальність процесу суверенізації політичної культури як еліти, так і рядових громадян держави. Цей аспект політико-культурної трансформації чітко виявився під час президентських виборів в Україні 2004 р., коли одного із кандидатів у президенти опоненти характеризували як «вірного слугу» Москви, а іншого – Вашингтона. Виникає питання: «Чому народ не голосував за третього, дійсно незалежного кандидата, якщо це правда, а був готовий підтримати лише перших двох?» Очевидно, виявилася сутнісна риса давно сформованої політичної настанови: думати не так про суверенний статус країни, як вибирати зручнішого для себе керівника. Однак революційний порив народу, який наступив після другого туру голосування, крім протесту проти фальсифікацій результатів волевиявлення, мав і інші виміри, в тому числі й суверенницького характеру. На думку вітчизняного політолога В. Якушика, однією із сутнісних рис «помаранчевої» революції (йдеться про «помаранчевих» революціонерів, їхні дії) був «прихований чи явний антиімперіалізм, спрямований проти Російської Федерації» [16, с. 30], яка в дусі політики неоколоніалізму доволі наполегливо намагалася вплинути на вигідний для себе результат голосування.

Боротьбу за суверенність продемонстрували й «біло-блакитні» революціонери. Їх боротьба, вважає В. Якушик, – була бороть-

бою «за свою ідентичність і особисту та колективну гідність представників особливих субетносів, яких часто деякі ідеологи і прості представники «етно-національно-свідомих» кіл принизливо називають «совками», але які (гостро, але найчастіше чисто інстинктивно) відчувають свій нерозривний культурний зв'язок з великими історичними спільнотами, що зійшли з політичної арени, але не із світу культури і духу… Її («біло-блакитної» революції – *О. Р.*) зміст – це боротьба значної частини поліетнічного, мультикультурного українського народу за свої законні культурні і політичні права, що їх не здатні забезпечити ні кучмізм, ні оранжизм, ні будь-який інший рух, що орієнтується на замовчування корінних цивілізаційних проблем українського суспільства» [16, с. 31–32].

Деколонізація політичної культури передбачає перш за все подолання конформістсько-підданських настроїв та орієнтацій, комплексів меншовартості і кривди, національної сором'язливості, національного нігілізму тощо.

Формування якостей політичного суверена вимагає з'ясування питання про сутність суверенітету як соціального феномена. Поняття «суверенітет», як відомо, тісно пов'язане з категорією «влада» і означає її верховенство, самодостатність, неподільність, невідчужуваність, необмеженість. Проте, на відміну від «влади», «суверенітет» фіксує також визнання цієї влади іншими суб'єктами. Якщо, наприклад, говорити про суверенітет нації як її специфічний стан і можливості, то він містить такі компоненти повновладдя нації на своїй етнічній території: реальну спроможність встановлювати рівноправні відносини з іншими народами, визнання його суверенних прав іншими суб'єктами міжнародного життя тощо.

Коли на території корінної нації проживають етнічні меншини і їх кількість значна, – важливим компонентом національного суверенітету є також лояльне ставлення малочисельних корінних народів та некорінного населення до політичного режиму національної держави.

Структуру й зміст суверенітету нації можна уявити, як сукупність її природних (суверенних) прав. Перш за все, це право нації на самовизначення, визнане цивілізованим світом як важлива

норма міжнародних стосунків і одна з найголовніших загальнолюдських цінностей. Це право передбачає вільне волевиявлення нації (народу) щодо свого політичного статусу. Потрібно зазначити, що це право діє постійно і означає, що народ кожної історичної миті може і повинен самовизначатись у таких питаннях:

– жити в самостійній державі, чи об'єднатися з іншими народами у федерацію або конфедерацію;

– яка форма державного правління найбільш справедлива та найбільш ефективна;

– якою має бути система колективної безпеки та співробітництва тощо.

Отже, можна говорити про культуру політичного самовизначення народу, вироблену в процесі його багатовікової життєдіяльності, і про культуру політичної суверенності нації взагалі. Щодо сучасного українського суспільства, то мова йде про формування культури політичного суверенітету таких суб'єктів історичного процесу, як українська нація, український народ, держава, а також малочисельні корінні народи й етнічні меншини.

Особлива проблема сучасного української суспільства – необхідність формування культури політичної суверенності титульної нації. Як показує світовий досвід, забезпечення суверенітету реалізується у двох основних формах – ліберально-демократичній та авторитарній. Сучасна європейська та світова культури тяжіють до першої, хоч у кожному суспільстві, особливо в критичні моменти історії, є прихильники суворого авторитарного режиму.

Якщо авторитарна модель культури політичної суверенності базується на принципах етатизму, націоцентризму, гегемонізму, то ліберально-демократична – на засадах свободи особистості й нації, народовладдя, рівності громадянських прав усього населення, рівноправного співробітництва з іншими народами, прихильності до формули «суверенітету визнання».

Культурі української нації органічно притаманні риси саме ліберально-демократичної суверенності. Українці ніколи не абсолютизували своїх прав у відносинах з представниками інших народів, шанували права людини й громадянина, відчували й усвідомлювали «внутрішні» й «зовнішні» межі власного суверенітету. Однак

кожна титульна нація природно прагне домінувати в суспільно-політичному житті держави з поліетнічним складом населення. Термін «домінувати» (у значенні «переважати», а не «панувати») адекватний, з нашого погляду, ліберально-демократичній моделі національного суверенітету. За умов демократії воля корінного етносу буде визначальною вже через те, що він становить, як правило, більшість населення країни. Саме позиція титульного етносу вирішальна під час обрання глави держави, парламенту, органів місцевого самоврядування, проведенні опитувань громадської думки, плебісцитів, референдумів тощо. Проте демократизм суверенітету означає також, що титульна нація володіє заслуженим авторитетом, є зразком у ставленні до загальнодержавних справ, бере на себе ініціативу у вирішенні складних моральних, політичних, економічних та соціальних проблем.

Досвід новітньої української держави показав усю складність взаємин корінної нації з етнічними меншинами в перехідному суспільстві, але становлення статусу українців як головної державотворчої сили віжбувається у цивілізованих формах, у демократичній взаємодії всіх суб'єктів історичного процесу. Як засвідчує практика, національні меншини в Україні дедалі з більшою повагою ставляться до титульної нації, сприймають її мову, культуру як підґрунтя співжиття в суверенній українській державі.

Аналізувавши проблеми українізації та суверенізації політичної культури українського суспільства, ми вже торкалися окремих питань її *демократизації.* Зі сказаного можна зробити такі висновки.

По-перше, українізація і суверенізація політичної культури закономірно ведуть до її демократизації. Це випливає як з того, що українському менталітету органічно притаманні волелюбність та народоправство, так і з того, що українізація та суверенізація спрямовані на задоволення корінних потреб української нації та всього народу.

По-друге, успіх процесів українізації та суверенізації неможливий без достатнього рівня політичної свідомості й політичної активності народних мас, без налагодження демократичних механізмів обстоювання національної ідеї та суверенних прав усіх суб'єктів політичного процесу.

По-третє, в умовах сучасної України демократизація політичного життя має органічно поєднуватися з процесами українізації і суверенізації, бути підпорядкованою їм. Це означає, що розбудові підлягає не просто демократія, а *українська національна демократія,* яка базується на традиціях українського народу, виражає його інтереси і буде активно протидіяти антиукраїнським, антидержавницьким виявам як у вітчизняному політикумі, так і за межами країни.

Становлення й розвиток демократичної політичної культури в Україні залежатиме від того, наскільки успішним буде утвердження в суспільстві *демократичного ладу*, формування культури громадянськості і розвиток громадянського суспільства. Політичні експерти по-різному кваліфікують діючий в Україні політичний режим: як протодемократію, об'єктивний авторитаризм, клановоолігархічний режим, демократію, що балансує на межі анархії та охлократії тощо. Деякі проблемні питання щодо формування та утвердження демократії в Україні розглянуті автором в окремих статтях [5; 6; 10; 11 та ін.].

Розпад СРСР та утвердження на пострадянському просторі ідеології і практики лібералізму в його вульгаризованій формі призвів до трансформації всесильної радянської держави у «мінімальні держави» пострадянських республік, як цього вимагає згадана політична доктрина. Занепад адміністративного потенціалу держав не лише унеможливив верховенство права і дієвість офіційних органів, а й спонукав до виникнення численних неформальних інститутів, які згодом (із середини минулого десятиліття) за своєю функціональною роллю визначали сутність політичних та економічних процесів.

У суспільстві набули поширення тінізація економіки й політики, клієнтарно-патронажні відносини, непотизм, корупція тощо. Вони нерідко впроваджувались у життя шляхом свідомого замовчування чи двозначного трактування формальних інститутів. Якщо спочатку чисельні неформальні інститути виконували певну адаптивну й регулювальну роль, то згодом все більше виявлялась їх деструктивна дія. Тому на початку рового століття актуальним стає попит на «диктатуру закону» та відновлення адміністративно-

го потенціалу держави, водночас не заперечується збереження вигідних для правлячої еліти неформальних інститутів.

Подальша лібералізація суспільних відносин після приходу до влади Президента В. Ющенка призвела до посилення корупції, клієнтелізму, набув поширення непотизм, (у народі так зване «кумівство»), що призвело до ще більшої тінізації та олігархізації політики в центрі і на місцях.

Отже, не утвердившись, демократія почала трансформуватися у видимість народовладдя. Цікаву версію відповіді на питання про суттєві причини неефективності демократичних реформ в Україні дав вітчизняний політолог О. Фісун у статті «Неопатримоніалізм проти демократії в Україні» (2008). Український дослідник зазначив, що принципове значення для трансформації соціуму має те, в яких умовах відбувається демократизація: до чи після формування модерної національної держави. Постколоніальні народи і держави характеризуються несконсолідованістю еліти навколо національної і державницької ідей. «Пострадянські міжелітні консолідації, – зауважує науковець, – можна розглядати як певні картельні угоди з обмеження конкуренції й видавлювання «сторонніх» від участі в експлуатації публічних державних ресурсів, але аж ніяк не стратегічні домовленості про закріплення демократичних правил гри як єдино можливих» [15, с. 5]. Порівнявши процеси формування європейських національних держав і раціонально-бюрократичні трансформації періоду раннього Нового часу і формування модерних держав після досягнення незалежності у державах Азії й Африки в другій половині XX ст., можна зробити висновок, що в постколоніальній ситуації демократичні інститути виконували роль зовнішнього фасаду політичної системи. Вони підкорялися й адаптувалися до напівтрадиційної логіки свого функціонування, в якій основну роль відіграють не офіційні, а неформальні відносини й зв'язки клієнтарно-патронажного типу. В умовах незакінченої раціонально-бюрократичної трансформації держави це веде до становлення сучасного патримоніалізму і неопатримоніалізму.

Неопатримоніалізм є продуктом суперечливої комбінації бюрократичних і патримоніальних норм. Офіційні особи займають по-

зиції в бюрократичних організаціях, маючи формально встановлені повноваження, однак їх здійснення відбувається, наскільки це можливо, не у формі державної служби, а скоріше як реалізація приватної власності. В Україні, як і в інших посткомуністичних країнах, відтворюється логіка неопатрімоніального політичного процесу: «це не боротьба партійно-політичних альтернатив у рамках парламентського процесу, а боротьба різних фракцій неопатрімоніальної бюрократії за монополізацію тих чи інших сегментів клієнтарно-патронажних мереж, їх зміну та перерозподіл» [15, с. 6]. Водночас принципове значення має змагання за прихильність і заступництво з боку глави держави, який стоїть на вершині неопатримоніальної бюрократичної системи.

Демократизація в Україні була суттєво підірвана невиваженими конституційними змінами в грудні 2004 р., які поспішно привели українську державу до парламентсько-президентської форми правління. До таких змін Україна не була готова ні за рівнем розвитку політичної свідомості громадян та політичної структурованості соціуму, ні за станом політичної та правової культури владоможців. Політична некомпетентність високопосадовців, тотальний правовий нігілізм, аморальність частини партійних лідерів, нехтування об'єктивно важким станом економіки та соціальної сфери під час прийняття рішень про політичні реформи тощо скомпрометували загалом позитивну ідею посилення парламентаризму в країні.

На заваді поширенню та укоріненню цінностей лібералізму і народоправства стоять також тотальна соціально-економічна криза й зубожіння населення. Це означає, що звужується і стає загрозливо малою соціальна база демократії, а без створення потужного середнього класу демократичні порядки не мають шансів на утвердження. Саме тому демократія в Україні нестійка і час від часу опускається то до авторитаризму, то до охлократії чи анархії.

За таких умов свідомість населення характеризується амбівалентністю, вона виявляє низький рівень політичної участі, компетентності й громадянської ефективності. Тому, коли все ще актуальними є питання розбудови підвалин правової держави та громадянського суспільства, потрібно пам'ятати, що саме демократія – головний га-

рант збереження та зміцнення суверенітету нації і держави, а не «дозовані», «обмежені» чи «лібералізовані авторитаризми».

Головні цінності, які держава повинна пропагувати й утверджувати в житті, – суверенність народу, права та свободи людини і громадянина, національна, демократична, правова та соціальна держава, національна безпека, верховенство права, політичний та ідеологічний плюралізм, поділ влади, гарантія діяльності опозиції та ін. Посилити взаємодію всіх соціальних та етнічних груп держави, подолати регіоналізм українського політикуму, закласти основу соборної національної спільноти можна лише на ґрунті консенсусу всіх політичних сил. Для цього необхідно наполегливо шукати ті ідеї й цілі, які об'єднують, а не роз'єднують суспільство, консолідують його в монолітний народ.

Демократизація, як і українізація та суверенізація вітчизняної політичної культури, не може бути здійснена як «чистий» культурний процес, як вплив на культурну систему засобами самої культури. Культура завжди є невід'ємним компонентом, аспектом життєдіяльності народу. Саме в діяльнісному процесі формуються, функціонують та відроджуються культурні цінності. Відповідно в процесі трансформації культури, потрібно впливати не стільки на політико-культурну систему (хоча і в такому разі є певні можливості досягнення змін), скільки на соціально-політичний процес загалом. Йдеться про те, що необхідно створювати умови і стимулювати участь широких народних верств у соціальних діях. Лише в політичному процесі усвідомлюються національні інтереси, ведеться боротьба за їх втілення в норми законів, цілі та засоби політичних інституцій, ідеологічні концепції тощо. Життя згодом відбере з потоку ідей, дій, форм те, що увійде до повсякденної практики як взірець, принцип, ідеал, тобто набуде культурного статусу.

Отже**,** українізація, суверенізація та демократизація – це три необхідні, взаємопов'язані та взаємодоповнювальні процеси, які, формуючи новітню політичну культуру, активно сприяють розбудові модерної етнополітичної української нації. Вони визначають і те триєдине завдання, яке повинні реалізувати суб'єкти історичного процесу, щоб збудувати міцний фундамент молодої й водночас тисячолітньої української держави.

Література

1. Головаха Є., Пухляк В. Політична соціалізація в посткомуністичній Україні. *Політична думка.* 1994. № 2. С. 26–29.
2. Жулинський М. Тоталітарна спадщина України і шляхи національного відродження. Куди йдемо? *Матеріали наук.-практ. конф. «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні»*. Київ., 1993. С. 6–15.
3. Крючков Г., Табачник Д. Фашизм в Украине: угроза или реальность? Харьков : Фоліо, 2008. 404 с.
4. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: Запасний гравець Європи. Київ – Дрогобич : Відродження, 2004. 488 с.
5. Рудакевич О. Взаємодія економіки, політики і культури в націєтворчому процесі. *Мандрівець*. 2008. № 4. С. 63–67.
6. Рудакевич О. М. Вплив національної політичної культури на етичну поведінку державних службовців. *Шляхи вдосконалення етики державних службовців :* матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 листопада 2002 р.). Київ, 2002. С. 72–78.
7. Рудакевич О. Єдність національної та модерністської ідей у трансформації українського суспільства. *Вісник Української Академії державного управління при Президентові України*. 1997. № 1. С. 108–117.
8. Рудакевич О. Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення. *Бористен*. 2008. № 7. С. 16–18.
9. Рудакевич О. М. Міфологія в системі національної політичної культури. *Нова парадигма*. Вип. 83. Київ, 2009. С. 70–78.
10. Рудакевич О. Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження). *Науковий вінник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія*. Вип. 11. Ужгород, 2009. С. 193–197.
11. Рудакевич О. М. Особливості інституційних компонентів сучасної української політичної культури. *Грані.* 2009. № 3. С. 110–115.
12. Рудакевич О. Політико-культурна українізація як суспільний феномен та наукове поняття. *Розбудова держави.* 1996. № 11 (Спец. вип.). С. 60–62.

13. Саєнко Ю. І. Міжнаціональна толерантність етносів України. *За міжнаціональну злагоду проти шовінізму та екстремізму*. Київ, 1995. С. 102–130.
14. Тараненко О. Українізація. *Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії.* Київ, 1993. С. 605–607.
15. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні. *Віче.* 2008. № 17. С. 4–7.
16. Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 19–36.

4.3. Взаємозв'язок національної ідентичності та культури в націєтворчому процесі

Розкрито зміст взаємозв'язку національної ідентичності та національної культури в націєтворчому процесі. Охарактеризовано діалектику етнічної та громадянської ідентичностей в умовах перехідного українського суспільства.

The relationship between national identity and culture in the nation-forming process

The article discloses the contents of the relationship of national identity and national culture in the process of nation's forming. It characterizes dialectics of etnic and civic identities in terms of transition of Ukrainian society.

В умовах радикальних етнополітичних трансформацій, коли руйнується стара суспільна ідентичність та формується нова самосвідомість народу, посилюється увага до природи, структури та функцій національної ідентичності. Ця тема стала предметом гострих дискусій під час президентських виборів в Україні 2010 р., а окремі кандидати на пост глави держави взяли етнополітичну проблематику за основу боротьби за підтримку електорату. Претендентів

на високу посаду, експертів і рядових громадян цікавило питання, як сформувати загальноукраїнську культуру та ідентичність, аби подолати розколотість українського соціуму, об'єднати зусилля українців для спішного подолання проблем перехідного періоду та ввійти в коло розвинених країн Європейського Союзу.

У сучасній вітчизняній суспільствознавчій літературі всебічно розкриті теми «національна ідентичність» (Є. Бистрицький, Т. Воропай, І. Загрійчук, Т. Воропай, І. Кресіна, М. Козловець, В. Лісовий, О. Лосик, О. Шморгун та ін.), «національна культура» (С. Безклубенко, М. Братасюк, О. Забужко, В. Пазенок, М. Попович, К. Шудря та ін.), «теоретичні засади національних спільнот» (І. Варзар, О. Гринів, О Майборода, І. Оніщенко, М. Степико, Ю. Римаренко, Л. Шкляр та ін.). Подальша дослідницька робота має зосереджуватись на поглибленому вивченні соціокультурних процесів у зв'язку з національним будівництвом. Прикладом комплексного підходу до аналізу ролі національної ідентичності у функціонуванні й розвитку національного організму є праця авторитетного американського філософа та політолога С. Хантінгтона «Хто ми? Виклики національній американській ідентичності» (2004). У ній автор поставив питання: «Так що ж представляють собою Сполучені Штати Америки – мозаїку чи плавильний казан? Якою є американська культура і чи притаманна американській нації якась надідентичність, яка домінує над іншими ідентичностями?» [5, с. 10]. Вчений дав відповіді на ці та інші питання, які мають стратегічне значення для подальшого зміцнення американського суспільства і переосмислення етнополітичних процесів у світі.

Враховуючи сказане, *мета дослідження* – з'ясувати теоретико-методологічні засади взаємозв'язку національної ідентичності та культури в націтворчому процесі в умовах сучасного українського соціуму.

Національна ідентичність – це процес і результат самоусвідомлення елітою, широким народним загалом сутнісних рис нації, особливо цінностей, що покладені в її основу. Для формування національної ідентичності повинні виявити себе основні атрибути нації (національна культура, національна держава, національна правова

та політична системи, національний ринок, національна церква, національна мова тощо), або ж має постати їх ідеальний образ на основі осмислення досвіду інших народів чи розроблених елітою ідеологічних засад національного будівництва. З іншого боку, народні маси повинні мати належний рівень загальної та політичної культури, життєвий досвід, щоб здійснити критичну рефлексію елементів національного буття, перетворити їх у важливий компонент духовного світу. На заваді цьому процесу в молодій українській державі стоять глибоко вкорінені стереотипи недалекого комуністичного минулого, що мали антинаціональне спрямування. Відомо, що за часів Радянського Союзу поняття «нація» здебільшого пов'язувалось з «боротьбою» з виявами так званого «українського буржуазного націоналізму», а право на існування мала лише «українська соціалістична нація», у якій культура була б «соціалістичною за змістом» і національною лише «за формою». Пересічний житель УРСР мав вельми слабке уявлення про історичне минуле свого народу, національних героїв, національні традиції тощо. Швидкої руйнації зазнавала вся система національної культури: релігійна свідомість, традиційна мораль, рідна мова тощо.

Національна ідентичність в життєдіяльності нації виконує важливі функції – рефлексивну, ідентифікаційну, інтеграційну, соціалізаційну. Вона є необхідною умовою і формою існування національної культури, складовою механізму національної самоорганізації та процесу консолідації народу, перетворення його в цілеспрямований суб'єкт історичної дії.

Розглядаючи співвідношення національної ідентичності та національної культури, слід мати на увазі, що саме національні цінності є базовою складовою національної ідентичності. Елементи культури фіксуються й оцінюються особистістю в процесі рефлексії суспільного середовища і свого місця в ньому, що приводить до формування специфічного за змістом образу народу та країни. Наприклад, прийнято вважати, що національна ідентичність США характеризується особливою вірою – так званим «американським кредо», яке сформоване англо-протестантською культурою батьків-засновників. Основними елементами цього «кредо» є англійська мова, десять заповідей божих, англосаксонське уявлення про

верховенство закону, права особи та відповідальність уряду, цінності протестантизму – індивідуалізм, етика праці, переконання, що люди можуть побудувати рай на землі [5, с. 67–69]. Порівнюючи Україну із США, бачимо, що в першій з них покищо немає однозначної відповіді на жодне з головних питань ідентичності: щодо мови – триває дискусія про одно- чи двомовність; у сфері права панує правовий нігілізм; у релігійній сфері простежується конфліктність церков; якщо одна частина України виявляє східну ментальність (общинність, авторитаризм), то друга – західноєвропейську (індивідуалізм і демократичні принципи співжиття). Незважаючи на це, в народі посилюється консенсус щодо таких цінностей, як українська мова, правдива українська історія і традиції, християнська мораль, толерантність, права людини, демократичні засади функціонування влади, ринкова економіка тощо.

Поняття національної ідентичності є ширшим за поняття національної культури, оскільки охоплює результати рефлексії всього розмаїття національного життя, а національна культура фіксує лише ті цінності, які пройшли випробування часом і відіграють визначальну роль у функціонуванні соціуму. Відмінним є також зміст функціональної характеристики цих феноменів. Якщо національна ідентичність має насамперед ідентифікувати і консолідувати членів нації, відмежовуючи їх від інших національностей, то національна культура «відповідальна» за орієнтацію спільноти на певну поведінку та дії, відтворення характерних рис національного життя та пошук ефективніших форм життєдіяльності, які б забезпечили виживання нації в швидкозмінному суворому світі.

Про національну ідентичність можна говорити і як про складову національної культури. Так, один із найбільш впливових теоретиків політичної культури в США У. Розенбаум з-поміж основних груп політичних орієнтацій як структурних елементів політичної культури виокремлював «політичні ідентифікації». Він вказував на такі об'єкти орієнтацій, як «нація громадян; політичні утворення і групи, щодо яких індивід налаштований позитивно або негативно; політичні утворення та групи, в які індивід найбільш глибоко залучений» [6, с. 9]. У політичній чи національній ідентичностях

як елементах політичної культури слід виокремлювати когнітивні, афективні та оцінні орієнтації, які детермінують політичну поведінку осіб та суспільних груп.

Уявлення про зміст національної ідентичності як культурного феномена значною мірою залежить від трактування сутності національних спільнот. Якщо дослідники дотримуються політичної концепції нації – національна ідентичність матиме переважно політичний зміст, якщо етнологічної – етнокультурний. Оскільки в науці і політичній практиці панує концептуальний дуалізм регіонального характеру в поглядах на націю (у Західній Європі та Америці домінує політичне трактування національних спільнот – нація як державна, громадянська спільнота; у Центральній та Східній Європі – етнологічне), а сутність нації як явища не має відрізнятися в різних частинах світу, ми запропонували власне трактування цього феномена в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009). Пропонуємо вважати націями ті спільноти, які формуються і функціонують на основі діалектичного поєднання етнічного та політичного способів самоорганізації соціуму [2, с. 79–120]. Практично це означає, що не може існувати нація на основі лише етнічної або політичної самоорганізації. Такі спільноти, як засвідчує історія, не є життєздатними. Існування стабільних соціумів забезпечує лише взаємодія етнічного та політичного чинників.

У контексті нашої теми це означає, що національна ідентичність як явище національного життя має також підлягати дії національного принципу, тобто поєднувати етнічну та політичну (громадянську, державну) ідентичність. Із фактами такого поєднання ідентичностей постійно стикається кожен член національної спільноти. Дослідниця національно-громадянської та етнічної ідентичностей в Російській Федерації Л. Дробіжева зазначає: «…Когнітивне наповнення російської ідентичності в чомусь співпадає, а в чомусь не співпадає з етнічною ідентичністю» [1, с. 127]. Етнічна ідентичність переважно базується на мові, культурі, національності батьків, історичному минулому, території. Російська ідентичність – на місці в світі, геополітичному просторі, цивілізаційному розвитку, на уявленнях про ресурси країни, досягненнях

у культурі, історичній спільності життя. «Когнітивне наповнення тієї й іншої ідентичності, – зазначає Л. Дробіжева, – не виключає, а здатне доповнювати одна одну. Це дає підстави говорити про сумісність цих ідентичностей. Але ця сумісність можлива лише за певних умов» [1, с. 127].

Щоб відбулося поєднання загальноросійської та етнічної ідентичностей, держава, вважає дослідниця, повинна вибудувати систему відносин, що базується на взаєморозумінні та участі етнічних груп у загальнодержавних справах. Але «у державі, де росіяни складають домінуючу більшість, державна ідентичність не може не базуватися на ідентичності більшості. …щоб загальноросійська ідентичність стала привабливою для інших народів Росії, її цінності, символи, уявлення, що асоціюються з російськістю, повинні відповідати також їх інтересам і цінностям» [1, с. 128].

Українська спільнота як нація, що відроджується (українська етнічна нація), та нація, що формується (модерна українська етнополітична нація), характеризується ідентичністю перехідного характеру. У ній функціонують залишки радянської ідентичності та власне українська національна ідентичність, яка набуває конкретного змісту, поєднуючи ідентичності етнічних груп, серед яких домінантною є українська ідентичність, регіональні ідентичності, та державну (громадянську) ідентичність. За результатами національного опитування «Громадянська думка в Україні – 2007», проведеного Інститутом соціології НАН України в 2007 р., 83,9% громадян України сприймали Україну як свою Батьківщину. Решта опитаних – 5,6% були не згідні з такою позицією і 7,8% констатували, що їм «важко відповісти» на питання «Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину?» [4, с. 428].

Когнітивне наповнення національної ідентичності сучасних українців розкриває зміст та ієрархію основних цінностей та орієнтацій громадян держави. Цікавими в цьому контексті є результати дослідження національно-групової ідентичності українців і росіян України, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2006 р. [3].

Учасникам опитування пропонували відповісти на питання «Наскільки важлива ця обставина, щоб вважатися «справжнім українцем»?». Респонденти мали визначити вагомість кожної з дев'яти ознак «справжнього українця» за чотирибальною шкалою, в якій один бал фіксував максимальну вагу ознаки, а чотири – навпаки фактичну відсутність її впливу. Важливо зазначити, що змістове наповнення поняття «справжній українець» передбачає ідентифікацію респондентів з українською нацією, а не з українським етносом, хоч чітко відокремити ці поняття вельми складно. Основні дані дослідження представлені в табл.4. 1.

Таблиця 4.1

Ієрархія ознак національної ідентичності українців і росіян України (вказано середній бал оцінювання ознаки) [3, с. 133]

№ з/п	Ознаки національної ідентичності	Українці	Росіяни	Загалом по масиву
1	Відчувати відповідальність за Україну	1,56	1,72	1,59
2	Відчувати себе українцем	1,53	1,86	1,61
3	Поважати українські закон і політичний лад	1, 66	1,77	1,68
4	Знати українську мову	1,66	2,16	1,76
5	Мати українське громадянство	1,72	2,03	1,78
6	Проживати в Україні більшу частину свого життя	1,80	2,08	1,85
7	Бути українцем за національністю	1,86	2,52	2,00
8	Народитися в Україні	2,00	2,50	2,11
9	Бути віруючим християнином	2,14	2,35	2,19

Серед ознак української національної ідентичності (ознак «справжнього українця») є суто етнічні (знати українську мову, бути українцем за походженням, бути віруючим християнином), політичні (поважати українські закони, політичний лад, мати українське громадянство) та змішані – етнополітичні ознаки (відчувати відповідальність за Україну, відчувати себе українцем, народитися в Україні, прожити в Україні більшу частину свого життя). Хоч перелік основних ознак української національної ідентичності до-

волі обмежений (відсутні, наприклад, такі національні ознаки, як знання історії народу та держави, підтримка народних традицій і звичаїв, готовність захищати свою Батьківщину, поєднання особистих планів із реалізацією національних цілей і завдань тощо), проаналізуємо запропоновані соціологами національні ознаки.

На першому місці виявились такі етнополітичні риси «справжнього українця», як «відчувати відповідальність за Україну» та «відчувати себе українцем». На другому – «повага до українських законів і політичного ладу» і «мати українське громадянство». Звертає на себе увагу невисокий (серединний) статус суто етнічних ознак українця: «знати українську мову» та «бути українцем за національністю». У другій половині списку національних ознак опинилися такі з них: «прожити в Україні більшу частину свого життя» і «народитися в Україні». Найменш значимою є ідентифікація ознаки «бути віруючим християнином».

Співвідношення названих груп ознак схиляє до думки, що, по-перше, в Україні до певної міри сформувалася українська національна ідентичність (зафіксовані важливі етнополітичні ознаки соціуму); по-друге, характер і зміст ідентичності засвідчує перевагу політичних національних ознак над етнічними. Відносна маргінальність етнічних ознак національної ідентичності засвідчує, на наш погляд, не стільки розвинутість, європейськість українського національного організму, як низький рівень національної свідомості і самосвідомості етнічних українців, їх етнокультурну «непритомність» (О. Забужко). Очевидно, за роки незалежності держави українці не змогли повністю відродити етнічну самосвідомість, піднести на належний рівень національну гідність та самоповагу.

Інтенсивність вираження ознак української національної ідентичності в росіян виявилася на 24% нижчою, ніж у етнічних українців [3, с. 133]. У процесі визначення групової ідентичності українців і росіян, що проживають в Україні, встановлено, що останні спочатку ідентифікують себе як «слов'яни», а потім уже як «громадяни України» (відповідно 80,3% і 77,0% опитаних). Українці у груповій ідентифікації засвідчують спершу, що вони «громадяни України» (84,3%) і лише п'яте рейтингове місце після таких

об'єктів групової ідентичності як «люди тієї самої національності» (77,1%), «ті, хто живе в нашому населеному пункті» (77,1%), «люди тієї самої національності» (75,7%) займає ідентифікаційний об'єкт «слов'яни» (72,9%) [3, с. 136].

Підсумовуючи сказане про взаємозв'язок та взаємодію національної ідентичності і культури, їх вплив на націєтворчий процес, зауважимо, що, по-перше, національна культура є основою формування національної ідентичності і обидва феномени не можуть бути сформовані, поки не визріла сама нація, її основні атрибути; по-друге, національну ідентичність можна розглядати, як важливий елемент національної культури, який спрямовує поведінку членів нації на зміцнення основ національного життя; по-третє, національна ідентичність, як і національний феномен загалом, поєднує етнічну та громадянську ідентичності; їх співвідношення діалектичне і залежить від стартових умов націєгенези та етапу формування нації; по-четверте, на стан сучасної національної ідентичності в Україні значною мірою впливають зруйнованість українського етносу, який ще не встиг відновити свої етнічні ознаки та модернізувати їх, а також розколотість українського соціуму внаслідок історичних та сучасних обставин.

Подальше дослідження проблем взаємодії національної ідентичності та культури в націєтворчому процесі вимагає особливої уваги до процесів відродження українського етносу, оновлення його культури; врахування поліетнічності українського соціуму, впливу етнічних меншин та малочисельних корінних народів на формування загальнонаціональної культури та ідентичності; теоретичного обґрунтування «українського кредо» як основи функціонування української нації, її успішного розвитку у сучасному світі.

Література

1. Дробижева Л. Возможность совместимости гражданской и этнической идентичности: пример российских республик. *Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформаций* / под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. Киев : Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. С. 115–128.

2. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.
3. Стегний О. Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине. *Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформаций* / под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – Киев: Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. С. 128–142.
4. Українське суспільство 1992–2007: Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2007. 544 с.
5. Huntington S. P. Who are We? The challengers to America's national identity. New Delhi: Penguin books, 2004. XVIII. 428 p.
6. Rosenbaum W. A. Political Culture: Basic concepts in political science. New York : Praeger publ., 1975. 182 p.

Розділ 5.
СУТНІСНІ РИСИ ТА СУПЕПЕЧНОСІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Chapter 5.
ESSENTIAL FEATURES AND CONTRADICTIONS OF UKRAINIAN NATIONAL POLITICAL CULTURE

5.1. Теоретико-методологічні засади національної політичної культури

Розкрито теоретико-методологічні засади дослідження національної політичної культури (НПК) як актуальної науково-практичної проблеми. Обґрунтовано методологію дослідження НПК на основі соцієтального підходу, що дало можливість представити націю як колективного суб'єкта політичної культури, проаналізувати культуру на системно-цілісному рівні, виявити і дослідити загальнонаціональні політико-культурні форми та їхній детермінантний вплив на політичну сферу суспільства. Розроблено концепцію НПК і розкрито її евристичний потенціал.

Обґрунтовано і впроваджено в науковий дискурс поняття «політико-культурна суб'єктність нації», «імперативи НПК», «інфраструктура НПК». Окреслено методологічні засади дослідження основних соцієтальних форм пізнавального, поведінкового

та інституціонального рівнів НПК і узагальнено їхній зміст у матричній формі. Охарактеризовано місце і роль ідеї нації та національної ідеї в політико-культурній системі та визначено критерії типології НПК. Розкрито типологічні риси сучасної української політичної культури.

Theoretical and Methodological Bases of the National Political Culture Analysis

The theoretical and methodological bases of the national political culture (NPC) analysis as an urgent scientific and practical problem have been revealed in the thesis. The societal based approach methodology of the NPC analysis has been grounded making it possible to present a nation as a collective subject of political culture, analyze culture on the system and holistic level, elicit and investigate nationwide political and cultural forms and their determining impact on the political sphere of the society. The concept of the NPC has been developed and its heuristic potential disclosed.

There have been substantiated and introduced into the scientific discourse the following notions: «the political and cultural subjectivity of a nation», «imperatives of the NPC», «the NPC infrastructure». The research methodological bases of the main societal forms of the NPC cognitive, behavioral and institutional levels have been outlined and their essence has been generalized in a matrix form. There have been characterized the place and role of the idea of a nation and a national idea in a political and cultural system and defined the criteria for the NPC typology. The typological features of modern Ukrainian political culture have been disclosed.

У дослідженні розкриті теоретичні основи національної політичної культури та обґрунтовано методологію її осмислення на базі соцієтального підходу. Результати проведеного дослідження дають змогу сформулювати такі висновки:

1. Культура в її різноманітних сенсах та виявах, починаючи з античних часів, розглядалася у світовій політичній думці як важливий детермінантний чинник змісту та спрямування політичного життя народів і держав. У добу Нового часу до осмислення чин-

ників політичного життя активно долучається ідея нації та національні цінності, тому на рубежі XVIII–XIX ст. культурна детермінація політичного життя набула націєцентричного характеру й змісту, який виявляється і на сучасному етапі розвитку людства. Потреба в з'ясуванні особливостей політичного життя націй післявоєнної Європи та світу спонукали до використання й осмислення не лише поняття «політична культура», а й «політична культура нації» («political culture of a nation»). Однак домінування в США та Західній Європі політичної теорії нації та зосередження уваги на дослідженні культурних основ політичних режимів з опорою на біхевіористський метод не сприяли з'ясуванню сутнісних рис політичної культури, суб'єктом і носієм якої є національна спільнота як цілісна, самодостатня та саморегульована етнополітична система.

2. Зважаючи на обмежений евристичний потенціал індивідуалістичного підходу, засадничим методологічним принципом дослідження національної політичної культури обґрунтовано соціетальну методологію, яка дає можливість осмислити культуру на системно-цілісному рівні національного буття. Реалізація соціетальної парадигми передбачає використання соціокультурного, холістичного, системного, структурно-функціонального та синергетичного підходів. Соціетальна методологія набуває ефективності в поєднанні з міждисциплінарним підходом, зокрема в процесі використання дослідницького інструментарію культурології, політології та етнополітології (націології), що дає змогу максимально врахувати особливості національної політичної культури як об'єкта дослідження. В політико-культурних дослідженнях соціетальний підхід має поєднуватися з індивідуалістичним, який дає змогу осмислити процес формування та функціонування соціетальних культурних форм на особистісному рівні.

3. Розроблено концептуальні основи національної політичної культури та з'ясовано їхній евристичний потенціал. Національну політичну культуру визначено як сукупність історично сформованих на основі національної ментальності, національної ідентичності та національних потреб культурних форм соціетального характеру – архетипів політичної ментальності, політичних знань і уявлень, національних цінностей та ідеалів, національних міфів, символів, стереотипів мислення і поведінки, норм і принципів політичної ді-

яльності, моделей поведінки, традиційних політичних інститутів та національної ідеї, в яких зосереджена життєво важлива інформація про політичний досвід народу. Вони детермінують спосіб політичного мислення та поведінки окремих членів нації та всієї спільноти, забезпечують ефективне функціонування політичної системи, її відтворення на засадах наступності, спрямовують націю на реалізацію життєво важливих цілей, ідеалів та національної ідеї. Основні змістові елементи категорії «національна політична культура» мають значний евристичний потенціал. Поняття «національна політична культура» вужче за змістом, ніж «політична культура нації», оскільки друге позначає сукупну політичну культуру всіх суспільних сил, серед яких можуть бути нелояльні до національних інтересів особи і групи. Етнополітична культура нації охоплює ідеї, установки, моделі поведінки, символи, що визначають характер і зміст етнополітичних відносин нації. Вона розглядається як важлива складова національної політичної культури.

4. На основі поєднання соціокультурного, системного, структурно-функціонального та синергетичного методів сформовано модель національної політичної культури як цілісної системи, до якої, крім функціональних елементів культури (традиційний погляд на політико-культурну систему), входять нація як суб'єкт і носій політичної культури, об'єкти політико-культурної детермінації (нація, її суспільні групи, інститути, суспільно-політичні стани й процеси) та інфраструктура національної політичної культури. Таким чином, національна політична культура – це самодостатня, саморегульована відкрита неврівноважена і нелінійна соціокультурна система. Ефективним способом дослідження національної політичної культури є аналіз процесів, які відбуваються в її межах. З цією метою розроблено функціональну, орієнтаційну та комунікативну моделі національної політичної культури, а також модель її динаміки з т. з. синергетичного підходу.

5. Політико-культурна суб'єктність нації базується на політичній суб'єктності нації. Відповідне поняття характеризує спроможність нації, її еліти, широких народних мас формувати й утверджувати нові політичні цінності, переосмислювати наявні культурні форми, творчо запозичати політичний досвід інших країн. Доведе-

но, що націю як суб'єкт політичної культури можна досліджувати на основі використання холістичного та соціоструктурного підходів. Перший характеризує культуротворчість нації з точки зору її цілісності, інтегрованості. Дослідницька увага концентрується на вияві та аналізі колективних, соцієтальних форм культури, їхній ролі в забезпеченні соборності нації. Основою колективної свідомості та поведінки нації є спільність інтересів її членів, суверенність народу та спільна мета. Соціоструктурний підхід полягає в дослідженні культуротворчої ролі внутрішньонаціональних політичних акторів: еліти, інших суспільних груп, а також політичних інститутів, перш за все, національного парламенту та правлячої політичної партії. Загальнонаціональна політична культура за такого підходу постає як середньостатистична характеристика політико-культурних властивостей суспільних груп або динамічна рівновага, що характеризує баланс політичних субкультур.

6. Обґрунтовано поняття «імператив (імперативи) національної політичної культури», яке акумулює вимоги сучасної цивілізації та конкретних націй до змісту, структури та функціонування політичної культури. Термін «імператив (імперативи) національної політичної культури» – це важливий елемент теорії та методології національної політичної культури. На основі осмислення та реалізації імперативів політичної культури національна спільнота, її провідна верства можуть свідомо й цілеспрямовано впливати на політико-культурний процес, реалізувати стратегію оновлення та підвищення ефективності політичної культури відповідно до цілей національного розвитку. Імперативи вимагають представлення в культурних формах життєво важливих національних потреб та інтересів, врахування в політичному житті традицій народу, настанов його ментальності; визначають зміст та ієрархію національних цінностей, орієнтують політичних акторів на утвердження в політиці моральних засад, культивування демократичних цінностей тощо.

7. Встановлено, що поняття «об'єкт політичної культури» має подвійне значення: як політична реальність, що відображається в культурних формах нації, і як соціальний об'єкт, що зазнає детермінантного впливу функціональних елементів культури. В другому випадку потрібно розрізняти безпосередні та опосередковані

об'єкти впливу. До категорії опосередкованих об'єктів належать неінституційні та інституційні політичні суб'єкти, які володіють елементами політичної свідомості та навичками політичної діяльності. Через вплив на безпосередні об'єкти відбувається детермінація політичних процесів. Основними об'єктами функціонального впливу національної політичної культури є політична система суспільства, національна культура, нація загалом та її члени. Основними функціями національної політичної культури щодо політичної системи нації є розроблення засад суспільного ладу країни та формування основ політичної системи нації, реалізація ідеї національної держави, визначення основних принципів внутрішньої та зовнішньої політики держави, надання політичній системі національного змісту й характеру тощо.

8. Розроблено комунікативну модель національної політичної культури, яка, розкриваючи зміст основних етапів політико-культурного процесу, має вагомий пізнавальний потенціал. На основі комунікативного підходу розкрито соціальне призначення та структуру інфраструктури національної політичної культури, яка є комплексом взаємопов'язаних обслуговуючих засобів духовно-ідеологічного, морально-правового, матеріально-технічного, соціально-організаційного (інституційного) характеру, що забезпечують формування, функціонування та розвиток політичної культури нації.

Основними складовими інфраструктури національної політичної культури визначено інфраструктуру культуротворчої діяльності, систему засобів, каналів та умов трансляції культури в політичний простір нації, інфраструктуру сприяння адекватному оцінцінюванню елементів національної політичної культури політичними акторами, забезпечення політичної соціалізації населення, засоби захисту національної політичної культури від політико-культурної експансії ворожих сил та систему менеджменту політико-культурних процесів.

9. Розкрито сутнісні риси та особливості методологічної рефлексії соцієтальних елементів національної політичної культури пізнавального, поведінкового та інституційного рівнів. Вказано, що до перших належать архетипи політичної ментальності та соціально-політична онтологія, національні цінності, ідеали, ідеї, міфи та стереотипи. Основний зміст політичної культури визнача-

ють цінності та ідеали. Введено поняття «ціннісний трикутник національної політичної культури», що відображає ідею поєднання в життєдіяльності нації загальнонаціональних, групових та особистісних цінностей. Їхнє реальне співвідношення, питома вага, способи поєднання і реалізації є різними в різних народів. З політичними цінностями тісно пов'язані політичні ідеали, що визначають модель бажаного суспільного стану, мету політичної діяльності. У системі національної політичної культури суттєву роль відіграють національні міфи і стереотипи, традиції та символи. Поруч із власне політичними нормами регулювання політичних відносин важливе значення мають правові та моральні засади національного життя, які надають політиці й політичній культурі зрілого, цивілізованого характеру. Розкрито евристичний потенціал інституціонального та неоінституціонального підходів до дослідження інституційного рівня національної політичної культури.

10. Необхідною умовою віднесення політичної культури до різновиду національної є ідентифікація її носіїв з нацією. Національна ідентичність поєднує етнічну та громадянську ідентичності; їхнє співвідношення і присутність у політичній культурі залежить від типу національної спільноти, який визначає зміст та особливості національної політичної культури. Обґрунтовано теоретико-методологічну та практичну доцільність розмежування понять «ідея нації», «ідея національної держави» та «національна ідея» у вузькому смислі поняття. «Ідея нації» виражає прагнення народу набути статусу нації та орієнтацію на практичну реалізацію певної її моделі. «Ідея національної держави» – це намір нації або спільноти, яка прагне стати нею, збудувати власну державу, яка забезпечить суверенне існування народу. «Національна ідея» виражає мету нації, досягнення якої забезпечує щасливе життя народу та виконання ним історичної місії. Національна ідея в широкому смислі поняття, її складові в органічній єдності є концептуалізуючим ядром національної політичної культури. Формування і реалізація національної ідеї обумовлюють трансформацію змісту усієї сукупності культурних форм нації. З іншого боку, вона відображається в інших елементах національної політичної культури.

11. Розкрито пізнавальний потенціал конструювання соцієтальних матриць національної політичної культури табличного типу, в яких за вертикаллю розташовані соцієтальні форми культури, а за горизонталлю – основні об'єкти політико-культурного впливу: нація; національна держава; члени нації, громадянське суспільство, їхня політична участь; політичний режим; етнополітичні процеси; міжнародні відносини за участю нації. Матриця національної політичної культури дає змогу проводити порівняльний аналіз політичних культур різних націй або історичних зрізів культури однієї нації.

12. Обґрунтовано два підходи до типології національної політичної культури. Перший полягає у використанні універсальних засад типології, які можуть застосовуватися до культури будь-якого суб'єкта політики. До них належать: зв'язок із політичною владою, характер політичного режиму, ідеологічна спрямованість, ступінь гомогенності, приналежність до певного етапу історії тощо. Другий підхід акцентує увагу на специфіці нації як суб'єкта, носія та користувача політичної культури. Його критеріями є: тип національної спільноти, стан і політичний статус нації, відповідність політичної культури життєвим потребам нації, співвідношення загальнонаціональних, групових та особистісних цінностей, тип національної самосвідомості та ідентичності, різновид національної ідеології, домінантний вид етнополітичних відносин, цивілізаційна належність нації.

13. Основними типами національної політичної культури є політична культура етнічної, політичної та змішаної (етнополітичної) нації. Особливість політичної культури етнічної нації полягає в наявності у неї глибокого історичного коріння, давніх традицій; закріплення основних політичних орієнтацій у ментальних архетипах, що обумовлює їхнє функціонування на глибинній підсвідомій основі. За таких умов політична культура характеризується високим рівнем гомогенності, стабільності й наступності. В її функціонуванні важливу роль відіграють також політизовані елементи первинної етнічності – мова, давні традиції, релігія, історична пам'ять тощо.

Політичній культурі політичної нації властиві ознаки, значною мірою протилежні до вищеописаних. Вона характеризується вищим рівнем раціональності, є здебільшого гетерогенною, менш

стійкою, оскільки позбавлена тривалого історичного підґрунтя. Спільне проживання етнічних груп у політичному союзі формує прошарок спільних (загальнонаціональних) цінностей та ідеалів, який, особливо у молодих націй, є відносно тонким. Більш помітну роль у політичній культурі політичної нації відіграють етногрупові політичні культури, які конкурують між собою та із загальнонаціональними цінностями й орієнтаціями. Етнополітичної нації поєднують у різному співвідношенні риси етнічної та політичної націй та їхніх політичних культур.

14. Охарактеризовано формування національної політичної культури в Україні. Його специфіка полягає в тому, що одночасно відбуваються два процеси: відродження та динамічний розвиток політичної культури української етнічної нації та національних меншин, а також їхнє зближення на засадах конституційних цінностей, основними серед яких є державний суверенітет і незалежність України, народ як джерело влади, людина, її здоров'я, честь і гідність як найвища цінність держави, українська мова і національні символи як державні, повага до прав національних меншин тощо. Важливою умовою формування модерної української політичної культури є свідома опора основних політичних суб'єктів на імперативи національної політичної культури, цілеспрямована трансляція в політичний простір національних культурних цінностей та розбудова інфраструктури української національної політичної культури.

15. Методологія соцієтального підходу може ефективно використовуватися не лише для осмислення політичної культури національних спільнот, а й політичної культури цивілізаційних формацій і міжнародних організацій. Насамперед це стосується європейського континенту, на якому, завдяки спільній політичной діяльності країн, що входять до Ради Європи, Європейського Союзу та ОБСЄ, помітно виявляються сталі спільні риси політичного мислення та поведінки еліт і рядових громадян об'єднаних націй Європи.

5.2. Типологічні ознаки та матриця української політичної культури

Розкрито авторські підходи до типології національної політичної культури. Визначено критерії, що відображають сутнісні риси національних спільнот та ідентифікують типологічні ознаки політичної культури. На цій основі охарактеризована українська політична культура.

Typological characteristics and contradictions of Ukrainian political culture.

The author's point of view towards typology of national political culture is revealed in the article. Criteria that reflect essential features of national communities and identify typological features of political culture are defined in the article. Ukrainian political culture is characterized due to these foundations.

Важливим способом проникнення в сутність певної політичної культури є її типологічна ідентифікація. «…Кожний автор, який пише про політичну культуру, – зазначає А. Ширіянц, – змушений визначатися з прикметниками, оскільки без такого уточнення будь-яка політична культура – лише абстракція, яка через свою універсальність не має операційних властивостей і застосування» [4]. На вибір цих «прикметників» вирішальним чином впливають особливості політичного суб'єкта, який є творцем, носієм і користувачем політичної культури.

Для обґрунтування критеріїв типології національних політичних культур потрібно насамперед чітко визначити природу і сутність національного феномена та національної політичної культури, дати дефініцію і розробити базову модель такого типу культурних систем. Ця модель охоплюватиме політико-культурі елементи, яким властива універсальність, тобто які притаманні кожній із зрілих національних спільнот. Народи, які стали на шлях формування суверенних націй, братимуть ці універсалії в свій арсенал як ідеали. Однак необхідно мати на увазі, що універсалії національної політичної культури в кожній спільноті виявляються своєрідно. На їхній зміст впливає ментальність і світогляд народу,

його історична пам'ять, політичний статус, місце та роль на міжнародній арені, геополітичні й геокультурні чинники, актуальні проблеми життєдіяльності тощо.

Базова модель національної політичної культури – це єдність властивих нації цінностей-цілей, цінностей-засобів та цінностей-умов її життєдіяльності. Серед цінностей, які виражають ідеал, мету народу чільне місце займає сама національна спільнота, такий рівень її розвитку, коли вона спроможна забезпечити своїм членам свободу та заможне життя.

Цінностями-засобами національної політичної культури служить мова й духовна культури народу, національна самосвідомість, національна держава, політичний режим, що відповідає цілям та умовам життєдіяльності народу, політична система нації загалом. Базовими цінностями-умовами виступають національна єдність, міжетнічний та міжконфесійний мир, національна безпека, толерантні і взаємовигідні стосунки з іншими народами. Система політичних цінностей нації повинна відповідати імперативу моральності й життєвим інтересам народу, його історичним традиціям та вимогам часу. Основні компоненти базової моделі національної політичної культури відображені в її імперативах [3].

Вищесказане, з урахуванням сутнісних рис національних спільнот, дає змогу визначити такі специфічні критерії типології національної політичної культури [2]:

- тип національної спільноти: політична культура етнічної, політичної, змішаної (етнополітичної) нації;
- відповідність політичної культури національним потребам та інтересам: адекватна національним потребам політична культура, протонаціональна, квазінаціональна, антинаціональна (ворожа) політична культура;
- стан та політичний статус нації: політична культура суверенної, усталеної нації; політична культура поневоленої нації; культура національно-визвольної боротьби; політична культура нації, що відроджується; політична культура нації, що трансформується, тощо;
- співвідношення загальнонаціональних, групових та особистісних цінностей у національній політичній культурі: індивідуалістична, групоцентрична, націєцентрична політичні культури;

● тип національної самосвідомості та національної ідентичності: національна політична культура з нігілістичною, адекватною (нормальною) та гіпернаціональною ідентичністю;

● різновид національної ідеології, що домінує в суспільстві: національно-демократична, національно-радикальна (націоналістична), націонал-комуністична, націонал-соціалістична, ліберально-космополітична політичні культури;

● етнічна структура нації: політична культура моноетнічної нації, переважно моноетнічної нації, нації з наявністю двох домінуючих етносів тощо;

● тип етнополітичних відносин, що домінує в національному організмі: культура владного національного домінування (шовіністична, імперська), національна політична культура етнотолерантного чи етноконфліктного характеру;

● цивілізаційна належність нації: національна культура західноєвропейського, східноєвропейського православного типу тощо.

Основними типами національної політичної культури є політична культура етнічної, політичної та етнополітичної націй. Особливістю політичної культури етнічної нації є те, що вона має давнє історичне походження і традиції; її головні політичні орієнтації закріплені в ментальних архетипах, а тому функціонують на глибинній підсвідомій основі. За таких умов політична культура характеризується високим рівнем гомогенності, стабільності й наступності. В її функціонуванні важливу роль відіграють політизовані елементи первинної етнічності – мова, релігія, історична пам'ять, народні звичаї, традиції тощо.

Політична культура політичної нації має ознаки, значною мірою протилежні до вищеописаних. Вона характеризується вищим рівнем раціональності, є здебільшого гетерогенною, менш стійкою, оскільки позбавлена тривалої історичної основи. Спільне проживання етнічних груп в одному політичному союзі формує прошарок спільних (загальнонаціональних) цінностей та ідеалів, який, особливо в молодих націях, є відносно тонким. Більш помітну роль у політичній культурі політичної нації відіграють етногрупові політичні культури, які конкурують між собою та із загальнонаціональними цінностями й орієнтаціями.

Етногромадянські нації поєднують у різному співвідношенні риси етнічної та політичної націй та їхніх політичних культур. Якщо етнополітична нація сформована на основі культури автохтонного етносу, то в загальнонаціональній політичній культурі домінуватимуть саме його цінності (культура титульного народу). В сучасному українському суспільстві розвиваються два основні етнополітичні процеси: відродження української етнічної нації, яка зазнала руйнації за часів російського царату та радянської влади, та не менш складний процес формування модерної української етнополітичної нації, в якій українські національні цінності претендують на роль культурної основи консолідованого вітчизняного соціуму.

Щодо типології національної політичної культури за критерієм відповідності життєвим національним потребам, то необхідно мати на увазі, що такі потреби мають об'єктивний характер, а їхнє осмислення є непростим завданням провідної верстви. Підтвердженням цієї тези є суперечки політичних сил вітчизняного соціуму навколо питання про вступ України в НАТО. Якщо у західних сусідів України перемогла свідома установка на входження в євроатлантичний альянс, що сприяло їхньому вступу в Євросоюз й утвердженню демократії, то в українській державі ще немає достатнього усвідомлення вигоди від такого членства.

В умовах втрати національного суверенітету іноземний політичний режим нав'язує поневоленому народу чужі його інтересам цінності та ідеали і намагається сформувати культуру, яка закріпить ці інтереси в свідомості та поведінці спільноти. Ця культура (точніше, антикультура) певний час за інерцією все ще функціонує і після відновлення незалежності та суверенітету держави.

Протонаціональна політична культура властива націям, які розпочали суверенний розвиток, але ще не сформували повноцінну національну політичну культуру. Серед причин такого стану, крім чинника часу, на її становлення суттєво впливає недостатнє усвідомлення власних національних потреб та інтересів. У такій ситуації простежуються тривалі дебати не лише щодо доцільної форми державного правління, державного устрою тощо, а й щодо змісту ідеї нації та національної ідеї.

Квазінаціональна політична культура властива політичним силам, які реалізують цінності та установки, що не відповідають національним прагненням, традиціям, мріям та ідеалам. Основними причинами такого явища є інерційне функціонування цінностей панівних іноземних режимів та брак досвіду врядування в умовах суверенного буття.

Політична культура зрілої, усталеної і суверенної нації відрізняється від культури нації, що відроджується, і тим більше від політико-культурної системи поневоленого народу. Маються на увазі не лише відмінності в змісті ідеї нації, національної ідеї та інших культурних форм, а й рівень політико-культурної суб'єктності національної еліти та основних політичних сил, сформованість і ефективність інфраструктури політичної культури, дієвих інститутів, які мають протидіяти ворожій пропаганді тощо.

Окремим типом є політична культура нації, що модернізується. У ній поєднуються традиційні, значною мірою архаїчні цінності та цінності модерної доби. Її характерними ознаками є також вияви амбівалентності – одночасне сповідування протилежних за змістом і спрямуванням, орієнтацій та моделей поведінки. Успішному формуванню модерної політичної культури перешкоджають некритично запозичені культурні зразки зарубіжного досвіду та непродумані, поспішні рішення владної еліти щодо засад функціонування національної політичної системи.

Оскільки у функціонуванні національного організму певним чином поєднуються індивідуальні, групові та загальнонаціональні ціннісні та ціннісні орієнтації, то домінування однієї з них обумовлює его-, групо- чи націєцентричний характер національної політичної культури. Групоцентрична національна політична культура має фрагментарний і поляризований характер, а націєцентрична – гомогенний та інтегрований.

Національна політична культура значною мірою залежить також від домінантного типу національної ідеології та її поєднання з іншими політичними доктринами – лібералізмом, консерватизмом, комунізмом, соціалізмом тощо. Оскільки крайніми полюсами національної ідеології є національна демократія та інтегральний націоналізм, то варто виокремити відповідні типи національних культур. До інших ідеологічних типів національної політичної

культури потрібно зарахувати націонал-комуністичний, націонал-соціалістичний та ліберал-космополітичний різновиди.

Ще одним критерієм типології національних політичних культур є тип держави, яка вирізняється структурою ареалів корінних етнічних територій, а також кількісним співвідношенням представників етнічних спільнот. Ґрунтуючись на дослідженні з етнополітичної географії М. Дністрянського [1, с. 59–60], можна висловити думку, що окремими типами національних політичних культур є культури таких держав: моноетнічних (Норвегія, Португалія, Угорщина та ін.); переважно моноетнічних (Білорусь, Румунія, Україна та ін.); із наявністю двох домінантних етнічних ареалів (Бельгія, Кіпр та ін.); поліетнічних держав з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за кількісного переважання одного з них (Великобританія, Іспанія, Росія та ін.); поліетнічних держав з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за відсутності домінуючого народу (Індія, Пакистан, Нігерія та ін.); поліетнічних держав переселенського типу з расово-змішаним населенням і порівняно великою часткою аборигенів (Болівія, Мексика, Перу та ін.); поліетнічних держав переселенського типу з расово-змішаним населенням і відносно невеликою часткою аборигенів (Австралія, Канада, США та ін.). Корінні народи, які населяють державу, та етнічні групи, що проживають на її території, мають специфічні політичні субкультури, які входять до складу загальної політичної культури нації і впливають на неї.

Розмаїття етнополітичних відносин зумовлює різні види етнополітичної культури, яка суттєво впливає на загальну політичну культуру народу. Своєрідною є політична культура нації, якій властиві рівноправні й толерантні міжетнічні відносини. Конфліктний характер етнополітичних відноси також відобразиться на змісті й характері національної політичної культури. В поліетнічних країнах з панівною етнічною групою (нацією) формується політична культура етнополітичного домінування (імперська, шовіністична тощо).

Враховуючи той факт, що кожна політична культура містить ідеальну та реальну моделі, містить або може мати політичні субкультури і контркультури, сконструюємо загальну модель структури політичної культури нації. Ця модель охоплює чотири концентрично розташовані політико-культурні ціннісні поля (рис. 5.1).

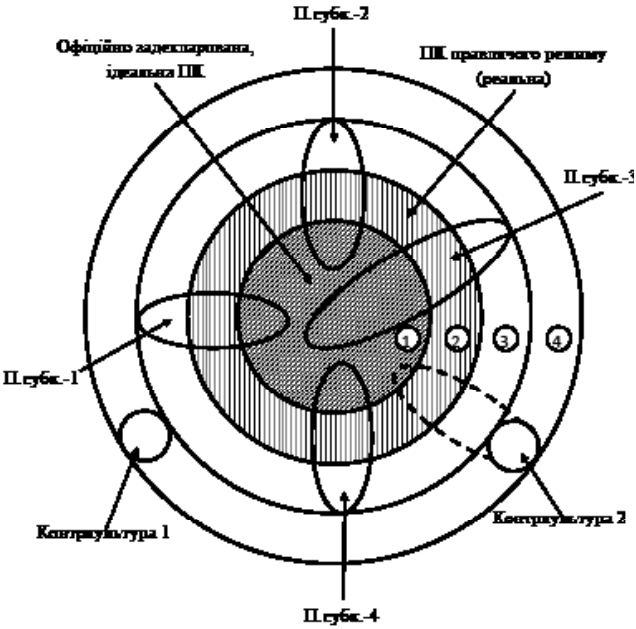

Рис. 5.1. Модель структури політичної культури нації

Перше ціннісне коло окреслює офіційно задекларовані цінності, тобто ті, що зафіксовані в конституції та інших загальнонаціональних документах (актах, деклараціях, угодах тощо). Ця складова національної політичної культури функціонує як її ідеальна модель чи своєрідний орієнтир для політичних акторів. Друге коло в моделі є ціннісним полем реальної політичної культури. Ця культура є домінантною на всіх рівнях політичної влади, а її зміст і характер визначається перш за все ідеологемами та програмними орієнтирами правлячої політичної партії чи блоку політичних сил.

У третьому ціннісному полі функціонують політичні субкультури. Вони значною мірою накладаються на простір ідеальної (задекларованої) політичної культури держави та політичної культури правлячого режиму, хоча певна частина їхніх культурних форм має відмінний від домінантної культури зміст. Він відобра-

жає специфічні потреби та інтереси окремої суспільної групи, її статус серед суб'єктів політичного процесу.

У четвертому ціннісному полі національного соціуму перебувають цінності контркультур. Останні не мають нічого спільного з іншими політико-культурними полями та зорієнтовані на конфронтацію з ними. Політичні сили, які є носіями політичних контркультур, не лише ведуть боротьбу за владу, а й мають намір перебудувати суспільство, його політичну систему на принципово інших засадах. Задля своєї легітимізації носії політичної контркультури можуть на словах декларувати свою лояльність до чинної політичної системи. Після того, як така політична сила отримала легітимний сатус, вона розпочинає латентні дії проти наявного політичного режиму, руйнуючи його засади.

Врахувавши загальні (універсальні) та національно-специфічні критерії типології політичної культури, визначимо характерні ознаки вітчизняної політичної культури.

За характером політичного режиму, який панував в Україні впродовж 20–80-х рр. XX ст. і який сформував певні політичні якості окремих осіб, регіонів та народу загалом, сучасна політична культура має посткомуністичний, пострадянський і посттоталітарний характер. У ній все ще значну питому вагу становлять елементи комуністичної ідеології, радянсько-більшовицькі стереотипи, сформовані в минулому політичні переконання і настрої. Однак ця політична культура вже не є ні офіційною, ні монопольною. Розкриття злочинів комуністичного тоталітаризму скомпрометувало її і зробило одіозною. Політичні орієнтації, властиві цій культурі, переважно функціонують за інерцією, підсвідомо, часто приховуються її активними носіями та прихильниками.

Зважаючи на політично залежний стан УРСР та української нації від центральної влади в СРСР та політику, яку здійснював панівний режим щодо України, нинішня політична культура українського народу є постколоніальною. Їй значною мірою властиві комплекси національної меншовартості й кривди, зросійщення, атрофована здатність до адекватного оцінювання власних національних інтересів і цілей, відсутність на-

вичок суверенного мислення та поведінки, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили, готовність прислуговувати, а не самоврядувати на своїй землі, реалізуючи інтереси власного народу.

За характером соціально-політичних процесів, що розгортаються в Україні як суверенній державі, політична культура сучасного українського суспільства стає національною і незалежницькою. Її підґрунтям є реабілітовані й легалізовані цінності суверенних епох української історії, ідеали національно-визвольної боротьби, загальнолюдські цінності та актуальні потреби українського народу. Національні цінності дедалі більше підтримує населення всіх регіонів країни, вони активно поширюються в національній свідомості та діяльності політичних сил.

За характером політичної влади та ставленням до держави політична культура сучасних українців все ще є авторитарною, етатистською та патерналістською. Проте за умов суверенності відроджуються традиційні риси української культури – народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (держава для людини й нації, а не людина й нація для держави). Одночасно простежуються вияви его- і громадоцентризму, які притаманні українській ментальності.

За характером міжетнічних відносин українська політична культура є демократичною та толерантною. Український етнос, який становить 78% населення держави, виявляє повагу та сприяння національним меншинам, дедалі більше набуває політичного авторитету та статусу провідної сили націєтворчого процесу. Українська мова та культура все більше утверджуються як духовна основа модерної української наці, яка об'єднує усі етноси та етнічні групи держави, зберігаючи та розвиваючи культурні традиції національних меншин.

За ідеологічною спрямованістю політичній культурі українського суспільства властиве розмежування на прихильників національно-демократичних, ліберальних (в т. ч. ліберально-космополітичних), націоналістичних та комуністичних (соціалістичних) цінностей. На Сході й Півдні України домінують

друга і четверта ідеології, а в Центрі та на Заході – перша і друга групи цінностей. Проте загальна тенденція розвитку політичної культури характеризується лібералізацією суспільних відносин та утвердженням конституційних цінностей української держави.

За цивілізаційно-культурними ознаками сучасній Україні загалом притаманна прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, хоч помітну роль у політичному житті народу відіграють риси ментальності та культури, властиві Східній цивілізації. У російсько-самодержавний та радянський періоди історії України посилилося відповідне ставлення до держави (етатизм та патерналізм), її глави (установка на харизматичного лідера), політичних прав і свобод особистості (підданство, общинність), системи влади (авторитаризм), ролі церкви в політичному житті суспільства (підпорядкованість церкви державі). Культурно-цивілізаційний чинник доволі відчутно виявляється у відмінних зовнішньополітичних орієнтаціях населення різних регіонів країни, хоч військовий конфлікт з Росією все більше впливає на позитивне сприйняття ідеї про входженя України в Європейський Союз та НАТО.

За системними якостями й зрілістю політичній культурі українського народу властиві фрагментарність та амбівалентність (поєднання протилежних за змістом і спрямованістю елементів), нецілісність (відсутні окремі компоненти культури, а ті, що є, мають нестійкий характер), неорганічність (багато політико-культурних елементів не відповідають ментальності, національному характеру, традиціям, усій системі культури української нації). Відсутність досвіду самостійного політичного життя, незрілість національної свідомості нерідко зумовлюють дополітичні (потестарні) погляди та поведінку як частини населення країни, так і елітних груп.

Процес формування національної політичної культури в Україні, його специфіка полягає в тому, що одночасно відбувається відродження та динамічний розвиток політичної культури української етнічної нації та національних меншин, їхнє зближення на заса-

дах конституційних цінностей, основними серед яких є людина, її здоров'я, честь і гідність як найвища цінність держави, державний суверенітет і незалежність України, народ як джерело влади, українська мова і національні символи як державні, повага до прав національних меншин тощо. Процес політико-культурної консолідації в нашій державі гальмується невизначеністю моделі модерної української нації, несформованістю національної самосвідомості та національної ідентичності, відсутністю традицій міжкультурного діалогу в умовах демократії і спільної для всіх регіонів та етнічних груп національної ідеї.

Важливими умовами формування модерної української політичної культури є свідоме впровадження в політичне життя імперативів національної політичної культури, цілеспрямована трансляція в політичний простір національних культурних цінностей та ідеалів, належна розбудова інфраструктури української політичної культури.

Комплексне уявлення про зміст сучасної української політичної культури можна отримати на основі матриці її соцієтальних елементів, об'єктом впливу яких є насамперед українська нація та українська національна держава (табл. 5.1).

Для формування матриці української національної політичної культури використані оцінки сутнісних рис та основного змісту політичної культури українців, що висловлені у вітчизняній науковій літературі та окреслені в публікаціях автора монографії. У її структурі наведені такі соцієтальні культурні форми: політична ментальність, соціально-політична онтологія, політичні цінності та ідеали, політичні принципи і норми, політичні традиції, політичні стереотипи, національні політичні міфи, національні політичні символи, традиційні політичні інститути, національна ідентичність, національна ідеологія, а також ідея нації, національної держави та національна ідея.

Таблиця 5.1

Матриця української національної політичної культури (зміст соцієтальних культурних форм, що зорієнтовані на націю та національну державу)

Соцієтальні форми, об'єктом впливу яких є національна спільнота	Соцієтальні форми, об'єктом впливу яких є національна держава
1	2
1. Політична ментальність	
Українці – народ західного, європейського типу за психологічним складом. З європейцями українців пов'язує індивідуалізм, що виявляється у визнанні самоцінності особи та її суспільної ролі, повага гідності людини, її прав і свобод, толерантність, що разом узяті є основою демократизму українського народу. Фрагментарний характер ментальності, обумовлений тривалою насильницькою розірваністю народу. Східним регіонам значною мірою властиві ознаки східної цивілізації, основна риса якої – общинність, підпорядкування особи колективу, що породжує авторитарний характер суспільних відносин.	Український індивідуалізм – інтровертний, егоїстичний та анархічний. Форми вияву – відцентрове, партикулярне прагнення до особистої свободи, без належного стремління до державності, коли бракує ясних цілей, достатньої стійкості, дисципліни й організованості; життя за принципом «сам собі пан». Перевага емоційно-почуттєвої сфери над розумом і волею в процесі вирішення політичних проблем. Патерналізм, прищеплений іноземними авторитарними режимами.
2. Соціально-політична онтологія	
Переважає етнічне розуміння нації як спільноти, яка має спільних предків, спільну історичну долю, мову, культуру, господарське життя тощо. Нація розбудовує свою державність, що гарантує народу суверенне, вільне та заможне життя.	Держава – централізована влада, яка регулює суспільні відносини, захищає народ і простір його життєдіяльності. Домінує цинічне трактування політики, коли вважається, що мета виправдовує засоби.
3. Політичні цінності та ідеали	
Людина, її свобода і щастя – найвища цінність та ідеал українського суспільства. Національна єдність, міжетнічний та міжконфесійний мир і злагода, націона-льна свобода та суверенітет. Правдива історія, національна культура, українська мова.	Суверенна, незалежна, соборна, демократична, соціальна та правова національна держава. Демократичне врядування, права та свободи людини і громадянина. Українська держава – повноправний член європейської спільноти.

Продовження табл. 5.1

1	2
4. Політичні принципи і норми	
Принципи народного (національного) суверенітету та конституціоналізму. Політичний та ідеологічний плюралізм. Моральні засади в політичному житті.	Принцип виборності, змінності та підконтрольності влади. Принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Правовий нігілізм у середовищі еліти та народного загалу.
5. Політичні традиції	
Традиція самовідданої боротьби за свободу і незалежність українського народу. Поєднання демократичних засад суспільного життя з виявами анархії та охлократії; розпорошеність національних політичних сил і взаємне поборювання; заідеологізованість політичного мислення; протистояння Сходу і Заходу країни; схильність надіятися на зовнішнє сприяння.	Республіканська традиція демократичного державного правління: українські політичні утворення, починаючи із Запорозького козацтва та Гетьманської держави, розбудовувались на цих засадах. Недовіра до державної влади, дистанціювання від неї, загальна критика діяльності. Опозиція регіональних влад до політичного центру.
6. Політичні стереотипи	
Українці – прадавня нація. Українці – демократичний, миролюбний, толерантний, працьовитий безкорисливий, високоморальний народ. «Східняки» – вкрай зрусифіковані українці. «Західняки» – бандерівці, націоналісти. Українці – ментально та цивілізаційно розколотий народ.	Україна – демократична держава. Українці особисті інтереси ставлять вище державних. Українці – недержавницький народ, якому притаманні комплекси меншовартості й кривди. Державні чиновники (службовці) – корумповані, продажні особи, які дбають тільки про власні інтереси.
7. Національні політичні міфи	
Міф про козацький народ, про козака як першоджерела української окремішності та унікальності. Міф про селянський характер і поліетнічність української нації. Міф про те, що в Україні національна ідея «не спрацювала».	Українці – народ із давніми державницькими традиціями. Українці – демократична європейська держава. Міф про «сильну руку» як запоруку утвердження української національної держави.

Продовження табл. 5.1

1	2
8. Національні політичні символи	
Національний гімн «Ще не вмерла України ні Слава, ні Воля» – вираження патріотичних почуттів і заклик до відродження нації. Т. Г. Шевченко (ім'я та прізвище, портрет, пам'ятник) – символ високої духовності та жертовної боротьби за свободу народу; БАТЬКО новітньої української нації. Столичний Майдан незалежності – символ вищих національних цінностей – СВОБОДИ і СУВЕРЕННОГО буття, протесту проти поневолення народу та узурпації влади недемократичними силами.	Герб України – Тризуб: вказує на давнє історичне коріння української державності, яка функціонує від часів Київської Русі. Тризуб – монограма слова «ВоЛЯ» – своєрідний заклик до боротьби та обстоювання свободи і незалежності України. Синьо-жовтий національний (державний) прапор – символ прагнення народу до мирного життя (синє безхмарне небо) та добробуту й благополуччя співгромадян (жовто-золотисті лани).
9. Традиційні політичні інститути	
Український конституціоналізм: бере початок від Конституції гетьмана П. Орлика (1710 р.), включи в сферу регулювання державне та суспільне життя. Антиінституційність української ментальності – проявляється в анархічних настановах. Більша довіра до місцевих, регіональних соціальних формувань, ніж до загальнонаціональних інституцій.	Республіканська форма державного правління й унітарна форма устрою держави. Традиція місцевого самоврядування, зокрема на основі Магдебурзького права. Українська мова як державна. Непотизм («кумівство»), корупція, домінування клієнтарно-патронажних відносин, патримоніалізм та неопатримоніалізм.
10. Національна ідентичність	
В основі національної ідентичності – етнічне трактування нації. Ідентифікація українців: за походженням, ментальними настановами, елементами історичної пам'яті, мовою, віросповіданням. В Україні почала формуватися ідентичність модерної української нації, яка об'єднає усі етноси, які проживають в Україні.	Українці – особи, які прагнуть розбудувати суверенну національну державу. Громадянська ідентичність слабка, хоч помітно зростає. Українській національній ідентичності протистоїть радянська ідентичність, властива значній частині громадян держави.

Продовження табл. 5.1

1	2
11. Національна ідеологія	
Українська національна ідеологія як складова національної свідомості та культури має суттєві відмінності в різних політичних силах: – національні-демократи підтримують розбудову етногромадянської нації на основі культурних традицій українського народу; – націоналісти вважають, що потрібно зосередити увагу на відродженні української етнічної нації; – ліберали на перше місце ставлять права людини, а тому вважають за потрібне формувати громадянську (політичну) модель нації; – комуністи наполягають на необхідності боротьби за соціалістичну націю, в якій культура буде соціалістичною за змістом і лише за формою – національною.	В Україні, згідно з Конституцією, жодна з ідеологій не може бути визнана державною і обов'язковою, оскільки діє принцип політичної та ідеологічної багатоманітності. Конституція прямо не визначає українську державу як національну, проте дух і конкретні норми Основного Закону показують, що Україна як держава утворилася завдяки історичній боротьбі українського народу за власну державність, а тому є національною. Українська держава забезпечує рівні громадянські права усім національностям, які проживають на її території, та підтримує і забезпечує умови для задоволення національно-культурних потреб етнічних груп і малочисельних корінних народів.
12. Ідея нації, національної держави та національна ідея	
У сучасній Україні конкурують ідеї, які стосуються моделі модерної української нації, хоч офіційні чинники визначили курс на розбудову політичної нації. Традиційно українська національна ідея – це ідея щасливого життя на своїй, Богом даній землі, основою якого є мир і злагода та жертовна праця на благо Батьківщини.	Ідея національної держави: вільне і заможне життя можливе лише у власній суверенній національній державі. Державна безпека і зростання ролі українців у світі можливі в тісному союзі з іншими слов'янськими народами. Пріоритетна ідея сучасної української держави – вступ до Європейського Союзу.

Література

1. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 490 с.

2. Рудакевич О. Засади типології національної політичної культури. *Політичний менеджмент*. 2011. № 6. С. 137–144.
3. Рудакевич О. Імперативи національної політичної культури. *Політичний менеджмент*. 2010. № 5. С. 128–136.
4. Ширянц А. А. Политическая культура: смысл и методологическое значение категории. URL : http : // yandex.ru/yandsearch?p=1a Text=%DO%BA%DO%BB%DO% .

5.3. Політична культура об'єднаної Європи та її вплив на вітчизняний політикум

На основі ідеї панєвропейського руху та соцієтального підходу обґрунтовано концептуальні засади європейської політичної культури, охарактеризовано її підсистеми та зміст базових соцієтальних елементів. З'ясовано зміст впливу політичної культури країн ЄС на політичне життя в Україні.

The political culture of the united Europe and its impact on the domestic politics

On the basis of the dominant European movement idea and the social approach, the conceptual foundations of the European political culture are justified, its subsystems and the content of the basic social elements are characterized. The influence of the political culture of the EU countries and political life in Ukraine is clarified.

В умовах зростання ролі Ради Європи, Європейського Союзу та інших загальноєвропейських і регіональних міжнародних організацій у вирішенні проблем життєдіяльності народів і держав континенту, в науковій літературі все частіше зустрічаються терміни «європейська політична культура», «політична культура європейської цивілізації», «політична культура Європейського Союзу» тощо. Вітчизняні та зарубіжні дослідники намагаються з'ясувати відповідність політичної культури української нації критеріям європейськості [2; 3; 5].

Дослідженню політичної культури європейських держав присвячено чимало монографій та статей. Так, у праці американських дослідників Г. Алмонда та С. Верби «Громадянська культура. Політичні орієнтації та демократія п'яти націй» здійснено порівняльний аналіз політичної культури США, Мексики, а також Великобританії, Федеративної Республіки Німеччини та Італії [19]. Вивченню політичної культури держав Європи присвячені праці вітчизняних науковців: В. Бурдяк і Н. Ротар [2], Є. Головахи і А. Горбачика [5]. У цих та інших дослідженнях основна увага зосереджена не стільки на виявленні сутнісних рис загальноєвропейської політичної культури, скільки на рисах і специфіці національних політичних культур. Термін «європейська політична культура» в науковій літературі вживається рідко. Висловлюється думка про те, що Європу населяють народи з різним історичним досвідом, різною ментальністю та різним рівнем залучення до загальноєвропейського політичного процесу, що дає змогу вести мову лише про певну схожість національних та регіональних культур [4]. Однак не можна ігнорувати той факт, що після другої світової війни відбувається інтенсивна партнерська взаємодія європейських націй. У процесі співпраці, завдяки набутому колективному досвіду та ухваленню консенсусних рішень щодо певних цінностей і норм, які пройшли успішну апробацію в багатьох країнах, формуються спільні елементи культури.

Новітня історія засвідчує наростання не лише національних, а й наднаціональних (паннаціональних) рухів – панарабізму, пантюркізму, пангерманізму, панславізму тощо. Як зазначає відомий британський етносоціолог та націолог Е. Сміт, «паннаціоналізми» – це «рухи за об'єднання в єдиній культурно-політичній спільноті кількох, здебільшого суміжних, держав на основі спільних культурних рис або «споріднених культур» [13, с. 178].

Панєвропейський феномен – це культурний і політичний рух, спрямований на єднання європейських народів на базі спільних інтересів та історично сформованих цінностей. Панєвропейськість може бути науково обґрунтована на концептуальних засадах теорій культурно-історичних типів, цивілізаційних формацій, модернізації, постмодернізації та ін. Продуктивним для таких досліджень, на нашу думку, є також соцієтальний підхід – методологічний принцип

аналізу явища або процесу в єдності соціальних і культурних чинників на макрорівні суспільного буття. Досліджуючи європейську політичну культуру, її суб'єктом слід розглядати європейську спільноту як колективний організм і виявляти й аналізувати його спільні цінності, орієнтації, традиції, символи тощо. Для обґрунтування концептуальних засад європейської політичної культури скористаємося власним досвідом осмислення феномена національної політичної культури з використанням соцієтального підходу [12].

У трактуванні панєвропейського феномена часто розмежовуються два трактування Європи: історико-культурний (Європа як історико-культурна близькість народів континенту) та політичний – Європа як політична єдність (Священна Римська імперія німецької нації, Австро-Угорська імперія, Європейський Союз тощо) [8]. Історико-культурний підхід, на наш погляд, недостатньо уваги приділяє спільному політичному досвіду та традиціям європейців, обмежуючись спільною релігією, філософією, мораллю, естетичними цінностями тощо. У міркуваннях про Європу як явище політичне, навпаки, мало уваги приділяється культурним засадам, у тому числі її політичній культурі, вбачаючи політичний чинник насамперед у формалізованих актах – політичних угодах, спільних правових нормах та владних інституціях.

Для обґрунтування сутнісних рис та структури європейської політичної культури доцільно використати поняття «європейська цивілізація», пам'ятаючи, що сучасне трактування цивілізації поєднує спільні культурно-духовні та політичні засади життєдіяльності, в тому числі спільність політичної культури народів великих регіонів планети [17]. Під «європейською цивілізацією» ми розуміємо соціокультурний та політичний феномен, який розпочав формуватися ще в античну добу і нині все більше набуває ознак системної цілісності. Одним із чинників становлення й розвитку європейської цивілізації стало християнство в різноманітних конфесійних формах його існування, яке сформувало спільний світогляд та ментальні риси європейців. У культурі народів різних частин Європи наявні спільні ознаки та їхня політична консолідація в умовах міжцивілізаційного протистояння. Так, невід'ємною складовою європейської цивілізації цілком правомірно вважається

український народ, хоч він проживає у східній частині континенту, а його більшість сповідує православ'я. Нині в Європі немає держав, яких би не полонила ідея входження в Європейський Союз та набуття його політико-культурних ознак.

Концепція європейської політичної культури, на нашу думку, містить такі основні ідеї.

1. Європейська політична культура – різновид наднаціональної політичної культури, суб'єктом і об'єктом якої є європейська спільнота як цивілізаційна формація. Ця культура – це сукупність політико-культурних елементів, що сформувалися в результаті історичних та новітніх політичних процесів, до яких прямо чи опосередковано долучалися європейські народи. Європейська політична культура розвивається і функціонує на базі європейської ментальності та європейської ідентичності.

2. Функціональні елементи європейської політичної культури – це «культурні відповіді» (А. Тойнбі) на життєві потреби європейської спільноти. Головними серед них сьогодні є зміцнення засад демократії та безпеки країн європейського континенту в глобалізованому світі, в якому посилюється міжцивілізаційна конкуренція.

3. Основну роль в арсеналі європейської політичної культури виконують соцієтальні елементи політичного характеру. До базових власне політичних соцієтальних форм європейської політичної культури належать такі: настанови політичної ментальності європейської цивілізації, споріднена соціально-політична онтологія, загальноєвропейські цінності, ідеали та орієнтації, політичні міфи, символи, стереотипи мислення та поведінки, принципи й норми політичної діяльності, традиційні політичні інститути, європейська ідентичність та європейська ідея.

4. В європейської політичної культури важливе значення мають елементи духовної культури європейської цивілізації (історична пам'ять, мораль, релігія, філософія, ідеологія, естетичні цінності тощо), функціонування яких обумовлює загальноєвропейську інтеграцію.

5. Системотворчим ядром європейської політичної культури є європейська ідея – ідея спільного «Європейського дому», в якому заможно, щасливо і безпечно житимуть народи, які будуть примно-

жувати здобутки європейської культури та повною мірою користуватися благами сучасної цивілізації.

Отже, європейська політична культура – це сукупність історично сформованих на основі європейської ментальності, європейської ідентичності та загальноєвропейських потреб, культурних форм соцієтального характеру, в яких зосереджена життєво важлива інформація про політичний досвід європейської цивілізації та ідеал майбутньої світобудови; вони забезпечують ефективне функціонування європейських націй і міжнародних організацій, їх відтворення й розвиток на засадах наступності та мобілізують народи на реалізацію актуальних європейських проблем і практичне втілення європейської ідеї.

Трактування європейської політичної культури в широкому смислі поєднує власне політичні культурні форми та культурні елементи інших сфер суспільного життя (насамперед моралі й права), що суттєво впливають на політичне життя Європи. У такому сенсі європейська політична культура є процесом і результатом взаємодії всієї європейської культури з політичною сферою європейської цивілізації.

Розглянемо зміст основних соцієтальних форм європейської політичної культури.

Політична ментальність. Комплексний аналіз європейської ментальності, її вияви в різних сферах суспільного життя наведено в колективній монографії австрійських істориків «Історія європейської ментальності» (1993 р.). У ній ментальність визначається як «набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період. Ментальність виявляється в діях» [7]. Ми погоджуємось із думкою дослідників, що базовими елементами європейської ментальності є раціоналізм, індивідуалізм, перевага розуму й волі над емоціями, які мають значний вплив саме на політичну сферу життєдіяльності спільнот [14].

Соціально-політична онтологія як складова європейської політичної культури охоплює базові поняття, в яких певним чином (по-європейськи) окреслено сутнісні риси і смисли політичних явищ та процесів: свобода, рівність, політична влада, державність, право, правова держава, демократія, права людини і громадянина, суверенітет особи, нації та держави, європейська цивілізація тощо.

Спільні *політичні цінності європейської цивілізації* закріплені в «Договорі про Європейський Союз» (1992 р.) та підтверджені в Договорі реформування ЄС (Лісабонській угоді) 2007 р. У преамбулі «Договору про Європейський Союз» зазначається, що на основі «культурного, релігійного і гуманістичного спадку Європи… сформувалися універсальні цінності – недоторканні і невідчужувані права людської особистості, свобода, демократія, рівність і правова держава». У ст. 2 Договору стверджується: «Союз заснований на цінностях людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави, дотримання прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин». І далі: «Ці цінності є спільними для держав-членів в рамках суспільства, що характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю і рівністю жінок і чоловіків» [6].

На базі цінностей сформульовані *політичні принципи і норми*. Договір, зокрема, вимагає дотримання принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй (ст. 3), акцентує увагу на лояльності в співпраці Союзу і держав-членів (ст. 4); задекларовані також принципи наділення компетенцією, субсидіарності та пропорційності (ст. 5). У ст. 6 Договору зазначається, що «основні права, у тому вигляді, як вони гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод і як вони випливають із спільних для держав-членів конституційних традицій, входять у зміст права Союзу в якості спільних принципів». У ст. 9 наголошено, що в своїй діяльності Союз «дотримується принципу рівності своїх громадян, які користуються однаковою увагою з боку його інститутів, органів і закладів». У ст. 10 стверджується, що функціонування Союзу базується на засадах представницької демократії; водночас, «наскільки це можливо, процес прийняття рішень є відкритим і максимально наближеним до громадян». Діяльність Союзу на міжнародній арені здійснюється на підставі принципів, які є основою його створення, розвитку та розширення, і які він прагне поширювати в іншому світі (ст. 21).

Серед інших соціетальних елементів ЄПК слід відзначити спільні *політичні традиції, європейську ідентичність та її ідентитети, загальноєвропейські політичні інститути* формального та неформального характеру, що набули легітимності й стабільно-

го функціонування, а також *символи ЄС*. Сьогодні, зокрема, отримав загальноєвропейське та світове визнання прапор ЄС, на якому на лазурному тлі по колу розташовані 12 зірочок золотого кольору, що символізують досконалість та довершеність світобудови.

У структурі європейської ідеї, яка є основою панєвропейського руху, на нашу думку, слід розрізняти ідею європейської спільноти як соціокультурного організму, представленого особами й націями, що населяють європейський континент; ідею політичної єдності держав і народів Європи – своєрідних «Сполучених Штатів Європи» на основі «єдиного інституційного механізму»; ідею щасливого і заможного життя європейської спільноти завдяки реалізації засад гуманізму, демократії, солідарної співпраці народів та інших загальноєвропейських і загальнолюдських цінностей. Основні цілі та ідеали спільного «Європейського дому» всебічно охарактеризовані у базових документах ЄС. У Лісабонському договорі зазначається, що Європейський Союз буде забезпечувати людям простір свободи та правосуддя без внутрішніх кордонів, працювати задля сталого розвитку Європи, підтримувати і поширювати цінності ЄС за його межами [11, с. 8].

Європейська ідея в широкому трактуванні поняття служить концептуалізуючим ядром європейської політичної культури. Її формування та реалізація зумовлюють, з одного боку, актуалізацію змісту і спрямування всіх політико-культурних форм європейської цивілізації, а з іншого – вона відображається в кожній складовій цієї політичної культури.

Якою є структура європейської політичної культури як багаторівневого системного утворення? Для відповіді на це питання слід мати на увазі, що будь-яка культура, в т. ч. політична, має бажані, декларативні та реально дієві складові. Перші з них – це офіційно затверджені чи висловлені моральними авторитетами політичні ідеї, ідеали, принципи. Вони закріплені в базових юридичних і політичних документах. Ця складова політичної культури існує в ідеальній формі і виражає певний стандарт, якого мають дотримуватися політичні актори в реальному житті. Отже, в структурі європейської політичної культури слід виокремлювати:

а) задекларовану ідеальну європейську політичну культуру, елементи якої відображені в «Договорі про Європейський Союз» (1992 р.),

«Хартії Європейського Союзу про основні права» (2000), «Лісабонському договорі про внесення змін до Договору про Європейський Союз й Договору про заснування Європейського співтовариства» 2007 р.) та інших документах європейських міжнародних організацій;

б) політичну культуру, яку виявляють у практичній діяльності державні та громадські інституції, еліта та рядові члени європейської спільноти. Вона здебільшого відповідає офіційно задекларованим цінностям, проте може мати своєрідні риси залежно від того, які політичні сили відіграють головну роль в європейських міжнародних організаціях;

в) регіональні та ідеологічні європейські політичні субкультури, які, хоч і споріднені з офіційно задекларованими цінностями, але володіють суттєвою специфікою. Власні субкультури сформували ліберальний, консервативний, християнсько-демократичний, комуністичний та соціал-демократичний рухи; помітно різняться між собою політичні культури Західної та Східної Європи, що зумовлено специфікою історичного розвитку країн, в яких домінують християнські конфесії, політичними ідеологіями та особливостями менталітету. Так, українці за психологічним складом є народом західного, європейського типу. З європейцями їхріднить індивідуалізм, що виявляється у визнанні самоцінності особи та її суспільної ролі; повага гідності людини, її прав і свобод, толерантність, які є основою демократизму. Однак український індивідуалізм є інтровертним (внутрішньо спрямованим), егоїстичним з елементами анархізму. Форми його вияву – відцентрове, партикулярне прагнення до особистої свободи, без належного стремління до державності, коли бракує достатньої стійкості, дисципліни й організованості [18, с. 183–197];

г) політичні контркультури, які спрямовані проти панєвропейського руху (культура євроскептиків, імперських та реваншистських сил, які мріють про новітню імперію тієї чи іншої нації, яка силою підкорить інші народи континенту, тощо).

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що поняття «європейська політична культура» має підстави для набуття наукового статусу. В розкритті його змісту важливу роль відіграє ідея панєвропейського руху та соцієтальний підхід. Подальше досліджен-

ня європейської політичної культури може відбуватися в напрямі з'ясування змісту її соцієтальних елементів, формування узагальнювальної матриці цієї політичної культури, осмислення проблем вдосконалення інфраструктури ЄПК, втілення її універсалій в життєдіяльності націй, що відроджуються та модернізуються.

Помаранчева революція сформувала ілюзію демократичних змін у способі мислення та поведінки значної частини українського народу. Крім того, здавалося, що Україна твердо стала на шлях розбудови національної держави на засадах духовних і політичних цінностей українства. Помаранчевою ейфорією були охоплені й провідні політики й політологи Заходу, які вважали, що Україна, її народний загал демонструє поведінку європейського рівня, чим суттєво відрізняється від населення Росії, його політичної культури. Так, всесвітньо відомий політолог і колишній радник Президента США З. Бжезинський, виступаючи на засіданнях восьмого чергового круглого столу «Україна на шляху до державотворення» (листопад 2007 р., м. Київ), пафосно заявляв: «Хочу почати з привітання народу України з його політичною зрілістю. Він ще раз довів і показав, що має політичну культуру, і що йому є чим пишатися… Взагалі-то, Україна повинна сказати своєму молодшому братові – Росії, щоб навчалася в неї політичної культури». І далі: «…Україна є успішною як національна держава. Україна існуватиме, і жодних сумнівів в цьому немає. Україна – це безперечно, частина європейського пейзажу, частина європейської політичної культури. Вона це продемонструвала» [17].

Протилежну за змістом характеристику пострадянській політичній культурі дещо раніше дав професор В. Литвин у статті «Політична культура українського суспільства: традиції і сучасність» (2002 р.), перебуваючи на посаді Глави адміністрації Президента України. «Від Радянського Союзу, – зазначав він, – Україна дістала у спадок пасивний, підданський тип політичної культури. Методом «батога і пряника» правляча комуністична партія виховувала звичку сприймати на віру і схвалювати навіть очевидно безглузді кроки влади. Фальшиве єдиномисліє, істеричні політичні кампанії створювали позірний ефект єднання влади і народу. Саме поняття «політична культура було вилучене з вжитку і лише зрідка застосовувалось як інструмент маніпуляції свідомістю» [9].

Очевидно, що характеристики української політичної культури, дані З. Бзежинським і В. Литвином, суттєво відрізняються від реального стану справ. Більш об'єктивно оцінено політичнуї культуру в Україні в соціологічних дослідженнях, що проводяться на основі визнаних світовим науковим співтовариством методик. Покажемо деякі результати загальноєвропейського моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження» («ESS»), в якому в 2007 р. брала участь половина держав Європи. Для порівняльної характеристики наведемо дані, отримані в п'яти країнах: Україні, її найближчих сусідах – Росії, Словаччині і Польщі, а також Німеччині – високорозвиненій демократичній країні ЄС [5].

Аналіз показав, що основні політичні параметри українського суспільства загалом близькі до характерних рис політичного життя європейських країн, причому як розвинених (Німеччина), так і постсоціалістичних держав. Крім цього, кидається у вічі, що населення України більше цікавиться політикою, ніж поляки, росіяни й словаки (табл. 5.2). Однак для українців аналіз політики, з точки зору формування власної оцінки, видається складнішим, ніж для інших європейців, особливо німців (табл. 5.3). Серед європейських країн, узятих для порівняння, громадяни України засвідчують відносно низьку довіру до українського парламенту і політичних партій, а також до міжнародних організацій – Європарламенту та ООН (табл. 5.4). Опитування виявило відносно високий рівень участі українців у діяльності політичних партій та низький рівень – в інших інститутах громадянського суспільства (табл 5.5).

Таблиця 5.2

Наскільки Ви цікавитеся політикою? (%) [5, с. 15]

Країна Європи	Дуже цікавлюся	Взагалі цікавлюся	Мало цікавлюся	Зовсім не цікавлюся
Німеччина	16,1	37,7	35,9	10,2
Польща	6,3	32,2	43,8	17,6
Росія	7,9	34,7	34,2	22,5
Словаччина	6,5	31.0	48,1	13,9
Україна	11,0	36,0	38,6	14,0

Таблиця 5.3

Наскільки Вам складно або ж легко скласти власну думку про політичні питання? (%) [5, с. 16]

Країни Європи	Дуже складно	Складно	Важко сказати	Легко	Дуже легко
Німеччина	3,7	20,4	38,3	29,8	7,1
Польща	7,7	27,4	34,8	21,0	5,5
Росія	11,1	27,5	39,9	11,8	2,3
Словаччина	6,7	23,7	42,9	18,5	4,8
Україна	11,4	34,4	31,4	15,5	2,6

Таблиця 5.4

Наскільки ви довіряєте політичним інститутам? (0 – зовсім не довіряю, 10 – повністю довіряю) (вказ. сер. бал) [5, с. 16]

Країна Європи	Парламенту країни	Політичним партіям	Європейському парламенту	ООН
Німеччина	4,22	3,28	4,07	4,74
Польща	2,68	2,13	4,80	5,33
Росія	3,38	2,81	3,92	4,30
Словаччина	4,20	3,63	5,14	5,32
Україна	2,32	2,31	3,89	3,75

Таблиця 5.5

Чи доводилось Вам за останні 12 місяців брати таку політичну участь? (подано відсоток стверджувальних відповідей) [5, с. 20–22]

Країна Європи	Брати участь у санкціонованих мітингах	Працювати в політичній партії або в русі	Працювати в іншій організації чи об'єднанні	Підписувати Петиції
Німеччина	7,7	3,8	20,2	27,4
Польща	1,3	1.7	4,3	5,3
Росія	4,9	2,9	4,8	6,5
Словаччина	2,9	2,8	8,4	18,1
Україна	7,1	4,0	1,4	5,1

Важливим кроком у напрямі реального повернення України до європейської цивілізації та демократичного оновлення своєї національної культури, всіх її складових стало підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом, яке відбулось у двох етапах: політичному та економічному. 21 березня 2014 р. під час Позачергового Саміту Україна–ЄС, який відбувся у Брюсселі, було підписано політичну частину Угоди та Заключний акт Саміту, які від імені України підписав Прем'єр-міністр А. Яценюк. Зокрема, підписані Преамбула, Ст. 1, Розд. I «Загальні принципи», Розд. II «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та без пекової політики і Розд. VII «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» Угоди [16].

Зокрема, в преамбулі угоди йдеться про те, що метою асоціації є збереження миру, а також створення умов для подальшої інтеграції України в європейський ринок, поглиблення співпраці для забезпечення прав і свобод людини. У Розділі I декларується повага до демократичних принципів, прав людини та основних свобод, а також повага до принципу верховенства права, які мають формувати основу внутрішньої і зовнішньої політики сторін.

Політичними цілями асоціації є такі:

1) сприяти поступовому зближенню сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС та її участь у програмах та агентствах;

2) забезпечити необхідні рамки для посиленого політичного діалогу в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес;

3) сприяти, зберігати й зміцнювати мир та стабільність у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 р.;

4) посилювати співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини й основоположних свобод [15].

У частинах, що стосуються секторального співробітництва, Угода про асоціацію містить деталізовані переліки законодавчих актів ЄС, які підлягають упровадженню в Україні в конкретні терміни. Важливою вважається відповідність не лише законодавства, а й практики його застосування. На перший погляд, Угода про асоціацію має свою версію подолання проблеми функціональності європейських законів в українських умовах. У найважливіших напрямах співпраці, які охоплює документ, міститься пункт про створення окремого органу центральної влади, що відповідатиме не лише за дотримання графіка імплементації Директив та Регламентів ЄС в Україні, а й за те, щоб вони виконувалися та діяли.

Політична частина Угоди про асоціацію з ЄС сприятиме розвитку демократії в Україні, оскільки для того, щоб виконати більшу частину домовленостей, потрібно, зокрема, викорінити корупцію з життя українців, яка є однією з причин, що послаблює вітчизняну економіку, гальмує демократичний розвиток держави. Крім того, згідно з Угодою, необхідно реформувати більшість владних інститутів, саму систему політичної влади. Перебування в єдиному полі з країнами розвиненої демократії сприятиме зростанню соціальної активності та відповідальності самих громадян України.

Вельми яскраво значення Угоди про асоціацію України з ЄС описав Президент України Петро Порошенко у своїй промові на церемонії підписання Асоціації з ЄС: «Це чудовий день. Мабуть, найважливіший день для моєї країни після дня проголошення Незалежності. Цей момент важливий для історії, для майбутнього. Він показує, наскільки може все змінитися за короткий період часу» [10]. Виступаючи згодом на дванадцятій щорічній зустрічі «Ялтинська Європейська Стратегія», П. Порошенко запевнив учасників форуму: «Ми робимо все можливе, щоб допомогти європейській політичній культурі процвітати в Україні» [3].

У 2014–2015 рр. Верховна Рада України ухвалила десятки законів, які відповідають засадам та нормам правового поля ЄС і відкривають двері перед Україною у світ економічної, політичної та гуманітарної співпраці. Прикладом може бути ухвалення в листопаді 2015 р. пакета законів, що пов'язані з наданням Україні сприятливого візового режиму, його лібералізації. Важливим кроком також є ухвалення закону про запобігання політичній корупції, який передбачає державне фінансування діяльності політичних партій та суворий контроль за використанням наданих коштів. У сфері безпекової політики країни Європейського Союзу підтримують Україну у боротьбі з російською агресією та протидії корупції у вищих ешелонах влади. Активна співпраця урядовців країн ЄС з державними службовцями України суттєво впливатиме на формування політичної та інших складових національної культури українського суспільства.

Література

1. Бзежинський З. Україна має показати своєму молодшому братові – Росії – приклад політичної культури. URL : http://www.pravda. com.ua/news/2007/11/14/66832.htm.
2. Бурдяк В. І., Ротар Н. Ю. Політична культура країн Європи в контексті інтегративних процесів : моногр. Чернівці : Рута, 2004. 328 с.
3. Виступ Порошенка на саміті YES. URL : file://c:/Users/92EA~1/AppData/Local/Temp/3BWTUXD7.htm.
4. В'ятр С. Політична культура в Середній Європі. Чи існує політична ідентичність у переході від Сходу до Заходу? URL : www.ji.lviv.ua/n9texts/wiatr.htm.
5. Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2008. 133 с.

6. Договор о Европейском Союзе (в редакции Лиссабонского договора). URL : http://eulaw.ru/treaties/teu.
7. Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера / Перекл. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2004. 720 с.
8. Колосок Т. С. Спільна європейська історико-культурна традиція як основа формування європейської ідентичності в контексті міжкультурної взаємодії. URL : www.culturalstudies.in.ua/sekcia_s_s4_5php.
9. Литвин В. Політична культура українського суспільства: традиції і сучасність. URL : http://cn.com.ua/№206/politics/view/view.html.
10. Промова Президента України Петра Порошенка на церемонії підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. URL : http://www.hromadske.tv/politics/promova-petra-poroshenka-na-tseremoniyi-pidpisanny.
11. Путівник по Лісабонському договору. Київ : Представництво Європейського Союзу в Україні, 2010.
12. Рудакевич О. М. Політична культуа національних спільнот: теорія та методологія дослідження : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 352 с.
13. Сміт Е. Д. Національна ідентичність [з англ. пер. П. Таращук]. Київ : Основи, 1994. 223 с.
14. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246581344.
15. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей. Філософсько-історичний аналіз. Київ – Тернопіль : Діалог, 1997. 256 с.
16. Текст Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL : http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_UkraineEU_Association_Agreement_ (body).pdf.
17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. URL : http://www.nbuv.gov.ua/text/polit/93hssc.htm.

18. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2006. 341 с.
19. Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton University Pres, 1963. 375 c.

Розділ 6.
ВПЛИВ КОЛЕКТИВНОГО НЕСВІДОМОГО НА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Chapter 6.
THE IMPACT OF THE COLLECTIVE UNCONSCIOUS ON THE POLITICAL PROCESSES IN UKRAINE

6.1. Ментальні настанови як соцієтальні елементи національної політичної культури. Проблемиїх детермінантної дії.

Розкрито ірраціональну природу, сутнісні риси, місце і роль політичної ментальності в структурі і функціонуванні національної політичної культури. З'ясовано зміст основних ментальних настанов української нації, причини їх суперечливих виявів у політичній поведінці українців в умовах суверенного існування народу.

Mental guidelines as social elements of national political culture. Problems of their determining action.

The irrational nature, essential features, place and role of political mentality in the structure and functioning of national political culture are revealed. The content of the Ukrainian nation basic mental guidelines, the reasons for their contradictory manifestations in the political behavior of Ukrainians under the conditions of the sovereign existence of the people are studied out.

Кожна нація володіє притаманними тільки їй психологічними властивостями, які невидимими силовими лініями єднають людей у спільноту. Цей незаперечний факт багато відомих дослідників (О. Бауер, Е. Ренан, Р. Емерсон та ін.) поклали в основу психологічної теорії нації. Серед сукупності психічних феноменів, властивих нації, виокремимо ті, що, з одного боку, пов'язані з витоками соціетальних форм психіки, насамперед з колективним несвідомим, а з іншого – ті, що найтісніше примикають до національної культури та суттєво впливають на її складові. Перш ніж перейти до їхньої характеристики, з'ясуємо теоретико-методологічні засади обґрунтування колективних форм психічного життя та їхнього зв'язку з культурою, представлені у науковому доробку таких відомих психологів і соціальних мислителів, як Г. Лебон, В. Вунд, З. Фрейд та К. Юнг.

По-перше, йдеться про висновок Г. Лебона щодо особливої ролі психічного чинника у життєдіяльності народів. У праці «Психологія народів і мас» (1898 р.) він стверджував, що ні природно-географічні, ні економічні, ні класові, ні соціальні процеси не впливають вирішальною мірою на долю народу. «Кожна раса (у Лебона «раса» – відповідник понять «народ», «нація». – *О. Р.*) містить у своїй духовній організації ті закони, які управляють її долею… Іноді нам здається, що народами керують таємні сили, подібно до того, як щось невідоме змушує жолудь розвиватися у дуб чи комету – рухатися своєю орбітою» [13, с. 232].

По-друге, важливою є ідея В. Вунда про пріоритет психології соціуму перед психологією індивіда, яку він обґрунтував у праці «Проблеми психології народів» (1912 р.). Цей висновок випливає з того, що: 1) особа лише на вищих щаблях розвитку соціуму набуває рис самодостатньої суверенної одиниці, а до цього панує колектив, громада; 2) пріоритет колективних форм у психології забезпечує культурна основа життя народів – передусім мова, міфи і звичаї. «Мова, – зазначав В. Вунд, – містить у собі загальну форму наявних у дусі народу уявлень і закони їхнього зв'язку. *Міфи* приховали у собі первинний *зміст* цих уявлень у їхній обумовленості почуттями і потягами. Врешті-решт, *звичаї* являють собою *спільне спрямування волі*, яке виникло з цих уявлень і потягів» [3, с. 225].

До субстанціональних елементів національної психології вчений зараховує надперсональні відчуття, уявлення і волю, які емпірично доступні досліднику.

По-третє, йдеться про евристичну роль концепції несвідомого З. Фрейда та К. Юнга у розкритті способу мислення та поведінки індивідів та соціумів. «Наші свідомі дії, – зазначав З. Фрейд, – випливають зі сформованого, зокрема впливом спадковості, несвідомого субстрату. Він містить незлічимі сліди прародичів, з яких утворюється расова (національна. – *О. Р.*) душа» [21, с. 283–283]. Учений формулює «біогенетичний закон»: трагедія, що сталася колись у первісній орді, повторюватиметься на кожній сімейній сцені; великі події на ранніх етапах життя народу, трагічні сторінки його історії будуть збережені у пам'яті нових поколінь, які передаються як спадок несвідомою генетичною силою, що формує інстинкти і природні бажання індивіда. Цей спадок полягає у певних схильностях: підсвідомому бажанні йти певним напрямом розвитку та особливим чином реагувати на роздратування, збудження тощо. Архаїчний спадок чи тяжкі «історичні психологічні травми» передаються з покоління в покоління. Вони спонтанно спливають на поверхню свідомості за певних обставин.

В концепції К. Юнга ідея несвідомого набуває колективного, соцієтального характеру, чим суттєво відрізняється від індивідуалістичного підходу З. Фрейда. «Колективне несвідоме, – зазначав К. Юнг, – є частиною психіки, яку можна відрізнити від особистісного несвідомого тим фактом, що, на відміну від останнього, воно не зобов'язане своїм існуванням особистісному досвіду, тобто не є персональним набуттям» [24, с. 71]. За К. Юнгом, колективне несвідоме існувало задовго до появи свідомості й продовжує ставити за мету «власні цілі», незважаючи на розвинену свідомість, а інколи і всупереч їй. Несвідоме складається з архетипів та інстинктів – їхніх корелятивів. Через колективне несвідоме, його архетипи, народ і його душа пов'язані з природою, землею і світом загалом. «Архетип і його функція, – зауважував К. Юнг, – це частина і прояв у людині доісторичної, ірраціональної психології» [23, с. 136].

По-четверте, дослідники розкрили роль психічних феноменів у формуванні та функціонуванні культури, а також значення

культури для національної психології. Як тільки у первісній орді виникають обмеження у вигляді релігії, моральних норм, зауважує Фрейд, у подальшому історичному розвитку формується «Над-Я» у вигляді совісті. З цього і починається культура. Поступове зміцнення «Над-Я», яке робить людину моральною і соціальною, «…є найвищою мірою дорогоцінним скарбом культури» [20, с. 356].

Подібних поглядів дотримується і К. Юнг. Він вважав, що архетипи упродовж тисячоліть супроводжували людину і були джерелом міфології, релігії і мистецтва. Ідеї, на думку філософа, не можна вважати власністю тільки так званих творців. «Ідеї народжуються з чогось більшого, ніж конкретна людина. Ми не формуємо їх, а самі формуємось за їхньою допомогою» [24, с. 6]. Цікавою є думка К. Юнга про те, що уже первісна людина, як тільки вона відділилась від матері-природи, починає переживати за наслідки цього, і її гармонія з природою відновлюється за допомогою міфів, магії, ритуалів, казок. Так виникає інтуїтивне мислення, яке протікає не в судженнях, а постає як потік образів. Поява логічного мислення не призводить до упадку інтуїтивного мислення, яке залишається важливим джерелом творчості.

Культура, що сформувалась як психологічні наслідки заборон (поява правил, норм, моральності, релігії – за З. Фрейдом), дій колективного несвідомого, стаючи сховищем і носієм психічного спадку колективу, набуває здатності постійного і цілеспрямованого впливу на психологію спільноти. Тому культура шліфує національний характер і загострює національні почуття, спрямовує психічну енергію на досягнення життєво важливої мети. Поєднання культури і психіки народу, особливо з її колективним несвідомим, пояснює особливу стійкість основ національного життя. Якщо культура за несприятливих умов життя народу зазнає руйнації, то глибинні психологічні механізми сприятимуть її відродженню в параметрах, які відповідають сутнісним засадам буття народу.

Досліджуючи взаємозв'язок і взаємодію ментальності нації та її політичної культури, розглянемо сутнісні характеристики першої, які мають першочергове значення для цього аналізу. Частково це питання автор досліджував у статті «Ментальність і політична культура української нації» (1995 р.) [17].

1. Ментальність нації – як специфічний спосіб сприйняття (апперцепції) і розуміння (інтерпретації) етносом свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин – виробляється під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних та інших чинників. Їхня зміна детермінує і певну еволюцію ментальних властивостей. Однак саме ментальність зберігає код нації впродовж історичних епох. Вона не може змінитись протягом життя одного або кількох поколінь. Однак соціальні катаклізми можуть суттєво впливати на форми вияву окремих ментальних рис нації і навіть деформувати їх.

2. Цей феномен має передусім практичне спрямування: перевірений поколіннями досвід орієнтує людей на те, що треба використовувати й розвивати, а чого уникати, як вижити й утвердити себе в довколишньому світі. У цивілізованому суспільстві існує особливо тісний взаємозв'язок ментальності з політичною сферою, яка несе відповідальність за організацію та цілеспрямований розвиток народу.

3. Ментальність нації виявляється в домінантних життєвих настроях, у характерних особливостях світосприйняття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання; у формах взаємин між людьми та родинних засадах; у ставленні до природи і праці; в національному характері та темпераменті; в різних компонентах культури етносу, в тому числі політичній.

4. Ментальність особи, соціальної групи чи нації можна уявити як сукупність певних ментальних настанов. За своєю спрямованістю вони бувають предметними (спрямованими на зовнішній світ) і рефлексивними (орієнтованими на внутрішній світ людини). Як перші, так і другі світосприймальні настанови диференціюються на споглядальні (пасивні) й активні, що спрямовані на зміну або перетворення сприйнятого.

Етнічна ментальність є продуктом взаємодії різноманітних чинників на історичному шляху нації. Відомий український етнопсихолог О. Кульчицький виокремив такі основні фактори філогенези української нації: расовий, геопсихічний, історичний, культуроморфічний, соціопсихічний, а також колективне несвідоме [10].

У теоретичній і практичній площинах виникають актуальні запитання, зокрема такого змісту: яка природа і сутність ментальності? Це суто психологічний феномен чи психокультурний? Яке

співвідношення у ньому свідомого і несвідомого? Яка його структура, основні компоненти, зв'язки між ними? Чи можна розділити національну ментальність на окремі складові за сферами суспільного життя, зокрема виділити політичну ментальність? Як впливає національна ментальність на політичну сферу, її культуру?

Ми згідні з твердженням, що ментальність є доволі широкою психологічною категорією, яка поєднує емоційні (емотивні), когнітивні (вербальні) та поведінкові (конативні) характеристики соціуму. Мова йде про емоційні стани, що передують організації вербального і поведінкового компонентів і виступають імпульсом до систематизації знань, а також певної поведінки. Когнітивна підсистема ментальності охоплює знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, які є результатом набуого досвіду. Поведінкова складова є імпульсом актуалізації установок, ціннісних орієнтацій, цінностей. Ментальна установка реалізується у діях і вчинках людей, оскільки саме вчинок, на відміну від таких категорій, як інтелект, воля, характер, мотиви, стосується не окремого аспекту психіки індивіда, а становить єдину структуру, що відповідає реальним ціннісним проявам самореалізації суб'єкта в його історичній творчості [1, с. 63].

Водночас ментальність можна окреслити і як феномен культури, оскільки, по-перше, ментальні установки, в яких закладена життєво важлива інформація для соціуму, можна кваліфікувати як елементи неявної, прихованої культури; по-друге, суто психологічні феномени (емоції, знання, воля тощо) виявляються через елементи культури, більш того, соцієтальні феномени культури (насамперед мова) є основою колективних форм психічного життя. Це дає підстави окремим вітчизняним дослідникам кваліфікувати ментальність як «психокультурний феномен» [22, с. 16–23]. А. Фурман виокремлює чотири психокультурні координати ментальності: вітальність, культурність, свідомість, духовність.

Означення ментальності через «культурність» може бути таким: «квінтесенція культури народу, в якій фіксуються найістотніші, історично зумовлені особливості світосприймання і світовідчування окремої людської спільності»; «фундаментальна матриця культури, мови, способу життя і соціально організованих форм духовності», «соціально-психологічна самоорганізація представників певної культурної

традиції, їхнє спільне психологічне оснащення формами активності та вчинковими способами перетворення світу і самих себе» [22, с. 16].

Ментальність як вияв духовності – «засада духовного життя суспільства, тобто своєрідна духовна атмосфера цивілізації, епохи, історичного моменту, соціуму чи соціальної ситуації»; «душа людини, етносу, суспільства, народу, котра обіймає емоційний та інтелектуальний рівні життєдіяльності окремої соціосистеми» [22, с. 17].

Близьким за змістом до поняття «ментальність» є поняття «соцієтальна психіка», яке набуває дедалі більшого поширення й використання. Як зазначає О. Донченко, соцієтальна психіка у широкому розумінні – це «…субстанція життя соціуму, котра передається від покоління до покоління у вигляді продукту наслідування історії і культури суспільства, охоплюючи географічні, кліматичні і ландшафтні умови життя людей, які заселяли колись і заселяють нині певну територію», а відтак – своєрідний архетип у когнітивному розумінні» [6, с. 32–33]. Як бачимо, у понятті «соцієтальна психіка» психічне тісно пов'язане із культурним, але якщо культура, зазначає дослідниця, в основному своєму змісті утримує всю гаму духовного розвитку того чи іншого соціуму, то соцієтальна психіка (тобто психіка суспільства і навіть людства) містить більш специфічну інформацію про стійкі типи мислення і поведінки людей у соціумі, про закономірності відносин, які виникають у процесі взаємодії між людьми і групами, про різні способи сприйняття, переробки і передачі інформації, на основі якої формуються ті чи інші поведінкові установки та ін.

Національна ментальність виявляється у домінантному настрої спільноти, характерних особливостях світосприйняття, системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання, у формах міжособистісних взаємовідносин, у конкретних фактах самоорганізації нації тощо. Серед функцій ментальності передусім звернемо увагу на такі: сприяння адаптації спільноти до природного довкілля і глобального соціуму; забезпечення сприятливих умов для кооперації діяльності, групового співжиття; формування образу «ми – нація», «ми – громада»; розрізнення «своїх» від «чужих» за символами, знаками, етикетом; створення атмосфери емоційної спорідненості; етнонаціональне інтерпретування загальнолюдських

норм і цінностей; плекання національної свідомості, патріотичних почуттів, національної гідності та гордості; забезпечення спільного психологічного оснащення представників певної культури; протидія насильницьким революційно-реформаторським перетворенням і сприяння еволюційним шляхам культурних, соціальних та інших змін; активізація бажання і життєвої спроможності мислити, діяти, змагатися за кращу долю народу, за реалізацію національної ідеї.

Останнім часом простежуються спроби диференціювати національну (суспільну) ментальність на окремі сегменти за сферами суспільного життя: на ментальність релігійну, правову, художню тощо. Особливо активізується намагання політологів, політичних психологів та етнопсихологів обґрунтувати відносну самостійність політичної ментальності [2, 7; 8; 16]. Підставою для цього є можливість диференціації об'єкта ментального відображення та ментального впливу на окремі складові й виокремлення в ньому політичного компонента. Однак слід мати на увазі, що, по-перше, ментальність нації є цілісною системою зі своїми інтегральними якостями, які не зводяться до простої суми сферних ментальностей. Саме ці якості є національно-специфічними, й саме вони значною мірою визначають загальний характер і зміст політичної чи якоїсь іншої складової менталітету. У цьому сенсі національна ментальність є цілісною і неподільною системою. По-друге, політична ментальність як відносно самостійне утворення формується на відносно високому ступені розвитку соціуму (як у глобальному, так і локальних масштабах). Цей факт також виступає аргументом на користь тези, що загальнонародна ментальність, її давня основа матиме визначний вплив на політичне життя та його ментальну складову. Щодо суто політичних чинників політичної ментальності, то вони пов'язані із закономірностями формування і функціонування політичної влади й усієї сукупності компонентів політичної системи.

Як показує аналіз, теоретики політичної ментальності поки що не звернули серйозної уваги на її співвідношення з політичною культурою. Це привело до того, що визначення політичної ментальності часто подібні на дефініцію політичної культури. Наприклад, автори монографії «Обличчя ментальності та поле політики» (1999 р.) представляють політичний менталітет як «систему уявлень, цінностей, оцінок, настанов, стереотипів, упереджень, мотивів, символів, міфів, традицій, риту-

алів тощо» [8, с. 167]. Спробу розглянути співвідношення політичної ментальності і політичної культури, виявити у них спільне та відмінне здійснила А. Кураєва [12]. Спільне між ними дослідниця бачить в однаковості чинників їхнього формування, схожості функцій та змісту орієнтацій на політичну систему й політичні процеси. Відмінні риси, на які вказує Кураєва, ми звели у порівняльну таблицю (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Порівняльна характеристика політичної ментальності та політичної культури (за А. Кураєвою) [12, с. 128–131, 136–138]

Політична ментальність	Політична культура
1. Формування	
Формується століттями, змінюється протягом щонайменше кількох століть.	Складається не впродовж кількох десятиліть, а під впливом певних історичних катаклізмів, соціально-економічних потрясінь, раптової зміни політичного режиму
2. Стійкість	
Є однією із найстійкіших характеристик народу. Існує як цілісність, що весь час розгортається у собі. Ніколи не зникає, доки існує народ.	Більш гнучка і мінлива, більше піддається різноманітним впливам.
3. Соціальна основа	
Національна спільнота загалом. Укорінена у вихідні умови життя народу і його долю.	Стосується як народу загалом, так і окремих його частин. У ній більше, ніж у ментальності, виявляється соціально-класова і регіональна диференціація. Існують різні політичні субкультури.
4. Структура	
1. Ментальність нації «не має внутрішньої диференціації, а виступає як цілісне утворення». 2. Поняття і явище політичної ментальності складніше, ніж політична культура. Воно «передбачає національний характер, політичну культуру певного суспільства, повсякденні думки людей».	Зразкова система цінностей, базових уявлень, установок, нормативних правил, символів.
5. Соціальна роль	
Саме ментальність дає змогу нації зберегти свою самоідентичність. Відображає «специфіку трансісторичних проблем і думок народу та специфіку думок щодо їхнього вирішення і втілення». Формує політичну поведінку народу.	Забезпечує передумови і є засобом формування та основою функціонування політичних інститутів, політичної системи загалом.

На наш погляд, окремі характеристики політичної ментальності й політичної культури, наведені вище, викликають сумнів. По-перше, хоча ментальність – більш тривале у часі явище, ніж політична культура, але й остання не може змінитися швидко чи «раптом». Культура взагалі і політична зокрема також формується й утверджується тривалий час (упродовж кількох поколінь) і може інерційно існувати, коли обставини змінилися, в т. ч. коли змінився політичний режим. У її підтримці (відтворенні) особливу роль відіграє національна ментальність, особливо, наявні у ній архетипи несвідомого. По-друге, політична ментальність за визначенням не охоплює політичну культуру, а виявляється в ній. Культура завжди постає як певна надбудова над ментальністю. Щодо співвідношення політичної ментальності й національного характеру, то швидше можна стверджувати, що вони значною мірою змістовно перекриваються, а не виключають одне одного. По-третє, якщо ментальність нації не має внутрішньої диференціації, то як тоді може існувати політична ментальність, яку досліджує А. Кураєва?

Поняття «політична ментальність» за своїм змістом близьке до психологічного трактування політичної культури, яке належить Г. Алмонду. Однак політична ментальність, як і ментальність взагалі, є поняттям, яке більшою мірою, ніж культура (політична культура), пов'язане з колективним несвідомим. У ній вирішальне значення мають архетипи. З огляду на це плідним і перспективним вважаємо концептуальний підхід до осмислення ментальності, який запропонували вітчизняні дослідники О. Донченко та Ю. Романенко. Особливість їхнього підходу – осмислення комплексів архетипів як глибинних регуляторів психологічного життя з використанням холономної парадигми та поняття «фракталу». У монографії «Архетипи соціального життя і політика» (2001 р.) науковці зазначають: «Аналіз одного чи кількох архетипів мало що дає для осмислення соціокультурної цілісності (спільноти, суспільства, соціуму). Тому ми конструюємо і моделюємо архетипові структури – комплекси глибинної психокультурної генетики соціальних спільнот» [5, с. 34]. Термін «фрактальний» запозичено з математично-природничих наук, який дає змогу порушити проблему сутнісних кореляцій усього з усім. Явища, які відображаються у різних фракталах (структурах) (слово «фрактальний» має ла-

тинське походження й означає «роздрібнений». – *О. Р.*) корелюють між собою таким чином, «…що навіть зумовлюють певний хід історії, отже, вона більше схожа на циклічний феномен» [5, с. 31]. Людська психіка має фрактальну структуру, яка є не просто складною, а структурою складності зовсім іншого рівня (фрактальну структуру має блискавка, хмара тощо). Фрактали є зручними моделями для опису процесів, які раніше вважалися невпорядкованими і такими, що не можуть бути описані. Холономний світогляд пов'язаний з архетипами, які формуються століттями і чітко корелюються з нелінійними, циклічними (холономними) поглядами на життя.

Базуючись на згаданих вище методологічних засадах, О. Донченко і Ю. Романенко сконструювали модель упорядкованого архетипу політичного несвідомого [5, с. 37]. У кожному із чотирьох квадратів цієї моделі зосереджена певна складова фрактального архетипу – тоталітарний, авторитарний, ліберальний та демократичний життєустрій – як чотири цінності єдиного архетипу, які генерують дух соціуму, його ауру, спосіб життєздійснення [5, с. 38–41].

Тоталітарний тип життєустрою – найстаріший і водночас наймолодший. Він є первісним для людства, це його дитинство. Як зазначають О. Донченко і Ю. Романенко, цей тип, як ембріон, містить у собі закодовану програму людського життя на землі як інтегрованого цілого, спроможного існувати лише за умови дотримання головних внутрішніх законів життєзабезпечення, що відповідають законам Всесвіту. Йдеться про такі архетипи: герденний архетип (інь-ян), архетип верткості (екстраверсія-інтроверсія), архетипи фрактальності, синхронності, онтологічного резонансу, самості (цілісності, особистості), гомогенності (єдності раціонального й ірраціонального), аналізу й синтезу, психосоціальних ознак «правопівкульності» і «лівопівкульнусті» тощо. В суспільстві панують колективістська установка, інтегративність, солідарність, принцип групи й безособистісний підхід.

Друга складова фрактального архетипу політичного несвідомого – авторитарний тип життєздійснення, який приходить на зміну тоталітарному. Це молодший шкільний вік людства. На цьому етапі функції традиції перебирає на себе воля вождя. Розвивається стимул дії на користь завоювання міцного соціального статусу, стимул влади. В результаті послаблення тоталітарного всеохоплюючого контролю

виникають елементи несвідомого, формується відчуження людей від влади, утворюються тіньові сфери життя. Панує корпоративна етика, принцип групи. Людина сприймається через належність до організації, яка безцеремонно втручається в приватне життя людини. Саме в організації людина шукає соціального та психічного захисту. Домінують адаптація та інтеграція. Самореалізація відсутня.

Ліберальний життєустрій, з одного боку, начебто пов'язаний з утвердженням «гуманістичних» цінностей, автономізацією і свободою особистості. Але з іншого – це доба вседозволеності, панування індивідуалізму, егоцентризму, конкуренції, культу сили, втечі від суспільства. Всі заклопотані власним виживанням. Характерним є чоловічий світоглядний принцип (ян), екстраверсія, дезадаптаційність, неадекватність на соціальному рівні, але безмежні інтуїція, ініціатива і творчість – на індивідуальному. Це підлітковий вік людства.

Четверта складова єдиного архетипу політичного несвідомого – демократичний устрій. Він багато в чому нагадує першу складову, але на якісно іншому рівні. Місце тоталітарної «ми-сутності» займає нова «ми-сутність» – демократична. Набуває цивілізованості принцип індивідуальності й водночас зростає соціальна захищеність особи. Життя будується на етичному психокультурному ґрунті. Соціальне середовище здатне підтримувати кожен компонент соціуму – організацію, особистість, групу, спільноту загалом. Людина живе, не гублячи себе, природу, зберігаючи традиції й культуру. Йдеться про так зване інвайронментальне суспільство, де вирівнюється баланс архетипів. Четвертий етап охоплює і вбирає в себе усі попередні, але в якісно новому вигляді.

За цими схематичними ознаками, як зазначають О. Донченко і Ю. Романенко, кожен соціум може впізнати себе у дзеркалі пропонованої моделі. Більшість розвинутих країн світу перебувають нині на ліберально-демократичному перехідному етапі. Україна у своїй цивілізаційній ході відстає на один етап, намагаючись відірватися від авторитарного світопорядку. За таких умов демократія дуже важко приживається, деформується, вульгаризується.

Ментальність конкретної нації, її узагальнююча характеристика має ґрунтуватись на базових архетипах народу, їхніх основних виявах у культурі, світоглядних засадах і рисах поведінки у спри-

ятливих та екстремальних умовах. О. Донченко та Ю. Романенко до основних властивостей українського менталітету зараховують індивідуалізм, екзекутивність, інтровертивність, емоційно-естетичну домінанту і толерантність [5, с. 207–266]. Російський менталітет вони характеризують такими ознаками, як колективізм, натуралістично-матеріальна домінанта, пасивізм, екстравертивність та ірраціональність [5, с. 267–316]. У різних дослідників українська, як й інші національні ментальності, постають у різних узагальнюючих формуваннях, що залежить від галузі науки, в якій проводилося дослідження, методологічних підходів, використаних при цьому, поставлених завдань та ментальних установок самого науковця.

М. Пірен зазначає, що такі авторитетні дослідники української ментальності, як І. Мірчун, О. Кульчицький, М. Шлемкевич та Д. Чижевський вважали, що «українській душі» властиві пріоритетність у ставленні до землі як до Батьківщини-матері та до своїх культурно-історичних цінностей, толерантність до інших культур та релігій, волелюбність («правда життя»), прагнення зберегти «чистоту крові», перевага чуттєвості над раціональністю («філософія серця»), орієнтація на «горизонтальне» нівелювання (бездержавність) [15, с. 152].

Академік О. Киричук акцентує увагу на таких системоутворювальних ознаках української ментальності:

– інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

– кордоцентричність, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості;

– анархічний індивідуалізм, що виявляється в різних формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи, без належного стремління до державності, коли бракує ясних цілей, достатньої стійкості, дисципліни й організованості;

– перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом, перевага морального буття над інтелектуальним у відношенні до екзистенціального значення» [9, с. 11].

О. Нельга у статті «Українство як етноментальний та духовний феномен» вказує на такі ментальні риси української нації, як

гуманність, демократизм, козацький дух, селянськість, індивідуалізм, роз'єднаність, бездержавність [14].

І. Старовойт у своїй дисертації на тему «Західноєвропейська та українська ментальності: збіг та своєрідності. Філософсько-історичний аналіз» (1997 р.) звертає увагу на проблему виявлення основи, серцевини тієї чи іншої ментальності, її системоутворювального центру. Автор робить висновок, що визначальними рисами західноєвропейської людини є раціоналізм та індивідуалізм [18, с. 21].

І. Поліщук у статті, присвяченій політичному аспекту ментальності українців, стверджує, що існує «…кілька базових взаємозв'язаних особливостей традиційного політичного менталітету українства, серед яких: екзистенційниий індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність, ескапізм (намагання втекти від дійсності у світ ілюзій та фантазій. – *О. Р.*), консерватизм, кордоцентричність, соціальний егалітаризм, громадоцентризм, провінційність, аполітичність, анархійність» [16, с. 86].

Як бачимо, різні тлумачення традиційної української ментальності мають ряд спільних ознак, які можна було б назвати її сутнісним ядром. З огляду на роль ментальності у формуванні та відтворенні української національної політичної культури до основних складових українського менталітету ми відносимо *інтровертивність* як зосередженість особи на проблемах внутрішнього, особистісного світу; ця риса породжує *анархічний індивідуалізм* – прагнення до особистої свободи без належного прагнення до державності та *ескапізм* – небажання брати активну участь у громадському житті; *громадоцентризм* – схильність до творення малих та інтимних груп-спільнот, що характеризуються почуттєвою близькістю, симпатіями, співчуттями, а не прагненням до спільної національної мети [11, с. 54]. Яскраво це виявляється у практиці непотизму (кумівства, влаштування родичів на престижні та прибуткові посади); *демократизм*, який втілює засади гуманізму, волелюбності й рівноправ'я. Останнє не в останню чергу виявляється у традиційній рівноправності чоловіків і жінок; *екзекутивність* – перевага жіночого начала в середовищі чоловічої частини населення, що виявляється у схильності не так до творення нового, як відтворення сталого, обслуговувальній активності [5, с. 226], концентрації на поточних інтересах, слабкості самодетермінації; *кордоцентричність* («філософія серця»),

що виявляється у сентиментальності, чутливості, любові до природи, яскравій обрядовості, розбудові моральних засад на «палаючому серці» людини як органі відчуття Бога [10]; *емоційність*, що виявляється у перевазі емоційного над інтелектом і волею; *толерантність* як незаангажована повага до інтересів інших.

Ментальність як процес духовного та практичного освоєння людськими спільнотами світу (ми дотримуємося точки зору, що творцем менталітету як унікальної цілісної психокультурної системи можуть виступати лише етнічні, національні спільноти [18, с.12]) змінюється, трансформується услід за зміною природного та соціального середовища, статусу й творчого потенціалу народу.

Нація, яка тривалий час перебувала під іноземним гнітом і культура якої піддавалась тотальному нищенню, починає набувати нових ментальних рис. У неї розвивається мімікрія, тобто здатність пристосовуватися до чужих порядків, формальне сприйняття суспільних ідеалів і норм, консерватизм як спосіб захисту й збереження власних етнічних рис, комплекс «меншовартості» [19, с. 234]. Досвід України показує, що політична культура поневоленої нації дедалі більше характеризується конформізмом, забуттям власних традицій і символів, насиченням суспільної свідомості та суспільних відносин чужоземними цінностями і нормами, посиленням аморальних проявів та рабської психології. Загалом можна зробити такий висновок: ментальність нації, яка тривалий час не мала власної державності й перебувала в неволі, серйозно деформується. На глибинному рівні психіки все ще функціонують власні ментальні риси, але на них починають нашаровуватись набуті в умовах неволі ментальні настанови. Останні дедалі більше блокують, деформують і витісняють компоненти національної ментальності. Аналогічній трансформації піддається і політична культура. Тому не дивно, що в нинішній українській політичній культурі функціонує стійкий компонент проросійської субкультури, який часто успішно конкурує з власне українськими політичними цінностями.

Якщо поневолена нація стає об'єктом тривалого політичного панування кількох держав, або під іноземний вплив потрапляє певна її територія, то різні частини одного етносу виробляють особливі риси ментальності. На цій основі формується і специфіка полі-

тичної культури різних національних регіонів, що стає серйозною перепоною на шляху побудови соборної держави.

Класифікація ментальних настанов за їхнім позитивним чи негативним характером є складною і неоднозначною проблемою. По-перше, і дослідникам, і практикам слід усвідомити, що всі ментальні настанови, які сформувались у народі, відігравали певну позитивну роль у його житті. Так, інтроверсивність, «відступ у себе», стиль прихованості сприяли фізичному і духовному виживанню українців у складних геополітичних обставинах. Інша річ, що ці та інші світоглядні настанови не посилювали консолідації української нації, її цілеспрямованої боротьби за суверенну державу.

Друга обставина, над якою варто задуматись, – це те, що кращі риси духовного складу та культури українців – демократизм, миролюбність, доброзичливість та інші – в конкретних обставинах історичного розвитку України часто були для неї несприятливими чинниками. Можна згадати, наприклад, яку злобу та агресивність з боку російського імперського чиновництва викликав демократизм державного та військового устрою Гетьманської держави та Запорожської Січі. І нині ряд українських національних якостей загальнолюдського позитивного звучання сприймаються і використовуються недругами України як її слабке місце в міждержавних відносинах.

І ще один момент. Українська ментальність та українська національна свідомість загалом мають суперечливий характер, що зумовлено як межовістю існування, так і багатовіковим підневільним станом України. Це означає, що в культурі нації одночасно виявляються різні й навіть протилежні якості: героїзм і пасивність, волелюбність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість і т. ін. Кожна з них має свої причини та умови виникнення і свою роль в історичному процесі.

Виявляючи ментальні настанови, які мали негативний вплив на формування національної єдності та державницьких якостей українського народу, спочатку потрібно визначити природні й споконвічні, а потім – набуті в умовах політичного поневолення. До перших, на наш погляд, можна зарахувати крайній індивідуалізм (або егоцентризм), перевагу емоційного, почуттєвого над інтелектом і волею та певні компоненти селянської психологічної настанови. Ці якості української ментальності в політичному житті

нації виявились у зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрілості до їх зміцнення, схильності до малих форм організації, анархізмі (громадоцентризмі), критиканстві, міжусобній боротьбі, політичній фракційності, «хворобі отаманства», бунтарстві, проявах зрівнялівки, перевазі емоцій над розумом і волею у процесі вирішення політичних проблем, недостатньому розвитку вольових якостей та цілеспрямованості, недисциплінованості, неорганізованості, притупленні почуття громадянського обов'язку.

До другої групи ментальних настанов, що їх спричинили століття підневільного стану України, належать психологічна мімікрійність, формалізм, рецидиви рабської психології, комплекси меншовартості та «кривди». У політичній культурі ці психічні якості виявились у поверховому, формальному сприйнятті політичних явищ і процесів, їхній недооцінці як вирішальних факторів національного життя, недостатньому усвідомленні корінних потреб та інтересів народу, особливо потреби у власній державі, некритичному сприйнятті чужоземних політичних цінностей і норм, невірі в сили власного народу і покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав, рабському служінні іноземним правителям, приниженому почутті національної гідності, кар'єризмі ціною зради національних інтересів, проросійських та інших чужинських політичних орієнтаціях. До цієї групи психологічних чинників слід зарахувати також ментальну фрагментарність суспільства, породжену тривалою насильницькою розірваністю українського народу та його території між різними державами і цілеспрямованою асиміляцією. Різні ментальні настанови формували і різні типи політичних цінностей та ідеалів, віддаляючи українство від власного культурного коріння.

Проголошення державного суверенітету України в 1991 р. певною мірою припинило дію негативних чинників на свідомість і політичну поведінку українського народу. Але набуті в минулому риси ментальності і культури ще тривалий час будуть продукувати відповідні суспільні відносини, ідеали та орієнтації. Головним засобом подолання негативних рис та деформацій української ментальності та політичної культури має бути реалізація великої спільної мети нації – побудови суверенної, соборної і демократичної української держави.

Література

1. Баронин А. С. Этническая психология. Київ : Тандем, 2000. 264 с.
2. Брехаря С. Сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С.109–117.
3. Вунд В. Проблемы психологии народов. *Вунд В. Преступная толпа*. Москва : Ин-т психологи РАН ; Изд-во «КСП+», 1998. С. 195–308.
4. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців. *Людина і політика*. 2002. № 1. С. 93–100.
5. Донченко О., Романанко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.
6. Донченко О. Соцієтальна психіка. Київ : Наук. думка, 1994. 208 с.
7. Калина Н. Ф. Политическая ментальность: структура или ризома? *Наукові студії із соціальної та політичної психології.* Київ, 1999. С.42–49.
8. Калина Н. Ф., Черный Э. В., Шоркин А. Д. Лики ментальности и поле политики. Київ : Агропромиздат Украины, 1999. 332 с.
9. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, ґенеза. *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особисті* : тези доповідей та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. У 4-х ч. Київ–Луцьк, 1994. Ч. 1.
10. Кримський С. Б. Архетипи української культури. *Феномен української культури: методологічні засади осмислення*. Київ : Фенікс, 1996.
11. Кульчицький О. Світовідчування українців. *Українська душа*. Київ : Фенікс, 1992. С. 51–55.
12. Кураєва А. С. Співвідношення політичної ментальності та політичної культури. *Політична культура: теорія, проблеми, перспективи*. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2004. С. 127–139.
13. Лебон Г. Психология народов и масс. Челябинск : Социум, 2010. 379 с.
14. Нельга О. В. Українство як етноментальний та духовний феномен. *Матеріали Міжнар. Наук.-практ. конф. «Людина і духовність»*. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Київ : НДІ «Проблеми людини», 1996. Т. 5. С. 120–131.
15. Пірен М. І. Основи етнопсихології : підручник. Київ, 1996.

16. Поліщук І. О. Ментальність українців: політичний аспект. *Людина і політика.* 2002. № 1. С. 86–92.
17. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації. *Розбудова держави.* 1995. №10. С. 26–30.
18. Старовойт І. С. Західноєвропейська та українські ментальності: збіг та своєрідності. Філософсько-історичний аналіз : автореф. дис. … докт. філос. наук. Київ, 1997. 40 с.
19. Фільц О., Невелюк О. До вивчення проблеми ментальності населення Галичини. *Генеза: Філософія. Історія. Політологія.* 1994. № 1. С. 231–235.
20. Фрейд З. Будущее одной иллюзии. *З. Фрейд. Психоаналитические этюды*. Минск, 2003. С. 370–422.
21. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». Москва : Азбука, 1997. 192 с.
22. Фурман А. Психокультура української ментальності : наук. вид. Тернопіль : Екон. думка, 2002. 132 с.
23. Юнг К. Г. Душа и земля. *Юнг К. Проблемы души нашего времени*. Москва : Прогресс; Универс, 1993.
24. Юнг К. Психология бессознательного. Москва : Канон, 1994. 316 с.

6.2. Політична міфологія в системі націєтворення та націєбуття

Розкрито особливості політичих міфів як психо-культурних феноменів, їхню роль у формувані націй та функціонуванні політичної культури. Проаналізовано зміст сучасних політичних міфів, що функціонують у політичній сфері українського свуспільства, роль політичних технологій у продукуванні та поширенні міфічних образів політиків, політичних явищ і процесів.

Political mythology in the system of nation formation and nation existence

The features of political myths as psycho-cultural phenomena, their role in forming nations and the functioning of their political culture

are revealed. The content of modern political myths functioning in the political sphere of Ukrainian society, the role of political technologies in the production and dissemination of mythical images of politicians, political phenomena and processes are analyzed.

Суверенізація народів на фоні загострення глобальних проблем людства та занепаду політичних ідеологій зумовили посилення інтересу до міфології. Незважаючи на наявність понад 200 концепцій міфу, природа і сутність цього феномена залишається дискусійною. Еволюційна школа, наприклад, схильна вважати міф атрибутом лише традиційного суспільства, мовляв, розвиток цивілізації призвів до його знецінення як неадекватного, ненадійного і обмеженого способу соціокультурного регулювання. Проте в сфері політики, ідеології та історії успішно функціонують численні міфи, а деякі країни постають як своєрідні царства міфів.

Упродовж останніх десятиріч вітчизняні суспільствознавці активізували дослідницьку діяльність, спрямовану на творче осмислення праць відомих філософів, політологів та психологів, у яких розкриваються сутнісні риси та функції у суспільному житті міфів – П. Адорно, А. Адлера, Е. Кассірера, Т. Мана, З. Фрейда, К. Ясперса та ін. В. Войтович, М. Головатий, І. Грабовська, І. Кресіна, Н. Хамітов, Ю. Шайгородський та ін. виявляють специфіку політичної міфології, розглядають міфи як феномени національної свідомості та національного буття загалом [2; 4; 5; 9; 11; 12]. Однак малодослідженими все ще є питання місця і ролі політичних міфів у формуванні та функціонуванні національної політичної культури.

Розкрити сутність і природу міфів допоможе їхнє зіставлення з такими буттєвими феноменами, як правда, реальність, раціональне і свідоме. У міфі – як явищі суспільної свідомості – зосереджені певні уявлення про навколишній світ. Але вони базуються не стільки на достовірних даних, як на припущеннях, віруваннях та переконаннях. Тому міфи часто далекі від істини, характеризуються наявністю неправдивих образів, ілюзій та утопій. Причиною викривлення реалій у міфі є не стільки зла людська воля (хоч і це нерідко буває), скільки складність процесу пізнання та відсутність досвіду критичного мислення. За своєю природою міфи належать до ірраціональних фено-

менів, які зосереджені у підсвідомості і спрацьовують спонтанно. Однак не слід перебільшувати невідповідність міфів об'єктивній дійсності. Як слушно зауважила І. Грабовська, «…саме міф несе у собі значний об'єм істинного знання про цей світ, зокрема про ту його частину, що не вичерпується раціональними істинами, здобутими наукою» [5, с. 246]. У національній свідомості й культурі міф створює власну, часто принципово нову систему зв'язків і відносин, які суттєво впливають на історичний процес.

Специфіка сучасних політичних міфів полягає у тому, що вони поєднують ірраціональне та раціональне. «Сучасний політик, – резонно зауважує Е. Кассірер у науковій праці «Техніка сучасних політичних міфів», – поєднує дві протилежні і непорівнянні функції. Він зобов'язаний одночасно діяти і як homo magus, і як homo faber. Політик – священик нової, абсолютно ірраціональної і загадкової релігії, але коли він пропагує цю релігію, то діє винятково методично: ніщо не залишається непродуманим, кожен його крок підготовлений і зважений. Саме ця дивна комбінація двох різнорідних якостей є однією із відмінних рис наших політичних міфів» [6, с. 580].

Для розуміння соціального призначення та способу дії політичних міфів важливе значення має характеристика їхньої структури і виявів на повсякденному та спеціалізованому рівнях політичної свідомості. Як зазначає В. Безніско у дисертації «Феномен політичного міфу в соціальному просторі сучасності» (2006 р.), «…якщо представити політичний міф як систему, то її концептом є міфологізована ідея, її структуру утворюють ціннісні орієнтири (система цінностей), зміст і спрямованість яких обумовлені відповідними параметрами концептуальної ідеї, а також системоутворюючими відносинами, що визначають форми реалізації цієї ідеї на повсякденному та спеціалізованому рівнях політичної свідомості» [1, с. 2]. Щодо процесу становлення і функціонування міфів, то він обумовлений дією таких механізмів, як *потреба віри в ідеал* (повсякденний рівень свідомості) і *цільова спрямованість з метою маніпуляції процесами мислення та поведінки мас* (спеціалізований рівень свідомості) [1, с. 5]. Принципово важливим для розуміння природи міфів є усвідомлення того, що вже в самому акті віри людина подумки переносить створений нею ідеал у сферу дійсності. Проте міфічний образ – це не об'єктивна, а віртуальна реальність.

В основі міфологічного бачення світу – уявлення про його подвійність, коли будь-яке явище оцінюється за допомогою бінарних опозицій: «добро – зло», «свій – чужий» тощо. Водночас спрацьовують архетипи колективного несвідомого. Архетип як сутність, форма і спосіб зв'язку успадкованих первинних людських першообразів і структур психіки живить міф, формує його психологічну основу. Цей факт пояснює неусвідомлену ідеалізацію індивідом певних цінностей, підтримку власної культури і відторгнення чужої. Разом із цим, коли в межах спеціалізованої політичної свідомості формуються міфи із фальшивими цінностями, їхнє цілеспрямоване нав'язування руйнує ціннісну систему соціуму, що може призвести до його переродження у ворожу собі силу.

Міфи, особливо політичні, органічно пов'язані з історичною пам'яттю народу та конкурують з історичною наукою. Як зазначає І. Кресіна, між ними простежується своєрідна взаємодія: «…міфи сприяють ірраціоналізації, «психологізації» і відтак безпосередньому сприйняттю власної історії кожним членом нації, а тому спираються на певним чином переосмислені історичні факти; історична ж свідомість для більшої достовірності описування істориками фактів (а подекуди з політичними цілями) продукує різні легенди, міфологеми, виконуючи і пізнавальну, і виховну, і легітимаційну функції» [9, с. 218].

Більшість дослідників вважають усі міфи певного народу, в т. ч. давні, національними, хоча вважається, що вони зазнали певної трансформації. «Під цим поглядом, – зазначає І. Грабовська, – є серйозне підґрунтя, адже якщо розглядати основні міфи сучасності, зокрема міф про козацький народ, можна спостерігати його спорідненість із міфом про великого Батька, Батька нації, а козак тут виступає в ролі активного начала, оборонця, захисника і першоджерела української окремішності та унікальності. Якщо дотримуватися такої точки зору на новітні міфи, то національним міфам сучасності властиві всі ті функції і класифікації, що й міфу загалом як способу саме людського вписування у світ» [5, с. 244].

Новітнім міфам властиве їхнє свідоме продукування, раціональність, цілеспрямованість та адресність цього процесу. Така концепція національного міфу вписується у розуміння «пропаган-

дистського», або ідеологічно продукованого міфу. В такому розумінні міф є синонімом політичної ідеологеми.

Національні міфи як елементи політичної культури мають ряд особливостей. По-перше, вони належать до категорії колективних чи соцієтальних засобів культурного впливу. З одного боку, до їхнього формування причетні великі суспільні групи (класи, етноси, інтелігенція, національна еліта) та суспільні інститути, з іншого – вони використовуються національною спільнотою і безпосередньо впливають на спосіб її мислення та поведінки.

По-друге, національні політичні міфи є поєднанням етнічних та політичних міфів. Це пов'язано з тим фактом, що нація, незалежно від способу формування, завжди виступає як діалектичне поєднання етнічного та політичного способів самоорганізації соціуму. Отже, національні політичні міфи виконують і етнічні функції (етногенетичні, етноінтегруючі, етнодиференціюючі), і політичні (програмні, мотивуючі, легітимуючі). Крім цього, вони причетні до реалізації загальних (універсальних) культурних функцій – пізнавальної, комунікативної, адаптивної, консервативної, соціалізаційної та ін. Потрібно зауважити, що, незважаючи на двоаспектність – етнополітичність будь-якого з національних міфів, питома вага політичного компонента в ньому може бути різною. В одному випадку – це політизовані міфи (наприклад, міф про селянський характер української нації), а в іншому – власне політичні (наприклад, міфи про Помаранчеву революцію).

По-третє, міфи є структурними компонентами і національної свідомості, і національної культури. Однак до національної культури, в т. ч. політичної, належать не всі політичні міфи, а лише ті, що концентрують у собі базові етнополітичні цінності, мають суттєвий вплив на політичне мислення та поведінку національної спільноти і зберігають свої змістовні та функціональні властивості тривалий час.

По-четверте, на міфи покладена особлива роль у формуванні та функціонуванні всієї системи національної культури. Оскільки міф акумулює найбільш актуальні для даного соціуму цінності та ідеали, саме він задає прообраз майбутнього, за яке варто боротися. На думку Н. Хамітова, національна міфологія закладена в основу всієї національної культури. «Нація, – стверджує науковець, – виникає

тоді, коли виникає національна міфологія як цілісна система світорозуміння та світотворення» [11, с. 101]. Враховуючи сказане, можна стверджувати, що національні політичні міфи закладені в основу національної політичної культури, процесу її творення та розвитку.

По-п'яте, етнополітичні міфи відіграють важливу роль у забезпеченні національної ідентичності. Вони задають членам нації адекватний їхній ментальності характерологічний образ спільноти й освячують норми поваги та відданості своїм співвітчизникам і державі.

Враховуючи об'єкти відображення, національну міфологію загалом та її політичний компонент можна структурувати так:

– міфи про владу, її національну сутність та вияви (наприклад, міф про те, що проблема сучасної України – у відсутності при владі українських патріотів);

– міфи про ідеальну державу (наприклад, про доцільність для країни тієї чи іншої форми державного правління або форми державного устрою);

– міфи про національного лідера, «месію», здатного очолити боротьбу за реалізацію національної ідеї (наприклад, міф про В. Ющенка як довгоочікуваного, Богом посланого, патріотичного лідера);

– міфи про особливі якості нації (демократичність, миролюбність, толерантність чи авторитарність, агресивність тощо);

– міфи про непримиренну класову боротьбу й етнічне протистояння (наприклад, міфи про український буржуазний націоналізм, «нових українців», які експлуатують народ тощо);

– міфи про розколотість нації та способи консолідації народу (міфи про суттєві відмінності ментальних рис населення різних регіонів країни, їхню різну цивілізаційну належність; про можливість згуртування народу на основі економічного, соціального чи іншого окремо чинника);

– міфи про зовнішньополітичні фактори національного прогресу (наприклад, про європейську та євроатлантичну інтеграцію – як єдиний можливий шлях забезпечення безпеки та процвітання українців);

– міфи про віковічну неприязнь окремих народів чи навпаки – особливі, братні стосунки між ними;

– міфи про історичне призначення, місію народів. Вони розташовані на вершині національної міфологічної піраміди.

Національні політичні (чи політизовані) міфи співіснують з іншими видами міфів, особливо такими, як історичні, релігійні та соціальні. Останні часто стають змістовною основою першого, його мотиваційним чинником.

Месіанські міфи, як правило, поєднують релігійні та політичні ідеї і спрямовують національний соціум на побудову певного суспільного ладу. Релігійна основа таких міфів не лише надає сакральності, а й оберігає від впливів сучасних політичних ідеологій, що забезпечує їм прихильність широкого народного загалу й тривале існування.

В контексті дослідницького завдання особливий інтерес викликає національна свідомість громадян США з її центральною ідеєю американської винятковості. В народній міфології Американська революція 1776 р. і здобуття Новою Англією незалежності ще з кінця XVIII ст. характеризувалися як реалізація божого плану. Республіка, що утворилась, розглядалася як феномен, покликаний установити царство Боже на Землі, а отже, докорінно перебудувати світовий устрій. Наприкінці революції один з її лідерів Дж. Адамс зазначав: «Свобода людства і слава людської природи – в руках «обраного» американського народу. Боже провидіння накреслило Америці стати тією ареною, де людина проявить свої істинні здібності, де наука, доброчесність, щастя і слава будуть мирно співіснувати» [3, с. 106]. Характерно, що континентальний конгрес у 1782 р. рекомендував викарбувати на державній печатці США слова «Novus ordo seclorum» – «Новий порядок навіки», запозичений у Вергілія.

Яка природа американського міфу? Насамперед це особлива релігійність перших переселенців – представників пуританської церкви, їхня надія і віра у краще життя в досконалому і справедливому суспільстві, яке можна побудувати за сприяння Бога. Ці чинники й нині підтримують міф про американську мрію і винятковість. Сучасний історик Т. Бейлі зазначає, що «…американський варіант міфу про Herrenvolk (вищу расу) супроводжував нас із перших днів заснування колонії Массачусетської затоки. Переконання в тому, що ми є обраними Богом народом і володіємо божественним мандатом поширити наші благородні демократичні інститути у всьому світі, що перебуває у пітьмі, заохочувало нас нести на собі

тягар білої людини… Ми, американці, продовжуємо вірити, що є могутньою нацією не тому, що нас наділено чудовими природними ресурсами, а тому, що в наших генах було щось уроджене, що дало нам змогу стати великими» [14, с. 11–12].

Концепт особливої місії американської нації і держави, як бачимо, охоплює такі цінності, як щира віра в Бога, боже провидіння, релігійність особи і народу, справедливий соціальний лад, де панують свобода, рівність і демократія, прагнення допомогти іншим народам змінити життя на краще. Цей міф творили провідна верства і народні маси в ході спільної боротьби за незалежність держави і новий суспільний лад. Віра в міфічну ідею була необхідною, щоб вистояти у протиборстві з метрополією, тубільними народами та природною стихією. Влада цілеспрямовано культивувала в минулому і пропагує нині цей міф, щоб з його допомогою мобілізовувати народ на подолання чергових викликів, які постали перед США та світовою спільнотою.

Ідея про те, що Бог не лише править світом, а й обирає серед народів тільки один, на якого посилає свою благодать, становить основу російського месіанського міфу. Ще автор «Сказання про князів Володимирських» стверджував, що Русь є спадкоємицею усіх стародавніх світових імперій, а Рюрик веде свій рід від римських імператорів. Поступово сформувалася ідея Москви як спадкоємиці Риму та Константинополя, або т. з. Третього Риму. У завершеній формі ця ідея була викристалізована в творах псковського ченця Філофея, який писав: «Тепер в усій піднебесній один православний християнський цар – государ російський і свята вселенська церква, замість Риму і Константинополя сяє світліше сонця в Москві. Два Рими впали, а третій – Москва – стоїть, а четвертому не бути» [13, с. 84]. Релігійний зміст міфу про Третій Рим полягав у тому, щоб обстояти чистоту християнського віровчення та духовні начала суспільного життя, оскільки релігійна і світська влада у пізньому Середньовіччі в Західній Європі погрузла у меркантильності й розпусті. Однак ідея Москви як Третього Риму відігравала важливу роль у підкоренні й освоєнні Російською державою (Московією) нових земель, країн і народів, оскільки давала змогу росіянам протиставляти себе на Сході мусульманам та представникам

інших азійських релігій, а на Заході – католицизму. Пропагуючи міф про «нове Вічне місто», церковні ієрархи постійно нагадували своїм князям про їхній священний обов'язок перетворити Московію у «нову Християнську імперію», водночас чітко не визнаючи її меж. Ця невизначеність кордонів врешті-решт стала виправданням багатьох військових походів для підкорення як нехристиянських, так і одновірних народів.

Ідея Третього Риму, трансформувавшись в імперську ідею і ставши основою міфічного образу російського народу, функціонує і в третьому тисячолітті від Різдва Христового. Як зазначав А. Ісаєв на дебатах «Російська політична традиція» у жовтні 2006 р., «…російський народ – це не орієнтований на самовиживання народ-інтроверт, який хоче побудувати свою маленьку Литву зі своєю маленькою литовською культурою й у ній існувати. Російський народ – це народ, який впродовж усієї історії будував державу, розширяючись і толерантно включаючи у себе інші народи. Він не переварював їх у єдиному плавильному казані, як це зробили Сполучені Штати» [7, с. 15]. Наслідки такого «толерантного» включення Російською імперією інших народів у своє лоно може продемонструвати і новітня історія України, що виявилося у блокуванні історичної пам'яті українського етносу та його русифікації.

На відміну від месіанського міфу США, відповідна міфологія в Росії не акцентує уваги на цінностях свободи, рівності, народовладдя і її підтримують не всі громадяни держави, а здебільшого етнічні росіяни. Нині два десятки народів Російської Федерації, які мають національну державність, активно формують власну самосвідомість, ідентифікуючи свої етнічні території і культури, що вступає у конфлікт із загальнодержавними цінностями, які за своєю суттю залишаються етнонаціональними (російськими) й імперськими.

Якщо в Росії культивувався міф про велику і міцну державу, яка об'єднує східних слов'ян, сповідує і обстоює православну віру, то в Україні у XIX ст. набула поширення ідея федерації рівноправних і демократичних слов'янських держав із політичним центром у м. Києві. Це устремління було ідеологічно обгрунтованео тримало у матеріалах і документах Кирило-Мефодіївського братства (Відозвах «Братам українцям!» та «Браття великоросіяни і поля-

ки!», Статуті Кирило-Мефодіївського братства та «Законі Божому» (Книзі буття українського народу М. Костомарова).

Братчики осудили ті європейські держави, які, «…щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, одвертали людей од Христа і казали кланятися ідолам і битися за них» [8, с. 20]. Наприклад, французи, як зауважував М. Костомаров, хоч «…були хрещені, одначе менше шанували Христа, ніж честь національну, а англічани кланялися золоту і мамоні» [8, с. 20]. Те саме стосується і народу московського, який «…попав в ідолопоклонство, бо царя свого нарік Богом» [8, с. 23]. Істина, за переконанням М. Костомарова, тільки там, «де дух Христа», оскільки «нема свободи без Христової віри» [8, с. 21].

Для встановлення справедливого суспільного ладу висувалася ідея єднання слов'янських народів, «…але так, щоб кожен народ скомпонував свою Реч Посполиту і управлявся несмісимо з іншими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну», – зазначалося у відозві «Брати українці!» [8, с. 33]. Члени товариства з повагою ставилися до розмаїття конфесійної належності слов'ян. У Статуті Кирило-Мефодіївського братства, зокрема, зазначалося: «Так як у даний час слов'янські племена дотримуються різних вірувань і мають упередження один проти іншого, то суспільство буде старатися зруйнувати всяку письмову і релігійну ворожнечу між ними і поширювати ідею про можливість примирення різноголосся у християнських церквах» [8, с. 35].

Хоча сказане про доцільність формування союзу демократичних слов'янських держав було представлене у політичному проєкті таємного громадського об'єднання, але воно набуло розголосу та поширення, ввійшовши у масову свідомість, як ідея про благородні наміри українців спільно з іншими націями започаткувати новий міжнародний порядок на засадах християнської моралі, миру і любові зі збереженням культурних та релігійних традицій усіх народів. З погляду сучасності – це був проєкт, дуже схожий на ідею Європейського Союзу. Ця мрія нині виявляється як прагнення українців приєднатися до сім'ї високорозвинених демократичних народів європейського континенту, до ЄС.

У чому особливість змісту та динаміки політичної міфології сучасного українського суспільства і як вона впливає на розбу-

дову нації та держави? З'ясовуючи ці питання [10], потрібно мати на увазі такі закономірності: молода нація, яка перебуває на підйомі творчих сил, схильна до міфотворення, а зріла спільнота демонструє критичне ставлення до міфів, переосмислює їх. Активне міфотворення властиве також соціумам, які перебувають у кризовому чи транзитному стані, системно оновлюються. Як зазначав Е. Касирер, «…у критичних ситуаціях людина завжди звертається до відчайдушних засобів. Наші нинішні міфи саме і є такими відчайдушними засобами» [6, с. 577].

Український народ, який недавно став на шлях радикальної трансформації суспільних відносин, несе на собі «родимі плями» радянського соціуму, а отже, частково сповідує відповідні міфи. Вони зникнуть з історичної арени лише разом з їхніми носіями, якщо вдасться заблокувати їхню трансляцію на нові генерації народу. Водночас у національній свідомості сили набувають суверенницькі й демократичні міфи, зокрема: «Ми – народ із давніми державницькими традиціями», «З проголошенням незалежності Україна стала демократичною», «Світ зацікавлений у сильній і суверенній Україні», «Україна – європейська держава». Очевидно, що в таких твердженнях є певна частка істини, однак загалом вони видають бажане за дійсне, а тому насправді є міфами. Однак, як і будь-які міфи, вони формують і підтримують віру людей в успішне досягнення бажаних цілей та віру в ідеал.

Труднощі державотворення та системні кризові явища девальвують оптимістичні міфи і породжують концепти негативного спрямування. Масова політична свідомість за участю ідеологів і політтехнологів лояльної та антисистемної опозицій формує і поширює такі міфи, як «В Україні національна ідея не спрацювала», «Українці – не демократичний, а анархістський народ», «Україну в Європі ніхто не чекає» та ін. Поряд із занепадницькими міфами і на противагу їм поширюються популістські й утопічні ідеї, які швидко розбиваються об суворі реалії. Прикладом подібного міфотворення є передвиборчі програми партій і блоків на виборах в Україні (наприклад, програма «Український прорив» Блоку Юлії Тимошенко на парламентських виборах у 2007 р.).

Помаранчева революція 2004 р. яскраво підтвердила ідею про те, що «всі революції будувалися на міфах» (М. Бердяєв). Однак сьогодні, коли більшість населення позбулась ілюзій щодо обіцяного

під час революційних подій радикального оновлення влади, повернення її лицем до нужд народу тощо – масову свідомість заполонили антипомаранчеві гасла і міфи. Опозиційні політики дозволяють собі публічно висловлюватись у вкрай некоректній формі про відчайдушний народний порив: «помаранчеві безумці», «помаранчева чума» тощо. У суспільну свідомість цілеспрямовано впроваджуються міфологеми про «псевдодемократів», «збанкрутілих націоналістів», «сильну руку», яка зможе швидко виправити становище. Під час виборів активно використовується «чорний піар», який викликає недовіру до влади, етнічні та конфесійні фобії, зумовлює хворобливий стан суспільної психології. Набули поширення сепаратистські міфи та міфи, спрямовані на дискредитацію українського пантеону національних героїв, історичних подій, культурних пам'яток тощо.

З точки зору політичної доцільності, сучасній Україні потрібні міфологічні концепти, які б піднімали національну гідність та гордість громадян, спонукали їх до активної життєвої позиції та виявів патріотизму.

Національні політичні міфи, як і будь-які інші, мають циклічну форму буття: за певних обставин формуються, а в разі їхньої зміни – видозмінюються, зазнають руйнації, витісняються новими. «… Зачатки міфу, – зазначає М. Головатий, – завжди є в суспільстві, потрібно лише знайти «ключ» і момент, коли його потрібно розбудувати, сконструювати» [4, с. 66–67]. Входженню політичного міфу в масову свідомість та його закріплення в ній сприяють стереотипи мислення і поведінки, політичні настанови, гасла, чутки, анекдоти, ритуали, символи тощо.

Слід звернути увагу і на роль механізмів художнього мислення. В процесі творення і функціонування національних політичних міфів важливу роль відіграють механізми художнього мислення. «… Міф і художній образ суть взаємодіючі між собою *моделі віртуальної реальності*, які є відображенням об'єктивної реальності, створені за допомогою роботи уяви. Але при цьому художній образ не є тотожним міфу, втіленому в ньому, він є лише однією з можливих форм реалізації міфу» [1, с. 10]. У сучасних умовах особливо перспективним є залучення політичного міфу в масову культуру: естраду, телебачення, кіно, рекламу, популярну літературу та ін.

Руйнація національних міфів відбувається з різних причин і різними засобами: втрата міфологічним концептом актуальності, утворення нових суспільних сил, які формують власну ідеологію, застосування політтехнологій для дискредитації міфу, впровадження у соціальну свідомість міфів, які мають космополітичну природу тощо. Щоб зруйнувати культурну популяцію, не потрібно знищувати її фізично – достатньо зруйнувати її міфи.

Основним засобом руйнації міфу є контрміф. Контрміфологічні концепції спираються на філософський релятивізм, за допомогою якого руйнуються понятійні конструкції й образи, що призводить до світоглядного хаосу та зневіри. У новостворених державах найчастіше популяризують міфи про пагубність для народу його суверенізації і демократизації; у сформованих політіях – про шкідливість реформ, чи навпаки – неспроможність старих еліт до радикальних змін. Серйозним викликом для національної міфології є процес глобалізації. Наддержави з імперськими амбіціями, міжнародні корпорації та глобальні політичні структури насаджують у свідомість громадян міфи про такі космополітичні цінності, як світове громадянство, відкритий світовий економічний, гуманітарний та політичний простір, масова культура тощо.

Враховуючи сказане, можна зробити висновок, що міфи – це важливий компонент суспільної свідомості і в умовах модерного соціуму. Особливо значуща їхня роль у процесах формування та відродження націй і національних держав.

У національних політичних міфах органічно поєднуються специфіка етнічних та політичних міфів, їхні головні функції, зокрема етноінтегруюча та етнодиференціююча, ідентифікаційна, програмна, мобілізаційна, легітимаційна. Національні політичні міфи виступають не лише «рядовими» соцієтальними компонентами політичної культури, а й її ідейною основою, своєрідною парадигмою. В умовах сучасного перехідного українського суспільства відроджуються й активно формуються нові патріотичні міфи, спрямовані на зміцнення суверенності української нації, залучення її до сім'ї високорозвинених народів світу. Національна міфологія як «громадянська віра» на підсвідомому рівні цементує український соціум, захищає його від негативних впливів як зсередини, так і ззовні країни.

Літкратура

1. Безнісько В. С. Феномен політичного міфу в соціальному просторі сучасності : автореф. дис. … канд. політ. наук. Одеса, 2006. 18 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2002. 662 с.
3. Гаджиев К. С. Американская нация: национальное самосознание и культура. Москва : Наука, 1990. 240 с.
4. Головатий М. Ф. Політична міфологія : навч. посіб. Київ : МАУП, 2006. 142 с.
5. Грабовська І. Національний міф як складова українського національного буття. *Грабовська І., Ємець Т., Мостяєв О. Філософія українського буття* : моногр. Київ : Укр. Видав. Спілка, 2006. С. 239–289.
6. Кассирер Э. Техника современных политических мифов. *Политология : хрестомат.* / [сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин]. Москва : Гардарики, 2000. С. 576–586.
7. Константы русской политической культуры. Москва : Европа, 2007. 96 с.
8. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ : Либідь, 1991. 40 с.
9. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
10. Рудакевич О. М. Міфологія в системі національної політичної культури. *Нова парадимгма.* Вип. 83. Київ, 2009. С. 70–78.
11. Хамітов Н. Національна міфологія. *Мала енциклопедія етнодержавознавства.* Київ : Генеза ; Довіра, 1996. С. 100–101.
12. Шайгородський Ю. Міфологія як засіб моделювання політичної реальності. *Віче.* 2009. № 15. С. 35–36.
13. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). Київ : Криниця, 1999. 324 с.
14. Baily Th. The mythmakers of american history. *Myth and american experience*. New York., 1973. Vol 1. P. 11–12.

6.3. Феномен українськості Володимира Антоновича. Його порівняльна характеристика психо-культурних рис українців та росіян

Розкрито сутнісні риси та соціокультурні чинники українськості Володимира Антоновича в складних умовах відродження української нації в другій половині XIX ст.; здійснено критичний аналіз його етнополітичних поглядів щодо сутнісних рис української та російської націй, а також характеру і змісту їх взаємовідносин.

Phenomenon of Volodymyr Antonovych's ukrainstkost in the conditions of imperial Russia

Essential features and social and cultural factors of ukrainstkost of Volodymyr Antonovych in the complicated modern conditions of revival of Ukrainian nation in the second half of XIX century are revealed. Analysis of Antonovych's ethnopolitical ideas about essential features of Ukrainian and Russian nations, their nature and content in relationships are critically analyzed.

«Українськість» – не лише наукове поняття, що характеризує зміст і особливості буття української нації, кожного свідомого українця, а й показник культурного та політичного потенціалу спільноти, її спроможності жити й розвиватися в умовах складних міжнародних відносин. У наукових та публіцистичних працях нині також активно використовуються похідні поняття – «формування українськості», «тест на українськість», «руйнація українськості» тощо. За умов нинішньої інформаційної війни Росії проти української держави викликає інтерес особа Антоновича Володимира Боніфатійовича – професора Київського університету імені Святого Володимира, видатного вітчизняного культурного та громадського діяча другої половини XIX та початку XX ст. В умовах суворого переслідування українофілів у ворожій імперській державі він зайняв позицію свідомого й активного захисника української історії та культури, відповідального лідера українського культурницького та політичного руху. Значний пізнавальний інтерес викликає всебічна характеристика ученим психології, національного характеру та культури українського, російського та польського народів, його поведінка в умовах складних конфліктних

відносин із польською громадою, яка схиляла його до підтримки власного, а не українського національного руху.

Особистість В. Антоновича впродовж життя і після смерті була й все ще є об'єктом дослідження в Україні та за рубежем (праці М. Грушевського, С. Єфремова, О. Гермайзе, О. Моця, В. Ульяновського та ін.). Однак поглибленого, всебічного аналізу вимагає ментально-культурологічний зріз українськості цієї неперсічної особи, мотиви та сутнісні вияви зазначеного феномена, історичні уроки із життєвого шляху В. Антоновича для сучасного українства.

Мета дослідження – з'ясування життєвого й творчого кредо В. Антоновича як свідомого й послідовного борця за українські цінності, сутнісні риси його українськості, а також критичне переосмислення його наукової творчості в сфері етнополітології з точки зору сучасних геокультурних та геополітичних процесів.

Загалом ми погоджуємося, що українськість – це «якісна характеристика українського буття» [2, с. 7]. Вона фукціонує як історично сформована адаптаційно-еволюційна система ознак і властивостей, які вирізняють українську людину, українську спільноту й українську культуру серед інших подібних суспільних феноменів [5, с. 18]. Однак рисами українськості можуть володіти не лише етнічні українці, а й особи, які свідомо відносять себе до української спільноти і культури, особливо ті, що активно примножують культурний потенціал народу, виражають і захищають його життєві інтереси, жертовно присвячують себе служінню українській національній ідеї. З іншого боку, не всі етнічні українці володіють «критичною масою» українськості. Це передусім зрадники українського народу, різного роду перевертні, манкурти, войовничі українофоби, які, хоч і мають українське ім'я та прізвище, але прислуговують чужій державі та національній спільноті.

Важливу методологічну роль для з'ясування змісту українськості відіграє структуризація цього суспільного феномена і наукового поняття. Виявлення змісту українськості передбачає перш за все аналіз таких аспектів:

– змісту основних компонентів української національної свідомості, в якій осмислюється історична доля народу, його сучасний стан та майбутнє;

– особливостей національної самосвідомості етнічних українців та інших національних груп, які населяють територію країни;

– сутнісних рис української культури, її відмінності від культури інших націй, а також внеску українців у світову культуру;

– рівня українського патріотизму народного загалу та провідної верстви, національної гідності й гордості населення різних регіонів країни і держави загалом;

– характеру і змісту взаємовідносин із сусідніми та іншими народами;

– особливостей господарювання, сімейного життя, ставлення до природного середовища тощо.

Досліджуючи феномен українськості В. Антоновича, з'ясуємо сутнісні риси вченого, їх дотичність до перелічених структурних складових зазначеного феномена.

В. Антонович – поляк за походженням, до вступу в університет виховувався у польсько-католицьких традиціях. Незважаючи на це він не лише усією душею сприйняв українську мову і культуру, а й присвятив свою академічну та громадську діяльність служінню українській нації. Пояснення такого повороту долі В. Антоновича слід шукати в його світогляді, який формувався на передових ідеях західно-європейської суспільно-політичної думки, а також його високу моральність. Ще в юнацькі роки в старших класах гімназії він ознайомився з працями французьких енциклопедистів та перейнявся ідеями демократії, усвідомив здатність людства до безупинного культурного й морального вдосконалення. В студентські роки В. Антонович поєднав європейські цінності зі світоглядними й політичними ідеями Кирило-Мефодіївського братства, що зміцнило його демократичні переконання, доповнило їх ідеями слов'янського федералізму, українського автономізму, суверенного статусу особистості в цивілізованому суспільстві.

Основними заслугами В. Антоновича перед українською нацією в суспільно-політичній сфері життя є розроблення народницької ідеології, яка стала орієнтиром для українських суспільних рухів та організацій; формування нової суспільно-політичної сили українського народу – української інтелігенції з числа науковців, викладачів, студентів та працівників інтелектуальної сфери;

запропонував історично-справедливу та високоморальну формулу вирішення польсько-українського антагонізму, суть якої в демонструванні поляками доброї волі щодо українських сподівань та інтересів; пропагував ідею рівного віддалення української нації від Москви та Варшави, формування власної програми обстоювання життєвих інтересів; обґрунтував необхідність подолання культурної відсталості українського народу для його самозбереження та відродження; розкрив негативну роль російської мови та культури для відродження українства та перспективність долучення співвітчизників до цінностей європейської цивілізації; активно пропагував ідею української соборності та синхронізації процесів культурного відродження й формування української національної свідомості в Галичині та наддніпрянській Україні.

Вельми цікавою і повчальною для сучасної України є стаття В. Антоновича під назвою «Моя сповідь» (1862 р.), в якій пояснюється рішення присвятити себе служінню українському народу.

Я, зазначає В. Антонович, по волі долі народився в Україні шляхтичем й спочатку поділяв усі станові та національні погляди людей, у колі яких виховувався. Але коли прийшов час самоусвідомлення, пише він, «я холоднокровно оцінив своє становище в краї», характер взаємин поляків-шляхтичів та корінного українського населення і дійшов висновку про дві можливі перспективи для таких людей, як я: «або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їх предками, і неустанною працею і любов'ю по мірі сил відшкодувати все зло, причинене ними народу…, або ж, коли для цього не стане моральних сил, переселитися в землю польську» [1, с. 88]. Я, заявляє В. Антонович, вибрав перше і «сподіваюсь, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь те, що українці визнають мене сином свого народу» [1, с. 89]. Крім того, він висловив сподівання, «що, з часом, серед польського шляхетського суспільства, яке проживає в Україні, поворот до народу і усвідомлення ним необхідності працювати на його користь – раніше чи пізніше стане моральною потребою не лише окремих осіб – як тепер, а більшості» [1, с. 98].

В. Антонович як один із лідерів українофільства виконував роль ідеолога українського відродження, докладав зусилля для обґрунтування української ідеї. Він розробив методологію з'ясування сутнісних рис національних спільнот, яку виклав у статті «Три національні типи народні» (1888 р.), а також здійснив порівняльну характеристику української, польської та російської націй (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Порівняльна характеристика психологічних, ментальних та соціокультурних рис росіян («великоросів», «москалів») та українців («русинів») за В. Антоновичем. Сформовано автором на основі джерела [1, с. 94–98]

№з/п	Росіяни	Українці
1	2	3
1	Нервова система не вельми чутлива, тому росіянин слабо реагує на явища і процеси, що відбуваються в середовищі. Це флегматичний тип людей.	Чутливі до вражень, але реакція на подразнення не швидка, як у поляків, а виявляється згодом. Це меланхолічний тип.
2	Мала чутливість породжує грубість, нетактовність, зухвалість, силову реакцію на подразнення, оскільки не розуміє емоцій, думок та поведінки людей із тонкою, чутливою психікою. Щось незначне, мале і добре не впливає на його реакцію та поведінку.	Українець не вміє зразу відповісти на подразнення. Він тривалий час носить у собі негативні емоції та почуття. Тому в нього виявляється сумирність, гумор і нещирість, які є захисною реакцією на негативні чинники середовища.
3	Це практичні люди. Вони наполегливо переслідують свої життєві інтереси, незважаючи на потреби й інтереси інших. Їхня люб'язність не іде далі вихваляння сили, практичності й авторитету. За москалем абсолютна першість щодо лайливих слів (лайка «вельми плодюча, грубіянська і надто цинічна»).	Якщо для поляків характерна люб'язність у стосунках з людьми (здебільшого демонстративна, показова), то русин рідко виявляє її публічно, обмежуючись родинним колом чи оточенням товаришів. На характер люб'язності українця значно впливає його ліризм.
5	Відносини в родині базуються на абсолютній підлеглості главі сім'ї («большаку»). Інші члени сім'ї знеособлюються, особливо жінки. Останні також демонструють низький поріг чутливості, покірно переносячи утиски й грубість чоловіків.	У сім'ях русинів жінки рівні з чоловіками. Оскільки життя вельми важке, в родинах спостерігаються суперечки, сварки. Сім'ї швидше діляться на батьків і дітей і розходяться по окремих домівках.

Продовження табл. 6.2

1	2	3
6	Асоціації у москалів базуються на принципі підкорення сильнішому. Той, хто керує й контролює, має більшу частку спільного доходу.	Українські асоціації (чумацтво, рибальство тощо) характеризуються нечисельністю, рівноправністю членів, обранням керівника, якому довіряють, поки не зневіряться в його справедливості. Дохід ділять порівно.
7	Політичний ідеал – абсолютне й бездоганне підкорення авторитету. Така підлеглість вважається життєво необхідною й корисною. Москалі, на противагу полякам, не є прихильниками аристократизму.	В русинів ідеалами є правда, правдивість, громадянська рівноправність. Це виявлялося в старо-руському вічі, засадах існування Запорозької Січі.
8	У релігійності великоросів головне місце займає обрядовість. Вони наполегливо обстоюють найдрібнішу традицію, букву священних текстів. Абсолютно не терпимі у вірі.	Релігійна віра у русинів живе чуттям, інтимним. Від неї йде тепло і щирість. Мало уваги звертається на обрядовість. Поважаються віруання інших народів, але одночасно виявляється готовність обстоювати свою віру.

Загалом така порівняльна характеристика російського та українського народів збігається з аналізом національного характеру цих спільнот, наведеному у праці М. Костомарова «Дві руські народності» (1861 р.) Уже з назви цих наукових праць бачимо, що В. Антонович, на відміну від М. Костомарова, використовує поняття «нація», яке у XIX ст. було поширене у Європі, завдяки французьким та німецьким філософам. Він дотримувався поглядів на сутність нації Й. Гердера: нація – це етнокультурна спільнота, яка має спільне походження, мову й культуру загалом.

Учений демонструє т. зв. атомарний підхід до характеристики нації, визначаючи її через перелік характерних зовнішніх виявів чи, як він пише, *«прикмет, якими одна група людності відрізняється від цілого ряду інших груп»* [1, с. 90]. Проте він наголошує, що мова йде про «найголовніші прикмети, що можуть дати право на самостійний розвиток» [1, с. 90]. Український народ, маю-

чи своєрідну культуру, може і повинен вважатися окремою нацією. Такий висновок в умовах імперської Росії мав революційний характер, хоч автор не пов'язував його із розбудовою українцями власної держави.

Наскільки концептуально правильним є підхід В. Антоновича до з'ясування сутнісних рис українців і росіян того часу (друга половина XIX ст.) і чи має вона методологічну роль у поясненні стосунків цих народів на початку XXI ст.?

Авторитарні риси росіян В. Антонович пов'язує перш за все зі специфікою їх нервової системи, яка через низьку чутливість не сприяє належному сприйняттю явищ і процесів суспільного життя. Це породжує грубість, нетактовність, зухвалість у стосунках з одноплемінниками та представниками інших народів.

Особливості української нації В. Антонович пояснює притаманним їй меланхолічним психологічним типом (росіяни, на його думку, флегматики) і сповільненою реакцією на подразнення, що детермінує, з одного боку, демократичний спосіб сімейного та публічного життя, доброзичливість і ліризм української душі, а з іншого – сумирність, гумор і нещирість, які є захисною реакцією на негативні подразники середовища.

На перший погляд, таку аргументацію можна назвати спрощеною та заангажованою. Але, по-перше, сучасні системні дослідження менталітету росіян та українців підтверджують належність цих народів до різних психотипів [4, с. 267–317].

По-друге, В. Антонович вважаає, що особливості психіки народів є підставою для аналізу їх культурних рис – традицій, способу поведінки та соціальної самоорганізації, які формуються на базі певного психотипу. Іншими словами, психологічний аналіз доповнюється культурологічним. Така методологія також відповідає сучасній практиці дослідження сутнісних рис і особливостей народів, яка була всебічно обґрунтована та відображена у дослідницькій практиці Г. Лебоном, З. Фрейдом та К. Юнгом у першій половині XX ст.

По-третє, протягом століття, яке минуло після смерті В. Антоновича, ще чіткіше окреслились сутнісні риси українців і росіян. Суверенізація України, розмежування російського та українського народів державними кордонами створили ситуацію своєрідного історичного експерименту, який дав змогу у «чистому вигляді» спостерігати своєрідність способу мислення та поведінки українців і росіян на макрорівні окремих політій.

Українці, відповідно до своєї психокультурної сутності, вибрали ліберальну демократію як модель державного та суспільного ладу. Росія ж, як свідчить історія та сучасність, далі закручує гайки авторитарної моделі свого соціально-політичного устрою. Вдивляючись в українські реалії, немов у своєрідне дзеркало, росіяни оцінюють український спосіб життя як викривлений, неправильний, далекий від засад т. зв. «русского мира», вважаючи саму українську державність «помилкою історії», її «нелогічним кроком», і доходять висновку, що потрібно силоміць виправити становище. Так, російський народний загал демонструє вельми високий рівень підтримки поглядів В. Путіна та його неофашистського режиму на процеси в Україні і не бачить нічого надзвичайного у брутальній агресії проти «братнього» народу й анексії території суверенної держави.

За таких умов запропонований В. Антоновичем підхід до аналізу «національного типу» народів виявляє свою актуальну методологічну роль. Він, зокрема, допомагає усвідомити передумови і глибинні причини конфлікту між Великою та Східною Україною на початку XXI ст. та накреслити шляхи його подолання через відродження української культури та базових рис українськості в східних регіонах.

Розглянемо ще одне важливе питання, пов'язане з поглядами В. Антоновича на сутність українства. Він вважав, що українська нація «цілком позбавлена державного інстинкту» [1, с. 158] через «особливості етнографічного складу свого народного характеру». Для того, щоб створити державу, «народ, – пише він, – повинен володіти значною часткою самообладання, уміти утримуватися в кожну дану хвилину від дій, спричинених впливом безпосередніх

вражень для майбутніх спільних вигод; повинен вміти пожертвувати частиною, часом доволі значною, особистої волі та особистих побажань на користь влади, яка покликана для організації суспільства і керівництва державними цілями. Цими якостями південноруський народ ніколи не володів і сам глибоко усвідомлював їх відсутність» [1, с. 192].

Така «недержавність» українського народу, зазначена в міркуваннях В. Антоновича, зумовлена об'єктивними та суб'єктивними чинниками. М. Грушевський, наприклад, вказує на визначальну роль а) традиційної української опозиції чужим державам, до яких входили українські землі; б) вродженої польсько-шляхетською підозрілості й ворожості до всякого зміцнення державної влади; в) опозиції державній владі, в якій «виховував» усі волелюбні елементи російський царський режим [4, с. 10–11].

Додаткові пояснення антидержавницької позиції В. Антоновича в українському питанні полягають, на наш погляд, у таких фактах. По-перше, вчений (як один із засновників народницького напряму в українській історіографії) народ, народну активність та самоорганізацію завжди ставив вище за державу, засади її функціонування та державну політику. По-друге, не слід забувати, що В. Антонович, як і М. Драгоманов, захоплювався анархічними поглядами П.-Ж. Прудона, зокрема ідеєю «антиполітичного» характеру організації ідеального суспільства (замість політики – наукова організація суспільного життя). По-третє, як уже зазначалося, науковець дотримувався етнокультної теорії нації Й. Гердера, яка не вважала політичний чинник формування та функціонування національних спільнот обов'язковим і головним. По-четверте, концепція української історії В. Антоновича базувалася на так званому «общинному принципі». Як взірцеву модель учений розглядав общинно-вічовий устрій Давньої Русі, який, на його думку, трансформуючись упродовж історії, був основою самоорганізації українців. Але общинний принцип реалізується на рівні населеного пункту, трудового колективу, суспільного стану, тобто розкриває сут-

ність перш за все соціального устрою народу, а не політичного життя. Зазначимо, що основним напрямом історичних студій В. Антоновича були соціальні структури та відносини: козацтво (як суспільна сила), селяни й шляхта (як стани), міська і сільська громади, соціальні рухи, колонізаційні процеси тощо.

Історія спростувала точку зору В. Антоновича про абсолютну несформованість «державного інстинкту» українців. Однак важко заперечити резонність висловлених істориком суб'єктивних причин, які неодноразово стояли на заваді утвердження української державності, в тому числі в XX ст. Сьогодні швидкій розбудові суверенної української держави заважає домінування емоцій під час вирішення державних проблем, егоїзм і жадоба наживи, нехтування державними інтересами, неповага до своєї влади, відсутність самовідданої жертовної боротьби за інтереси громади. Усе це вказує на доволі низький рівень політичної зрілості української нації.

На наш погляд, помилкою було б вважати, що В. Антонович не надавав жодного значення політичній сфері суспільного життя й ролі політики в історичній долі українців. Він був одним із найбільш авторитетних лідерів українського відродження, організатором і наставником ряду інститутів українського громадянського суспільства. Так, В. Антонович та О. Кониський висунули ініціативу щодо створення всеукраїнської безпартійної організації, яка мала б стати основою консолідації українських суспільних сил на основі культурно-національної праці. Ця ідея була реалізована у 1897 р., коли створилась таємна організація (згодом отримала назву «Товариство українських поступовців»). Саме у культурницькій праці та формуванні національної інтелігенції В. Антонович вбачав основний напрям українського самоствердження. Це і був стрижень політичної стратегії українства на межі XIX–XX ст.

З огляду на вищесказане можна зробити висновок, що феноменальність українськості В. Антоновича, поляка за походженням, полягає в тому, що він у складних політичних умовах імперської Росії зробив обдуманий і мужній крок на користь підтримки укра-

їнського національного відродження, служіння тій землі, на якій народився, і тому народу, який дав йому наснагу на жертовну громадську й наукову працю. Оцінюючи життєвий подвиг свого вчителя, М. Грушевський зазначив: «…Невмирущий дух твій, в творах твоєї мислі, буде вічним учасником українського життя, доки житиме українське ім'я» [1, с.76].

Сучасна суверенна українська держава все ще є пострадянською, постколоніальною та посттоталітарною країною: у структурі її суспільних відносин та функціонуванні суспільних інститутів значною залишається питома вага неукраїнських та антиукраїнських елементів. Українськість часто слабо виявляється в способі мислення та поведінки інтелектуальної, політичної, економічної, військової та релігійної еліт і навіть українських президентів та прем'єр-міністрів. Совковість і проросійські орієнтації визначають поведінку значної частини населення України, особливо етнічних росіян та зросійщених українців, які все ще не позбулися імперських та комуно-більшовицьких стереотипів, не стали щирими патріотами української нації. За цих умов Володимир Антонович, його моральний вибір, патріотизм, наукова та громадська діяльність є прикладом самовідданого служіння українській національній ідеї, ідеалам гуманізму та демократії.

Література

1. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ : Либідь, 1995. 816 с.
2. Грабовська І., Ємець Т., Мостяєв О. Філософія українського буття. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2006. 295 с.
3. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1908. Кн. 3.

4. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. (Глибинні регулятиви психополітичного життя). Київ : Либідь, 2001. 334 с.
5. Українознавство : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. І. Обушного. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2008. 672 с.

Розділ 7.
УТВЕРДЖЕННЯ ЗАСАД ПУБЛІЧНОСТІ ТА НОВОГО РЕГІОНАЛІЗМУ В РОЗБУДОВІ НАЦІЇ

Chapter 7.
THE PRINCIPLES OF PUBLICITY AND NEW REGIONALISM IN THE PROCESS OF NATION-BUILDING

7.1. Публічна політика в контексті українських реалій

Розкрито теоретичні основи та зміст поняття «публічна політика». Обґрунтовано актуальність його впровадження у вітчизняну політичну науку, навчальні дисципліни та практику.

Public politics in the context of Ukrainian reality

Theoretical foundations and content of conception of «public politics» are revealed. Actuality of its implementation in domestic political science, course of study and practice are grounded.

Під час урядово-парламентської кризи, яка розгорнулася в Україні після спроби відправити у відставку Кабінет Міністрів України 16 лютого 2016 р., лідер фракції Об'єднання «Самопоміч» Олег Березок та інші депутати звинуватили уряд у тому, що

його діяльність нагадує «управління приватним комерційним підприємством», коли виконавча влада, не узгодивши свої рішення з парламентом, інститутами громадянського суспільства та експертним середовищем, приймає важливі державні постанови. Іншими словами, політика й управління в Україні не носять публічного характеру, що виявляється в їх непрозорості, «тіньовому» характері, латентному впливі на владу олігархів та зовнішніх чинників [1].

Поняття «публічна політика» донедавна не згадувалося і не визначалося як науковий термін у вітчизняних політологічних словниках і підручниках; лише у 2015 р. вперше його дефініція наведена в енциклопедичному словнику-довіднику «Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) за авторством М. Буника [2]. Водночас українські фахівці з державного управління, за прикладом своїх американських та західно-європейських колег, з кінця минулого десятиліття почали застосовувати поняття «публічна політика» як аналог англомовного поняття «public policy» [3; 4; 5]. З того часу поширення набувають такі категорії науки з державного, як «публічне врядування» та «публічне адміністрування», похідні від них терміни [6]. Слід зауважити, що одні вітчизняні науковці вважають, що поняття публічна політика входить у науковий дискурс за умов, коли «природа процесу прийняття рішень починає визначати зміст державного управління». С. О. Телешун, С. В. Ситник та І. В. Рейтерович у зв'язку з цим зазначають, що публічна політика «представляється як складне переплетення політичних та управлінських процесів… Політична складова процесу прийняття рішень – це взаємодія політичних акторів, внаслідок якої схвалюється те чи інше рішення. Управлінська – це технічне, інформаційно-аналітичне, інтелектуальне забезпечення процесу» [7].

Інші фахівці з державного управління – В. В. Тертичка, В. А. Ребкало, О. Л. Валевський та ін. – характеризують поняття «публічна політика» як сучасне трактування суті політики загалом та протиставляють його традиційному уявленню про політику [8]. Подібної точки зору дотримуються окремі російські науковці. Наприклад, Б. А. Ісаєв зазначає, що «розуміння політики лише як

«того, що пов'язане з державою», значно звужує сферу політичного» [9]. Він вважає, що слід говорити про такі області політики: державну (офіційну) політику; політику громадських організацій і політичних партій (громадянську політику); публічну політику». Остання формується «на стику громадянського суспільства і держави». В ній беруть участь «професійні (публічні) політики, державні чиновники, представники громадських організацій і політичних партій, наукове і експертне середовище, засоби масової інформації» [10].

Мета дослідження – розкрити теоретичні основи та зміст поняття «публічна політика» і з'ясувати шляхи й умови його цілеспрямованого впровадження у вітчизняну політичну науку, навчальні дисципліни та політичну практику.

Поняття «публічна політика» у сучасному трактуванні входить у науковий дискурс у 70-х рр. минулого століття. З-поміж спроб його концептуального осмислення слід виокремити ідеї німецького філософа та соціолога Ю. Габермаса, який спирався у своїх міркуваннях на власне трактування феномена публічної сфери.

Публіка в традиційному уявленні (від лат. populous – народ) – це народні маси, широка громадськість, народ, люди, *які перебувають поза владою, є її об'єктом.* Але публіка може виявляти активність, зокрема в тому, що народ критично оцінює владу, підтримує її, не погоджується з нею, намагається брати участь у прийнятті й реалізації політичних рішень. Наприклад, поняття «республіка» характеризує такий тип держави, яка є справою народу, творіння його рук і використовується в інтересах народу. Починаючи зі стародавніх греків й римлян, закони такої держави визначали порядок формування й функціонування владних інститутів, оберігаючи приватну сферу життєдіяльності людей від зазіхань публічної влади. Однак в епоху Середньовіччя держави (переважно монархічної форми правління) не надто переймалася підданими, суттєво обмежували приватну сферу життя, а публіка існувала як пасивна й покірна маса. Однак із зародженням капіталістичного укладу, розвитком освіти, започаткуванням книгодрукування, появою преси, впровадження міського самоврядування, масових партій, парламентів, всенародних виборів

тощо публіка, як зазначає Ю. Габермас, набуває все більше активістського характеру – формується т. зв. *резонерська публіка*. Вона активно реагує на негаразди суспільного й державного життя, домагається розширення своїх прав і свобод, виявляє суспільні ініціативи, набуваючи ознак політичного суб'єкта. Суспільно-політичне життя за таких умов набуває якісно нового характеру.

У другій половині XX ст. ряд німецьких та французьких філософів (Т. Адорно, М. Горкгаймер, Г. Маркузе, Ю. Габермас та ін.) піддали критиці традиційні погляди мислителів епохи Просвітництва на роль розумування, раціональності у суспільних справах і насамперед у політиці. Мова йшла про концепції, згідно з якими раціонально мислячі, високоосвічені суб'єкти влади з власної ініціативи та за підтримки інтелектуалів ухвалюють продумані, зважені рішення для вирішення суспільних проблем. Не відкидаючи здоровий глузд як базовий принцип успішного функціонування сучасного суспільства, Ю. Габермас у праці «Структурні трансформації публічної сфери» (1962 р.) дійшов висновку, що сучасне суспільство повинно перейти від індивідуалізованої суб'єкт-об'єктної концепції здорового глузду до здорового глузду, що виявляється в процесі міжсуб'єктного спілкування. Такого типу раціональність потрібна там, де «життя разом, але в різний спосіб» у суспільному просторі і часі примушує людей шукати шляхи для досягнення згоди щодо того, як вирішувати спільні проблеми. Обґрунтована на цій ідеї концепція т. зв. «комунікативної раціональності» («комунікативного розуму») лягла в основу нових теорій публічного простору, публічної сфери та публічної політики, які були підтримані науковцями і політиками країн розвиненої демократії. Як зазначає В. Парсонс, – «ідеї Габермаса мають далекосяжні наслідки і для теорії, і для практики. На теоретичному рівні вони наголошують на необхідності більшої уваги до мови, дискурсу й аргументації. На практичному рівні теорії Габермаса… вказали на необхідність пошуку нових аналітичних методів та інституційних процесів, що можуть слугувати для розвитку інтеркомунікативного підходу до формулювання і здійснення публічної політики» [11].

Публічна сфера як «інстуціоналізована арена дискурсивної інтеракції» (Ю. Габермас), простір в якому громадяни вільно обговорюють суспільно важливі питання – це насамперед те, що знаходитться поза сферою приватного життя: особистого, сімейного, домашнього. По-дуге, вона концепуально відмінна від процесів у державних органах. Тут виробляються і циркулюють дискурси, які можуть бути критичними щодо державної політики та способу аргументації посадових осіб. По-третє, вона відмінна і від сфери економіки, оскільки це місце дебатів і обговорень, дискурсивних, а не економічних відносин. Отже, публічна сфера – це універсальне, загальнодоступне і водночас абстрактне «місце» громадянського суспільства, концептуальний простір, в якому недопустимі приватні інтереси, де нівелюються соціальні нерівності і його члени спілкуються як рівні [12].

Розвитку публічної сфери сприяють інститути громадянського суспільства, засоби масової інформації (особливо радіо і телебачення), заклади культури (театри, концертні зали, бібліотеки тощо), громадські місця (парки, площі, сквери), спортивні арени, мережа Інтернет, соціальні мережі, блогосфера тощо. Названі формування мають одночасно й статус інституцій публічної сфери. Важливо, щоб формуванню публічної сфери сприяли державні інституції, навчальні заклади, сім'я, приватний бізнес тощо.

У програмі розвитку ООН «UNDP 2002» наголошується на такі бажані риси публічної сфери: *участь* (усі громадяни мають голос у прийнятті рішень – безпосередньо або за допомогою легітимних інститутів, які репрезентують їх інтереси; така широка участь будується на свободі асоціацій і слова, а також на здатності до конструктивного діалогу); *верховенство права* (чесність і неупередженість правових структур, особливо тих, які забезпечують дотримання прав людини); *прозорість* (свобода інформації, її повнота та доступність для всіх, хто в ній зацікавлений); *чутливість* (усі інститути своєчасно реагують на потреби громадян); *орієнтація на згоду* (дотримання балансу інтересів для досягнення широкого консенсусу з питань про те, що найбільше відповідає потребам групи та яким способом, за допомогою яких процедур

цього потрібно досягати); *справедливість* (усі громадяни мають можливість покращити свій добробут); *результативність та дієвість* (максимально ефективне використання ресурсів для задоволення потреб громадян); *підзвітність* (уряд, приватний бізнес і структури громадянського суспільства підзвітні громадськості та інституційним носіям прав); *стратегічне бачення* (лідери, владні структури і громадськість спираються на довготривалі перспективи врядування та розвитку особи і чітко уявляють собі ті заходи, які необхідні для їх реалізації).

Основними функціями публічної сфери є формування і підтримування комунікативного простору, громадської думки, громадянського суспільства, консолідація суспільства, формування модерної нації, становлення громадянської культури, утвердження публічної політики, культури публічного врядування та публічного адміністрування, розвиток дієвого народовладдя.

Наявність і функціонування публічної сфери створює умови для формування якісно нового політичного процесу, нових сутнісних ознак політики, які акумулюються в понятті «публічна політика». Публічна політика – це політика, яку розробляють і здійснюють не лише органи вади (т. зв. інститути «публічної влади» – державні та муніципальні), а й дійові особи публічної сфери: інститути громадянського суспільства, науковці, експерти, лідери громадської думки, журналісти, засоби масової інформації тощо. Основними функціями публічної сфери щодо політики є такі: артикуляція життєво важливих суспільних інтересів, участь у виробленні державної політики, публічний контроль за діяльністю влади, політико-культурне просвітництво громадян. Однак слід мати на увазі, що, по-перше, держава як загальнонаціональний інститут зобов'язана репрезентувати інтереси народу, а інститути громадянського суспільства представляють групові, корпоративні інтереси, а тому не здатні брати на себе функції публічної загальнонаціональної влади. Отже, публічна політика потребує держави, але держава без інститутів публічної сфери не взмозі акумулювати багатоманітні потреби й інтереси громадян. Якщо вузько державно-бюрократичні, партійні, олігархічні, конфесійні чи інші корпоративні інтереси домінують у політичному процесі, політика не може вважатись публічною.

По-друге, поняття «public policy» по-іншому трактується у США та країнах європейського континенту. В Америці публічна політика здійснюється через дію держави, урядових чиновників, держапарату в умовах функціонування демократії, громадянського суспільства, політичного плюралізму, конкуренції та децентралізації. У Європі вважається, що це – вироблення політико-управлінських рішень державою за умов демократичної участі всіх груп населення, їх організацій, узгодження інтересів, комплексне бачення проблеми та її вирішення через політичну дію уряду.

Структурними компонентами та послідовними кроками здійснення публічної політики є такі: а) з'ясування сутності публічної проблеми; б) виявлення та аналіз т. зв. «цільових груп» (або групмішеней) публічної політики; в) визначення кола державних та недержавних інституцій, які стануть суб'єктами політичних рішень; г) осмислення передбачувальних намірів; д) розробка варіантів рішень публічної проблеми; е) реалізація накреслених намірів та аналіз успішності їх виконання [13].

Порівнявши основні відмінності непублічної (традиційної) та публічної політики, слід зазначити, що основна ознака останньої – узгодження інтересів усіх суб'єктів політичного процесу, договір та згода між ними. В умовах традиційної політики – це ієрархічність узгодження та безумовність виконання рішень держави, навіть коли їх не сприймає частина населення.

Суб'єкти публічної політики основну увагу приділяють колективним рекомендаціям, моральним угодам, намагаючись виробити консенсусні рішення. Здійснення традиційної політики максимально формалізоване, відбувається з опорою на закон та регламенти.

Публічна політика формується із залученням громадських рад, комісій, форумів, демократичних об'єднань, експертів, представників приватного бізнесу. В рамках традиційної політики основними і часто єдиними суб'єктами виступають урядові структури, бюрократія.

Публічна політика функціонує на основі відкритої й доступної для всіх інформації. Для традиційної політики властива закритість інформації про реальний стан суспільства, виконання прийнятих рішень, угод тощо.

Загалом публічна політика більш ефективна, більш демократична, соціально спрямована та гуманна.

Можна виокремити такі логічні й історичні етапи руху пострадянських, постсоціалістичних країн на шляху до нового типу політики:

I. Крах недемократичного політичного режиму і делегітимація *традиційної політики*, оскільки вони не були спрямовані на забезпечення громадянських прав і свобод, реального народовладдя, зростання добробуту населення.

II. *Квазіпублічна політика*, коли нова влада в умовах розгортання демократичного процесу та формування основ громадянського суспільства імітує взаємодію з громадськістю, а публічна сфера ще не настільки розвинена, щоб контролювати державні органи, обговорювати та вирішувати на рівні з ними суспільні проблеми. В суверенній українській державі – це період з 1991 по 2004 рр.

III. Набуття громадянським суспільством необхідного соціального потенціалу для здійснення радикальних, революційних зрушень, спрямованих на зміну політичного режиму. В Україні переломний момент наступив під час Помаранчевої революції, а згодом – в ході Революції гідності. Однак публічні ознаки політики не набули системного та стійкого характеру. Часто простежуються вияви анархії та охлократії, які зумовлені низьким рівнем політичної та правової культури населення та через відсутність закріплених законом демократичних процедур взаємодії органів влади та громадськості. Авторитарна ментальність пострадянських кадрів та інституційна пам'ять нетрансформованих державних органів виступають серйозними бар'єрами на шляху утвердження політико-суб'єктиних властивостей інститутів публічної сфери. Охарактеризований різновид політики означений терміном *«протопублічна політика»*.

IV. Утвердження *зрілої публічної політики*, яка демонструє свої переваги над традиційною політикою. Так зване «державне управляння» (government) має трансформуватися в публічне врядування та публічне адміністрування – governance, а інститути громадянського суспільства, ЗМІ, експертне середовище, набути

незаперечного авторитету та дієвості. Цьому намагаються сприяти керівні органи Європейського Союзу й окремі держави, зокрема, недавно прийняті за наполяганням міжнародних організацій ухвалено закони, спрямовані на протидію корупції та забезпечення відкритості державних інституцій України.

У формуванні та утвердженні публічної політики в Україні свій вклад повинна внести не лише політична наука, а й вища школа. Для цього слід кардинально змінити зміст і методику викладання суспільних дисциплін, особливо політології, теорії публічного врядування, адміністративного менеджменту та ін. Необхідно підготувати енциклопедичні видання, присвячені публічні політиці, видати хрестоматійні посібники, практикуми, впроваджувати інтерактивні форми навчання.

Серед основних політологічних тем, крім розкриття теоретичних основ публічної політики, особливої уваги заслуговує переосмислення владного процесу. Мова йде про визначення влади як багатовимірного соціального спілкування в інтегративних теоріях, що поєднують атрибутивні та реляціоністькі підходи до обґрунтування влади. Інтегральна теорія та багатовимірна модель політичної влади характеризує її як взаємодію та взаємовплив основних агентів владного процесу [14]. Не лише органи держави володіють інституційними засобами впливу на народ, а й політично свідома та об'єднана громадськість формує інструментарій обстоювання своїх життєвих потреб та інтересів та ефективно впливає на інститути публічної влади. Отже, є очевидним, що демократично організований владний процес є основою функціонування публічної політики.

Наглядно багатовимірна модель політичної влади представлена т. зв. «політологічним ромбом». Дві його протилежні вершини (кути) символізують суб'єкт «S» та об'єкт «O» влади, інші – ресурси суспільства «R», що розподіляються владою й інструментальні форми взаємодії суб'єкта та об'єкта влади «I». В центрі ромба на перетині його діагоналей розташована точка «К», яка символізує цінності й традиції домінантної в суспільстві культури. Основні владні відносини у політологічному (владному) ромбі представлені такими вимірами чи опозиціями: «панування–підкорення», «управління–тиск», «контроль–вплив» [15; 16].

Важливу роль у розвитку теоретичних основ публічної політики відіграли розроблені американськими політологами моделі політичної системи з використанням кібернетичних ідей, теорій суспільної самоорганізації, комунікації, громадянського суспільства та ін. [17; 18]. Так, у соціально-кібернетичній моделі політичної системи Д. Істона політична система розглядається і як конструкція влади, і як неперервний процес взаємодії влади з громадянським суспільством через т. зв «входи» і «виходи» політичної системи. Політична система – це відкрита самоорганізована система, яка для того, щоб «вижити», має бути здатною належним чином відповідати на виклики суспільного та природного середовища: економічної, соціальної, духовної, екологічної та інших підсистем, суспільства загалом.

Структурно-функціональна модель політичної системи Г. Алмонда виявляє три групи функцій: функціонування *блоку політичного процесу*, пов'язанного з «входами» в політичну систему й такими виявами, як артикуляція інтересів населення, їх агрегація, вироблення політики; дію *блоку управління суспільними ресурсами*, пов'язаного з «виходами» політичної системи: формування ресурсів, їх регулювання та розподіл; функціонування *блоку адаптації суспільства до політичної системи*: політична соціалізація, рекрутування прихильників влади й опозиції, забезпечення інформацією для належної комунікації суспільства і політичної сфери.

Інформаційно-кібернетична модель К. Дойча також демонструє взаємодію усіх зацікавлених суб'єктів політичного процесу: фаза 1 – прийом інформації через «рецептори» – інформаційні служби (урядові та неурядові), центри вивчення громадської думки; фаза 2 – опрацювання інформації за допомогою блоку «пам'яті і цінностей», де вона порівнюється з попередніми даними, а також цінностями, які декларує влада й громадськість; фаза 3 – на основі опрацьованої інформації уряд приймає відповідні рішення; фаза 4 – «ефектори» (виконавчі структури спільно із недержавними інституціями) реалізують рішення. Далі інформація про результати врядування через зворотний зв'язок детермінує новий цикл функціонування політичної системи.

Серед інших тем нормативного курсу політології слід виокремити теорію та практику політичної демократії. Так, у концепції деліберативної демократії Ю. Габермаса увага зосереджена на механізмах вироблення і здійснення публічної політики. Термін «деліберація» або «деліберативний процес» (від лат. deliberation – старанне зважування, обговорення, обдумування, обмірковування) означає дорадчий процес та вироблення узгоджених рішень. Відповідно, деліберативна демократія – це демократія обговорення або дорадча демократія. Модель демократії, яку пропонує Ю. Габермас, базується на суспільній комунікації, завдяки якій політичний процес передбачає досягнення обґрунтованих консенсусних рішень. Значення цієї моделі демократичного процесу вчений пояснює так: «Якщо ми робимо поняття процедури деліберативної політики нормативно змістовним ядром теорії демократії, то виникають відмінності і стосовно республіканської концепції держави як моральної суспільності, і стосовно ліберальної концепції держави як захисника економічної спільноти. Порівнюючи три вказані моделі, я, – продовжує філософ, – відштовхуюсь від того виміру політики, який до сьогодні нас цікавив, передусім – від демократичного формування суспільної думки і політичної волі, що дають результат у всезагальних виборах та в парламентських постановах» [19]. Отже, теорія комунікативної дії та деліберативної демократії Ю. Габермаса дає змогу вирішити проблеми загальносуспільного характеру через залучення громадян до дискурсу, у рамках якого створюються умови для вільного, неупередженого діалогу, що спрямований на досягнення консенсусу. У розгортанні саме такого механізму народовладдя є особлива потреба сучасного українського суспільства.

Публічна політика ще не стала визначальною рисою суспільно-політичного процесу в Україні, однак суспільство уже почало усвідомлювати її значення для радикальної трансформацій усіх сфер суспільного життя, забезпечення провідної ролі громадянського суспільства, всіх інституцій публічної сфери у формуванні нової якості політики на засадах комунікативної раціональності та деліберативного процесу.

Література

1. Кучерява О. Уряду дали незадовільну оцінку, але у відставку не «пішли». *Голос України.* 2016. 18 лютого. С. 2.
2. Буник М. Публічна політика. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та ін. новотвори)* / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В, Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий світ 2000, 2015. С. 323–324.
3. Концептуальні засади взаємодії політики й управління : навч посіб. / авт. кол. : Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський та ін. Київ : НАДУ, 2010. 300 с.
4. Пірен М. І. Публічна політична діяльність: навч. посіб. Київ : НАДУ, 2009. 288 с.
5. Тертичка В. Суспільна політика : чи стала вона сферою наукового пошуку і прикладних досліджень в Україні? *Політичний менеджмент.* 2007. № 1. С. 10–23.
6. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 8. Публічне врядування. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. С. 482–483.
7. Телешун С. О., Ситник С. В., Рейтерович І. В. Що таке публічна політика? URL : file:///C:Users/92EA~1/AppData/Local/Nemp/KU8PGOHY.htm.
8. Концептуальні засади взаємодії політики й управління : навч посіб. / авт. кол. : Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський та ін. Київ : НАДУ, 2010. С. 5–23.
9. Теория политики : учеб. пособие / Под ред. Б. А. Исаева. Санкт-Петербург : Питер, 2008. С. 22.
10. Там само. С. 23–24.
11. Парсонс В. Публічна політика. Вступ до теорії й практики аналізу політики. / пер. з англ. Київ : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 65.
12. Там само. С. 57–59.
13. Розроблення публічної політики : практ. посіб. / уклад. А. О. Чимерис. Київ : ТОВ «Софія», 2011. 128 с.
14. Сутність і зміст багатовимірної моделі владного спілкування. URL : file:///C:Users/92EA~1/AppData/Local/Temp/AC93N9SQ.htm.

15. Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота : навч. посіб. Тернопіль : Астон, 2006. С. 23.
16. Сутність і зміст багатовимірної моделі владного спілкування. URL : file:///C:Users/92EA~1/AppData/Local/Temp/AC93N9SQ.htm.
17. Рудакевич О. М. Цит. праця. С. 45–47.
18. Теория политики учеб. пособ. / под ред. Б. А. Исаева. Санкт-Петербург : Питер, 2008. С. 111–120.
19. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії. Львів : Астролябія, 2006. С. 392.

7.2. Взаємозв'язок громадянської та національної самоорганізації

Розкрито місце і роль громадянського суспільства в життєдіяльності нації на базі обґрунтованого автором національного принципу. Проаналізовано українські етнополітичні реалії з точки зору громадянського чинника.

Interconection between social and national self-organization

Position and purpose of civil society in activities of nation on basis of grounded national principle are revealed in the article. Ukrainian ethno-political reality from the viewpoint of civil factor is analyzed.

Впровадження демократичних засад у державне та суспільне життя відкриває шлях народній ініціативі та самодіяльності. За цих умов одне із базових процесів національного розвитку – це формування громадянського суспільства. Впродовж останніх десятиліть становлення громадянського суспільства в Україні стало важливим об'єктом дослідження вітчизняних учених. У працях Н. Барановської, А. Колодій, О. Корнієвського, В. Лісового, Г. Луцишин, Ю. Римаренка та ін. [1; 4; 5; 6; 7; 8] аналізуються теоретико-методологічгі засади осмислення самоорганізації громадян у різних сферах суспільного життя, сутність та роль громадянської свідомості, взаємодія громадянського суспільства і держави, співвідношення прав людини та прав нації, самоорганізація національних меншин

тощо. Однак суттєву перепону на шляху осмислення впливу громадянського суспільства на національне будівництво становить відсутність загальновизнаного трактування сутності національного феномена, брак належної уваги до нації як самоорганізованої системи, з'ясування закономірностей взаємодії між національним та громадянським суспільством. У дослідженнях генези модерної нації в Україні не повною мірою приділяється увага націєтворчій ролі громадянської самоорганізації. Прикладом може бути колективна монографія «Українська політична нація» (2004 р.), в якій не виокремлено питання впливу громадянського суспільства на формування нації [10].

Мета дослідження – з'ясувати місце і роль громадянського суспільства у життєдіяльності нації на базі обґрунтованого автором національного принципу і проаналізувати українські етнополітичні реалії з точки зору громадянського чинника.

Відповідь на питання «Що виникає швидше: громадянське суспільство чи нація?» має в науковій літературі різні варіанти. Так, відомий американський науковець Е. А. Шілз у праці «Нації, національність і громадянське суспільство» зазначає: «Національність – необхідний інгредієнт, а, можливо, і передумова існування громадянського суспільства» [11]. В. Лісовий висловив подібну точку зору в праці «Феномен громадянства». Він вказує, що громадянське суспільство як відносно «окремішня та більш-менш цілісна» соціальна система може існувати тільки спираючись на політичну націю [5, с. 165; 168–169]. Очевидно, що консолідоване громадянське суспільство неможливе без сформованої національної самосвідомості членів спільноти, їх духовної єдності. Лише за цих умов громадянське суспільство може нарівні взаємодіяти з державою, контролювати її діяльність, спрямовувати зусилля на реалізацію інтересів народу. У контексті взаємозв'язку громадянського суспільства і політичної нації український філософ акцентує увагу на тому, що «серцевиною політичної нації у національних державах» є етнічна нація [5, с. 170]. Однак постає питання: «Яка роль громадянського суспільства в становленні самої етнічної нації?».

Відомий вітчизняний фахівець з питань громадянського суспільства та націєбуття А. Колодій обґрунтувала концепцію т. зв.

громадянської нації, яка базується на категоріях «*політичне суспільство»* (яке близьке за змістом до поняття «*політична нація»*), *«громадянське суспільство», «соцієтальна культура»* та власне «*громадянська нація»*. Політичне суспільство, громадянське суспільство та громадянську націю дослідниця вважає аспектами, а в певному розумінні й стадіями національної консолідації – етапами руху до *повної (повномасштабної) нації.* [4, с. 110]. На етапі громадянської нації політична та соціальна консолідація, яку забезпечували політичне та громадянське суспільство, доповнюється культурною, оскільки формується й ефективно діє спільна (соцієтальна) культура.

Як бачимо, в представленій концепції громадянське суспільство передує виникненню нації, є його необхідною умовою та важливим компонентом. Зазначимо, що така модель становлення нації має значний пізнавальний потенціал, а політичне й громадянське суспільство та громадянська нація як аспекти консолідаційного процесу завжди взаємопозв'язані в часі та соціальному просторі. По-друге, з огляду на вищезазначене незрозумілою видається сутнісна характеристика нації, оскільки усі різновиди націй (етнічна, політична, громадянська тощо) мають підпорядковуватись спільній закономірності та виявляти спільні риси, володіючи певною специфікою.

Для з'ясування сутності нації ми використали теорію самоорганізації. Нація визначається як особливий тип етнічної спільноти, що виникає в процесі діалектичного поєднання етнічної та політичної самоорганізації соціуму на певній території планети. Таке поєднання властиве всім різновидам націй, у т. ч. політичній. Взаємозв'язок та взаємодія етнічної й політичної самоорганізації в національному феномені є, на нашу думку, головною закономірністю національних спільнот та принципом їх формування, функціонування й розвитку. Етнополітична концепція нації та засадничий для неї національний принцип обґрунтовані в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.) [9]. Важливою складовою етнополітичної концепції нації є також поняття «національна етнічність». Йдеться про те, що нація володіє особливим механізмом своєї внутрішньої самоорганізації, який

виконує етноінтеграційну та етнодиференційну функції, при тому не меншою мірою, ніж етнічність племен та народностей як історичних попередників нації. Особливістю національної етнічності є те, що вона охоплює політичну та правову культуру, які, маючи своєрідні національні риси, володіють значним етнічним потенціалом, особливо, коли йдеться про політичні нації.

Розвиваючи етнополітичну концепцію нації, зауважимо, що кожна із основних складових національної самоорганізації – етнічна (етнокультурна) та політична – значною мірою спираються на інститути громадянського суспільства місцевого, регіонального та загальнонаціонального рівнів. Останні є організаційними формами соціокультурної самоорганізації та важливими засобами боротьби за суверенітет і розбудову національної держави. Новітня історія яскраво засвідчує той факт, що українське національне відродження наприкінці XX ст. відбулося завдяки формуванню власне українського громадянського суспільства в умовах «перебудови».

Для осмислення місця і ролі громадянського суспільства в сучасному націєтворчому процесі важливу теоретико-методологічну роль відіграють ідеї, які випливають із сутності національного принципу.

1. Етнічна спільнота, позбавлена політичного компоненту, як і політичне суспільство, в якому не сформувалась спільна культура та етнічність, за визначенням не можуть вважатись національними спільнотами до того часу, поки кожна з цих формацій не збагатиться достатньою мірою іншим самоорганізаційним механізмом: етнічна спільнота – політичною самоорганізацією, а політичне суспільство – етнокультурною. Крім цього, кожна із універсальних форм самоорганізаці (етнокультурна та політична) має містити у своєму арсеналі інститути громадянського суспільства, сформовані і підтримувані народною ініціативою.

2. Коли держава охоплює основний державотворчий етнос та доволі чисельні етнічні меншини, в такому соціумі відбуватимуться два основні націєгенетичні процеси: 1) відродження, зміцнення та розвиток титульної етнічної нації і 2) формування модерної політичної нації з усіх етнонаціональних груп, що населяють державу. Кожний із названих процесів активно впливає один на одного та

передбачає формування двох основних різновидів громадянського суспільства: громадянського суспільства домінантної етнічної нації та громадянського суспільства політичної нації. Можливе також формування громадянських суспільств національних меншин.

Сьогодні в Україні наявна українська етнічна нація, яка активно відроджується в умовах суверенного буття, а також почала формуватися українська політична нація, яка в Конституції позначається терміном «Український народ». Отже, у процесі дослідження впливу громадянського суспільства на націєгенетичні процеси в Україні слід окремо проаналізувати його дію щодо української етнічної та української політичної націй.

Розглядаючи місце і роль громадянського суспільства у життєдіяльності української етнічної нації, слід мати на увазі, що етнокультурна самоорганізація українців містить, по-перше, *спонтанну самоорганізацію*, яка реалізується через дію архетипів національної ментальності; національну самоідентифікацію; національні авто- та гетеростереотипи; феномен націєцентризму; консолідуючу дію рідної мови, традицій, релігійної віри, символів, міфів, національних цінностей та інших соцієтальних форм національної культури.

Другий важливий компонент етнокультурної самоорганізації українців – це *усвідомлений і цілеспрямований процес* формування національних інститутів громадянського суспільства, спрямованих на захист та примноження українських національних цінностей. Дія цього громадянського чинника виявляється насамперед в умовах, коли основним атрибутам нації загрожує небезпека руйнації. Виникнення цього чинника можна було спостерігати влітку 2012 р., коли Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади державної мовної політики», який, як вважає більшість науковців соціогуманітарних інститутів НАН України, зашкодить функціонуванню української мови як єдиної державної. Слід зазначити, що інститути громадянського суспільства, які діють у сфері етнокультурної самоорганізації етнічних українців, відкриті для участі в них представників інших національностей, які також вболівають за стан і майбутнє української культури. Це також чітко виявилося

під час акцій на захист української мови як у столиці, так і в регіонах держави, в т. ч. східних.

У контексті місця і ролі громадянського суспільства в етнокультурній самоорганізації зауважимо, що культура в широкому трактуванні цієї категорії є основою кожної із сфер суспільного життя. Це означає, що етнокультурна самоорганізація українців за допомогою сформованих ними добровільних асоціацій охоплює весь національний організм, всі сфери його життєдіяльності: економічну, соціальну, правову, політичну, моральну тощо.

У структурі політичної самоорганізації української етнічної нації діють три механізми: державне врядування; місцеве самоврядування; функціонування політичних і політизованих громадських інституцій.

Громадянське суспільство має різні вияви свого функціонування. Зокрема, воно може бути визначене як громада, що «здатна використовувати державу як засіб самоврядування» [5, с. 168]. Сучасна українська державність – результат тривалої всенародної боротьби за суверенне існування етнічних українців. Нині важливим теоретичним та практичним питанням є те, чи сформувалась Україна як національна держава. Конституція України прямої відповіді на це питання не дає, хоч згідно з Основним законом українська мова є державною і українські національні символи мають статус державних. Незважаючи на це, реальна поведінка органів державної влади та її чинників часто викликає сумнів у тому, що цінності та життєві потреби української етнічної нації послідовно обстоюються. Зауважимо також, що вітчизняна політична та правова науки обходять стороною тему утвердження України як національної держави, хоча, наприклад, у Російській Федерації на цю тему відбуваються засідання круглих столів, публікуються наукові статті та монографії [2]. Українська держава повинна розробити засади етнонаціональної політики, які б сприяли не лише самоутвердженню національних меншин, а й повноцінному функціонуванню українського етносу. На думку авторитетного вітчизняного етнополітолога О. Майбороди, висловлену під час парламентських слухань у Верховній Раді України в січні 2012 р., «пошуки шляхів оптимізації державної національної політики будуть безплідними, поки в центрі цієї політики

не буде поставлено питання мовно-культурного, духовного відродження титульного етносу, який усією історією України покликаний бути інтегруючим ядром української поліетнічної нації» [12, с. 41]. Втім, таке відродження неможливе без утвердження національного характеру української держави.

Політичні та політизовані самодіяльні україноцентричні політичні інститути представлені насамперед національно-демократичними та націоналістичними партіями, відповідними молодіжними організаціями та суспільно-політичними рухами. Такі формування відкриті для представників інших національностей, однак їхні основні програмні цілі спрямовані насамперед на захист власне українських цінностей та інтересів. Потреба в таких політичних формуваннях пов'язана перш за все наявністю значних проблем українців в державі Україна, які залишились у спадок від минулих політичних режимів. Те, що за Всеукраїнське об'єднання «Свобода», яке має розгорнуту «Програму захисту українців», на парламентських виборах проголосувало 10,5% виборців, засвідчує потребу в діяльності таких політичних партій в сучасній Україні.

Національні меншини, в т. ч. нечисельні корінні народи (кримські татари, караїми та ін.), в умовах демократії мають право на свою самоорганізацію, в т. ч. створення власних інститутів громадянського суспільства. Це, зокрема, передбачено статтею 6 Закону України «Про національні меншини в Україні», в якій зазначається, що держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою, розвиток національно-культурних товариств, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації тощо [3]. В Україні нині створено біля восьми сотень національно-культурних товариств, три десятки з яких з яких мають статут загальноукраїнських. Всі вони входять до Асоціації національно-культурних об'єднань України й активно співпрацюють з владою [1]. Незважаючи на чисельність та важливу роль цієї категорії самодіяльних асоціацій, дослідники громадянського суспільства не звертають належної уваги на їхнє місце і роль в консолідованому українському громадянському суспільстві. Так, про них не згадується в аналітичній доповіді Національного інституту стратегіч-

них досліджень «Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні», опублікованій у 2012 р. [7].

Місце й роль громадянського суспільства у формуванні та функціонуванні української політичної нації, яка почала формуватися в суверенній Україні, розглянемо за таким самим алгоритмом.

Етнокультурна самоорганізація *політичних українців* розгортається на базі загальнолюдських цінностей та культурних форм, які формуються в Україні в процесі спільної життєдіяльності представників різних національностей. Арсенал культурних форм, властивих політичній нації, залишає за своїми межами етнічно специфічні культурні цінності, стереотипи, символи тощо. Їхня дія обмежена ареалом відповідних етнічних груп, хоч певні етноспецифічні культурні форми, які є ефективними, можуть набувати загальнонаціонального статусу. Етнокультурна самоорганізація української політичної нації, крім спонтанної, охоплює продуману й цілеспрямовану дію (функціонування інститутів громадянського суспільства, сформованих на поліетнічній основі).

Політична самоорганізація української політичної нації відбувається за допомогою держави, місцевого самоврядування та політичних і політизованих громадських інституцій, створених на поліетнічній основі.

Україна як держава має український національний характер, визначений титульною нацією, разом з тим вона є загальнонародною державою всіх національностей, що проживають в Україні. Це діалектичне поєднання українського національного та загальнонародного (інтернаціонального) характеру вітчизняної державності вимагає належного рівня політичної культури владної еліти та опозиційних сил, усього громадянського суспільства.

Більшість самодіяльних політичних інституцій за своєю етносоцальною базою є плюралістичними утвореннями, які представляють загальнонародні та загальнодержавні інтереси й цілі, мета яких сформувати модерну українську націю. На нашу думку, ця нація матиме змішаний (етно-політичний) характер, що поєднає засади етнічної та політичної моделей нації.

З огляду на вищесказане зазначимо, що громадянське суспільство відіграє важливу роль у формуванні та функціонуванні націо-

нальних спільнот. Зокрема воно консолідуєації соціум за горизонталлю, зміцнюючи переконання громадян у тому, що нація є спільною справою всіх її членів. З іншого боку, нація, національна самосвідомість та культура є основою громадянського суспільства як цілісної дієздатної системи, яка може ефективно впливати на державу.

На перехідному етапі розбудови модерної української нації відбувається відродження й розвиток української етнічної нації, який діалектично поєднується з генезою української політичної нації. В умовах цього національного транзиту важливу роль відіграють як етнічно однорідні інститути громадянського суспільства, так і поліетнічні за складом асоціації. До певної міри вони функціонують паралельно, часто конкуруючи між собою, але водночас у процесі їхньої взаємодії відбувається усвідомлення спільних інтересів та вироблення культурних і політичних форм, що узгоджують потреби різних етнічних груп, забезпечують їхній компроміс.

Зважаючи на сказане, можна побажати Координаційній раді з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України в майбутньому більше уваги приділяти питанням взаємозв'язку та взаємодії громадянського суспільства й нації, її самоорганізаційним механізмам.

Література

1. Барановська Н. П. Національно-культурні товариства у життєвому просторі держави. URL : http://histans.com/LiderUA/978-966-02-6441-0/5.pdf.
2. Блинов А. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка. Москва : МАКСПрес, 2003. 150 с.
3. Закон України «Про національні меншини в Україні». *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 36. Ст. 530.
4. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів : Астролябія, 2008. 368 с.
5. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 1997. С. 153–119.

6. Луцишин Г. Особливості взаємодії політичної нації та громадянського суспільства. *Українська національна ідея: реалії та перспективи :* зб. наук. праць. Львів, 2008. Вип. 22. С. 137–141.
7. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / А. В. Єрмалаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський [та ін.]. Київ : НІСД, 2012. 48 с.
8. Римаренко Ю. Громадянське суспільство і національна сфера. *Мала енциклопедія етнодержавознвства* / відп. ред. Ю. І. Римаренко. Київ : Генеза; Довіра, 1996. С. 453.
9. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.
10. Українська політична нація / за ред. В. С. Крисаченка. Київ : НІСД, 2004. 648 с.
11. Шілз Е. А. Нації, національність і громадянське суспільство. URL : http://www.Ji.Lviv.ua/n21texts/shilz.htm.
12. Яка етнонаціональна політика нам потрібна? *Віче.* 2012. № 3. С. 40–43.

7.3. Політика нової регіоналізації Європейського Союзу: досвід для України.

Розкрито об'єктивні передумови та ідейні засади «нового» регіоналізму. Проаналізовано еволюцію регіональної політики ЄС в контексті концепції «Європа регіонів». Охарактеризовано інституційно-правовее забезпечення регіональної політики ЄС. Розкрито досвід нової регіоналізації Чехії та Польщі, його актуальність для реалізації стратегії України щодо вступу в Європейський Союз.

7.3. The Policy of the New Regionalization of the European Union: Lessons for Ukraine.

The objective preconditions and ideological principles of the «new» regionalism are revealed. The evolution of the EU's regional policy is examined within the context of the concept of the «Europe of the Regions». The institutional and legal support of the EU regional

policy is characterized. The experience of the new regionalization in the Czech Republic and Poland is revealed, and its relevance for the implementation of Ukraine's strategy for joining the European Union is discussed.

Передумови формування теорії і практики «нового» регіоналізму. Теорія «нового» регіоналізму розроблена шведськими вченими Бйорн Хеттне та Фредеріком Содербаумом у 80-х роках XX століття. Вона розкриває взаємодію та взаємозалежність регіональних суспільних акторів в умовах глобалізації. Регіон, згідно цієї теорії, формується не стільки свідомим та цілеспрямованим впливом національних держав, як об'єктивними потребами та інтересами населення, процесами, які охоплюють багато сфер суспільного життя.

Теоретичне осмислення регіоналізму бере початок в 1950-х роках на тлі становлення і поступового розвитку процесів європейської регіональної політики. Наукові дослідження того часу здебільшого були присвячені вивченню міждержавної взаємодії в економічних та військових галузях в умовах формування угруповань закритого типу. Даний підхід, **названий згодом «старим регіоналізмом», втратив свою актуальність до середини 70-х років минулого століття,** і на зміну йому прийшов «регіоналізм новий».

Виникнення теорії нового регіоналізму було обумовлено:

– Початком переходу від біполярної до багатополярної системи міжнародних відносин.

– Відносним ослаблення гегемонії США і зростанням їх лояльності по відношенню до процесів регіоналізації.

– Перебудовою глобальної політико-економічної системи і переважанням у ній трьох основних стовпів: Європейського Союзу, Північноамериканської зони вільної торгівлі і Азіатсько-Техоокеанського регіону.

– Розпадом Вестфальської системи, в центрі якої були національні держави, і зростанням економічної, політичної і соціальної взаємозалежності.

– Процесом глобалізації фінансової, торгівельної, виробничої та технологічної сфер, що призвело, в свою чергу, до нової структури міжнародного поділу праці.

– Спадом популярності руху неприєднання і зміною ставлення до неоліберального економічного розвитку і політичних систем в країнах, що розвиваються.

Теоретичним фундаментом нового регіоналізму стали:

а) глобальна соціальна теорія, яка відмовляється від центральної ролі держави. Соціальні процеси аналізуються поза національним виміром і без тісної прив'язки до незмінних трансісторичних теорій;

б) соціальний конструктивізм, який підкреслює значимість знань, ідей та інституціональних структур у формуванні нових суб'єктів суспільних процесів. Він дотримується думки, що політичні співтовариства не є привнесеними ззовні, а сконструйовані тривалою історичною взаємодією. Отже регіон слід розглядати як такий, що конструюється і консолідується. Регіони є соціальними конструкціями, а опис процесу регіоналізації є процесом конструювання регіону;

в) компаративні регіональні дослідження. Вони дозволяють не допустити маніпуляцій теоретичними постулатами щодо регіоналізації.

Новий регіоналізм як явище і процес – це всеосяжний, багаторівневий процес набуття регіональним простором однорідності у різноманітних сферах, серед яких особливе значення надається культурі, безпеці, економіці та політиці.

Процес цей протікає на кількох рівнях:

– глобальному;

– міжрегіональному;

– внутрішньо регіональному.

При цьому, регіон на сучасному етапі світового розвитку в умовах нового регіоналізму перетворюється з об'єкта міжнародних відносин в їх повноцінного суб'єкта. Саме суб'єктність регіону в новому глобалізованому світі є однією з ключових ідей теорії.

Чільне місце у працях фундаторів нового регіоналізму займає поняття «регіональності», яке ними вперше було запроваджене в аналізі регіональної політики. Регіональність є фінальний результат поєднання регіоналізму та регіоналізації. Регіональність визначає рівень згуртованості регіону і ступінь розвитку процесів регіонального будівництва.

До п'яти стадій регіональності відносяться:

1) регіональний простір;

2) регіональний комплекс;

3) регіональне співтовариство;

4) регіональна спільність;

5) регіональна держава.

Існує три стадії регіональної організації:

1) «Дорегіональна стадія», коли потенційний регіон представляє собою географічний чи соціальний конструкт з чіткими кордонами, не маючи при цьому спеціалізованих інструментів регіональної кооперації;

2) Стадія регіональної інтеграції чи міждержавної регіональної взаємодії, коли формується регіон, що диктується потребами ринку і суспільства в цілому, процесами культурного, економічного, політичного і військового співробітництва;

3) Фінальна стадія регіональної організації, коли регіон представляє собою активного учасника міжнародних відносин, володіючи власною регіональною ідентичністю, легітимністю і вивіреними механізмами прийняття рішень.

Які основні відмінності нового регіоналізму від старого?

– Суб'єктами регіонального будівництва в старому регіоналізмі вважалися винятково держави, в новому – і держави, і недержавні гравці (частини держав, НВО, ТНК тощо).

– Проблематика старого регіоналізму будувалася навколо співпраці у військовій та економічній галузях, новий регіоналізм вивчає взаємодію в усіх сферах суспільного життя.

– Старий регіоналізм був спрямований на захист регіональних гравців від негативного впливу глобалізації, нагадуючи протекціонізм; повий регіоналізм, в свою чергу, розцінюючи зростаючу

економічну взаємозалежність і співробітництво держав у середині регіону як складову частину розвитку світової економіки та передумову процесів глобалізації.

– Переважання «закритих» для вступу нових членів угрупувань при старому регіоналізмі; переважання «відкритих» інтеграційних об'єднань при новому;

– Старий регіоналізм розвивався «зверху вниз», тобто ініціатива виходила від правлячих кіл, в той час як новий регіоналізм розвивається «знизу до верху».

Регіон – не просто територія чи географічне поняття. Це суб'єкт в процесі створення спільноти на основі певних ознак. Його потенціал, як суспільного актора, залежить від регіонального згуртування. Регіоналізм і регіоналізація розглядаються у науковій літературі в якості процесів чи політики в середині регіону, що впливають на формування власне регіональної динаміки. Регіоналізм розглядається як те, що розбудовується і постійно реконструюється через колективні дії людей. Содербаум підкреслює, що регіоналізм включає в себе поняття деякої регіональної еволюції – регіональну консолідацію.

Процес регіоналізму може бути проаналізований за трьома складовими: регіональна консолідація, міжнародна присутність регіону, акторність.

Регіональна консолідація включає внутрішню інтеграцію і формування ідентичності регіону, яка провляється у таких формах: соціальна система, регіональний комплекс, міждержавне співтовариство, регіональне співтовариство, інституційна політія.

Міжнародна присутність, тобто здатність діяти на міжнародній арені, залежить від розмірів регіону, сфер впливу зовнішньої політики, воєнної потуги тощо.

Акторність регіону залежить від його здатності послідовно діяти на зовнішньому рівні, здатність розмежовувати пріоритети політики і можливість використовувати політичний, економічний та інший інструментарій.

Регіоналізм розглядається як політика і проект держав і недержавних суб'єктів з метою розвитку співпраці і координації своїх стратегій у даному регіоні. Метою регіоналізму є реалізація чи

просування однієї чи більше цілей. М'який регіоналізм – коли мова йде про формування чуття регіонального самоусвідомлення чи усвідомлення себе співтовариством; жорсткий регіоналізм – коли мова йде про консолідацію регіональних груп і мереж в пан- чи субрегіональні групи, які оформляються міждержавними угодами й інститутами. Жорсткий регіоналізм може передувати чи витікати з м'якого регіоналізму.

Сутність та еволюція регіональної політики ЄС. Концепція «Європи регіонів», її трансформація та сучасний зміст. Регіональна політика Європейського Союзу часто іменують «політикою згуртування» (Cohesion Polscy), адже вона повинна забезпечити інтеграцію 27 держав-членів ЄС у цілісне системне утворення, яке успішно конкурує із зовнішнім світом, і, в першу чергу, з США та Китаєм.

На практиці регіональна політика ЄС – це система заходів, що спрямована на підвищення добробуту регіонів ЄС і на скорочення міжрегіонального економічного та соціального розриву між ними. На подолання відставання регіонів від бажаних життєвих показників, особливо у сферах розвитку промисловості та сільського господарства, використовується третя частина бюджету цієї потужної міжнародної організації на території якої проживає біля 300 мільйонів жителів.

Мета регіональної політики ЄС – підвищення конкурентоспроможності регіонів шляхом сприяння економічному росту і зайнятості населення, підтримки програм захисту оточуючого середовища і енергетичної безпеки кожного члена Союзу.

Об'єктивними передумовами регіональної політики є структурна неоднорідність території в природно-географічному, ресурсному, економічному, соціальному, етнічному та політичному аспектах. У зв'язку з цим будь-які дії слід проводити з урахуванням інтересів і особливостей регіонів. Фахівці виділяють у державній регіональній політиці ряд основних напрямів, серед яких: економічний, соціальний, демографічний, науково-технічний, екологічний, етнічний та ін.

Економічний напрям регіональної політики спрямований на досягнення комплексного соціально-економічного розвитку.

Соціальний напрям передбачає сприяння державам у розбудові соціальної інфраструктури в регіонах із низьким рівнем соціального захисту населення.

Демографічна складова стимулює поліпшення демографічної структури населення, зростання народжуваності та зменшення смертності тощо.

Науково-технічний аспект державної регіональної політики забезпечує розвиток наукових досліджень, розробку сучасних технологій, ефективне використання енергетичних ресурсів.

Екологічний напрям має на меті комплексну діяльність держави з питань захисту навколишнього середовища, раціональне використання рекреаційних ресурсів і створення сприятливих умов для життєдіяльності населення.

Етнічний напрям надає можливості для збереження та розвитку рідної мови, культури, релігії, традицій населення країн та їх егіонів.

Поява регіональної політики як напряму національної політики провідних держав світу, припадає на 30-ті рр. XX ст. Однак на той час вона сприймалася лише як інструмент загладжування диспропорцій у соціально-економічному розвиткові регіонів і передбачала простий перерозподіл субсидій територіям, що мають певні проблеми в розвитку. Як правило, йшлося про подолання проблем окремих галузей, зокрема вугільної, металургійної, суднобудування. Здебільшого проблеми розв'язувалися за допомогою прямих державних інвестицій у виробничу сферу з конкретними стимулами (у тому числі пільгами), що розраховувалися на підтримку підприємств тієї чи іншої проблемної галузі.

У той самий час у 1980-х – на початку 1990-х рр. абсолютна більшість європейських країн переорієнтувалася на нові принципи регіональної політики. Серед них головними стали концентрація фінансових ресурсів у проблемних регіонах, перехід

від проектного до програмового варіанту регіонального розвитку, впровадження засад субсидіарності.

У XXI ст. внутрішні кордони в об'єднаній Європі майже перестали виконувати роль бар'єрів між країнами, що зумовило перетворення попередньої політики розділення між державами на політику зближення між ними. Європейські країни залишили в минулому модель внутрішньої стандартизації, результатом якої є політична централізація та культурна однорідність, а головним викликом європейської реальності стала спроба надати ґрунтовні підстави для соціальної, економічної і політичної інтеграції в умовах а) культурного розмаїття, б) субсидіарності та в) наявності кількох рівнів управління. Отже, із часом цілі регіональної політики змінилися і стали більш багатогранними. Виникли нові принципи, які орієнтуються на *децентралізацію влади та партнерство між різними її рівнями й гілками, а також партнерство із приватним і неурядовим секторами.*

Історія регіональної політики розпочалася разом з історією Єдиної Європи: з прийняттям Римського договору в 1957 році (Договору про заснування Європейської економічної спільноти – ЄЕС), в якому однією із головних завдань співтовариства було визначено *сприяння гармонічному розвитку економіки держав-членів об'єднання.* Необхідність *виправлення регіональних дисбалансів* була визнана у звітах Єврокомісії в 60 роках.

Перше розширення ЄС заставило країни-члени погодитися на створення *Європейського фонду регіонального розвитку* (ЄФРР) в середині 70-х років. На цьому наполягала Великобританія, яка по-перше, була великим імпортером товарів із країн, що не входили в ЄС (імпортні пошлини поступали в бюджет ЄС, а не держав, які отримують товар), а, по-друге, через порівняно слаборозвинене сільське господарство Об'єднане Королівство не було зацікавлене в участі в Єдиній сільськогосподарській політиці (на яку йшов майже весь бюджет ЄЕС). На 1975–1977 рр. ЄФРР отримав 1,4 мільярда облікових одиниць (валюта, яка тоді використовувалася), що складало біля 4% європейського бюджету. Держави-члени

повинні були подавати проекти фонду, а далі спеціальний комітет вибирав, на яку мету виділити допомогу.

Після приєднання Греції (1981 р.), Іспанії та Португалії (1986 р.) регіональний дисбаланс в ЄЕС істотно виріс. До приєднання один із восьми європейців мав річний дохід нижче 30% середнього по співтовариству, в 1986 р. уже один із п'яти. Бажаючи завершити процес формування внутрішнього ринку і вирівняти економічну ситуацію, Єврокомісія виступила з пакетом реформ (т. зв. «Пакет Делора I»), пропонуючи, серед іншого, ввести нову процедуру формування бюджету і посилити бюджетну дисципліну. У 1988 р. Єврокомісія, Рада і Європарламент уклали угоду, згідно якої *вперше вводився п'ятирічний фінансовий план* (1988–1993 рр.). В цей пакет входив перерозподіл засобів з Єдиною аграрною політикою на користь політики згуртування та інших галузей діяльності співтовариства. Річні відчислення на політику згуртування збільшилися з 6,4 млрд ЕКЮ (назва європейської валютної одиниці у 1979–1988 рр.) в 1988р до 20,5 млрд ЕКЮ в 1993 р. (тобто з 16 до 31% бюджету ЄС відповідно).

Збільшення фінансування відбувалося одночасно зі зміною *принципів регіональної політики*. Якщо раніше гроші виділялися під проекти, підготовлені країнами, то тепер комісія почала виробляти проекти на більш автономній основі.

Були опрацьовані *такі принципи політики*:

– концентрація на обмежену кількість цілей з пріоритетом на найменш розвинені регіони;

– створення багаторічних програм розвитку на основі аналізу стану і стратегічного планування;

– партнерство у розробленні і використання програм з національними і загальноєвропейськими гравцями, включаючи неурядові організації.

П'ять пріоритетних напрямів були узгоджені в 1988 р.:

1. Допомога регіонам з відставанням у розвитку;

2. Перетворення в регіонах, що потерпають від спаду промисловості;

3. Боротьба із тривалим безробіттям;

4. Сприяння працевлаштуванню молоді;

5. Прискорення реформ у сільському господарстві і сприяння розвитку сільських територій.

64% усіх фінансових засобів (43 млрд) йшло на першу мету. Її реалізація стосувалася приблизно 25% території Союзу, де проживало 86,2 млн осіб.

Більш за всіх отримала Іспанія (10 млрд ЄКЮ), де 57,7% населення жило в регіонах, що попадали під дію мети-1.

Після Іспанії – Італія (8,5 млрд; 36,4 % населення), Португалія (8,45 млрд; 100%), Греція (7,5 млрд, 100%) та Ірландія (4,46 млрд, 100%).

Менше отримали Німеччина для розвитку східних регіонів, Франція для Корсики і Великобританія для Північної Ірландії.

57,3 млн осіб жили на території, що підпадала під другу мету, на яку виділяли 6,1 млрд ЕКЮ. 2 млрд з них отримала Великобританія і 1,5 млрда Іспанія.

На 3 і 4 цілі виділялося 6,67 млрд. Великобританія отримала 1,5млрд, Франція – 1,44 млрд, Німеччина – 2,05 млрд ЕКЮ.

На початку 90-х рр. Єврокомісія виступила з новою пропозицією про «Пакет Делора II», що включав передбачений Маахстрихтським договором *Фонд згуртування і збільшення фінансування регіональної політики.*

В 1992 р. Європейська рада розробила бюджет на 1994–1999 роки. 53 млрд ЕКЮ виділялося старим фондам регіональної політики, 15 млрд – *Фонду згуртування.* Фонд згуртування використовується для країн, чиє ВВП менше 90% загальносоюзного, які відповідають критеріям економічної розвитку, за умови, що вони представляють програми економічного і монетарного союзу, що викладені в договорі ЄС.

Пріоритетні напрями регіональної політики залишалися незмінними, але у 1995 р. до них додалася допомога регіонам з вкрай низькою щільністю населення, за якою Швеція і Фінляндія отримали 697 млн ЕКЮ.

В 1999 р було прийняте нове законодавство стосовно фондів, що сприяють регіональній політиці. Поруч із змінами до

процесуальних питань, було *скорочено з шести до трьох кількість цілей* регіональної політики:

1. Сприяння розвитку відстаючих регіонів.

2. Підтримка економічних і соціальних перетворень на територіях, що зіткнулися із структурними перетвореннями.

3. Модернізація системи освіти, професійної підготовки і політики занятості.

Бюджет регіональної політики на 2000-2006 рр. включав 213 млрд євро, який стосувався 15 держав-членів.

У 2004 р. відбулося найбільше розширення ЄС. Новим країнам виділили додатково 22 млрд на період 2004-2006 рр.

У бюджеті на 2007–2013 рр. на регіональну політику заклали 347 млрд євро. В 2006 р. *принципи політики згуртування були знову переглянуті.* Вони набули такого змісту:

1. Зближення: сприяння розвитку відстаючих держав і регіонів, чия ВВП на душу населення менше 75% середнього по Союзу.

2. Регіональна конкурентоздатність і зайнятість: використовується стосовно усіх інших європейських регіонів.

3. Європейське територіальне співробітництво: підтримка міжкордонної і міжрегіональної співпраці.

Кількість фондів, з яких здійснюється фінансування регіональної політики, було скорочено з 6 до 3:

1) Європейський фонд регіонального розвитку.

2) Європейський соціальний фонд.

3) Фонд згуртування.

Перша мета торкалася 84 регіонів ЄС у 17 країнах (170 млн осіб) У цілому на неї було витрачено 282,8 млрд євро.

На забезпечення регіональної конкурентноздатності і зайнятості у 168 регіонах 19 країн ЄС виділялося 54,9 млрд євро.

На розвиток територіального співробітництва, яке с осувалося 181,7 млн осіб, що живуть у прикордонних районах, було виділено 8,7 млрд євро.

Більше всіх від політики згуртування у 2007–2013 рр. тримали:

Польща – 67, 3 млрд євро.

Іспанія – 35, 2 млрд євро.

Італія – 28, 8 млрд євро.

Чехія – 26, 7 млрд євро.

Німеччина – 26,3 млрд євро.

Угорщина – 25, 3 млрд євро.

Згідно бюджету на 2014–2020 рр., політика згуртування передбачала 325 млрд євро у цінах 2011 р. (366,8 млрд у цінах 2020 р.). Вони спрямовувалися на:

– *Підвищення економічного зростання і створення нових робочих місць.*

– *Боротьбу із змінами клімату.*

– *Енергетичну незалежність.*

– *Розв'язання соціальних проблем.*

Інвестиції спрямовувалися у всі регіони ЄС із врахуванням рівня їх розвитку. Країни були розбиті на три групи:

Найменш розвинуті (ВВП менше 75% від середнього)

Перехідні (ВВП між 75 і 90 середнього по Союзу)

Розвинуті (ВВП більше 90 %).

Діяльність Європейського фонду регіонального розвитку зосередилася на 4-х пріоритетах:

1. Інноваціях і дослідженнях.

2. Розвитку цифрових технологій.

3. Підтримці малих і середніх підприємств.

4. Низьковуглеводній економіці.

Ресурси з цього фонду не обов'язково повинні були використовуватися тільки на ці чотири цілі. Але в групі розвинених держав не менше 80% виділених засобів необхідно було витрачати на два вказані пріоритети із 4-х, в перехідних регіонах – не менше 60%, а в малорозвинених – не менше 50%. Також був встановлений мінімальний процент засобів, які потрібно вкладати у розвиток низьковуглеводної економіки.

Розвиток трансєвропейських транспортних сіток і проєктів екологічної спрямованості в галузі енергетики і транспорту – пріоритет Фонду згуртування (його використовують тільки в державах, де ВВП на душу населення менше 90% середнього по Союзу) У цьому бюджеті фонд отримав біля 75 млрд євро.

Загальна концепція регіональної політики ЄС сформу-льована в рамках концепції під назвою **«Європа регіонів»**. На різних етапах розвитку ЄС вона змінювалась з метою доповнення елементами, які були необхідні з огляду на зростання зрілості регіональних відносин та зміни національного і глобального середовища. Термін «Європа регіонів» став загальновживаним для регулювання всієї системи відносин, у яких представлені регіони ЄС, або весь Європейський Союз у глобальному середовищі. Слід підкреслити, що фундаментальне значення термін «Європа регіонів» має в аспектах регіональної політики ЄС відносно субнаціональних утворень та у контексті геополітичної тарнсформації обє'днаної Європи.

Регіональна політика на початках європейської інтеграції, переважно у *1960-1980 рр., орієнтувалася на усунення диспропорцій, що мали місце між регіонами* і, як результат, між країнами-членами. Така політика обумовила вибір пріоритетів у розвитку євроінтеграційних процесів. Вони мали достатньо широкий характер і не завжди обмежувались кордонами окремих регіонів. Особливо це виражалося у здійсненні, із залученням національних джерел, фінансування масштабних інфраструктурних проєктів у сфері транспорту і комунікацій. *Економічний зміст регіонального розвитку отримав означення як регіональна політика «зверху» (Top-down regional policy).*

Впродовж 1980-1990 рр. регіональна політика розширилася шляхом надання їй комплексного характеру. У цей час сформувалася концепція **«Європа регіонів»** (Europe of regions). За цього етапу було закладено основи сприянню стійкому економічному зростанню і зайнятості у слабих регіонах, інвестуванню у науково-дослідну діяльність, інноваційності, професійно-технічній освіті та боротьбі з екологічними проблемами.

*Модифікація концепції «Європи регіонів» у 1990-2000 рр. отримала назву **«Європа з регіонами»** (Europe with regions).* Серед важливих місій цього періоду стало усунення соціальних диспропорцій, що сформувалися внаслідок тривалої економічної реструктуризації. Фактично йшлося про *забезпечення умов збереження цілей єдності, які намагалися порушити маргінальні* групи з використанням соціальних диспропорцій між групами

населення. Допрацювання регіональної політики в аспектах «Європи з регіонами» здійснювалась з допомогою інтегрованих програм, аби забезпечити формування і зростання нових умінь при одночасному залученню місцевих громад, захисті і покращенні умов їх проживання.

Регіональна політика ЄС в 2000-2010 рр., особливості якої виражені в ***ідеї «Європа для регіонів»*** *(Regions for Europe),* орієнтувалася на підвищення конкурентоспроможності та інноваційності з огляду на місцеві умови. Це період розширення Євросоюзу через вступ до нього держав Центральної і Східної Європи, які мали гірші соціально-економічні позиції, у порівнянні із регіонами розвинутих країн. В таких умовах зросла роль регіональної політики, успішна реалізація якої забезпечувала утримання Європейським Союзом позицій світового лідера. Акцент на інновації пов'язується з пріоритетами зростання і створення робочих місць. Регіональні економіки включаються до глобальних виробничих мереж і стають конкурентними гравцями регіонів світового ринку. У нових умовах на «задній план» відходить політика субсидіювання слабких регіонів, навпаки, пріоритетним стає орієнтація на використання наявних ресурсів і можливостей.

Протягом останніх двох десятиліть (2000+) у регіональній політиці ЄС відбулася зміна парадигми. Нині загальновживаному поняттю «регіон» все більшу «конкуренцію» справляє термін «місце». Важливо підкреслити, що у процесі розробки регіональної політики воно формує стратегічний та інтегрований підхід до управління різними інституційними зв'язками.

У прикладному контексті політичний підхід для Європейського Союзу «Європа регіонів» інтерпретується як «місцева політика» *(Place-based policy)*. Її цільова орієнтація полягає у довгостроковій стратегії, спрямованій на подолання недостатності використання потенціалу «на місцях» (у широкому розумінні) та зменшення соціального відторгнення зовнішнього втручання в умовах багаторівневого управління.

Економічний зміст політики місцевого розвитку полягає у визнанні наявності в усіх місцях специфічного потенціалу зростання та удосконалення, який повною мірою може бути виявлений і

реалізований «знизу». Перенесення центрів тяжіння на місцевий рівень є механізмом вирішення нових проблем, які накладають на всі країни, регіони і фірми глобальні виклики щодо шаблонів виробництва, стандартів економічної ефективності та інноваційної спроможності, форм поведінки в управлінні технологіями, виробничими циклами, інформацією та фінансами. За визначенням ОЕСР, концепція місцевого розвитку виражає перехід від «старої» парадигми регіонального розвитку, основою якого були компенсаційні механізми для відсталих регіонів, до «нової» парадигми, орієнтованої на зростання.

Домінування ідеї місцевої політики в сучасних умовах – не лише прагматичний акт. Воно було підготовлене трьома досягненнями в теорії та емпіричних дослідженнях: 1) новою економічною географією, особливо в аспектах зв'язку витрат на транспортування, торгівлю і просторову агломерацію; 2) теорією ендогенного зростання, особливо щодо джерел та територіального розподілу інновацій та 3) інституційною теорією, що довела можливості економіки адаптуватися до інновацій.

Зміни, що відбуваються з переорієнтацією регіональної політики, влучно охарактеризував М. Сторпер, зазначивши, що регіон, який довгий час був предметом зацікавленості істориків-географів, але не вважався цікавою темою у представників суспільних галузей наук, був знову відкритий групою політичних економістів, соціологів, політологів та географів і став фундаментальною основою економічного та соціального життя «після масового виробництва».

Регіональна політика ЄС на початку третього тисячоліття розвивалася з огляду на відставання у конкуренції від Північної Америки та Азії на основі Лісабонської стратегії (2000 р.). Остання була спрямована на економічне, соціальне та екологічне оновлення. Прогнозом передбачався розвиток найбільш конкурентоспроможної і динамічної економіки. З цих позицій регіони розглядалися в якості основного джерела інновацій та суб'єкта досягнення конкурентоспроможності.

Поставлені цілі обґрунтовувалися оновленою теорією полюсів зростання, що давало підстави надавати пріоритет кращим регіонам, насамперед тим, які були спроможні генерувати

інновації. Отже, важливою складовою місцевого підходу стало надання пріоритетності різноманітності як реальній європейській цінності на відміну від однорідності.

У концептуальному відношенні місцевий підхід в якості найважливішого джерела соціально-економічного розвитку має територіальний капітал. У цьому контексті територія розглядається як постановка цілей і як ідентичність громади. Це є основою розробки системи корпоративного управління на рівні громади, залучення діячів публічної і приватної сфер, а також громадянського суспільства. Зрештою, концепція місцевої політики орієнтована на виявлення територіальних ресурсів і реалізації ідеї розумної спеціалізації, творчого міста та креативного регіону.

Еволюція регіональної політики ЄС у рамках концепції «Європа регіонів» має такий економічний зміст:

Етапи	Означення етапу	Економічний зміст акцій
1960-1980	Регіональна політика «зверху» (Top-down regional policy)	Збалансування регіональних диспропорцій в рамках інтеграційних процесів
1980-1990	«Європа регіонів» (Europe of regions)	Ендогенний розвиток
1990-2000	«Європа з регіонами» (Europe with region)	Децентралізація та повноваження регіонів як спосіб підвищення ефективності управління
2000-2010	«Європа для регіонів» (Regions for Europe)	Підвищення конкурентоспроможності та інноваційності регіонів (лісабонський процес)
2000+	Місцева політика (Place-based policy)	Специфічність як джерело територіального капіталу

Інституційне забезпечення регіональної політики ЄС. Нинішня система територіально-адміністративного устрою в Європейському Союзі уніфікована з огляду на потреби планування і

статистики. Вона отримала назву NUTS (фр. «nomenclature des unités territoriales statistiques») та затверджена Євростатом. Ця система в українських офіційних документах позначається як «номенклатура територіальних одиниць для статистики». Вона є ієрархічною системою соціально-економічного поділу регіонів з метою збору, розробки та порівняння європейських територіальних утворень.

Класифікація європейських регіонів здійснюється за критерієм народонаселення залежно від його чисельності.

Вищий рівень (NUTS 1) мають регіони з населенням від 3 до 7 мільйонів.

До другого рівня (NUTS 2) відносяться регіони з населенням від 800 тисяч до 3 мільйонів.

Регіони третього рівня (NUTS 3) формуються за наявності 300 000– 800 000 тисяч жителів.

NUTS 1. З урахуванням національних традицій та актуального територіально-адміністративного устрою, регіонами першого рівня є:

групи земель (Австрія);

землі (Німеччина);

регіони (Англія, Бельгія, Польща, Швеція);

райони (Болгарія);

країни (Велика Британія);

групи периферій (Греція);

групи автономних спільнот (Іспанія);

макрорегіони (Італія, Румунія);

групи провінцій (Нідерланди); континентальна Португалія, Азори і Мадейра (Португалія);

статистичні надрегіони (Угорщина);

материкова Фінляндія та Аландські острови (Фінляндія);

ZEAT-зони, під якими розуміються області для аналітичної діяльності і територіального планування) (Франція).

NUTS 2. Адміністративно-територіальний поділ другого рівня системи NUTS має такі визначення:

земля (Австрія);

провінція (Бельгія, Нідерланди);

плановий район (Болгарія);

графства та групи графств (Англія);

групи областей (Велика Британія);
периферії (Греція);
регіон (Данія, Італія, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Франція, Хорватія);
регіональні асамблеї (Ірландія);
автономна спільнота (Іспанія);
округ (Німеччина);
воєводство (Польща);
координаційний та розвитковий регіон (Португалія);
автономний регіон (Португалія);
макрорегіон (Словенія);
планово-статистичний регіон (Угорщина);
область (Чехія);
національний район (Швеція).

NUTS 3. Для третього рівня системи NUTS у державах Європейського Союзу використовуються такі терміни/назви:
група районів (Австрія, Велика Британія);
район (Англія, Бельгія, Німеччина);
область (Болгарія);
група областей (Велика Британія);
ном (Греція);
провінція (Данія, Іспанія, Італія);
група повітів (Естонія);
регіональний орган влади (Ірландія);
статистичний регіон (Латвія);
повіт (Литва);
острів (Мальта);
COROP-район (Нідерланди);
вільне місто (Німеччина);
підрайон (Польща);
група муніципалітетів (Португалія);
жудец (Румунія);
край (Словаччина);
статистичний район (Словенія);
медьє (Угорщина).

Варто зазначити, що регіони всіх рівнів мають суттєві розбіжності за площею і населенням. Для малих країн наявність малих регіонів обумовлено розмірами країни. Порівняно великі країни мають досить різні за розмірами регіони. Так, Німеччина серед регіонів рівня NUTS 2 при середньому розмірі за площею 9399 км2 має регіон з мінімальним значенням 419 км2 і максимальним розміром 29486 км2.

Аналіз чисельності населення в регіонах також свідчить про суттєві відхилення їх показників від середнього значення. У Польщі середня чисельність регіонів NUTS 2 складає 2 376 тис. жителів при наявності регіону з мінімальною чисельністю 960 тис і максимальною – 5 293 тис. У польських регіонах NUTS 3 середня чисельність населення складає 576 тис жителів, мінімальна – 268 тис, максимальна – 1 720 тис. Аналогічна картина і в інших країнах.

Не має сумніву в тому, що здійснення регіональних реформ в умовах українських євроінтеграційних процесів потребує імплементації системи NUTS в новий економічний механізм, адже вона показала позитивні результати в Європі і не викликає нарікань. Водночас ця система дає можливість зберегти національні традиції, які розвивалися на території української держави впродовж столітніх процесів державотворення і формування політичної нації.

Поєднання регіональних реформ із вимогами NUTS повинно виходити з територіальних масштабів держави. Україна як одна з найбільших в Європі за територією країн може мати в рамках NUTS форми територіального поділу, які відповідають національним особливостям країни. Це можуть бути на одному й тому ж рівні, скажімо, райони, плановостатистичні райони і групи районів. Доцільно розглянути також національні райони в місцях компактного проживання громадян однієї етнічної групи.

Питання міжрегіональної співпраці у сфері економіки на європейському континенті вперше конкретно були поставлені у прийнятому у 1975 р. в Хельсинках Заключному акті наради з безпеки і співробітництву в Європі. Йшлося про об'єднання зусиль європейських держав, їх регіонів та субрегіонів у втіленні в життя масштабних проектів, які становлять спільний інтерес.

Ця ідея була підтримана і розвинена Європейським Союзом щодо прикордонної співпраці. Принципи міжнародної співпраці в Європі представлені у двох основних документах: **«Європейській рамковій конвенції про прикордонну співпрацю територіальних співтовариств і влад»**, підписаній в Мадриді 21 травня 1980 р., і в **«Європейській Хартії місцевого самоврядування»** від 15 жовтня 1985 р.

Європейські регіони згодом (грудень 1996 р.) спільно вжили нових заходів для правового впорядкування міжнародної співпраці. 300 європейських регіонів, які об'єднували біля 400 млн мешканців, прагнучи до подальшої регіоналізації в Європейському Союзі, прийняли в Базелі на Асамблеї Регіонів Європи **«Декларацію з регіоналізму в Європі»**. В ній чітко визначені базові принципи розвитку міжнародних зв'язків регіонів за узгодження з національними державами, цілі приграничної співпраці на базі внутрішнього і міжнародного законодавства.

Разом з тим *було заявлене право регіонів на участь у міжнародній діяльності власних держав,* якщо зачіпаються повноваження чи інтереси регіонів. У даному випадку визначальними є внутрішнє законодавство.

Базові принципи європейської регіональної політики такі:

Принципи справедливості та соціального залучення вимагають щоб люди не потрапляли у невигідне становище через те, що вони народилися в тому чи іншому місці.

За принципом субсидіарності на національному рівні виконуються лише ті функції, які не можуть бути з більшою ефективністю да дієвістю виконані на нижчому рівні. На практиці це означає,

По-перше, що планування, складання програм, управління підтримкою регіонального розвитку починається на регіональному та місцевому рівнях.

По-друге, що громади мають право брати на себе відповідальність за власне соціально-економічне майбутнє.

З даної точки зору цей принцип поєднується з *принципом розширення прав і можливостей*, згідно з яким делегування повноважень / децентралізація / пряма демократія є «добрими справими», тому, що вони розширюють права і можливості місцевих громад.

Припущення, яке лежить в основі принципів субсидіарності та розширення прав і можливостей, полягає у тому, що місцеві мешканці краще, ніж центральний уряд, знають потенціал свого регіону, більш віддані справі досягнення результату.

Принцип ефективності вимагає розуміння того, що неблагополучні регіони мають негативний вплив на національну економіку. Мобілізація робочої сили, капіталу та землі збільшила б національний ВВП, а також покращила б рівень життя у депресивних регіонах. Цей принцип мотивує державу та регіони вдосконалювати регіональну структуру країни, змінювати конфігурацію державного устрою та структуру економіки, вдосконалювати бюджетну політику.

Принцип програмування: всі заходи, програми на підтримку регіональної політики розробляються та виконуються відповідно до документів із планування, які розробляються на національному рівні або на рівні певного регіону і містять чітко визначені цілі, пріоритети та інструменти.

Принцип координації: всі заходи, програми тощо на підтримку регіональної політики координуються на національному рівні та рівні відповідного регіону, а також між національним рівнем та рівнем відповідного регіону.

Принцип партнерства між національними й місцевими органами влади та між державним і приватним секторами у розробленні та виконанні заходів і програм на підтримку регіонального розвитку.

На базі загальних принципів регіональної політики ЄС, країни-члени, а також країни-кандидати у члени розробляють національне законодавство щодо регіональної політики. Ця практика характерна і для інших європейських та неєвропейських держав, які намагаються творчо застосувати досвід ЄС, в т.ч. й **України, яка у 2015 р. також прийняла Закон про засади регіональної політики.**

Щодо створення європейських інститутів міжрегіональної співпраці, слід зазначити, що затверджений у 1994 р. **Конгрес місцевих і регіональних влад Європи (КМРВЄ)** став консультативним органом Ради Європи. Працюючи у тісному контакті з національними і міжнародними організаціями, він є форумом для

проведення зустрічей і дискусій представників органів місцевих та регіональних влад.

КМРВЄ у червні 1997 р. прийняв рекомендації щодо **Європейської хартії з регіонального самоуправління.** У них виражено консолідовану думку про те, що «регіони повинні, по крайній мірі, *мати право на те, що національна влада буде консультуватися з ними,* коли будуть вестися переговори з питань укладання міжнародних угод, чи інших документів, що пов'язані з європейськими структурами , зокрема, коли зачіпаються принципові права й інтереси регіону». Крім цього, рекомендується залучати представників регіонів у національні делегації.

Враховуючи необхідність просування інтересів регіонів у міжнародних і європейських організаціях, КМРВЄ Ради Європи підтвердив право регіонів відкривати, як самостійно, так і спільно з іншими регіонами, свої представництва в інших регіонах, чи при міжнародних організаціях, наприклад, європейських, якщо регіони цікавить та чи інша сфера їх діяльності.

Важливим інститутом, що сприяє регіоналізації у Європі є **Асамблея регіонів Європи (АРЄ)**, яка заснована у 1985 році, об'єднавши 250 регіональних членів із 30 країн і 12 міжрегіональних організацій-членів. Діяльність АРЄ охоплює всю Європу.

Початково основним завданням АРЄ була усвідомлення місця і ролі регіонів у побудові демократичної Європи, орієнтованої на інтереси громадян. Тому АРЄ особливу увагу приділяла підтримці регіоналізму і інституціоналізації участі регіонів в європейській політиці, сприянню створення КМРВЕ і **Комітету регіонів Євросоюзу.**

АРЄ відіграла важливу роль у формуванні принципів і вимог до регіонального представництва в переговорах, що привели до Маастрихтського (1992) і Амстердамського (1997) договорів про Євросоюз. Вона також приймала активну участь у розробці Конституції ЄС, відстоюючи принципи субсидіарності і права регіональних і місцевих влад в європейській політиці.

Створений відповідно до Маастрихтського договору (1992), Комітет регіонів Єросоюзу є консультативним органом ЄС і

об'єднує політиків не лише регіонального рівня, а й представників місцевих влад.

Якісний склад делегацій з країн є різним. Так, Бельгія і Австрія мають у двічі менше місць, ніж Німеччина. Бельгія обирає представників тільки від спільнот і регіонів, на відміну від Німеччини, делегація якої складається з 21 представника від земель і 3-х представників від муніціпалітетів.

Договори про ЄС зобов'язують Комісію і Раду ЄС консультуватися з Комітетом регіонів при підготовці пропозицій, що зачіпають рівень регіональних і місцевих влад.

Маахстрихтський договір визначив п'ять таких сфер:

– економічні та соціальні зв'язки;
– трансєвропейські інфраструктурні сітки;
– охорона здоров'я;
– культура.

Амстердамський договір додав ще п'ять:

– політика занятості;
– соціальна політика;
– захист оточуючого середовища;
– професійна підготовка
– транспорт.

Отже, цей список охоплює значну частину діяльності ЄС.

Будучи палатою представників регіонів, Комітет регіонів ЄС гарантує дотримання принципу субсидіарності.

Важливу інституціональну роль у забезпечнні регіоналізації у Європі відіграють фонди, які акумулюють кошти на здійснення основних заходів з поглиблення регіоналізації. Це в першу чергу Європейський фонд регіонального розвитку, створений ще в середині 70-х рр. минулого століття, а також Європейський соціальний фонд і Фонд згуртування.

В пункті 1 постанови Європейського парламенту і Ради від 5 липня 2006 р. «Про Європейський фонд регіонального розвитку», зазначається: «Згідно положення Статті 160 Угоди, ЄФРР призначається **для допомоги в подоланні основних регіональних диспропорцій у Європейській Спільноті».** Йдеться про зменшення

розривів між рівнями розвитку різних регіонів та ступеня відставання регіонів, що перебувають у найменш сприятливих умовах, у т.ч. сільських і міських територій, промислових регіонів, що переживають занепад, територій з географічними та природними обмеженнями – острови, гірські території, малозаселені території, прикордонні регіони.

У дослідженнях проблематики «Європи регіонів» в останні десятиліття обгрунтовуються відповіді на питання 1) про роль Європи та субнаціональних утворень у інтеграційних процесах, 2) *«перелив» компетенцій держави на користь регіонів, 3) поширення федеральних форм на весь європейський порядок, 4) поширення міжрегіонального і прикордонного співробітництва, 5) управління* регіональною економікою тощо.

На фоні кризових явищ у Європейському Союзі відбувається концентрація влади у наднаціональному утворенні, яким є Європейський Союз, аби краще вирішувати проблематику культурних і національних розбіжностей на всьому європейському континенті. Цей напрям дослідження має своєю передумовою розгляд національної держави як «застарілої» структури, приділяючи їй **вторинну зв'язуючу роль між двома основними центрами – ЄС і регіонами.**

З огляду на рівність умов взаємодії регіонів з центром, несуперечливість систем згуртованості, регіоналізація отримує імпульси розвитку з боку суспільства, в якому є потреба щодо вирівнювання соціально-економічного стану у розумінні недопущення суттєвого відставання окремих регіонів. Воно виявляється у тому, що різні верстви населення та їх представники у політичних і громадських організаціях змагаються за вирівнювання соціально-економічних умов існування. Природний шлях до цього полягає у наданні достатніх прав і ресурсів для успішного економічного та гуманітарного розвитку. В іншому випадку центр має вирівнювати розвиток депресивних регіонів і регіонів-лідерів за рахунок останніх, а це найкоротший шлях до сепаратизму. Попри все, нерівномірності регіонального розвитку мають долатися розробкою

механізмів, які забезпечують найбільш повне використання конкурентних переваг кожного регіону.

Формування європейської регіональної інфраструктури на основі певної уніфікації адміністративно-територіальних утворень не вирішило, а точніше, актуалізувало проблему ролі регіонів. Власне, проблема загострилася через те, що ідея багатьох засновників ЄС зводилася до формування універсальної європейської ідентичності, що применшувало роль національних держав і значення етнічних розбіжностей.

Можна констатувати певну суперечність як тенденцію, яка полягає в тому, що поглиблення і розширення європейської інтеграції на основі багато-рівневого управління відбувається в умовах зростання регіональних і сепаратистських рухів на кшталт шотландських і баскських національних партій. Створення у 1994 р. Комітету регіонів, згідно з Договором про Європейський Союз, і Асамблеї європейських регіонів, яка об'єднала з 1985 р. близько 300 регіонів Європи (включно з країнами СНД та Україною) засвідчило посилення намагань регіональних лідерів щодо вирішення своїх інтересів безпосередньо через наднаціональні структури ЄС.

Створення Асамблеї європейських регіонів і Комітету регіонів спонукало багатьох регіональних лідерів до відкриття регіональних представництв у Брюсселі при структурах Європейського Союзу і поза ними. Аналіз їх діяльності засвідчив, що регіональні актори часто використовують такі центри, аби протистояти центральній державній владі на арені ЄС.

Зокрема, деякі українські політики намагалися таким чином перешкоджати реалізації політики декомунізації. У цілому різні групи регіональних суб'єктів (конституційні регіони, представництва адміністративних регіонів, представництва регіонів з нових держав-членів ЄС та інші) використовують європейські і асоціативні форми у своїх політичних цілях.

У розвинутих країнах Європи однією з головних причин виникнення та інституціоналізації регіональної проблеми як окремої галузі є усвідомлення того, що географічний, або просторовий, чинник має значний вплив на ефективність функціонування політичної системи. Процес управління регіональним розвитком заро-

дився як засіб розв'язання державою проблем, які не можуть бути вирішені за рахунок ринкової економіки, як один із інструментів уникнення значних дизбалансів у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів. **Звідси державний суверенітет, з одного боку, зазнає впливу наднаціональної спільноти, з іншого – регіональних структур.**

Сучасна Європейська Спільнота має загальнодержавну форму правління, тобто владу у вигляді комплексу установ, що надають послуги по всій країні. За такої форми правління політичні рішення формально можуть розроблятись у центрі, а тлумачитись і реалізовуватись на субнаціональних рівнях. У зв'язку з цим сформувалися різні підходи до побудови регіональної політики, але можна однозначно стверджувати: нема в Європі країн, де за регіональною політикою не визнавалося б права на життя.

Активізація процесів регіоналізації особливо відчувається в межах розвитку європейської інтеграції, яка сама по собі **провокує необхідність упровадження децентралізації, автономізації як на рівні окремих країн, так і на рівні ЄС**. Ще на початку 1990-х років європейські регіони сформулювали головні вимоги щодо трансформації європейського політичного процесу в бік урахування його регіонального виміру. Так, Маастрихтський договір враховує вимоги територіальних спільнот (не тільки регіональних, а й місцевих) принаймні частково: 1) принцип субсидіарності впроваджено в договірну базу ЄС, 2) створено новий комунітарний інститут – «колективний голос» територій –Комітет регіонів, 3) **регіони федеративних держав отримали право представляти свої держави в Раді міністрів.** Важливим каналом для лобіювання регіональних інтересів є Асоціація європейських регіонів. У цій організації дотримуються думки, що регіони є фактором демократії в Європі.

Тобто, ЄС є одним із найяскравіших прикладів розвитку регіоналізму та інституалізації цього процесу. Явище регіоналізації має тут свою специфіку й тісно пов'язане із процесом інтеграції. Для осмислення ролі регіонів у процесі європейської інтеграції варто відзначити, що модель ЄС багато в чому унікальна. Вона об'єднує низку характеристик: а) ЄС є регіональною організацією, тобто виразником регіоналізму на найвищому рівні – як форми

міжнародного міждержавного співробітництва, б) найбільш специфічна риса – саме в межах європейської інтеграції виникає та розвивається процес внутрішньої регіоналізації (у цьому випадку йдеться про регіони як субнаціональні території).

У сучасному світі як один із видів виділяють європейський (західний) регіоналізм, в основі якого покладено принципи «атлантичного федералізму»: визволення громадянського суспільства з-під опіки держави і субсидіарності – чіткий розподіл прав і обов'язків за виконавчою вертикаллю з делегуванням повноважень на той територіальний рівень, який здатний їх реалізувати найефективніше. Проте, регіоналізм, особливо європейський, є явищем із подвійною природою.

З одного боку, він віддзеркалює поглиблення демократичних процесів у системі державного управління й відбувається під гаслами децентралізації влади, посилення ролі та впливу на життя територіальних громад місцевого самоврядування. Цей різновид регіоналізму умовно можна позначити як «адміністративний», тобто такий, який переймається переважно проблемами оптимізації системи управління із посиленням ролі місцевого самоврядування.

З іншого – регіоналізм в окремих випадках набуває політичного характеру, тобто він не задовольняється межами децентралізації влади й самоуправління, а спрямований на переформатування територій традиційних держав, що склалися в минулому внаслідок певних геополітичних процесів. Такий регіоналізм називається «політичним» і несе в собі загрозу існуванню територіальної цілісності країни.

Однак Європейський регіоналізм у відповідь на сучасні виклики заперечує безальтернативну домінацію держави, прагне забезпечити тотальну деетатизацію та виступає за поступову трансформацію держави в регіональному форматі. Тобто, «новий регіоналізм» Європи є парадигмою, що характеризує політику ЄС щодо розвитку власних регіонів, а також важливим чинником саморозвитку наднаціонального європейського об'єднання загалом.

Моделі політики регіонального розвитку. Досвід Чехії та Польщі. Не існує єдиного підходу до здійснення «регіонального

розвитку»: деякі з підходів можуть бут и неправильними, але правильних шляхів завжди є кілька.

По-перше, регіональний розвиток сам по собі *не пов'язаний з автоматичною необхідністю реформування держави або її політичних чи адміністративних інституцій.*

Чимало країн запровадили форми «регіонального розвитку», які фундаментально не вимагають суттєвої модифікації суспільних або державних органів, чи перегляду їхніх повноважень. Такою, як правило, але не завжди, є ситуація в невеликих країнах – Ірландії, Норвегії, Швеції, Фінляндії, Нідерландах. Скрізь існують форми втручання на рівні регіонів (або безпосередньо з боку держави, або через місцеві інституції), але жодна з них не вимагала проведення масштабних реформ державних інститутів.

Процеси регіонального розвитку, що мають такий характер, можна назвати функціональними, на відміну від політичних та адміністративних.

Функціональний регіональний розвиток має на меті, головним чином, економічний розвиток і може не супроводжуватися ширшими політичними процесами на зразок децентралізації чи регіоналізації держави. У принципі, ті країни, котрі в контексті політики регіонального розвитку ЄС розробили певну форму функціонального регіонального розвитку, загалом не здійснювали ніяких основоположних реформ державних інститутів.

Водночас на практиці існували випадки, коли більш широкі процеси децентралізації або регіоналізації держави (як правило, з політичних або інших неекономічних міркувань) здійснювалися одночасно зі створенням структур регіонального розвитку або в рамках створення таких структур. У таких випадках часто здійснюється перегляд конфігурації державних інвестицій (та час від часу податкових повноважень), внаслідок яких формується певна регіональна політика або навіть відбувається регіоналізація.

Саме це трапилося в Західній Німеччині після війни, Іспанії після 1981 р., Італії (у дедалі більшому обсязі після 1970 р.), Бельгії (після 1980 р.), Великій Британії (після 1997 р.), Польщі з 1999 р., Чехії з 2001 р. та, в певній мірі, у Франції після 1982 р. Деякі з цих країн уже

проводили політику функціонального регіонального розвитку в тій чи іншій формі, як правило, на основі іншої логіки, але поглиблене реформування держави вело до децентралізації та регіоналізації.

Попри це, здійснення регіонального розвитку в суто економічних/функціональних рамках є цілком можливим. Саме так, у загальних рисах, виглядає ситуація в Україні. Однак набуття нею статусу кандидата на вступ у ЄС вимагає критичного переосмислення структуризації регіонів та творчого використання багаторічного досвіду ЄС. Європейський Союз, спи раючись на свій фінансовий та економічний потенціал, активно сприяв переформатуванню регіональної структури давніх та новітніх членів цієї міжнародної рганізації. Розглянемо досвід нової регональної політики Чехії та Польщі.

У Чеській республіці конституційний закон про створення регіонів був прийнятий обома палатами парламенту наприкінці 1997 року, але чинності набрав лише 1 січня 2000 року. Цим документом була виконана стаття 99 Конституції, яка говорить, що «Чеська Республіка складається з муніципалітетів, які є основними адміністративно-територіальнми одиницями, та регіонів, які є вищими адміністративно-територіальними одиницями». Поділ країни на 14 регіонів спрямований на забезпечення природної регіоналізації республіки на основі існування значних міських центрів та їхніх зв'язків із периферією. Після консульта цій з Євростатом, Чеське статистичне управління, разом із іншими зацікавленими міністерствами-партнерами, погодило 8 статистичних одиниць рівня NUST II, створених шляхом групування **14 регіонів** рівня NUTS III. Восени 2000 року в кожному регіоні рівня NUTS III були обрані нові політичні органи, а у січні 2001 року в цих регіонах створені регіональні адміністративні структури, які повністю відповідають за розвиток конкретного регіону. Політична влада в регіоні перебуває в руках президента регіону та регіональної ради, депутати якої обираються на чотирирічний термін. Регіональну адміністрацію очолює директор регіональної адміністрації, а її персоналом керує президент округи/регіону, який також здійснює державну владу в регіоні.

Ще у 1996 році на новостворене **Міністерство регіонального розвитку** Чеської Республіки була покладена координуюча роль у забезпеченні регіональної політики держави. Проте лише у

квітні 1998 року в нових Засадах регіональної політики були встановлені загальні норми, що регламентують реалізацію регіональної політики. Регіональну політику розуміють як концептуальну діяльність державних і регіональних органів влади з метою:

сприяння збалансованому й гармонійному розвиткові регіонів Чеської Республіки;

зменшення відмінностей у рівнях розвитку регіонів;

покращення регіональної економічної та соціальної структури.

Правовою базою регіональних змін став «Закон про засади державної політики регіонального розвитку» (1992 р.). У ньому регіональна політика визначена як діяльність уряду, спрямована на зменшення регіональних економічних відмінностей, орієнтована на підтримку малого й середнього підприємництва, покращення інфраструктури.

Досвід нової регіоналізації Польщі та формування в ній ефективної системи місцевого самоврядування. З 1975 року Польща була адміністративно поділена на 49 воєводств. Однак ці воєводства виявилися надто малими та слабким для реагування на нові виклики глобалізації та інтеграції, а також для функціонування як ефективні партнери для регіонів ЄС, як у період перед вступом, так і після розширення ЄС. Хоча лінія кордонів нових регіонів викликала гарячу полеміку, зрештою, колишні воєводства були об'єднані у 16 нових.

Якою ж стала нова регіонально-владна структура польської держави?

На субнаціональному (регіональному) рівні діє сеймик, демократично обраний (з пов'ятів) регіональний парламент, який очолює голова (Przewodniczcy). Він займається плануванням регіональної політики та розробляє стратегії регіонального розвитку.

Уряд воєводства (Zarzd Wojewodztwa) є виконавчим органом регіонального рівня, який очолює маршал (Marszalek). Основний обов'язок маршала стосується формування політики розвитку та контролю за діяльністю регіональних виконавчих органів місцевого самоврядування.

Маршали відповідають за створення належного середовища для регіонального розвитку, формування регіонального ринку праці, розвиток регіональної інфраструктури, (як соціальної, так і техніч-

ної), фінансовий інжиніринг виконуваних проектів, освіту, дослідження й розробки, інноваційну діяльність, охорону навколишнього середовища й культуру. Крім того, маршал готує стратегію регіонального розвитку та представляє регіон у зовнішніх зв'язках.

У регіоні є також представник центрального уряду – воєвода, який виступає в ролі спостерігача за регіональною політикою з юридичної точки зору, спостерігає за діяльністю сеймика та контролює інші регіональні установи. Воєводи також представляють Державне казначейство, яке відповідає, серед іншого, за громадську безпеку, стандарти й дотримання законів, переказування фінансів і контроль за процесом здійснення видатків. Воєводів призначає прем'єр-міністр.

За останні роки запровадження нової адміністративної структури був досягнутий значний прогрес у створенні та розширенні основи регіонального розвитку в Польщі. Особливо важливим став 2000 рік з точки зору створення правової, організаційної та фінансової бази для функціонування польських регіонів.

Оскільки належне розроблення й виконання політики регіонального розвитку вимагає насамперед наявності чітких порівняльних систем збору та поширення даних, Польща та інші країни Центрально-Східної Європи отримали допомогу ЄС у наближенні до прийняття систем, сумісних на міжнародному рівні (НТС, яка еквівалентна NUTS).

Прийняття Закону «Про правила підтримки регіонального розвитку» (14 липня 2000 р.) стало ще одним кроком до коригування польської регіональної політики відповідно до засад, які застосовуються в ЄС. Цим законом встановлені принципи надання підтримки регіонам, особливо щодо співробітництва між центральним і регіональним рівнями врядування, а також програмування регіонального розвитку, управління ним та інституціями регіонального розвитку. Закон також увів поняття контракту воєводства як основи фінансування регіональних програм.

Загальні цілі регіональної політики, передбачені у вищезазначеному законі, такі:

- розвиток окремих територій країни;
- підвищення рівня життя населення регіону;
- забезпечення конкурентоспроможності регіонів;
- зменшення диспропорцій у розвитку регіонів;

• надання всім громадянам рівних можливостей розвитку;

• ліквідація відсталості найменш розвинених регіонів.

Ресурси державного бюджету можуть виділятися на такі види діяльності:

• розвиток підприємництва (в основному малих і середніх підприємств, МСП);

• створення нових робочих місць;

• розвиток місцевої та регіональної інфраструктури;

• розбудова інституцій;

• охорона навколишнього середовища;

• освіта й культура;

• наукові дослідження.

Відповідно до цього законодавчого акту, для того, щоб отримати фінансування з державного бюджету, уряд воєводства подає заявку на виділення коштів, зазначаючи цілі та завдання, яких стосуватиметься підтримка, а також джерела та обсяги фінансування цих завдань, очікувані результати та інституційну основу. Після переговорів із центральним урядом підписується контракт воєводства, який має бути затверджений Радою міністрів і регіональним парламентом (сеймиком). В кінці липня 2001 року були укладені всі 16 контрактів. Новостворені або реформовані інституції регіонального розвитку в Польщі покликані утворити основу ефективної системи структурних інструментів, яка використовуватиметься у розширеному ЄС.

Основними інституціями, які займаються питаннями регіонального розвитку, є:

На національному рівні:

Рада міністрів – координує регіональну політику в Польщі, затверджує головні документи, що регламентують сферу регіонального розвитку;

Міністерство регіонального розвитку – відповідає за створення проєкту національної стратегії регіонального розвитку, розроблення проєкту програми підтримки, організацію переговорів щодо підписання контрактів воєводств, оцінку, нагляд і моніторинг програм регіонального розвитку, програм підтримки та контрактів воєводств;

Державна рада з питань регіональної політики – консультативний орган при прем'єр-міністрі з питань, що стосуються регіонального розвитку; надає висновки щодо документів, правових актів та з інших відповідних питань;

Польська рада з питань територіальної економіки – консультативний орган при Раді міністрів;

Польське агентство з питань регіонального розвитку – фонд Державного казначейства, створений з метою надання підтримки процесам регіонального розвитку; нині він виконує програми економічного й соціального згуртування;

Відомства, залучені до виконання національних програм галузевого розвитку та управлінні ними:

1. Національний фонд охорони навколишнього середовища та морської економіки;

2. Польське агентство з розвитку підприємництва;

3. Агентство з питань реструктуризації та модернізації сільського господарства та інші.

На регіональному рівні:

– офіси маршалів;

– офіси воєводств;

– агентства регіонального розвитку – у Польщі *існує приблизно 70 агентств, які стимулюють і підтримують регіональний економічний розвиток.*

Основу для державної підтримки та реалізації регіональної політики заклала Національна стратегія регіонального розвитку на 2001–2006 роки. Програма підтримки стратегії, ухвалена парламентом 28 грудня 2000 року, деталізує НСРР, зокрема визначає сферу, режим та умови державної підтримки регіонів. Серед іншого в ній викладені:

види завдань, за якими може надаватися підтримка;

об'єктивні критерії визначення сфер для підтримки;

принципи виділення коштів державного бюджету для окремих завдань;

правила оцінки та контролю за процесом виконання.

На регіональному рівні сеймиками розроблені та прийняті 16 стратегій регіонального розвитку.

Польща є країною регіональної диференціації. Регіональні відмінності проявляються у географії та ландшафті, демографії, економіці, культурі та політиці. Ця диференціація обумовлена двома головними вимірами: структурним, пов'язаним із історією, та міськсільськимрозподілом. Їхня комбінація формує структуру території Польщі.

Постсоціалістична трансформація мала чіткий регіональний характер: кілька регіонів виявилися краще підготовленими для нових економічних умов, а інші не змогли впоратися з ними достатньо добре. Не дивно, що історично краще розвинені регіони виявляють більшу пристосовуваність до конкурентної відкритої економіки. Їхня багатша й сучасніша економічна структура, більш кваліфікована робоча сила, краща оснащеність високоякісною інституційною та матеріальною інфраструктурою роблять їх привабливішими для вітчизняних та іноземних інвесторів. Як результат, структурні зміни в цих регіонах глибші, а темпи трансформації – вищі.

В умовах оновленого державного устрою Польщі відбулося істотне вдосконалення системи місцевого самоврядування.

Виникнення терміну «місцеве самоврядування» пов'язане з міністром Пруссії бароном фон Штейном, який бачив у самоврядуванні більше, аніж просто форму участі громадян в управлінні справами держави на місцевому рівні, а насамперед, спільноту людей, які в частині своїх справ є незалежними від держави. Тобто основна властивість місцевого самоврядування полягала в незалежності утворених на місці громад у вирішенні справ місцевого значення в різних сферах життєдіяльності. Отже, мова йшла про заінтересованість спільноти у власних справах.

Місцеве самоврядування має чітко визначену та впорядковану систему, яка являє собою сукупність органів місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення й організаційних форм, за допомогою яких відповідна територіальна громада або складові частини здійснюють завдання і функції самоврядування, вирішують питання місцевого значення, проте ця система в різних країнах має певні властиві їй особливості, які випливають з особливостей державного устрою, адміністративно-територіального поділу конкретної держави.

Слід зауважити, що *визначальним для України у сфері вдосконалення місцевого самоврядування виступає досвід Республіки Польща – країни, яка успішно та динамічно здійснила реформу місцевого самоврядування і яка, за експертними оцінками спеціалістів Ради Європи, є взірцем таких перетворень у Центрально-Східній Європі*. Процес реформування місцевого самоврядування в Польщі, який був спрямований на децентралізацію державної влади і розширення функцій місцевих органів в управлінні публічними справами місцевого значення, досягнув своєї мети.

В Польщі діє трирівнева структура місцевого самоврядування: місцеві органи на рівні:

гмін (до компетенції яких належить вирішення публічних справ місцевого значення);

повітів (вирішення тих публічних справ, що виходять за межі компетенції гміни);

воєводств (які представляють уряд у відповідному регіоні та уповноважені на здійснення контрольно-наглядових повноважень щодо гмін і повітів).

Створено 308 повітів (округів), число гмін (муніципалітетів) не змінилася. На регіональному рівні було створено 16 воєводств (областей), у середньому по 2,4 млн. жителів, з яких найбільша кількість є у воєводстві Шльонське і Мазовецьке.

На думку Джузеппе Кальзоні, автора статті «Від системи централізованого управління регіонів до системи місцевого самоврядування в посткомуністичних країнах», польський приклад, «реформування місцевого самоврядування після зміни режиму, започаткованого в 1989 році, належить зарахувати до одного з найважливіших рішень, прийнятих з метою перетворення державної системи Польської Республіки. Становить воно найважливіший елемент процесу, що полягає в переході від авторитарної і централізованої моделі державного управління – до моделі демократичної держави і децентралізованого управління».

Так, у результаті впорядкування системи організаційної структури державного управління в Польщі та її територіальних основ, відбувся поділ функцій між різними сегментами державних

і муніципальних органів влади, а також передача низки державних функцій місцевому самоврядуванню.

До теперішніх конституційних засад місцевого самоврядування належать: Конституція Республіки Польща 1997 року, Закон від 8 березня 1990 року «Про місцеве самоврядування гмінне»; Закон від 5 червня 1998 року «Про місцеве самоврядування повітове»; Закон від 5 червня 1998 року «Про місцеве самоврядування воєводське»; Закон від 20 червня 2002 року «Про прямі вибори сільського голови (wójta), голови райради (burmistrza), голови міста (prezydenta miasta).

Відповідно до ст. 164 Конституції Республіки Польща основною одиницею територіального самоврядування є гміна, яка виконує всі завдання територіального самоуправління, незакріплені за іншими одиницями територіального самоуправління. Гміна наділена статусом юридичної особи. Вона виконує публічні завдання від свого імені і під власну відповідальність. До обов'язків гміни належать усі публічні справи місцевого значення, до яких вдносятся такі сфери:

міське господарство,
освіта,
культура,
комунальні послуги,
охорона здоров'я,
громадського порядку та ін.

Відповідно до Закону «Про місцеве самоврядування гмінне» гміна наділена як власними повноваженнями, так і делегованими (доручені урядовою адміністрацією). До власних належать 20 пунктів, проте законом чітко передбачено, що відповідний перелік завдань, які визначені в ст. 7, є невичерпним. Тобто, з огляду на це, необхідно наголосити на достатній самостійності гміни у вирішенні своїх місцевих справ, що, у свою чергу, є проявом принципу децентралізації.

За чисельністю населення, яке проживає на території, гміни поділяються на

сільські, головою яких є війт,
сільсько-міські (голова – бурмістер),
міські із понад 200 тисяч населення (голова – президент).

Зараз у Польщі є: 1566 ґмін сільських, 608 сільсько-міських та 305 міських, у тому числі 66 міст на правах повіту.

Війт обирається безпосереднім таємним голосуванням на 4-літню каденцію. Війт не може бути депутатом, послом, сенатором, воєводою, працівником управління ґміни або урядової адміністрації, не може вести господарську діяльність, окрім вироблення сільгосппродукції. Його також можна відкликати від виконання покладених на нього повноважень, наприклад, через довгу хворобу.

До представницьких органів гміни належать **рада гміни**, кількість членів якої залежить від чисельності населення, яке проживає в гміні. Так,

15 членів ради – в гмінах до 20000 жителів,

21 член ради – до 50000 жителів,

23 члени ради – до 100000 жителів,

25 членів ради – до 200000 жителів

і по 3 члени ради на кожних 100000 жителів, коли населення більше 20 тис. чол., але не більше ніж 45 членів ради.

Тобто спостерігається принцип пропорційності визначення кількості складу ради гміни. До повноважень ради гміни належать усі повноваження в межах території гміни, якщо інше не передбачено законом. Відповідні повноваження передбачені ст. 18 «Про місцеве самоврядування гмінне».

Наступною територіальною одиницею є повіт (повят), який є самоврядною одиницею з власними завданнями і відповідальністю, сконцентрованими у сфері громадських послуг та місцевої адміністрації. До його повноважень належить надання лише тих послуг, які не могли бути забезпечені на місцевому рівні, зокрема:

видача дозволів на будівництво,

управління водоканалом,

контроль над використанням природних ресурсів,

інспекція навколишнього середовища і санітарна інспекція,

реєстрація транспортних засобів,

видання посвідчень водіям.

Повятовим рівнем самоврядування також здійснюється координація п’яти основних контрольних функцій, що виконуються іншими службами, які, однак, підпорядковані голові його адміністрації:

– поліція,
– пожежна служба,
– санітарно-епідеміологічна інспекція,
– ветеринарна інспекція та
– інспекція ветеринарного нагляду.

На рівні воєводства діють як органи місцевого самоврядування, так і державна адміністрація на чолі з воєводою. Тобто воєводство має самоврядно- державний характер.

Органом місцевого самоврядування на рівні воєводства є сеймик. Він формується шляхом прямих виборів. Органи місцевого самоврядування Польщі обираються терміном на чотири роки. Чисельний склад сеймиків залежить від кількості мешканців даної одиниці. Виконавчим органом сеймику є управління на чолі з маршалком воєводства. Маршалок обирається з числа радників сеймику. Головним завданням воєводського самоврядування є:

проведення власної воєводської політики
та ухвалення стратегій розвитку регіону,
участь у реалізації завдань, що стоять перед державою в цілому. Найважливішим є укладання контрактів регіонів з урядом. Це забезпечує бюджети воєводства грошовими надходженнями.

На локальному й регіональному рівні територіального самоврядування, тобто повіту і воєводства, представницькі органи (відповідно районні і обласні ради) наділені повноваженнями, перелік яких міститься відповідно у ст. 12 Закону Польщі «Про місцеве самоврядування повітове» і у ст. 18 Закону «Про місцеве самоврядування воєводське».

На думку польського науковця Х. Іздебського, *існує принципова відмінність між компетенцією органів локального (гміна, повіт) і регіонального (воєводство) самоврядування.* На локальному рівні Рада гміни і Рада повіту є компетентними щодо вирішення всіх справ, віднесених до відповідного рівня. Водночас, коли на рівні воєводства діє відмінний принцип, компетентним у вирішенні всіх справ є правління воєводства, що є виконавчим органом самоврядування. Проте, незважаючи на низку проблем у системі місцевого самоврядування, наприклад тих, які виникають під час функціонування воєводств внаслідок їх дуалістичного характеру, тобто неврегульованості відносин між державною регіональною адміністраці-

єю (воєводою) і регіональним самоврядуванням, що призводить до подвійного підпорядкування керівників деяких служб (наприклад, поліції) адміністрації повіту (виконавча влада) і вищому рівню керівництва відповідної служби. Адміністративні реформи, які були проведені в Польщі, все ж таки сприяли розвитку місцевого самоврядування та оптимізації управління державою, що підтвердило демократичну, соціальну-правову орієнтацію держави.

У чому політичне значення досвіду Польщі для інших постсоціалістичних країн? Як зазначає польська дослідниця Катажина Кобедьська, мова перш за все йде про факт руйнації п'яти монополій комуністичної держави із запровадженням системи місцевого самоврядування, властивої демократичним країнам Європи.

1. Політичної монополії: комунальні вибори 1990 р. були першими дійсно демократичними виборами, що спричинило руйнування політичної монополії тогочасної просоціалістичної правлячої партійної коаліції на чолі з ПОРП.

2. Державної влади: за місцевою владою закріплено ряд повноважень та завдань, які вони могли реалізувати на власний розсуд і під власну відповідальність. Таким чином постала сфера суспільних справ, що не контролювалася урядом.

3. Державної власності: колись місцева влада не володіла власним майном, лише здійснювала управління визначеними об'єктами державної власності, а також не мала статусу юридичної особи. Отже, гміни стали власниками комунального майна.

4. Державних фінансів: бюджети гмін перестали бути складовою чистиною державного бюджету: у 1989 р. її відокремили, а місцева влада отримала право регулювати власні джерела доходу (податки та місцеві оплати).

5. Державного управління: службовці, які працювали на рівні гміни, перестали бути працівниками державної адміністрації; з часом було сформовано окрему професійну категорію – працівників самоврядування.

Важливою зміною у моделі місцевого самоврядування сала новинка, запроваджена перед виборами у 2002 р.: колегіальний виконавчий орган в гмінах – адміністрація гміни (з війтом, бургомістром, мером на чолі і налічувала від 3 до 7 осіб) – була замінена

одноосібним органом (війт, бургомістр, мер міста), який обирається прямим голосуванням мешканців гміни. По-суті, *це означало принципову зміну правового та політичного статусу виконавчого органу територіальної громади.*

Про рівень суспільного сприйняття нової системи врядування на місцевому рівні говорить перш за все активність громадян під час місцевих виборів та референдумів, яка зросла більше як у двічі і почала сягати 60 %. Цікаво, що поляки сьогодні вище оцінюють напрямок розвитку їхньої гміни (50%), ніж усієї країни (30%).

В Україні були здійснені неодноразові спроби щодо вдосконалення системи місцевого самоврядування з метою забезпечення ефективного вирішення місцевих питань у сфері надання публічних послуг, які повинні характеризуватись такими рисами, як доступність і висока якість, з метою задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад, внаслідок чого вносились численні зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», прийнятого у 1997 р.

Проте зміни, які були втілені в окремих положеннях вищезазначеного нормативно-правового акту, не покращили ситуацію з місцевим самоврядуванням, оскільки для досягнення ефективного результату необхідно застосовувати комплексний підхід до реформування системи самоврядування, тобто прийняти якісно новий Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», який би повною мірою відповідав міжнародним стандартам та положенням Європейської хартії місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що розбудова місцевого самоврядування в Україні *неможлива без формування активної громадської позиції населення, трансформування його з простої сукупності жителів на певній території в спільноту*, яка має спільні інтереси, здатна об'єднати ресурси для досягнення загальної мети розвитку територіальної громади.

В Україні в 2014 році була розроблена нова Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні основними завданнями якої є

забезпечення доступності і якості публічних послуг,

досягнення оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами державної виконавчої влади,

визначення обґрунтованої територіальної основи для діяльності органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади з метою забезпечення доступності та належної якості публічних послуг, що надаються такими органами,

створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень тощо.

Так, відповідно до цієї Концепції запропоновано запровадити трирівневу систему адміністративно-територіального устрою: регіони, райони, громади, що нагадує систему місцевого самоврядування Польщі, де під громадою слід розуміти адміністративно-територіальну одиницю, утворену відповідно до закону, яка включає один або декілька населених пунктів (село, селище, місто), а також прилеглі до них території.

Значним кроком у реформуванні місцевого самоврядування було пийняття в 2017 р. Закону України «Про обєднані територіальні громади». В наслідок його реалізації було створено 1469 ОТГ на основі консолідації місцевих громад навколо великих сіл, селищ та міст України. У 2020 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про утворення і ліквідацію районів»: тепер нове районування України включає 136 районів.

Передбачено принцип субсидіарності – розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів різних рівнів. Запропоновано право місцевого самоврядування на частку загальнонаціональних податків, чітко пропонується зафіксувати на рівні Конституції положення про те, що обсяг фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування повинен відповідати їх повноваженням, а в разі надання делегованих повноважень, щодо яких було прийнято рішення органами державної влади, держава повинна компенсувати відповідні витрати органів місцевого самоврядування.

Отже можемо зробити висновок, що встановлення децентралізованого місцевого самоврядування в Польщі є тим зарубіжним позитивним досвідом, який можна використати в Україні для про-

ведення реальних та ефективних реформ місцевого самоврядування з метою надання йому більшої самостійності у вирішенні місцевих справ та питань на користь інтересів широких верств населення держави. На черзі реформування регіональної структури української держави задля адаптації вітчизняної регіональної політики до законодавства та досвіду Європейського Союзу. В умовах воєнного стану уряд України крок за кроком реформує державну регіональну політику.

Література

1. Горжелак Г. Децентралізація територіальної організації в Польщі. URL : http:// www.largis.ldp.lviv.ua/ukraine/documu.htm
2. Державна регіональна політика : стан на травень 2024 року. URL: https://www.prostir.ua/?news=derzhavna-rehionalna-polityka-stan-sprav-na-traven-2024-roku
3. Європейська Хартія місцевого самоврядування. URL : zakon.rada.gov.ua/laws/show/944_036#Text
4. Захарченко В. І. Суперпозиція основних напрямків нової регіональної політики України та розвинених країн (у контексті використання зарубіжного досвіду. *Економічний форум*. 2020. Т. 1. №. 1. С. 13–19.
5. Кіш Є Регіональна політика Європейського Собзу: стратегічні імперативи для України. URL : ji.lviv.ua/n23text/kich.htm.www.
6. Ковальчук В.Г. Державне управління в європейських моделях регіонального розвитку: досвід для України. *Актуальні проблеми державного управління.* 2015. № 1. С. 205–212.
7. Куриляк М. Ю. Еволюція концепції «Європи регіонів» у рамках регіональної політики ЄС. *Економічний вісник Донбасу.* №2 (52), 2018. С. 60–67.
8. Лелеченко А. П. Регіональна політика як науково-прикладний феномен. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. №. 13–14. С. 92–96.
9. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 №157- VIII.

10. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 №156-VIII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JG35168A
11. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки: Постанова КМУ від 05.08.2021 р. №695. URL: https://mtu.gov.ua/files/%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%...
12. Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР.
13. Прокопчук О., Ковальчук О., Усюк Т. Європейська політика згуртування: концептуальні засади, імперативи для України. *Економіка та суспільство*. 2021. №. 26.
14. Рудакевич О. М. Українська статегема як складова національної та європейської ідей. *Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації: моногр.* Тернопіль : ВПЦ «Університетська думка», 2021.С. 40–62.
15. Соціокультурні та політичні пріорітети української нації в умовах глобалізації / Т.Гончарук та ін.; за ред проф. О.Рудакевича. Тернопіль: ВПЦ «Університетська думка» 2021. 338 с.
16. Стратегія розвитку Гутятинської об'єднаної громади на 2017-2025 роки. Гусятин, 2017. 59 с.
17. Трансформація в Польщі та в Україні. Вибрані аспекти / за ред А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика . Wroclaw, 2010. 746 с.
18. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL : kmu.ua/diyalnist/yevropejska-integracyya/ugoda-pro-asociacyu
19. Яремчук Р. Є. Ефективність реалізації державної регіональної політики в контексті проблематики територіальних диспропорцій. *Регіональна економіка*. 2021. Т. 2. С. 61-71.
20. Regions in the European Union. Nomenclature of territorial units for statistic NUTS 2013/EU-28. URL : http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/6948381/KS-GQ-14-006-EN-N.pdf.

Розділ 8.
ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

Chapter 8.
NATIONAL SECURITY THREATS

8.1. Теоретико-методологічні засади безпеки української нації в умовах її відродження та модернізації

Розкрито теоретико-методологічні засади безпеки української нації в умовах її відродження та модернізації. Обґрунтовано теоретичне та практичне значення розмежування понять «національна безпека» та «державна безпека», взаємозв'язок та взаємодію відповідних феноменів; охарактеризовано національну спільноту не лише як об'єкт, а й суб'єкт безпекової політики, її інституційні засоби; акцентовано увагу на тому, що держава в системі національної безпеки повинна розглядатися як національний за сутністю інститут – національна держава, на що не звертається належної уваги у вітчизняній науковій літературі. Розкрито важливе теоретико-методологічне значення етнополітичної теорії в розробці та здійсненні безпекової політики, зокрема використання обґрунтованого автором національного принципу, який пояснює сутнісні риси етнічної та політичної націй, виявляє їхній взаємозв'язок й актуальність створення умов для безпечного функціонування та розвитку як української етнічної нації, що відроджується та модернізується, так і української політичної нації, яка формується. Доведено, що національна безпека вимагає належного рівня та діалектичного поєднання політичної та етнокультурної складових безпеки національної спільноти.

Teoretical and methodological fundaments of the of Ukrainian national security under its restoration and modernization

As the security policy of Ukraine is not sufficiently effective, the author suggested that still there are unconscious factors underlying the threat to national security, which are rooted in both - the peculiarities of mentality and the present state of Ukrainian society, as well as in the strategy of national-state construction and national security. The purpose of the article is to explore the theoretical and methodological foundations of Ukrainian nation security in terms of its revival and modernization. The article reveals the theoretical and practical importance of the distinction between national security and state safety, relationship and interaction of these phenomena; characterizes the national community not only as an object, but also the subject of security policy, its institutional means; it is emphasized on the fact that the state in the system of national security should be considered as a national by the essence institution - a national state, which has not been paid appropriate attention in the domestic scientific literature. The important theoretical and methodological significance of the ethnic-political theory in the development and implementation of security policy is revealed, in particular the author stresses out the use of a nationally validated principle, which explains the essential ethnic and political national features, reveals their interrelation and the relevance of the policy on creating conditions for the safe functioning and development of the Ukrainian ethnic nation as regenerating and modernizing, and Ukrainian political nation, which is being formed. It is proved that national security requires an adequate level and dialectical combination of political and ethnic-cultural components of national community security.

The conclusions emphasize the urgency of a patriotic guideline forming for citizens regarding the duty to protect their Homeland and be prepared to defend national security including the principles of national self-defense when the state, its military structures are incapacitated. The necessity to develop the regulations in Ukraine that would ensure strengthening of the requirements for moral and educational and professional level of the ruling elite are underlined,

including the aim to ensure an adequate representation of Ukrainian nationality in parliament, government and presidential administration. It is emphasized that under current conditions security policy should be as public as possible, in addition, the role of civil society institutions in its implementation should significantly increase. Along with the National Security and Defense Council, a state institution of Public Council for National Security should be created, which includes leading public and political figures of the country and the nation's moral authority and will have supervisory powers. The idea was expressed that the security laws should record the thesis that Russia with its neo-imperial thinking and behavior is the main historical enemy of the Ukrainian nation, which requires concrete measures to maximize the blocking of the political, economic and humanitarian impact of the Russian Federation on the processes in Ukraine

Факт безкровного здобуття суверенітету і незалежності України в 1991 р. приспав почуття небезпеки та національну пильність українців, що негативно позначилось на життєдіяльності молодої держави. Народ і політична еліта не зробили належних висновків ні з Помаранчевої революції, яка стала на захист принципів народовладдя, ні з узурпації влади кримінальним донецьким угрупуванням, ні з потужного народного протесту наприкінці 2013 – початку 2014 р. проти зради владою сподівань на асоціацію з Європейським Союзом. Безпекова політика держави виявилася недієздатною також після президентських та парламентських виборів 2014 р.. Очевидно, не всі проблеми українства зумовлеені діяльністю лише агресивних сусідів. Переважно джерелом такого становища є байдужість та пасивність, брак волі й відповідальності, халатне ставлення до національного здоров'я та національної гігієни.

Парламент, Президент і уряд України за чверть століття прийняли біля двох десятків нормативних актів щодо забезпечення національної та державної безпеки. Однак вони не спрацювали належним чином. Мабуть діють ще досі не усвідомлені глибинні чинники загрози національній безпеці, які кореняться як в особливостях ментальності та сучасного стану українства, так і в стратегії національно-державного будівництва й національної безпеки в Україні.

Над проблематикою національної і державної безпеки та їх складових в Україні працює чимала когорта науковців. Їхня діяльність активізувалась напередодні й після ухвалення Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.) (праці В. П. Горбуліна, О. П. Дзьобаня, В. Г. Кременя, А. Б. Качинського, І. Ф. Коржа, О. І. Косілова, Х. В. Приходько, Г. П. Ситника, В. М. Олуйка, О. А. Чувакова, І. А. Юрія та ін. [1; 2; 4; 5; 6; 9; 13; 15; 16].

У згаданому Законі певним чином сформульовано дефініцію поняття «національна безпека», визначені її суб'єкти, об'єкти та принципи, заходи з убезпечення країни від внутрішніх та зовнішніх загроз. У науковій літературі аналізується понятійний апарат теми, досліджується роль спеціалізованих державних структур щодо виявлення та нейтралізації потенційних чи реальних загроз національній спільноті, аналізується роль міжнародних організацій у формуванні колективної безпеки та зарубіжний досвід осмислення національної безпеки. В окремих дослідженнях зроблено спроби знайти критерії розмежування понять «національна безпека» та «державна безпека» [4; 15].

Водночас все ще наявні теоретико-методологічних проблем осмислення сутності та змісту категорії «національна безпека». По-перше, домінують радянські етатичні й авторитарні традиції визначати безпеку країни через поняття «державна безпека», підпорядковуючи йому смисл національної безпеки або ототожнюючи їх. По-друге, як не парадоксально, поняття «нація» не фігурує ні в переліку об'єктів, ні суб'єктів національної безпеки, а замість нього вживається абстрактний термін «суспільство». Це стосується в т. ч. й тексту безпекового Закону України, прийнятого в 2003 р. По-третє, з поля зору випадає така соціальна реальність, як українська етнічна нація, яка має значні безпекові проблеми в умовах відродження та модернізації. По-четверте, в констекті вивчення національної безпеки не наголошується на тому, що головним інструментом її убезпечення є не просто держава, а національна держава, і що формування такої держави покищо не завершене. По-п'яте, в дослідженнях безпекової теми творчо не використовуються досягнення сучасної етнополітології щодо сутності та різновидів

нації, теорії національної генези та розвою націй в умовах модерну та постмодерну. По-шосте, недооціненою є роль громадянського суспільства, його інституцій у реальних процесах захисту суверенітету й цілісності як української етнічної, так і української політичної націй. По-сьоме, поглибленого дослідження потребує роль основних складових національної безпеки у її формуванні та функціонуванні: державної, політичної, економічної, соціальної, культурної (етнокультурної), інформаційної, екологічної та інших безпекових компонентів національного буття.

Мета дослідження – з'ясувати теоретико-методологічні засади безпеки української нації в умовах її відродження та модернізації. Для цього будуть критично осмислені як концептуальні засади сутності й змісту національної безпеки в контексті життєвих інтересів українського народу, так і теоретичні основи націології, які пояснюють особливості динаміки української спільноти після проголошення її суверенітету.

Національна безпека – це стан захищеності життєво важливих потреб та інтересів національної спільноти, її членів від загроз, що можуть створювати зовнішні та внутрішні антропогенні, техногенні та природні чинники. Як політологічна категорія національна безпека визначається в літературі не лише через поняття «стан нації», а й з використанням категорій «суспільні відносини» (відносини між нацією та суспільними інституціями, що убезпечують національне буття); «підсистема національної спільноти» (комплекс інститутів та функцій, що мають захистити націю від негативних чинників); «політичний процес» (цілеспрямовані дії суспільних акторів, що мінімізують загрози життєдіяльності нації), «публічна політика» (складова публічної політики, яка виробляється і здійснюється поруч з економічною, соціальною та іншими різновидами політики, «військова оборонна потуга» тощо.

У політичному лексиконі поняття «національна безпека» вперше було використане в 1904 р. у посланні президента Т. Рузвельта Конгресу США, в якому він обґрунтовував приєднання зони Панамського каналу інтересами національної безпеки. У розробці теоретичних основ національної безпеки відзначилися фундато-

ри та прихильники школи «політичного реалізму» Г. Моргентау, Р. Арон, Дж. Кеннан, Г. Кісінджер та ін., які заклали традицію виводити поняття «національна безпека» із концепції національних потреб та інтересів.

Національна безпека як системне утворення, містить такі основні компоненти: життєво важливі потреби та інтереси нації, внутрішній та зовнішній безпековий простір, виклики та загрози національній безпеці, суб'єкти безпекової політики, її об'єкти, принципи, правова основа, засоби, цілеспрямовані захисні дії, ефект безпекової стратегії і тактики.

Управлінська еліти повинна вчасно й адекватно усвідомити й розставити за пріоритетами потреби й інтереси нації з точки зору її безпеки. Головною завжди виступає потреба у збереженні незалежності, суверенітету й територіальної цілісності нації та забезпечення прав і свобод її членів (потреба-мета). Важливе місце і роль у життєдіяльності нації належить також потребам-засобам: дієздатній національній державі, розвиненому громадянському суспільстві, силовим структурам держави тощо. Третя група потреб – потреби-умови: належний рівень національної свідомості й самосвідомості, національна єдність та злагода, внутрішньополітична стабільність, безпека органів влади й ін. На кожному з історичних етапів національного розвою та залежно від геополітичних обставин ті чи інші потреби й інтереси стають найважливішими і потребують їх безпечної реалізації.

Об'єктами національної безпеки у вітчизняній науковій літературі традиційно називається тріада «особа–суспільство–держава». Вона фігурує і в дефініції національної безпеки в Законі України «Про засади національної безпеки України»: «національна безпека, – зазначається в ньому, – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якого забезпечується сталий розвиток суспільства...» (Ст. 1) [10]. Однак слід мати на увазі, що, по-перше, в понятті «національна безпека» мова йде не просто про суспільство, а про націю як особливий тип спільноти і, що нації бувають різних видів. Очевидно, базові потреби й інтереси основних різновидів націй – етнічної, політичної

та змішаної (етнополітичної) – є своєрідними за змістом та пріоритетами, що має бути відображено у стратегії і тактиці безпекової політики. Оскільки перші у світі закони про національну безпеку були прийняті в США та інших країнах Заходу, в яких сформувалися політичні нації (поліетнічні спільноти, об'єднані перш за все політико-правовими, державними чинниками), і в яких поняття нація та держава як суспільно-політичні феномени практичного ототожнюються, саме їхні ідеї, принципи і норми стали зразком для розкриття змісту національної безпеки для інших країн. Однак не можна копіювати концептуальні засади національної безпеки політичних націй у країнах, в яких формуються чи сформовані етнічні або етнополітичні нації.

По-друге, в згаданій тріаді держава має бути ідентифікована саме як національна держава – держава, як формується нацією на демократичних засадах і основне призначення якої – виражати й захищати національні потреби та інтереси. Формування такої держави з уламка пострадянської СРСР (з УРСР) – актуальне завдання для української нації. Однак вітчизняна політична та правова науки з певних світоглядних та теоретико-методологічних причин не приділяють цьому питанню належної уваги.

До неінституційних суб'єктів національної безпеки належать насамперед сама нація як свідома своїх потреб консолідована спільнота, її еліта, провідні суспільні класи та етнічні групи. Інституційними суб'єктами національної безпеки є органи державної влади та управління, а також спеціалізовані безпекові структури – збройні сили, служба безпеки, розвідувальні органи, рада національної безпеки при главі державі тощо. Органи місцевого самоврядування також мають статус суб'єктів національної безпеки, які діють локально. В умовах демократії та публічної політики суттєво зростає безпекова роль інститутів громадянського суспільства – партій, громадсько-політичних організацій та рухів, релігійних об'єднань.

За сферами життєдіяльності національна безпека складається з таких підвидів, як: державна, політична, соціальна, економічна, культурна, екологічна, інформаційна, антитерористична тощо.

Державна безпека – це стан захищеності базових потреб та інтересів держави як політичного інституту, її громадян (підданих) від негативних зовнішніх та внутрішніх чинників, насамперед тих, які загрожують втратою суверенітету, незалежності й територіальної цілісності держави, що може підірвати життєздатність нації. Дослідження державної безпеки з початку XX ст., як уже зазначалося, велося в руслі теоретичного осмислення проблем безпеки політичних націй. Для інших різновидів націй – етнічних та змішаних – виникла проблема розмежування понять «національна» та «державна безпека» за їх цілями, суб'єктами, об'єктами та засобами. Навколо цієї теми ведеться полеміка і в українському політико-правовому дискурсі, зокрема вносяться пропозиції розрізняти широкий та вузький смисли поняття «державна безпека». Для широкого трактування, яке наближається до змісту поняття національної безпеки, пропонується використовувати термін «безпека держави» [15, с. 175]. Невипадково в назві й змісті Закону «Про основи національної безпеки України» (2003 р.) поєднуються і часто ототожнюються проблеми та основні завдання національної та державної безпеки.

Ведучи мову про співвідношення національної та державної безпеки, слід мати на увазі, що, по-перше, в умовах демократії життєво важливі інтереси нації, її членів стоять вище інтересів держави, а тому пріоритетною є національна безпека, тобто державна безпека підпорядкована убезпеченню нації. По-друге, лише народ, члени нації можуть визначати тип державного правління та устрою, функції держави. В Конституції України вказано, що «право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами» [3, с. 5]. По-третє, надмірна етатизація національної безпеки веде до встановлення авторитарного чи тоталітарного режимів, що часто виправдовується гіперболізацією загроз державній безпеці. По-четверте, як показує український та зарубіжний досвід, національна безпека може бути підірвана через антинародну політику самої держави та зраду національних інтересів правлячою елітою. По-п'яте, в умовах сучасного світу безпека

національної спільноти може бути надійно убезпечена лише дієздатною національною державною, яка відповідно захищена силами спеціальних державних органів, інституціями громадянського суспільства та міжнародними організаціями на основі безпекових угод. У цьому сенсі державну безпеку можна вважати вищим рівнем функціонування національної безпеки.

Оновними об'єктами державної безпеки є атрибути та інші сутнісні ознаки національних держав, а також регулятивна роль держави в різних сферах суспільного життя. До першої групи об'єктів державної безпеки належать органи державної влади й управління; інститути легального державного примусу, адміністративно-територіальна організація держави та державний кордон; державний суверенітет і незалежність; національне право; грошова одиниця й інші економічні атрибути держави; державні символи. Друга група об'єктів державної безпеки стосується взаємодії національної спільноти, сфер її життєдіяльності і окремих соціальних секторів з державою. В умовах різних політико-ідеологічних систем та політичних режимів ця взаємодія має свої особливості, що впливає на принципи і зміст безпекової політики. Так, в умовах тоталітарних режимів держава на перше місце ставить свої інституційні безпекові інтереси, а нація, суспільні верстви відіграють роль засобів досягнення заідеологізованих цілей владоможців.

Оскільки нація – це спільнота, яка діалектично поєднує етнокультурні та політичні механізми соціальної самоорганізації, співвідношення яких значно впливає на різновид нації та зміст і специфіку усіх сфер її життєдіяльності, в дослідженні її безпеки необхідно всебічно проаналізувати етнокультурні та політичні виклики і загрози суверенного існування національних спільнот.

Політична безпека нації – поняття, яке характеризує рівень захищеності інтересів нації в політичній сфері її життєдіяльності та розкриває сукупність інститутів і заходів, які спроможні забезпечити національній спільноті статус повноцінного політичного суб'єкта. Система політичної безпеки повинна створити належні умови для ефективного функціонування конституційного політичного ладу, політичної системи нації, політичного режиму, пар-

ламентської більшості та опозиції, партійної та виборчої систем, захищеності політичних прав і свобод громадян, підтримання народовладдя та безпекових міжнародних відносин. В Україні як молодій державі та модерній нації, що в ній формується, тема політичної безпеки стає все більше актуальною та досліджуваною, оскільки, як показали Помаранчева революція та Революція гідності, українці гостро реагують на загрози національній безпеці, що мають політичну природу та спрямування. До основних індикаторів політичної безпеки належать такі чинники: наявність правових гарантій реалізації політичних прав і свобод громадян, чесні змагальні вибори, свобода діяльності опозиційних сил, гласність у роботі органів публічної влади й управління, відповідальність влади перед народом, довіра до влади і добровільна підтримка її більшістю суспільства, результативна боротьба з політичною корупцією, висока моральність та патріотизм державних службовців, національна гідність та гордість рядових громадян за свою країну, єдність нації, адекватність політичних рішень національним інтересам, зростання політичного авторитету спільноти у світовому співтоваристві.

Етнокультурна безпека нації – поняття, яке розкриває дієві заходи та умови безпечного існування основних духовних цінностей спільноти: рідної мови, традиційних релігійних вірувань та моральних цінностей, національної освіти й науки, історичної пам'яті нації, народного мистецтва, традицій сімейного життя та побуту. Важливим компонентом культурної безпеки є також надійний захист інформаційного простору нації та формування дієздатної кібербезпеки. В умовах глобалізованого світу та інтеграційних тенденцій у духовній сфері проблеми етнокультурної безпеки набувають все більшої актуальності. Особливо важливою ця тема є для молодих націй, які в минулому зазнали значної руйнації і нині відроджуються та модернізуються. Це пов'язане з тим, що в умовах відкритого суспільства відбувається активне запозичення культурних цінностей сусідніх спільнот, а також зразків т.зв. масової культури, які не завжди когерентні й толерантні до культури даної

нації. За цих умов слід вживати дієві адміністративні та ідеологічні заходи для протидії чужій культурній експансії.

Вироблення стратегії і тактики безпекової політики української нації вимагає чіткого й неупередженого з'ясування стану та векторів розвитку української спільноти. Спершу зазначимо, що в офіційній риториці поширення набув термін «українська політична нація», який запозичений із політичного лексикону США, Канади та західноєвропейських країн. Його використання в Україні значною мірою має декларативний характер, мовляв, населення суверенної України доволі консолідоване і має спільні культурні цінності і мету. Дуже хотілося б цього і владі, яка несе відповідальність за політико-ідеологічну єдність населення, стабільність і мир у державі, і патріотично налаштованому громадянину. Однак події останніх років засвідчують дещо інший стан справ, коли в багатьох регіонах простежується міжетнічне та міжконфесійне напруження та протистояння, а то й сепаратистські рухи. В будь-якому разі можна стверджувати, що наявна соціально-економічна та політико-правова основа консолідації громадян України в т. зв. політичну націю і цей складний та суперечливий процес уже розпочався. У зв'язку з піднятою проблемою важливо зауважити, що ні в Конституції України, ні в жодному з проєктів змін до неї поняття «політична нація» не вживається. Водночас Основний закон держави містить поняття «українська нація» в сенсі українська етнічна спільнота та «Український народ» як сукупність громадян держави різних національностей, який є «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні» [3, с. 4–5].

Вітчизняні дослідники здебільшого не звертають належної уваги на той факт, що т. зв. етнічна та політична нації не є суто етнічні та політичні спільності. Усі вони «змішані» з двох причин: 1) завдяки сутнісному чиннику, згідно з яким будь-яка нація – це завжди діалектичне поєднання політичних та етнічних (етнокультурних) засад життєдіяльності соціуму, у чому й полягає смисл т. зв національного принципу; 2) через історичні обставини, коли формування новітніх націй відбувалося чи то на етнічній, чи на

політичній основі, доповнившись згодом іншим – політичним або етнокультурним – чинником.

Коли національна держава охоплює основний державотворчий етнос і доволі чисельні національні меншини та коли в момент утворення держави вже існувала етнічна нація домінантного етносу, то в такому соціумі відбуватимуться два націєгенетичні процеси: 1) зміцнення та розвиток базової етнічної нації та 2) формування нації з усіх етнонаціональних груп, що населяють державу – т. зв. політичної нації. Ці два націєтворчі процеси накладаються один на одного, взаємодіють між собою, в результаті чого формується нація змішаного типу – етнополітична нація.

Викладені ідеї щодо сутності нації (т. зв. етнічний принцип») та співвідношення етнічних і політичних різновидів націй обґрунтовані нами в монографіях «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.) [11, с. 79–120] і «Світоглядні та соціокультуні засади формування модерної української нації» (2015 р.) [12, с. 10–43]. Щодо ситуації в українському суспільстві слід зазначити, що українська етнічна нація, завдяки сформованій національній культурі та наявності власної держави й інститутів громадянського суспільства (патріотичних партій та громадсько-політичних організацій), рухається у напрямку зростання політичної зрілості й організованості етнічних українців.

Формування української політичної нації такокж не можливе без формування її культурної складової. Культурна самоорганізація політичної нації – це функціонування набутого в процесі спільної життєдіяльності досвіду і традицій народами, що проживають на українській етнічній території тривалий час. Окрім того, культурна сфера політичної нації містить цінності української етнічної нації та національних меншин, а також загальнолюдські цінності, щодо яких досягнуто консенсусу в спільному житті. Політична самоорганізація української політичної нації також базується на державній владі й місцевому самоврядуванні, оскільки Україна як національна держава водночас є загальнонародною демократичною державою – державою всіх громадян, незалежно від їх національної приналежності. Слід також мати на увазі роль функціонування

і взаємодії політичних та політизованих інститутів громадянського суспільства, створених як окремими етнічними групами, так і спільними зусиллями громадян різних національностей.

Між українською етнічною та українською політичною націями простежується певна динамічна рівновага, яка відповідає співвідношенню політичних сил та досягнутому компромісу між етнонаціональними групами в Україні. Однак ця рівновага може набувати нового змісту в процесі розвитку національних утворень або перебувати в кризовому стані, якщо етнічна та політична нації будуть розвиватися всупереч цінностям і прагненням однієї із них. Саме така криза, наприклад, виникла, коли певні політичні сили в парламенті за підтримки органів державного управління ухвалили в 2012 р. Закон України «Про засади мовної політики», який послаблює повноцінність української мови як державної і загрожує як українській етнічній нації, так і консолідованому існуванню української політичної нації.

Важливо зазначити, що формуання української політичної нації не означає розмивання української етнічної нації та національних меншин. Навпаки, в умовах демократії вони будуть реалізовувати й утверджувати свій етнокультурний та політичний статус, більш активно буде відбуватися взаємодія і взаємозбагачення етнонаціональних культур та формування спільних механізмів політичної самоорганізації.

Розробляючи стратегію національної безпеки, слід мати на увазі модернізаційні процеси, які розгортаються в Україні. Як резонно зазначає М. Ожеван, «не зовсім успішна постсовєтська модернізація вже встигла спричинитися до розшарування соціумів на домодерні, модерні та постмодерні». Якщо перші живуть у вимірах напівфеодальної патерналістської культури, другі – культури модерного економізму, то третім властива культура постмодерну західного взірця [7, с. 11–12]. Дослідник робить висновок, що сучасна українська нація «зависає» між домодерном, модерном і постмодерном, про що свідчать такі ознаки і процеси: збереження регіональних ідентичностей за векторами колишніх імперій або державних утворень, які володіли колись українськими землями (квазіімперськість); держава

як центральний актор модернізації не посилює, а послаблює роль громадянського суспільства й політичної нації (етатизм та патерналізм); переважання зовнішніх ідентичностей над внутрішніми та поява зденаціоналізованих ідентичностей; виникнення та посилення у відповідь на глобалізаційні тенденції різноманітних версій націоналізму та субститутів у вигляді «русского мира» або різноманітного «європеїзму»; зовнішнє управління та тенденції до внутрішньої і зовнішньої десуверенізації [8].

З наведених характеристик неважко помітити, що Помаранчева революція та Революція гідності були спрямовані на подолання відставань та викривлень у процесі формування модерної української нації та її успішного долучення до постмодернізаційних новацій.

Основні етнополітичні процеси, що супроводжують формування модерної української нації, на наш погляд, такі:

а) відродження та розвиток української етнічної нації, що передбачає повернення до власної культури й мови зрусифікованого населення країни, а також творче сприйняття українцями сучасних досягнень європейської і світової цивілізації;

б) формування основ української політичної нації на базі спільної громадянської культури населення країни та залучення до активного політичного життя представників усіх національних груп, що проживають в Україні на засадах модерну та постмодерну;

в) взаємодія та конвергенція української етнічної і політичної націй та поступове формування змішаного типу нації – модерної української етнополітичної нації.

Кожен із цих станів та процесів вимагає належної підтримки і убезпечення від внутрішніх та зовнішніх негативних чинників. Враховуючи сказане, можна сформулювати такі теоретико-методологічні засади безпеки української нації в умовах її відродження та модернізації.

1. Слід чітко визначити сутність і зміст поняття «безпека української нації», розкривши його співвідношення з поняттям «безпека української держави». Використовуючи поняття «національна безпека України», необхідно усвідомлювати його складний, гібридний зміст, який інтегрує поняття «безпека української

нації» та «безпека української держави», що нерідко приводить до підміни цих понять у виробленні й реалізації безпекової політики та негативних наслідків такої підміни.

2. Розробляючи стратегію безпеки української нації, необхідно врахувати той факт, що в сучасних умовах на теренах української держави існує українська етнічна нація, яка відроджується, консолідується і модернізується, та розпочалося формування української політичної нації з громадян усіх етнічних груп, які населяють Україну. Кожен із названих відносно автономних різновидів української нації вимагає продуманої безпекової політики. Стратегія і тактика безпечного існування й розвитку української етнічної та політичної націй не мають перешкоджати розвитку цих формувань, які в сучасних умовах їх життєдіяльності мають специфічні потреби й інтереси, а отже, і власний внутрішній та зовнішній безпековий простір і засоби убезпечення.

3. З огляду на те, що визначальним у формуванні, функціонуванні та трансформації національних спільнот є діалектичне й органічне поєднання їх політичної і культурної (етнокультурної) самоорганізації, у стратегії національної безпеки перш за все мають бути чітко окреслені та змістовно визначені політична безпека української етнічної та політичної націй і їх етнокультурна безпека. Недопустимим є створення кращих чи гірших безпекових умов для етнічної або політичної українських націй, що зрештою зумовить конфлікти між ними та провокуватиме дезінтеграцію українського суспільства. Подібні перекоси, як показує новітня українська історія, призводять до революційного збурення народу та зовнішнього втручання в життєдіяльність держави й суспільства.

4. Серед суб'єктів національної безпеки головним є українська етнічна та політична нації як консолідовані спільноти, які мають власні потреби й інтереси, які необхідно захищати. Серед інституціональних безпекових суб'єктів особливу роль відіграє українська національна держава, а також органи регіонального та місцевого самоврядування, політичні партії й інші інституції громадянського суспільства. До важливих суб'єктів безпекової політики та діяльності, як показує зарубіжний та вітчизняний досвід, слід віднести також релігійні спільноти та їх інституції, особливо ті, що мають давню історію

і є духовною опорою української нації. Закони України повинні чітко визначити права й обов'язки усіх суб'єктів національної безпеки.

5. У свідомості українського народу слід цілеспрямовано формувати патріотичну настанову на те, що захист нації та національної держави є священним обов'зком громадянина. Населення країни має бути готовими до обстоювання національної безпеки на засадах народної самооборони в добровільних формуваннях, особливо коли держава не є достатньо дієздатною, або коли до влади прийшли агенти інших держав. Слід творчо використати досвід США, Франції та інших політій, в яких створено особливий різновид Національної гвардії – воєнізовані структури із резервістів та добровольців, які, поєднуючи перебування у підрозділах Гвардії з роботою за основним фахом, періодично проходять військову підготовку і в кризових ситуаціях можуть швидко стати на захист Вітчизни.

6. Українську державу як суспільний інститут, її безпеку потрібно розглядати насамперед як умову і засіб убезпечення української нації. Слід врахувати, що сучасна українська держава повинна мати офіційний статус і сутнісні риси національної держави, тобто держави, яка виражає життєво важливі потреби й інтереси української нації (етнічної та політичної), плекає і примножує славні традиції національної самооборони.

7. Оскільки за національну безпеку відповідають очільники держави, необхідно виробити нормативні акти, які б забезпечили посилення вимог до морального та освітньо-професійного рівня правлячої еліти, в т. ч. були спрямовані на забезпечення належного представництва осіб української національності у парламенті, уряді та адміністрації глави держави.

8. У доктрині національної безпеки слід чітко сформулювати тезу про те, що впродовж усієї історії підступним і вкрай небезпечним ворогом української нації є Росія з її середньовічним імперським мисленням та поведінкою. З огляду на це слід докласти максимум зусиль для блокування політичного, економічного й гуманітарного (у т. ч. релігійного) впливу Російської Федерації на процеси в Україні та наполегливо підтримувати дії, спрямовані на

входження української держави в систему колективної безпеки демократичних країн Європи та набуття членства в НАТО.

9. Політика національної безпеки, її реалізація мають формуватися на засадах публічності та демократичної участі широкого народного загалу. Паралельно з Радою національної безпеки і оборони України як державною інституцією, що розробляє та здійснює заходи з національної безпеки, слід створити громадську раду з національної безпеки, якій буде надано можливість контролювати діяльність Президента та РНБОУ, а також право висловлювати недовіру до конкретних осіб, в результаті чого порушуватимуться питання про їх відставку. До складу такого органу можуть входити лідери громадських формувань, науковці, діячі культури і мистецтва, церковні ієрархи, інші моральні авторитети нації.

Література

1. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України : моногр. Київ : ДП «НВЦ «Євроатлантікіформ», 2007. 592 с.
2. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій : Методологія дослідження та забезпечення. Харків : Константа, 2006. 440 с.
3. Конституція України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 30 верес. 2016 р. : (Офіц. текст). Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2016. 75 с.
4. Корж І. Ф. Державна безпека: методологічні підходи до системи складових понять. *Правова інформатика*. 2012. № 4. С. 69–75.
5. Косілова О. І. Політична безпека в системі національної безпеки України. *Правова інформатика.* 2011. № 1. С. 72–78.
6. Кремень В. Г., Бінько І. Б., Головащенко С. І. Політична безпека : концептуальні засади та система забезпечення : моногр. Київ : МАУП, 1998. 92 с.
7. Ожеван М. А. Українське націєтворення: зависання між модерном і постмодерном. *Українська політична нація: проблеми становлення* : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степико, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2012. С. 5–13.

8. Ожеван М. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації URL : file:///C:/Ustrs/92EA~1/AppData/Local/Temp/A1JOX7FK.htm.
9. Приходько Х. В. Політична безпека України: конституційно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2015. № 1. С. 36–40.
10. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351.
11. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : моногр. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.
12. Світоглядні та соціокультрні засади формування модерної української нації : моногр. / авт. колектив : О. М. Рудакевич (керівник) та ін. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 256 с.
13. Ситник Г. П., Олуйко В. М., Вавринчук М. П. Національна безпека України: теорія і практика : навч. посібн. Хмельницький; Київ : Кондор, 2007. 616 с.
14. Хартія європейської безпеки від 19.11.1999 р. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/show/994 166/print[140708829348951].
15. Чуваков О. А. Національна і державна безпека: співвідношення понять. *Правова держава.* 2012. № 15. С. 193–196.
16. Юрій І. А. Державна безпека України в контексті прийняття Воєнної доктрини. *Право і суспільство*. 2016. № 4. С. 16–21.

8.2. Корупція як загроза національному суверенітету. Пізнавальний потенціал теорії політичної системи в дослідженні політичної корупції

Розкрито евристичний потенціал соціально-кібернетичної, структурно-функціональної та культурологічної концепцій політичної системи для осмислення сутності, структури та способів функціонування політичної корупції, її впливу на стан та ефективність політичної системи України. Обґрунтовано положення про те, що корупція, яка набула всеохоплюючого і системного ха-

рактеру, приводить до зміни сутнісних ознак політичної системи, її паралічу. Розкрито зміст корупційної деформації основних структурних ланок політичної системи України: суб'єктів політичної влади, політичних інститутів, політико-правових норм, політичних відносин, політичної свідомості та культури. Доведено, що стан тотальної корумпованості, в якому перебуває політична система України, зумовлює перманентну кризу суспільства загалом. Боротьба з політичною корупцією повинна охоплювати усі ланки та всі рівні політичної системи суспільства. Оскільки політична корупція глибоко вкорінена в механізми політичної влади, основним шляхом її подолання має стати використання політичних засобів, які супроводжуються суворими правоохоронними діями. Забезпечення тривалого ефекту протидії корупції вимагає формування належної моральної і політичної культури громадянського суспільства та творчого використання зарубіжного досвіду антикорупційної стратегії і тактики.

Corruption as a threat to national sovereignty. Cognitive potential of political system theory in the study of political corruption

The heuristic potential of socio-cybernetic, structural, functional and cultural concepts of the political system are revealed for comprehension of the gist, structure and ways of political corruption functioning and its impact on the effectiveness of the political system of Ukraine. The position is founded that corruption, which came to overall, systematic character, leads to changes in the essential features of the political system, to its paralysis. The content of corrupt deformation in the main structural units of the political system of Ukraine is exposed: of political authority subjects, political institutions, political and legal standards, political relations, political consciousness and culture. It is proved that the status of total corruption in which the political system of Ukraine is being at the moment causes permanent crisis of society in general. The struggle against political corruption should cover all aspects and all levels of the political system in society. As political corruption is deeply rooted in the political authority mechanisms the main way to overcome it should be the use of political means accompanied by strict law

enforcement performance. Providing long-term effect of corruption counter require the formation of a proper moral and political culture in civil society and the creative use of foreign experience in anti-corruption strategy and tactics.

В ухваленій Законом України Антикорупційній стратегії держави на 2014–2017 рр. зазначається, що в Україні «фактично відсутня ефективна стратегія протидії корупції, яка враховувала б гостроту проблеми та актуальність ситуації», а тому потрібна більш дієва політика в цій сфері [1]. Проте за рік до завершення імплементації цього важливого державного документа корупція в Україні суттєво не зменшилася і далі загрожує розбудові демократії та національній безпеці країни. За цих умов вітчизняному політикуму слід глибше і більш предметно вникати в сутність, причини формування та розростання корупції, її пагубний вплив на українську державу й суспільство. Оскільки, як кажуть, немає нічого більш практичного для вирішення проблеми, ніж теорія, що її пояснює, слід продовжити пошук підходів до теоретичного осмислення політичної корупції як складного й загрозливого суспільного явища.

До розробки теоретичних основ політичної корупції доклали зусилля насамперед зарубіжні дослідники, зокрема, В. ле Вайн, який увів у науковий обіг відповідне поняття, А. Гайденаймер, М. Джонсон, Дж. Крамер, Т. Ланкастер, Г. Монтінола, Дж. Най та ін. Оскільки в СРСР явище політичної корупції замовчувалося, вітчизняні дослідники взялися опановувати тему лише з 90-х років минулого століття (праці В. Журавського. М. Кармазіної, Я. Кашуби, М. Мельника, М. Михальченка, О. Рудика, В. Циганкова та ін.). Помітний внесок у розробку наукових основ політичної корупції становлять монографії Є. Невмержицького «Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії» (2008 р.) та Г. Кохан «Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз» (2013 р.) [7; 4]. Наявні в зарубіжній і вітчизняній літературі трактування політичної корупції можна розглядати як концептуальні підходи з точки зору особливостей державної служби, ринкових детермінант суспільного життя та реалізації національного і державного інтересу. Суттєво вирізняється інструментарій наукового дослідження політичної корупції (вико-

ристовуються системний, мережевий, структурно-функціональний, інституційний, компаративістський, моралістичний та інші підходи й методи); сучасні студії все більше характеризуються методологічним плюралізмом та міждисциплінарністю. Водночас, на наш погляд, у дослідженні політичної корупції недостатньо використовується методологічний потенціал теорії політичної системи, оскільки саме в середовищі політичної системи суспільства корупція формується, розвивається і функціонує.

Мета дослідження – розкрити евристичні можливості основних концепцій політичної системи для осмислення сутності, структури, способів функціонування політичної корупції, її впливу на стан та ефективність політичної сфери суспільства, загрозу національній безпеці країни.

Системному погляду на політику наука завдячує працям Л. фон Берталанфі, який розробив засади загальної теорії систем, Н. Вінера, який увів поняття «кібернетична система» як відкрита саморегулювальна системи із зворотним зв'язком, та Т. Парсонса, який розглянув суспільство як цілісний організм, що складається із систем, де політична складова забезпечує загальне керівництво суспільством, досягнення ним поставлених цілей («Соціальна система», 1951).

Базуючись на постулатах системного підходу, американсько-канадський науковець Д. Істон запропонував соціально-кібернетичну модель політичної системи, в якій вона розглядається і як певна структура, і як неперервний політичний процес, спрямований від «входу» у систему, на якому зосереджені вимоги суспільства, до «виходу» з неї у вигляді рішень і дій уряду, відповідаючи на потреби суспільства, та який замкнутий стабілізуючим зворотним зв'язком [13]. Д. Істон зауважував, що процеси в середині системи, яку він назвав своєрідною «чорною скринькою», можуть бути матеріальними та інформаційними, публічними та латентними, лінійними й мереживими.

На основі структурно-функціонального підходу концепцію Д. Істона доповнив і розвинув американський учений Г. Алмонд. Він виокремив шість основних компонентів політичної системи

(законодавчі, виконавчі та судові органи державної влади, чиновництво, політичні партії, інші групи тиску) і визначив властиві для них функції, що діють в інтересах всієї політичної системи. Ці функції були згруповані у т. зв. «функції процесу», «функції системи» та «функції втілення політичного процесу» [12]. Концепція Алмонда дає змогу розглядати політичну систему в її неперервних змінах і розвитку, а також виявляти дисфункціональні елементи та аналізувати їхній вплив на ефективність політики.

Г. Алмонд висунув також ідею, згідно з якою кожна політична система вмонтована в певний тип політичних орієнтацій, які він назвав «політичною культурою» [11, с. 396]. Це заклало основи культурологічного підходу до дослідження політичних систем, що дало можливість пояснювати особливості політичних систем різних нації. Американський політолог Чарльз Ендрейн, зокрема, висловив думку про те, що політична система структурно складається з культурних цінностей, які формують політичні пріоритети нації, владних структур, поведінки політиків та рядових громадян [2, с. 19–20].

Для нашого дослідження важливо також з'ясувати структуру політичної системи (т. зв. «чорної скриньки»), оскільки щодо неї немає спільної думки в зарубіжних і вітчизняних дослідників. На нашу думку, до компонентів політичної системи належать: політична влада, її первинні та вторинні суб'єкти, політичні інститути, політико-правові норми, політична свідомість, політична культура та політичні відносини. Політична влада є системотворчим ядром політичної системи. Саме суб'єкт політичної влади формує політичні інститути, виробляє політичну ідеологію, розробляє політико-правові норми, формує політичні відносини та політичну культуру. Інституційний блок та інші компоненти політичної системи забезпечують належне функціонування політичної влади та регулювання з її допомогою суспільних відносин. Тому занепад політичної системи, невиконання нею свого соціального призначення пов'язане перш за все з деформацією політичної влади. Це відбувається тоді, коли її суб'єкт не виражає суспільні інтереси, нехтує конституційними засадами суспільного життя, зраджує національну ідею.

Серед внутрішніх чинників та механізмів деформації політичної системи суспільства особливе місце займає політична корупція, сутність якої полягає у зловживанні владою в політичних цілях (отримання влади, її утримання або розширення). Крім того, побічною або навіть основною метою політичної корупції може бути особисте збагачення чи інша матеріальна вигода. Експерт Центру Разумкова М. Мельник резонно зауважує: «Світовий та вітчизняний досвід доводить, що саме ця мета в більшості випадків все ж є ключовою метою політичних корупціонерів, для яких політична та державна влада є лише засобом задоволення особистих інтересів» [4, с. 68].

Доволі важливим є питання про наслідки корупційної деформації політичної системи суспільства. Коли дисбаланс державних і національних інтересів, з одного боку, і особистих чи кланових корупційних устремлінь – з іншого, сягає певного рівня, політична система втрачає свої функціональні властивості та сутнісні ознаки і зрештю перероджується в свою протилежність – в антинародну кримінальну систему зловживання владою задля задоволення особистих амбіцій та інтересів. Тотально корумповану політичну систему очолює злочинна особа або група, яка прикривається конституційними повноваженнями демократичного характеру. Державам, які зазнали таких змін, загрожує всеохопна суспільна криза, підрив засад демократії і навіть втрата національного суверенітету.

Схожа ситуція склалася в Україні на початку третього десятиліття її суверенного існування, коли влада, внаслідок маніпуляції суспільною свідомістю та корупційних дій під час президентських виборів 2010 р., опинилася в руках злочинного донецького мафіозного угрупування. Країну очолив підступний кримінальний антиукраїнський клан, який за спонукання та підтримки Росії активно збагачувався, руйнуючи державний та суспільний лад. Хоч процес корупційного переродження політичної системи українського суспільства розпочався ще з приходом до влади Л. Кучми, але саме за президентства В. Януковича він набув системного характеру і прискорено розвився в усіх структурних ланках і на всіх рівнях публічного врядування.

На жаль, радикальне оновлення правлячої еліти не відбулося і після Революції гідності. Партія регіонів трансформувалася в нові політичні об'єднання, які мали своїх представників у законодавчому органі. Корумпована судова влада звела нанівець процес люстрації – очищення влади від оточення Януковича. Нові ставленики олігархату взяли під контроль старі корупційні схеми. Президент-утікач та його оточення, використавши награбований капітал, сприяли просуванню до влади проросійськи налаштованих корумпованих політиків. У парламентській більшості, уряді та прокуратурі, де чимало осіб старої генерації, часто виникали гучні корупційні скандали. Електронне декларування майнового стану політиків і державних службовців у 2016 р. поставило під сумнів доброчесність більшості т. зв. «слуг народу».

Отже, політична система України продовжує характеризуватися як тотально корумпована, криміналізована й малоефективна. Стан корупції в органах влади викликає занепокоєння 93,8% громадян. Це четверта позиція в рейтингу загальнонаціональних проблем в Україні після україно-російської війни (97,4%), високої вартості життя (94,9%) і надмірних витрат на медичні послуги (94,4%) [10, с. 18]. За даними міжнародних рейтингів, Україна, за підсумками 2016 р., опинилася серед «крихких держав», в яких корупція є не вийнятком, а правилом функціонування політичних та економічних інститутів. Так, за даними Tranparency International (міжнародної організації з протидії корупції), Україна отримала 29 рейтингових балів (зі ста можливих) і посіла 131-шу позицію серед 176 країн у щорічному «Індексі сприйняття корупції». Вона опинилася в одній групі з Іраном, Казахстаном, Непалом та Росією, які здобули таку саму кількість балів, і в порівняльній таблиці розташована нижче, ніж такі її географічні сусіди, як Білорусь і Молдова [5]. У 2016 р. в ухваленій 25 січні 2017 р. резолюції ПАРЄ «Функціонування політичних інститутів в Україні» зазначається: «Асамблея стурбована тим, що боротьба проти корупції просувається дуже повільно, а конкретні результати є обмежені» [8].

Які ж пізнавальні можливості відкриває використання теорії політичних систем для дослідження політичної корупції? Певні ідеї в цьому зв'язку знаходимо у згаданій вище монографії Г. Кохан. Здій-

снюючи крос-національний аналіз політичної корупції в країнах Європи, автор зазначила, що за основу дослідження взято гіпотезу, яка полягає в тому, що національні моделі корупції вибудовуються за зразком моделі політичної системи Д. Істона: «Причини політичної корупції розташовуються на «вході» [системи – *О. Р.*], наслідки… на «виході», а форми і прояви – у «чорній скринці». Середовищем у такій моделі ми, – наголошує дослідниця, – вважаємо національний державний механізм…» [3, с. 165]. Підтримуючи висловлену методологічну ідею Г. Кохан загалом, звернемо увагу на те, що, по-перше, внутрішнім, «інтрасоцієтальним» (термін Д. Істона) середовищем корупції виступає не лише «державний механізм», а уся політична система суспільства, до складу якої входять первинний та вторинні суб'єкти політичної влади, політичні інститути, політико-правові норми, політичні відносини, політична свідомість і культура. По-друге, слід мати на увазі зовнішнє («екстрасоцієтальне») середовище політичної системи, яке завжди суттєво впливає на процеси в політичній системі, зумовлюючи в т. ч. і політичну корупцію. По-третє, для дослідження політичної корупції, її механізмів і впливу на цілісність та ефективність політичної системи суспільства важливе значення має аналіз корупційної трансформації кожного із складових «чорної скриньки», а не лише процесів, які відбуваються на «вході» та «виході» політичної системи. Однак саме такий внутрісистемний послідовний аналіз у дослідженні Г. Кохан та інших науковців не простежується. По-четверте, політичну корупцію також слід розглядати як системне утворення, яке, зароджуючись і функціонуючи в політичній системі, набуває ознак автономності, а отже, самоорганізації, самоуправління, самовідтворення й саморозвитку, реагуючи на процеси в політичній системі та в соціальному організмі загалом. І, по-п'яте, зрозуміти особливості національної корупції не можна без дослідження стану національної культури, особливо її морально-етичної, політичної і правової складових.

І ще одне. На нашу думку, недостатньо визначати політичну корупцію лише як певний тип поведінки політичних акторів, наприклад, що це «поведінка державних посадовців, яка відхиляється від повноважень і обов'язків, які передбачені займаною посадою, що шкодять

інтересам держави та суспільства задля досягнення особистої вигоди та переваг матеріального та/або нематеріального характеру для певної групи осіб, наприклад, політичної партії» [9, с. 491]. Більш повну і методологічно продуктивнішу дефініцію політичної корупції доцільно, на наш погляд, формулювати через поняття «політичний інститут». Прикладом може бути визначення явища політичного лобізму, яке до того ж у багатьох відношеннях близьке за формою та механізмом функціонування до політичної корупції і нерідко збігається з нею за змістом. І. Оніщенко, наприклад, дає таке визначення політичного лобізму: це «інститут політичної системи, процес просування інтересів в органах державної влади з метою прийняття певного політичного рішення, або його відхилення, а також фахова діяльність службовців та спеціальних консультантів, найнятих компаніями, діловими та професіональними асоціаціями для представлення інтересів цих організацій у процесі формування державної політики». І далі: політичний лобізм «безпосередньо повязаний з політичною владою, це ознака влади, її специфічна риса…» [9, с. 361]. Політична корупція також безпосередньо пов'язана з політичною владою, але, безумовано, не є її сутнісною ознакою та особливою рисою.

Розглянемо зміст корупційних змін в основних ланках політичної системи України після президентських виборів в Україні 2010 р.

Корупційна трансформація політичної влади, її суб'єктів. Отримавши мандат на владу, В. Янукович у неконституційний спосіб домагається значного розширення своїх повноважень, змінивши форму державного правління на президентсько-парламентську. Політична влада набуває ознак суворого авторитарного режиму. Брак легітимності влади в очах народу компенсується недемократичними методами нав'язування політичної волі. Стрімко зростає тіньовий сектор економіки, набувають розмаху зловживання владою, незаконне збагачення та інші методи конвертації колективних благ у приватні. Вторинний суб'єкт політичної влади – президент – де-факто стає сувереном, а точніше, диктатором, чиї вказівки є безумовними для виконання. Він також латентно набуває статусу очільника загальнодержавної корупційної системи. В країні формуються корупційні мережі, регіональні корупційні центри та корупційна вертикаль.

Слід зауважити, що корупція поширюється не лише серед вторинних суб'єктів політичних відносин і політичної влади (президентів, депутатів, міністрів, лідерів партій, партійних фракцій), а й серед інших суспільних акторів. Народ, який в умовах проголошеної демократії номінально є первинним суб'єктом політичної влади, її джерелом, але не має належного політичного досвіду та соціальної захищеності, також демонструє корупційну поведінку, особливо під час виборів, референдумів, інших масових політичних заходів. Очевидно, без мовчазної згоди народних мас, їх втягнення у протиправні процеси політична корупція на тих чи інших щаблях влади не може бути тривалою.

Другий різновид корупції у системі влади становить девіантна поведінка виконавчих органів держави та місцевого самоврядування – бюрократична корупція. Вона тісно пов'язана із своїм політичним аналогом. Органи виконавчої влади, володіючи державними фінансовими й матеріальними ресурсами, нерідко провокуються представницькими й урядовими інституціями на корупційні дії. Цей процес часто спонукається і в зворотному напрямі: чиновницький апарат, переслідуючи меркантильні цілі й інтереси, шукає покровителів серед політиків. Ці два види корупції – політична й бюрократична – перважно пов'язані між собою не лише причинно-наслідковими, а й «технологічними» зв'язками.

Корупційна трансформація політичних інститутів. Сутність перетворень в інституційній підсистемі політичної сфери полягає перш за все в тому, що за фасадом конституційних органів державної влади й управління формуються і поступово домінують неформальні, тіньові інститути; крім того, вибудовуються нові, суто злочинні, мафіозні структури, які доповнюють арсенал засобів і форм корупційних діянь. Мова йде про фальсифікацію результатів виборів, підкуп народних депутатів, купівлю і продаж державних посад, кулуарні домовленості між суб'єктами влади та олігархами, призначення т. зв. «смотрящих» у регіонах і галузях народного господарства, «кнопкодавство» в парламенті, «телефонне» право, т. зв. «джинса» в ЗМІ, замовні арешти і вбивства та ін. Особливо слід виокремити кримінальну трансформацію правоохоронних органів: прокуратури, судів, поліції тощо.

Корупційна трансформація політико-правової складової політичної системи, основу якої становлять принципи і норми Конституції, конституційні закони, інші нормативно-правові акти, політичні традиції. Вони також зазнають суттєвих змін. По-перше, за спонукання команди Януковича в незаконний спосіб внесено зміни в Конституцію України, згідно з якими держава набуває президентсько-парламентської форми правління. Президент отримує нові повноваження за рахунок обмеження функцій парламенту та судових органів. У президентських республіках, як показує досвід країн Латинської Америки, в умовах низького рівня демократії корупція динамічно розвивається та швидко набуває тотального характеру. По-друге, «вдосконалюються» податкові, митні та інші закони, які регламентують економічні відносини. Вони створюють сприятливі умови для «тіньової» економіки, приховування корупційних діянь та казнокрадства, виведення фінансових активів в офшорні зони тощо. По-третє, напередодні виборів під ту чи іншу політичну ситуацію корегується виборче законодавство, яке забезпечує перевагу правлячій партії, симпатикам глави держави і, таким чином, консервується чинний корумпований політичний режим. По-четверте, приймаються поправки до законів, які обмежують демократичні права і свободи громадян та їх об'єднань, внаслідок цього занепадає громадянське суспільство, яке в умовах повноцінної демократії є головним контролем влади та руйнівником корупційних схем.

Корупційна трансформація політичної свідомості і культури українського політикуму та народних мас. Суспільству нав'язується ідеологема про необхідність жорстких методів державного врядування. Ліберальна ідеологія використовується для «обґрунтування» «дикої» приватизації та суто ринкових механізмів регулювання не лише економічних процесів, а й функціонування соціальної сфери, культури, освіти тощо. Таким чином руйнуються засади не лише демократичної, а й соціальної держави. У системі цінностей нації відбувається різкий крен у бік приватного інтересу та егоїзму, набуває поширення аморальна поведінка обраних політиків та державних службовців, криміналізується не лише бізнес, а й політичні відносини. Відродження традиційних рис української політичної куль-

тури (народоправства, толерантності, гуманності, справедливості, переваги прав людини над правами держави тощо) блокується через звуження конституційних свобод та нарощування авторитарних методів державного менеджменту. Корупція сприймається народним загалом як невід'ємна риса суспільно-політичного життя, соціальна технологія, яка спрощує і полегшує процес вирішення назрілих проблем економічного, політичного та іншого характеру.

Корупційна деформація внутрішніх та зовнішніх функцій політичної системи. Насамперед удару зазнають функції *політичного процесу,* які пов'язані з «входом» у політичну систему: артикуляція інтересів народних мас, їх агрегація та представлення в програмах уряду. На «вході» політичної системи розставляються ставленики корумпованих кланів, які деформують справжні потреби народу, обґрунтовують «об'єктивну» необхідність одіозних урядових рішень (наприклад, тарифна політика урядів А. Яценюка і В. Гройсмана або націоналізація «Приватбанку»), піарать як «державницькі та ефективні» сумнівні результати політичної діяльності можновладців. *Функції системи*, які відповідальні за збереження сутнісних ознак демократичної політичної системи, також зазнають негативних змін. Зокрема, функції політичного рекрутування та політичної соціалізації втрачають здатність формувати політично свідомих, відповідальних і активних громадян, які спроможні сприймати корупцію як соціальне зло та моральний занепад соціуму. Водночас на політичні посади просуваються нові ставленики політичних корупціонерів, у тому числі діти й онуки тих, хто насаджував хабарництво, казнокрадство, безпринципність і національну зраду. Функції *втілення політичного процесу* – розподіл соцільних благ і надання послуг населенню, поповнення суспільних ресурсів, регулювання поведінки політичної та бізнесоваї еліти – послідовно, у все більших масштабах реалізуються на користь корумпованих високопосадовців, правлячих партій, олігархічних груп, мафіозних організацій та силових структур, які їх «кришують».

Поміж основних моделей корупції, які набули поширення в світі, політична корупція в Україні за своїми сутнісними ознаками належить, на наш погляд, до змішаного – африкано-латиноамериканського типу. Як і в африканській моделі, влада «продається» групі

основних економічних кланів, які домовилися між собою. В країні формується олігархічний консенсус між консолідованими фінансово-промисловими групами і частиною політичної еліти, які спільно створюють корупційні схеми свого збагачення. Подібно до латиноамериканської традиції, за умов президентської форми державного правління та неконсолідованої демократії, вибудовується струнка корупційна вертикаль, яка удосконалилась за правління В. Януковича. За таких обставин вкрай збіднілий народ стає об'єктом корупційного маніпулювання на загальнодержавних і місцевих виборах.

Отже, політична корупція набуває рис формування, яке, по-перше, копіює структуру політичної системи та накладається на її структурні компоненти; по-друге, вона охоплює більшість суб'єктів політичної влади одноосібного, групового та інституційного характеру, дискредитуючи демократичні засади політичного життя; по-третє, паразитує на соціально-економічних і духовних ресурсах держави, привласнює їх; по-четверте, суттєво знижує потенціал стратегічної, управлінської, представницької, мобілізаційної, захисної, розподільчої та інтеграційної функцій політичної системи; по-п'яте, породжує кризовий стан не лише політичної і правової, а й економічної, соціальної, духовної підсистем суспільства, підриває національний суверенітет та безпеку держави. Корупція як суспільний інститут і соціальна система дискредитує політичний режим, морально розкладає політичну еліту та суспільство.

Боротьба із всеохопною політичною корупцією вимагає формування системи спеціалізованих антикорупційних інституцій. Після Революції гідності були створені або завершують свою оргнізаційну розбудову такі органи: Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Спеціалізована антикорупційна прокуратура тощо. Однак, проблема в тому, що політичну й бюрократичну корупцію неможливо виявити й покарати за неї, коли правоохоронні та антикорупційні органи не володіють належною автономією від політичних інститутів, які визначають їх повноваження та контролюють. Коло, як кажуть, замикається. Щоб його розірвати необхідно внести відповідні зміни в конституційні закони держави, які гарантують процесуальну незалежність прокура-

тури, судів, спеціалізованих антикорупційних органів. До останніх слід додати спеціалізовані антикорупційні суди, оскільки, як показує сучасна практика, саме вкрай корумповані суди загальної юрисдикції зводять нанівець антикорупійні заходи правоохоронних органів. Звуженню простору політичної корупції сприяло б також ухвалення закону про політичний лобізм, який би унормовував вплив груп інтересів на ухвалення законів і урядових рішень.

Слід також радикально оновити політичне керівництво держави, яке б нарешті володіло необхідними професійними навичками, політичною волею, спрямованою на антикорупційне очищення органів влади й місцевого самоврядування, а також залучити до боротьби з цим злом патріотичні інститути громадянського суспільства, які будуть здійснювати експертизу політичних рішень та контроль діяльності влади, тримати в тонусі правоохоронні органи. У лещатах цього триєдиного внутрідержавного антикорупційного чинника можна сподіватися на поступове повернення політичної системи до належного дієздатного стану.

Ще один важливий фактор успіху – вивчення досвіду зарубіжних країн, які успішно боролися з тотальною політичною корупцією і домоглися її суттєвого обмеження. Серед постсоціалістичних держав заслуговує уваги, наприклад, досвід протидії корупції в Словаччині. В цій країні після широкомасштабного соціологічного дослідження стану корупції в оранах влади, було розроблено «Національну програму Словаччини по боротьбі з корупцією – 2000», в якій визначені принципи, напрями та методи боротьби із цим соціальним злом. Серед основних напрямів антикорупційної діяльності чільне місце посіла протидія політичній корупції в системі державного управління [6]. Національна програма була винесена на загальнонародний референдум, а після її схвалення уряд затвердив дорожну карту імплементації накреслених заходів. Програма передбачала розробку етичних, політичних, правових, соціальних та інших засобів викорінення корупції, зокрема формування інституційного забезпечення антикорупційних дій, а також формування соціальної нетерпимості до виявів корупції з боку рядових громадян. Важливо зазначити, що правляча коаліція та парламентська опозиція уклали угоду про спільні зусилля в боротьбі

з корупцією, а керівництво держави доклало належних вольових зусиль для протидії політичним та кримінальним злочинам.

Як бачимо, в боротьбі з політичною корупцією важливе місце повинні займати не лише засоби кримінального переслідування корупціонерів, а й використання політичного інструментарію, який передбачає очищення всіх складових політичної системи від корупційних елементів шляхом мобілізації здорових політичних сил в органах влади і рядах опозиції, мобілізації громадянського суспільства та широкого народного загалу.

З огляду на вищесказане можна стверджувати, що використання теоретичних засад політичної системи дає можливість обґрунтувати інституційний та функціональний зв'язок політичної корупції з механізмами політичної влади і представити її як латентний та паразитуючий інститут політичної системи, що нівелює сутнісні ознаки та підриває ефективність функціонування державної політики. Зародившись, це явище має тенденцію розростатися в цілісну самовідновлювальну систему, вражаючи не лише неінституційних суб'єктів влади, а й політичні інституції, правові засади політичних відносин, політичну свідомість та культуру. Боротьба з політичною корупцією повинна охоплювати всі ланки і всі рівні політичної системи суспільства і мати не компанійський, а постійний і системний характер. Оскільки політична і пов'язана з нею бюрократична корупція глибоко вкорінені в механізми політичної влади, основним методом їх подолання має стати використання політичних засобів, які супроводжуються суворими правоохоронними діями. Перш за все йдеться про розвиток і вдосконалення сучасних інститутів прямої та представницької демократії, набуття політикою публічного характеру; чітке законодавче розмежування функцій законодавчої, виконавчої та законодавчої влади і суворий взаємний контроль гілок влади за діяльністю кожної з них; розробку і впровадження прозорого виборчого законодавства, в якому передбачені запобіжники проти адміністративного та кримінального втручання в електоральний процес; утвердження конкурсних засад кадрової політики; посилення контролю за політичними процесами з боку інститутів громадянського суспільства; кардинальні зрушення в суспільній моралі, загальній

та політичній культурі населення, зокрема досягнення ментального несприйняття народом виявів корупції як у побутовій сфері, так і у відносинах із органами влади; підвищення відповідальності глави держави та уряду за утвердження професійності, моральності та патріотизму в системі публічного управління та адміністрування.

Подальше використання теорії політичної системи в дослідженні політичної корупції має зосередитись на аналізі внутрішніх (інтрасоцієтальних) та зовнішніх (екстрасоціальних) чинників зародження та динаміки корупційних процесів у політичній сфері суспільного життя і розкритті взаємозв'язку корупційних процесів у структурних ланках політичної системи.

Література

1. Закон України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки». URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/shov/1699-18/print147834769051535867.
2. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем. Москва : ИНФРА-М: Весь мир, 2000. 319 с.
3. Кохан Г. В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. Київ : НІСД, 2013. 232 с.
4. Мельник М. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії. *Національна безпека і оборона.* 2009. № 7. С. 67–72.
5. Косюк Б. Корупцію в Україні оберігає політична еліта – українські експерти. URL : file://C:/Users/92EA~1/AppData/Local/Temp/2PYR4BWK.htm.
6. Национальная программа Словакии по борьбе с коррупцией – 2000. URL : www.transparency.org.ru/INTER/DOC/SVK/Slovakia_Plans_Ru.doc.
7. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : моногр. Київ : КНТ, 2008. 364 с.
8. ПАРЄ ухвалила резолюцію щодо України. URL : http://eizvestia.com/uk/politika-ukr/full.
9. Політологія : навч. енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми. Львів : Новий світ – 2000, 2014. 779 с.
10. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015. Київ : КМІС. 68 с.

11. Almond G. A. Comparative Political Systems. *Journal of Politics*. 1956. Vol. 18. No. 3. P. 379–398.
12. Almond G., Powell G. Comparative Politics: A Developmental Approach. Boston, 1966. 395 p.
13. Easton D. The Political System: An Inquiry into the State of Political Science. New York, 1953. 320 p.

Розділ 9.
Національний спротив російській агресії як вияв життєздатності модерної української нації

Chapter 9.
National resistance to Russian aggression as an expression of the vitality of the modern Ukrainian nation

9.1. Активний ідейно-політичний спротив імперській ідеології рашистів – важлива умова перемоги України у війні

Розкрито ідейно-політичні засади національного спротиву українського народу російській агресії, їх мобілізуючу роль у забезпеченні перемоги України у війні. Охарактеризовано гібридний характер російської війни, її ідеологічну складову. Проаналізовано публічно задекларований та прихований зміст т. зв. «денацифікації» та «демілітаризації» України; неонацистська сутність ідеології та політики путінської Росії. Здійснено порівняльний аналіз змісту та протистояння української національної ідеї та імперської ідеології путінського режиму у російсько-українській війні. Зроблено висновок про неминучу перемогу українського народу у війні зі своїм історичним ворогом та розкрито реалізацію пророцтва Й. Гердера про те, що Україна в майбутньому стане «новою

Грецією» – відіграє таку ж важливу роль у розвитку західно-європейської цивілізації, як і антична Елада.

Active ideological and political resistance by the Ukrainian people to the imperial ideology of Putin's Russia is an essential condition for Ukraine's victory in the war.

The ideological and political foundations of the national resistance of the Ukrainian people to Russian aggression, their mobilizing role in ensuring Ukraine's victory in the war, are revealed. The hybrid nature of the Russian war and its ideological component are characterized. The publicly declared and hidden content of the so-called «denazification» and «demilitarization» of Ukraine is analyzed, as well as the neo-Nazi essence of ideology and politics of Putin's Russia. A comparative analysis of the content and opposition to the Ukrainian national idea and the imperial ideology of the Putin regime is conducted within the context of the Russian-Ukrainian War. A conclusion was drawn about the inevitable victory of the Ukrainian people in the war against their historical enemy, and the fulfillment of Johann Gottfried Herder's prophecy that Ukraine would become a «new Greece.» and, hence, will play as important a role in the development of European civilization as ancient Hellas did.

За півроку до російсько-української війни 16.07.21 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про основи національного спротиву», який визначив завдання і повноваження сил безпеки та оборони для захисту Вітчизни від ймовірного ворога. Закон, зокрема, передбачав створення органів територіальної оборони, які, серед інших завдань, повинні забезпечити підготовку громадян України до захисту країни. Все населення країни, в т.ч. студентська молодь мають бути говими до боротьби. Саме для цього у вищих закладах освіти України після початку війни з Росією було запроваджено спецкурс, присвячений «Національному спротиву».

У першій статті Закону визначено зміст його основних понять. Поняття **«національний спротив»** визначається як «комплекс заходів, які організовуються та здійснюються з метою сприяння обороні України шляхом максимально широкого залучення громадян

України до дій, спрямованих на забезпечення воєнної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності держави, стримування і відсіч агресії та завдання противнику неприйнятних втрат, з огляду на які він буде змушений припинити збройну агресію проти України»; **«підготовка громадян України до національного спротиву»** – сукупність заходів, які здійснюються державними органами та органами місцевого самоврядування з метою формування патріотичної свідомості та стійкої мотивації, набуття ними знань та практичних вмінь, необхідних для захисту України; «рух опору» – система воєнних, інформаційних і спеціальних заходів, які здійснюється з метою відновлення державного суверенітету і територіальної цілісності під час відсічі збройній агресії проти України [1].

Чому мова йде саме про національний спротив? Очільник ворожої держави стверджує, що росіяни та українці один народ, а тому повинні жити в одній державі. Але українці знають свою історію і впевнені, що є окремою і давньою нацією, яка не може довіряти росіянам, їхній імперській ідеології та політиці. Росіяни історичний ворог України, який століттями поневолював та експлуатував українську націю, її людські та природні ресурси. Отже не просто територія, чи населення нашої країни є об'єктом зазіхань путінського режиму, а власне українська нація як унікальна культурно-історична спільнота, яка відроджується і модернізується, стоячи на заваді відродженню імперської держави.

Україна перебуває у стані війни з Росією з 2014 року. Війна має гібридний характер і це не лише військова агресія, а й політико-дипломатична, економічна, морально-психологічна, інформаційна, ідеологічна. До цієї війни залучені всі, хто має інформаційно-психологічний вплив на населення: ідеологи, політологи, політтехнологи, псиихологи, журналісти, актори, священники тощо. Слід мати на увазі, що практичним діям у такій війні передує пропагандистська атака на уми людей і ця ідеологічна складова не слабшає з часом, а набуває все підступніших форм в процесі так званих «інформаційно-психологічних спеціальних операцій» (ІПСО).

Агресор ставить за мету досягти деідеологізації та деморалізації армії і населення країни, особливо її молодого покоління.

Тому важливою складовою національного спротиву є ідейно-політичний компонент протидії ворожим намірам і діям.

Публічно задекларованою метою війни Росії проти України, яка отримала оманливу назву «спеціальна військова операція» (СВО), є «денацифікація» та «демілітаризація» України. Однак швидко з'ясувалося, що так звана «денацифікація» України насправді має намір геноциду української нації, її знищення як своєрідної етнонаціональної спільноти.

Про це з усією відвертістю сказано у статті одного із ідеологів «руского міра», потіттехнолога Тимофія Сергейцева «Что Россия должна сделать с Украиной», яка була опублікована 3 квітня 2022 р. російським державним інформаційним агенством «РИА Новости». Зрозуміло, що стаття була схвалена органами безпеки Росії і мала задати характер і зміст так званій СВО. Виклад змісту цього матеріалу зробили українські журналісти наступного дня і він є в Інтернеті. Мова йде про статтю «РФ обґрунтовує геноцид: державне видання пояснює, чому Україну та українців слід знищити» [5]. Наскрізь фальшиві аргументи і факти із публікації Т. Сергейцева, які процитовані вітчизняними журналістами, наводимо нижче:

«Нацисти, які взяли в руки зброю, мають бути максимально знищені на полі бою. Не слід шукати суттєвих відмінностей між ЗСУ і так званими нацбатами, а також територіальною обороно, що приєдналася до цих двох видів військових формувань».

«…Крім верхівки, винна також значна частина народних мас, які є пасивними нацистами, посібниками нацизму. Вони підтримували нацистську владу та потурали їй».

«Справедливе покарання цієї частини населення можливе лише як несення неминучого тягаря справедливої війни проти нацистської системи».

«Подальша денацифікація цієї маси населення полягає у перевихованні, яке досягається ідеологічними репресіями (придушенням) нацистських установок та жорсткою цензурою: не лише у політичній сфері, але обов'язково також у сфері культури та освіти» [ ].

Що означає «денацифікація» і який досвід її реалізації в історії людства? Поняття «денацифікація» увійшла в лексикон по-

літичної практики після другої світової війни, коли держави-переможці Німеччини вирішили викорінити ідеологічні та політичні засади гітлерівського нацистського режиму як тоталітарного, загарбницького і людиноненависницького.

Важливо підкреслити, що денацифікація Німеччини проводилася не тільки одночасно із демілітаризацією, а й демократизацією німецького суспільства. Вона тривала більше 10 років, мала суворий, але справедливий характер і, що важливо підкреслити, не завадила Німеччині стати повноцінною демократичною національною державою, яка сьогодні є локомотивом розвитку об'єднаної Європи.

Об'єктивних підстав денацифікації України, звісно, не було і немає.

Український народ, як одна із найбільших європейських націй має гарантоване статутом ООН право на власну державу національного типу, якими є, наприклад, Франція, Іспанія чи Італія. У Ради Європи, ОБСЄ, Європейського Союзу, ООН та інших міжнародних організацій жодних претензій до України з цього питання не має. Українська держава завжди поважала права і свободи інших демократичних націй, а також національних меншин і корінних малочисельних народів, що проживають на її території. Отже звинувачення України, її влади та народу у нацизмі мають суто суб'єктивний, надуманий, корисливий і фальшивий характер.

Як рашисти описують процес т. зв. «нацифікації» України? У статті Т. Сергейцва стверджується: «Нацифікація України тривала понад 30 років – починаючи як мінімум з 1989 року, коли український націоналізм набув легальних та легітимних форм політичного самовираження та очолив рух за «незалежність», трансформувавшись у нацизм».

«Особливість сучасної нацифікованої України – це замаскований нацизм: під прагнення до «незалежності» та «європейського» (західного, проамериканського) шляху розвитку…».

«Тут немає ні головної нацистської партії, ні фюрера, ні повноцінних расових законів (тільки їх урізаний варіант у вигляді репресій проти російської мови)».

«Проте все перелічене не робить український нацизм полегшеною, тобто «лайт-версією», нацизму німецької доби першої половини XX століття».

«Український нацизм, вільний від політтехнологічних рамок та обмежень, розгортається як європейський і, у найбільш розвиненій формі, американський расизм».

«Колективний Захід сам є проєктувальником, джерелом і спонсором українського нацизму, тоді як западенські бандерівські кадри та їхня «історична пам'ять» – лише один з інструментів нацифікації України» [5].

У чому брехня про засилля націоналістів в суверенній українській державі? Політтехнолог рашистів неправомірно ототожнює поняття «націоналістична» та «нацистська» партія. Насправді власне українські політичні партії – УРП, УДП, УХДП, ЛПУ тощо – виникають лише на другий рік т. зв. перебудови, тобто у 1990 р., але серед них не було жодної націоналістичної партії. Це були правоцентристські (національно-демократичні) та ліберальні за ідеологією політичні організації.

Всеукраїнська організація «Свобода» – українська консервативно-націоналістична партія – була зареєстрована лише у 1995 році. У 2009 році та під час місцевих виборів 2010 року ця партія досягла значних успіхів у Галичині і стала основною силою в місцевих органах влади.

У 2012 році за президенства Януковича ВО «Свобода» отримала свої перші місця в Верховній Раді України (біля 10%). Після втечі Януковича та створення нової парламентської коаліції «Свобода» увійшла до парламентської більшості й отримала місця в уряді Арсенія Яценюка. Однак за результатами позачергових виборів до Верховної Ради 2014 року «Свобода» не пройшла прохідний бар'єр в багатомандатному окрузі, набравши 4.71% голосів. Подібне сталося і в 2019 р.

Ні Конгрес Українських націоналістів, ні Організація Українських Націоналістів, «Правий сектор», Партія «Національний корпус» та інші націоналістичні партії після 2019 р. не мали фракцій у Верховній Раді України.

Партія «Наша Україна» Віктора Ющенка, ВО «Батьківщина» Юлії Тимошенко та інші впливові проукраїнські партії в парламенті були правоцентристськими силами.

Не забуваймо, що у 90-х роках минулого століття у Верховній Раді України була комуністична більшість КПУ. В подальші роки до ВРУ обиралися навіть відверті проросійські партії: Партія регіонів, ОПЖЗ та ін.

Звернемо увагу на безпідставні звинувачення «Заходу» у становленні українського «нацизму». Стверджується, що «Український нацизм – це європейський і, у найбільш розвиненій формі, американський расизм». А також, що саме «колективний Захід» сам є проєктувальником, джерелом і спонсором українського нацизму, тоді як западенські бандерівські кадри та їхня «історична пам'ять» — лише один з інструментів нацифікації України [5]

Хіба невідомо, що в Німеччині нацистська ідеологія заборонена. В інших країнах Заходу представники націоналістичних партій лише інколи обираються у парламенти. Фракція націоналістів (т. зв. Партія «Європа нації») є найменшою у Європейському парламенті. Звинувачувати український політикум у расизмі (американському расизмі) – також абсурд.

Щодо западенських бандерівських кадрів при владі – то, де ж вони в Кабінеті Міністрів України, офісі Президента чи Верховній Раді?

Львівщина на останніх парламентських вибрах проголосувала за «Європейську солідарність», яка ніколи не позиціонувала себе як націоналістична партія (за вийнятком тверджень її окремих радикальних членів).

Під рашистським лозунгом «денацифікації» прихована підступна мета підкорити сусідню державу задля відновлення імперської держави. Для цього рашисти хочуть здійснити геноцид української нації. Грубою мілітарною силою путінський режим вирішив задовільнити свої амбіції, проявиши себе як середньовічний варвар чи новітня форма нацизму – т. зв. рашизм. При цьому було знехтуване міжнародне право, права людини та народів на мирне життя, принципи міжнародної безпеки, писані та неписані закони

війни. Для реалізації злочинної мети широко використовуються злочинні методи та засоби, мовляв, «мета оправдовує засоби».

Рашизм або російський неонацизм – політична ідеологія та соціальна практика владного режиму Росії кінця XX – початку XXI століття, що базується на таких ідеях: особливої цивілізаційної місії росіян; їх зверхності щодо інших народів; нетерпимості до елементів культури інших народів; ультранаціоналізмі; ідеологізації російського православ'я; використання геополітичних та енергетичних інструментах впливу; військовій силі стосовно країн, що входять до сфери впливу Російської Федерації [3]. 14 квітня 2022 року Верховна Рада України визнала Росію державою-терористом із тоталітарним неонацистським режимом і заборонила поширення його ідеології [2].

В чому політична недолугість та наслідки рашизму? Керівництво Росії, не змого збагнути: мобілізаційного потенціалу національної ідеї сучасної демократичної держави, солідарних зв'язків світового демократичного співтовариства, політичних та моральних засад міжнародного права. У результаті, ідея «денацифікації» зазнає краху перед лицем української національної ідеї, і більше того, активізує боротьбу за національні ідеали українців, істотно прискорюючи націєтворчий та державотворчий процеси в Україні, а також бумерангом вдарила по іміджу, безпеці, цілісності та самому існуванню російської держави.

Національна ідея – це ідея формування та утвердження народу як нації – вищої цивілізаційної форми етносоціального розвитку людства. Ця ідея є основою національної ідеології та має істотний мотиваційний потенціал. Вона надає національного спрямування будь-якій ідеології , яка відстоює національні інтереси: ліберальній, консервативній, соціалістичній тощо, але найповніше втілена в демократичному націоналізмі. Саме таким – не тоталітарним, а демократичним – є сучасний український націоналізм.

У широкому значенні поняття «національна ідея», на нашу думку, включає три взаємопов'язані компоненти: 1) **ідею нації** (дає відповідь на питання яку націю будувати – етнічну, політичну чи змішану – етнополітичну); 2) **ідею модерної національної дер-**

жави унітарного чи федеративного типу; 3) стратегію національного розвитку, тобто **«національну стратегему»** [4]. Розглянемо ці складові національної ідеї в контексті сучасних геополітичних реалій та російсько-української війни.

Політичні партії України тривалий час вели дискусію про те, якою має бути модерна українська нація: етнічною, політичною чи гібридною – етнополітичною. Російсько-українська війна активно сприяє, з одного боку, відродженню української етнічної нації та її модернізації, а з іншого – консолідації населення держави на поліетнічній та полікультурній основі, тобто формуванню української політичної нації.

Українська нація в цей буремний час перетворилася на монолітну високопатріотичну спільноту в якій глибоко усвідомлюється смертельна небезпека з боку путінського режиму і, що важливо, розуміння історичного моменту: настав час назавжди відбити охоту московитам зазіхати на територіальну цілісність та суверенітет української нації і держави.

Світ все більше переконується у тому, що не міфічний український неонацизм є ідейно-політичною основою нової України, а почуття щирої любові українців до своєї Батьківщини і, разом з тим, поваги до інших миролюбних націй.

Дії рашистів, що плануються у відповідь на відродження української нації. «Українізм, – стверджує Т. Сергейцев – штучна антиросійська конструкція, яка не має власного цивілізаційного змісту. Він підпорядкований елемент чужої цивілізації» [5]. Тобто, якщо українці не вважають себе причетними до т. зв. «євразійської цивілізації» – їх необхідно силою навернути до Росії, як це було за Російської імперії та СРСР.

«Денацифікація неминуче буде й деукраїнізацією – відмовою від розпочатого ще радянською владою масштабного штучного роздмухування етнічного компонента самоідентифікації населення історичних територій Малоросії та Новоросії» [5].

«Штучний етноцентризм, – вважає рашистський політтехнолог, – необхідно повернути в природні кордони та позбавити політичної функціональності» [5]. Такими «природними» кордонами,

очевидно, є терени колишньої російської чи радянської імперій. Позбавлення етнічності політичної функціональності – означає не дати етнічним спільнотам боротися за свою суверенність.

«Бандерівська верхівка має бути ліквідована, її перевиховання неможливе». «Дебандеризації буде самої по собі недостатньо для денацифікації, адже бандерівський елемент є лише виконавцем і ширмою, маскуванням для європейського проєкту нацистської України».

«Тому денацифікація України – робить висновок Т.Сергейцев – це її неминуча деєвропеїзація» [5]. Суть деєвропеїзації, очевидно у тому, що Москва хоче заблокувати повернення України в її «природне» міжнародне середовище – у Західноєвропейську цивілізацію.

Які етнополітичні процеси розвиваються сьогодні в самій Росії? Конституція Росії декларує, що РФ є багатонаціональною державою, тобто, це не політична нація, як, наприклад, Франція чи Великобританія, а співдружність народів, які становлять собою окрему, як стверджує Путін, «євразійську цивілізацію».

Титульною нацією є етнічна російська нація (біля 100 млн. із 140 млн. населення) у якій значну долю складають зрусифіковані українці. Етнічні меншини в РФ, які проживають на своїй історичній батьківщині – це не нації, а народності, адже вони, де-факто, не мають суверенності у новітній російській державі. Спроби окремих з них здобути політичну суверенність безпощадно присікалися мілітарною силою.

Масова мобілізація народностей Росії на війну проти України та винищення їх в боях зумовили етнонаціональне збурення, що загрожує дезінтеграцією цієї квазіфедеративної держави. Наприклад, народ Калмикії першим відкрито заявив про намір виходу із складу авторитарної РФ. На черзі Бурятія, Дагестан, Татарстан, Чечня та інші автономні утворення, для яких війна в Україні супроводжується геноцидом титульних народів-етносів.

Щодо ***ідеї модерної національної держави як важливої складової української національної ідеї***, то ворожа пропаганда поширює у світі неправдиву інформацію про українську державу, мовляв, це 1) «штучна», 2) «недієздатна», 3) «неспроможна» по-

літія (failed state), 4) «квазідержава», створена Леніним, завдяки якому до складу УРСР увійшли історичні російські регіони. Ця брехлива риторика знову на повний голос прозвучала напередодні т.з. «спеціальної військової операції» 23 лютого 2022 року.

Події засвідчили, що не т. зв «штучність» і «неспроможність» української держави є причиною хвилювань рашистів, а існування суверенної демократичної України, без якої неможливе збереження та подальший розвиток новітньої російської імперії. Це і стало причиною неоголошеної війни проти України з метою її підкорення.

Війна підтвердила самодостатність і суб'єктність української національної держави. Виявилося, що Україна, як національна держава, має міцну етносоціальну та ідейну основу і може себе захистити навіть від більш чисельного ворога, що володіє ядерною зброєю. Отже, практика підтвердила політичну суб'єктність української держави, її спроможність відстоювати суверенітет.

Ще одним аргументом на користь успішності української державності є дієздатність українського парламенту та уряду, військового командування та глави держави, довіра до них провідних демократичних країн світу, велика повага та авторитет на міжнародній арені.

Яке майбутнє української держави в планах рашистів? «На відміну, від Грузії та країн Прибалтики, – пише Сергейцев, – Україна, як показала історія, – – неможлива як національна держава, а спроби її побудувати закономірно призводять до нацизму».

«Укронацизм несе більшу загрозу миру та Росії, ніж німецький нацизм».

«Назва Україна не може бути збережена як титул денацифікованого державного утворення».

«Новостворені на вільному від нацизму просторі народні республіки зростатимуть із практики господарського самоврядування, тобто як соціально-економічні адміністративні райони РФ».

«Їхня політична спрямованість насправді не може бути нейтральною: спокута провини перед Росією за ставлення до неї як до ворога може реалізуватися лише в опертi на Росію в процесах відновлення, відродження та розвитку».

«Жодних планів Маршалла (допомоги ззовні) для цих територій допускати не можна». «Ніякого «нейтралітету» в ідеологічному та практичному сенсі бути не може». «Кадри та організації, що є інструментом денацифікації в нових республіках, мають спиратися на пряму силову та організаційну підтримку Росії» [5].

Країни-партнери України у війні з Росією запевняють, що будуть підтримувати нашу державу до перемоги над рашистами та відновлення територіальної цілісності і суверенітету української держави.

Нині у демократичному світі є згода у тому, що Росія повинна бути депутінізована, демілітаризована та денуклеаризована. Також є велика ймовірність того, що вона перестане бути тюрмою народів: на її теренах постануть національні держави.

Третій компонент української національної ідеї – українська національна стратегема. Вона, на нашу думку, має три взаємопов'язані складові:

1) ідею повернення України в лоно європейської цивілізації із збереженням основ власної культури;

2) ідею утвердження цінностей і соціальних стандартів Європейського Союзу, що забезпечить заможне й щасливе життя українського народу;

3) ідею історичної місії України – постати, як пророче писав німецький філософ Йоганн Гердер наприкінці 18 століття, «новою Грецією», яка продемонструє Європі та світові нові зразки моралі та культури, як у свій час Стародавня Еллада заклала підвалини європейської цивілізації.

Яка динаміка української національної стратегеми в умовах війни? Успішні дії ЗСУ на фронтах російсько-української війни обумовили катастрофічне падіння міжнародного авторитету та державної спроможності Російської Федерації, її збройних сил.

За цих умов Україна подала заявку на набуття статусу кандидата у члени ЄС і нині успішно реалізує вимоги щодо входження у сім'ю демократичних європейських народів.

Крім цього, тісна військова співпраця з країнами НАТО створює умови для пришвидшеного набуття Україною членства в обо-

ронному альянсі, що також є стратегічною конституційною метою нашої держави.

Отже, сьогодні на наших очах і за нашою участю реалізується ідея Ґердера про набуття Україною ознак «Нової Греції», яка на оновлених ідейних засадах консолідує Європу та світ. Імідж України має щире визнання та здивування. Народи всіх континентів захоплюються волелюбністю, демократизмом, самовідданістю українців, їх здатністю практично втілювати цінності європейської цивілізації та збагачувати їх. Світ сповнений надією, що українці переможуть темні сили, які погрожують людству ядерною війною. Крім цього, Україна, її збройні сили успішно набирають статусу східного форпосту (оборонця) Західної цивілізації, що все глибше усвідомлюють уряди та народи об'єднаної Європи.

Висновки. Які наслідки має спроба реалізації путінським режимом ідей «денацифікації» та «демілітаризації» України? Коротка відповідь: українська національна ідея перемагає і врешті-решт переможе імперську ідею свого заклятого ворога і має шанс стати високорозвиненою європейською державою та впливовим суб'єктом міжнародних відносин.

Більш розлого можна стверджувати, що:

1) для України: протистояння агресії стимулювало процес формування модерної української нації та її національної держави і вона має добрий шанс незабаром стати повноправним членом ЄС, а з годом і НАТО;

2) для Російської Федерації: руйнування міфу про російську армію як другу мілітарну потугу світу та назрівання розпаду Росії як тюрми народів;

3) для світу: міжнародна спільнота глибоко усвідомила той факт, що нинішня Росія – терористична неонацистська держава. Тому світова спільнота консолідувала свої зусилля для перемоги України над її зухвалим ворогом, який, до того ж, становить небезпеку для миру в Європі та світі.

Імперська неонацистська агресивна Росія стала ізгоєм у світовому співтоваристві, а зірка демократичної України все яскравіше сяє в сузір'ї народів цивілізованої Європи.

Література.

1. Про основи національного спротиву: Закон України. Відомості Верховної Ради України, 2021, № 41, ст.339. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text
2. Про Заяву Верховної Ради України «Про визначення існуючого в Російській Федерації політичного режиму як рашизму та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людоненависницьких». URL: https://ips.ligazakon.net/document/DI08917A
3. Рашизм.URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D1%88%D0%B8%D0%B7%D0%BC#:~:text=Russia%2...
4. Рудакевич О. М. Три складові національної ідеї та їх актуальний зміст для України. *Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання Громадської організації «Академія політичних наук».* Київ :Вид-во «Політія», 2018. Вип. 2 (9). С. 154–181.
5. «РФ обгрунтовує геноцид: державне видання пояснює, чому Україну та українців слід знищити». URL: https://texty.org.ua/fragments/106221/u-rosiyi-pochaly-stvoryuvaty-ideolohichne-pidgruntya-dlya-vypravdannya-henocydu-ukrayinciv/

9.2. Етнокультурна самоорганізація як чинник життєздатності та національного спротиву українського народу російській агресії

Після розпаду Союзу РСР Росія взяла курс на відновлення її впливу на пострадянські країни. Намагаючись відновити російську імперію, путінський рашистський режим прагне знищити суверенну українську державу та «денецифікувати» її народ. За таких обставин важливим чинником життєздатності та національного спротиву виступає етнокультурна самоорганізація української нації, усіх її етнічних спільнот. Мета дослідження розкрити теоретико-методологічні засади, інструментарій та шляхи посилення самоорганізаційних процесів в етнокультурній сфері як важливий чинник життєздатності та національного спротиву українського народу в умовах російської агресії. Теоретико-методологічну основу наукового аналізу склали теорія етнокультурної самоорганізації, методи

системного та структурно-функціонального аналізу, моделювання і прогнозування, синергетичного та етнополітичного підходів. Висновки та перспективи досліджень. Узагальнено та вдосконалено теоретико-методологічні засади дослідження етнокультурної самоорганізації українського народу, розкрито основні форми і способи саморегуляції, самовідтворення та самотрансформації етносу в умовах російської агресії. Однією із головних цілей повномасшабної війни Росії проти України є руйнація культури та історичної пам'яті українського народу, всієї системи його етнічності. В такій ситуації українська нація зуміла максимально самоорганізуватися і здійснити героїчний спротив загарбницьким цілям. Російсько-українська війна спонукала українців координувати власні дії, налагоджувати горизонтальні зв'язки, самостійно вирішуючи нагальні проблеми шляхом етнокультурної самоорганізації. Обґрунтовано, що серед основних засобів та форм етнокультурного самоорганізційного процесу істотну роль відіграє етнічна картина світу, українська етнічна та національна ідеології, українська культура, в якій зосереджений історичний досвід народу, український етноцентризм, етнонаціональна ідентичність, українські авто- та геторостереотипи, в яких в умовах війни істотно підсилились позитивні риси української спільноти та проявились варварські повадки росіян. Підкреслюється, що російська агресія спрямована не тільки на знищення України як держави і повне розчинення української ідентичності та підміну її гібридними проєкціями (малоросійською, новоросійською і т. п.), а й на руйнацію сучасного світового устрою. Подальше дослідження етнокультурної самоорганізації України має відбуватися у напрямі з'ясування закономірностей і тенденцій етнічної саморегуляції, умов підвищення її ефективності, а також вивчення досвіду самоорганізації етнокультурної сфери країн Європейського Союзу.

Ethno-cultural self-organization as a factor of viability and national resistance of the Ukrainian people to russian aggression

After the collapse of the USSR, Russia took a course to restore its influence on post-Soviet countries. In an attempt to restore the Russian empire, Putin's rascist regime is striving to destroy the sovereign Ukrainian state and 'denationalise' its people. Under such circumstances,

an important factor of viability and national resistance can be found in the ethnocultural self-organisation of the Ukrainian nation and all its ethnic communities. The purpose of the article – to study the theoretical and methodological principles, tools and ways of strengthening of self-organisational processes in the ethno-cultural sphere as an important factor in the viability and national resistance of the Ukrainian people in the context of russian aggression. The theoretical and methodological basis of the article is the theory of ethnocultural self-organization, methods of systemic and structural-functional analysis, modeling and forecasting, synergistic and ethnopolitical approaches. Conclusions and prospects for further research. The theoretical and methodological principles of the investigation of ethno-cultural self-organization of the Ukrainian people are summarized and developed, the main forms and methods of self-regulation, self-reproduction and self-transformation of the ethnos in the context of russian aggression are revealed. One of the main goals of russia's full-scale war against Ukraine is the elimination of the culture and historical memory of the Ukrainian people, the entire system of their ethnicity. In such a situation, the Ukrainian nation managed to organise itself to the maximum extent possible and put up a heroic resistance to the aggressor's invading goals. The Russian-Ukrainian war encouraged Ukrainians to coordinate their own actions, establish horizontal ties, and solve urgent problems on their own through ethno-cultural self-organisation. It is proven that among the main means and forms of the ethno-cultural self-organisation process, an essential role is played by the ethnic picture of the world, Ukrainian ethnic and national ideologies, Ukrainian culture, which concentrates the historical experience of the people, Ukrainian ethnocentrism, ethno-national identity, Ukrainian auto- and hetero-rosterotypes, in which the positive features of the Ukrainian community were significantly strengthened during the war and the barbaric features of russians were manifested. It is emphasised that russian aggression is aimed not only at destroying Ukraine as a state and completely dissolving Ukrainian identity and replacing it with hybrid projections ("malorussian", "novorussian", etc.), but also at destroying the modern world order. Further research into the ethno-cultural self-organisation of Ukraine

should be conducted in the direction of clarifying the patterns and trends of ethnic self-regulation, the conditions for increasing its effectiveness, as well as studying the experience of self-organisation of the ethnocultural sphere in the European Union.

Повномасштабна війна Росії проти України вимагає максимальної мобілізації усіх національних ресурсів, серед яких важлива роль належить самоорганізаційним процесам в етнокультурній сфері суспільного життя. Йдеться про цілеспрямоване використання консолідаційного, мотиваційного та мобілізаційного потенціалу національної ідеї, напрацьованих віками цінностей та ідеалів, усієї системи культури етнонаціональних спільнот, які проживають в українському суспільстві. Етнокультурна та етнополітична некомпетентність політиків нерідко дорого коштують як для свого, так і сусідніх народів, прикладом чого є російсько-українська війна з її численними жертвами з обох сторін. Обґрунтовуючи агресію проти українців, звинувачуючи їх у русофобії та екстремальному націоналізмі, який ніби-то нав'язали західні політики, переважна більшість росіян не розуміє, чому українці не хочуть співпрацювати з ними, вливатися у російську культуру та «руский мір». Спроби реанімації російської імперії відродилися сьогодні з новою силою. Причиною є неоімперський характер мислення та діяльності путінського політичного режиму, намагання підкорити народи, насильно нав'язати їм ідею єдності і «братерства». Зрусифікована частина українців також демонструє нерозуміння важливості етнокультурного розвитку українського народу та ролі етнічності у конфлікті з північним сусідом. Зазначене свідчить про актуальність етнополітичних знань для формування світоглядних передумов та максимального використання потенціалу етнокультурної самоорганізації задля перемоги над віковічним екзистенційним ворогом українського народу.

У літературі зроблені численні спроби методологічного обґрунтування механізмів формування етнонаціональних типів життя. Проблеми націєтворення та етнокультурної самоорганізації українського народу в умовах незалежності України, сучасних геополітичних обставин, у тому числі викликаних російсько-укра-

їнською війною, стали об'єктом дослідження таких вітчизняних дослідників, як Н. Авер'янова, В. Горбулін, Т. Воропаєва, М. Дністрянський, В. Євтух, О. Майборода, С. Пирожков, О. Рафальський, С. Римаренко, Ю. Римаренко, О. Рудакевич, М. Рябчук, О. Шевченко, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр та ін. На важливості етно- та націєконсолідації як одного з вирішальних чинників розбудови та зміцнення української державності, формування модерної української політичної нації звертають увагу у своїх дослідженнях В. Войнарович, О. Дейнеко, О. Дергачов, М. Козловець, В. Купчишина, Г. Луцишин, С. Магера, Е. Мустафаєва, І. Рафальський, М. Степико, О. Майборода, С. Федуняк, Ю. Шайгородський.

Теоретичні засади етнокультурної самоорганізації і міжетнічних відносин, чинники становлення українського етносу, статус й особливості розвитку національних меншин в Україні детально проаналізували В. Євтух, О. Картунов, В. Котигоренко, В. Кулик, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Обушний, М. Панчук, Ю. Римаренко, М. Юрій та ін. Філософські засади організаційних і самоорганізаційних процесів в українському суспільстві, зміст і стратегії соціальних практик самоорганізації в умовах інформаційно-військової агресії розкрито в працях В. Воронкової, В. Нікітенко, Ю.-А. Каралаш, О. Кивлюк, Р. Олексенка та інших дослідників.

Незважаючи на значні здобутки у рефлексії етнокультурної самоорганізації в Україні, багатьом дослідженням бракує теоретико-методологічного обґрунтування та системного підходу до аналізу відповідних явищ і процесів. Йдеться, насамперед, про розуміння діалектики етнокультурної та політичної самоорганізації спільнот в національному організмі, висвітлення сутнісних рис етнічної соціальності та її взаємозв'язку з етнонаціональною культурою, дослідження основних засобів і форм етнокультурної самоорганізації та підвищення їх дієздатності в умовах війни, адаптацію вітчизняних етнокультурних процесів до традицій країн ЄС.

Мета дослідження – розкрити теоретико-методологічні засади, інструментарій та шляхи посилення самоорганізаційних процесів в етнокультурній сфері як важливий чинник життєздатності та національного спротиву українського народу в умовах російської агресії.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали ідея і теорія соціальної та етнічної самоорганізації, методи аналізу й синтезу, системного і структурно-функціонального аналізу, моделювання і прогнозування, синергетичного та етнополітичного підходів. Зазначені методи дозволили комплексно дослідити сутність етнічної соціальності, діалектику етнокультурної та політичної самоорганізації в державному організмі, національне буття українського народу в контексті сучасної російсько-української війни.

Національною своєрідністю народів є сукупність етнічних характеристик, які складають окрему самобутню спільність. Унікальність національної спільності формувалась століттями і не завжди носила добровільний характер. Етнічні, поліетнічні (територіальні) та національні спільноти є феноменом людського життя, а вже потім вони з'являється на терені суспільної діяльності. Етнокультурні процеси безпосередньо взаємодіють з етнічними й опосередковано – з державо- та націєтворчими [4, с. 104]. Кожне суспільство в процесі свого становлення і розвитку формує певні антиентропійні механізми, механізми свідомого соціального управління і самоорганізації. Вони забезпечують його буття у своїй якісній визначеності й розвитку.

У сучасній політичній науці виокремлюють різноманітні класифікації держав, заснованих на такому критерії як етнічність. Моноетнічні держави становлять скоріше виняток, ніж правило: на територіальних утвореннях співіснують безліч етнічних груп. Відомий український етнолог М. Дністрянський слушно наголошує, що «поліетнічність держави (як складний і своєрідний феномен розвитку гео-етно-політичних взаємин визначається не самим фактом наявності представників різних етнічних спільнот, а множинністю ареалів корінних етнічних територій» [3, с. 59]. Автори статті поділяють думку дослідника, що Україна за її етнічною структурою належить до переважно моноетнічних держав.

Конституція України гарантує сприяння розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (стаття 11) [9]. Розвиваючи конституційні засади державної етнополітики та функціонування громадянського суспільства в етнічних спільнотах, напередодні та під час російської війни

було ухвалено низку законодавчих актів. Так, Закон України «Про корінні народи України» (2021), упереджуючи спекуляції з боку Російської Федерації, яка прагне доказати однопорядкову значимість українців і росіян у формуванні сучасної України, чітко визначає правовий статус корінних народів України та встановлює правові гарантії на повне володіння ними всіма правами людини й основоположними свободами. Стаття 1. Закону твердить, що корінний народ України – це «автохтонна етнічна спільнота, яка сформувалася на території України... і не має власного державного утворення за межами України» [11]. Відповідно до закону корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострову, є кримські татари, караїми та кримчаки.

Наприкінці першого року війни було ухвалено Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», який врахував нові геополітичні обставини існування держави, в тому числі факт неспровокованої повномасштабної війни путінської Росії проти України. Російська етнічна група в Україні, яка внаслідок демографічної політики імперської Росії та Радянського Союзує стала доволі чисельною, згідно міжнародного права, Конституції України і цього Закону має статус національної меншини, а не корінного народу України.

Стаття 5 Закону гарантує громадянам України, незалежно від етнічного походження, належності до національних меншин (спільнот) рівні громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні та мовні права і свободи, визначені Конституцією України. У пункті 6 цієї ж статті наголошується, що «при реалізації та/або захисті прав і свобод осіб, які належать до національних меншин, забороняється популяризація або пропаганда держави-терориста (держави-агресора) та її органів, російського нацистського тоталітарного режиму, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну...» [12].

Роки неспровокованої війни Росії переконливо продемонстрували, що так звана «спеціальна військова операція» Російської Федерації під гаслом «денацифікації» та «демілітаризації» України в дійсності спрямована на геноцид української нації, її знищення як своєрідної етнонаціональної спільноти. Неоімперський проєкт путінської Росії спрямований на ліквідацію суверенної української

держави як юридичного суб'єкта на політичній мапі Світу. Про це з усією відвертістю написав В. Путін у статті «Про історичну єдність росіян та українців», в якій говорить про те, що такого окремого народу як українці не існує.

В умовах російської агресії з новою силою зазвучали тиради російських пропагандистів про те, що української нації не існує, що Україна не має жодних традицій власної державності і може існувати тільки в союзі з Росією. Так, один із провідних ідеологів «руского міра», політтехнолог Т. Сергейцев у статті «Что Россия должна сделать с Украиной», яка була опублікована 3 квітня 2022 р. російським державним інформаційним агенством «РИА Новости», з особливою ненавистю висловлюється про українську етнічність і культуру та необхідність їх тотальної руйнації. «Українізм, – стверджує він, – штучна антиросійська конструкція, яка не має власного цивілізаційного змісту. Він підпорядкований елемент чужої цивілізації». Тому денацифікація неминуче буде деукраїнізацією й деєвропеїзацією [16].

Незважаючи на широке використання понять «етнічність» та «етнічна культура», їх зміст чітко не усвідомлюється і не розмежовується. Тому важливо зазначити, що ці феномени і відповідні поняття мають різну і, водночас, взаємопов'язану сутність. Етнічність характеризується порівняльною природою – це процес і результат співставлення історично сформованої людської спільноти з іншими подібними утвореннями за ознаками мови, віри, традицій, цінностей, міфології тощо. Це порівняння породжує такі атрибутивні ознаки етнічності, як «іншість», «перевага свого» і «нашість». «Нашість» у функціональній структурі етнічності – це установка на об'єднання, гуртування наших, своїх та відстороненності, відокремлення від інших. Не випадково слово «нашисти» використовується для позначення політичних об'єднань фашистського типу в сучасному політичному лексиконі росіян. На основі інтегруючо-диференціюючої настанови «наше – не наше» формується місцевий (територіальний) чи груповий патріотизм, вся система етнічної і національної ідеології та політики.

З точки зору семіотичного підходу етнічна культура – це життєво важлива інформація, коди, зашифровані в історичному досвіді та історичній пам'яті народу, його традиціях, нормах поведінки, цінностях,

ідеалах, ідеях, міфах, соціальних інститутах, знаряддях праці, ідеологіях тощо. Вона становить т. зв. «третю природу», яка передається від покоління до покоління та збагачується з розвитком народів і людства. Етнічна духовна та матеріальна культури того чи іншого народу завжди мають свою специфіку, неповторність, що спадає на очі та критично усвідомлюється. Тому етнічна культура, особливо духовна, володіє істотним етнічним потенціалом – розмежовуючим, інтегруючим та мобілізуючим, що породжує діалектичну єдність енічності та культури, їх тандем у суспільних процесах, який проявляється, зокрема, у процесах самоорганізації людських спільнот.

Відповідно до структури етнічності, етнічний процес, на нашу думку, поєднує два механізми самоорганізації людей: біологічний, що базується на генетичних кодах, та соціальний, в основі якого культура. Зазначене розкриває зміст етнічного принципу самоорганізації людства як процесу і результату поєднання двох зазначених механізмів самоорганізації на певній території планети Земля [14, с. 46–47; 15, с. 61]. Ми поділяємо думку вітчизняного філософа Б. Попова про те, що «історико-культурне життя людини виникає й розгортається на основі біологічних автоматів і біологічних соціумів», а тому «етнічна організація життєвого процесу перебуває у безпосередній близькості до клітинно-генного біологічного автоматизму та інваріантних принципів біологічної соціальності» [5, с. 12–13]. Необхідною умовою функціонування етнічного соціального є його самоідентифікація на основі самоусвідомлення рис власної етнічності.

Слід розрізняти етнічність і квазіетнічність. Перша притаманна етносам, націям і цивілізаціям, друга – трудовим колективам, населеним пунктам, регіонам, Усі людські спільноти, формування та життєдіяльність яких відбувається на певній території – поселенські, виробничі, військові, політичні тощо, не будучи за своєю природою етнічними, з часом набувають етнічності й перетворюються на проетноси, а згодом – у повноцінні етнічні організми й нації. Сказане не стосується населення таких штучних квазідержавних уворень, як донецька та луганська «народні республіки», формування яких було спеціальною військово-політичною операцією путінського режиму. Автохтонна українська етнічність і куль-

тура у цих регіонах нині силоміць витіснена з публічної сфери та перебуває під суворою забороною. Досвід «денацифікації» східних областей України, що були піддані анексії злочинною російською владою, засвідчує, що рашисти прагнуть поширити її на всю територію суверенної української держави, маніпулюючи псевдонауковими фактами та аналогіями.

Важливі ідеї щодо «етнонаціональної» самоорганізації та стійкості етносів висловили Ю. Римаренко, Л. Шкляр і С. Римаренко у підручнику «Етнодержавознавство. Теоретикометодологічні засади». Науковці зазначають, що «самоорганізація – це спосіб функціонування будь-якого організму, що має антиентропійний характер, тобто прагне до самозбереження» [13, с 48]. Відтак «у суспільстві та, зокрема, в його етнонаціональній сфері, де також діють антиентропійні принципи, самозбереження триває шляхом ускладнення внутрішньої системи етнонаціонального буття». Принципово важливою є також ідея про те, що етнос, а разом з тим і нація як органічні цілісності, «повинні мати внутрішню мету свого існування, певну програму, спрямовану на відтворення та забезпечення їхнього існування» (Там само). Ця «внутрішня мета», є основою саморозвитку і відтворення етнонаціональних організмів. Базовий спонукаючий мотив захисту етнокультурної самобутноті народу полягає в тому, що вона – «результат тривалого відбору та адаптації до довкілля» і представляє собою «найкращий спосіб вижити за певних умов природного середовища та соціального ворожого оточення» [13, с. 50].

Основними категоріями, поняттями і термінами, що виражають суть і механізми самоорганізації етносів, їхнє самовідтворення і самотрансформацію, на наш погляд, є такі: а) інструментарій етнічної самоорганізації: мова; етнічні цінності, символи, міфи, звичаї, традиції, ритуали, стереотипи; етнічна пам'ять, свідомість, самосвідомість, етнонім, мораль, досвід, культура, етнічна картина світу, етнічна ідеологія; непотизм, реципрокність; антропологічні, расові ознаки етносу, етногенетика; адаптований етносом ландшафт, етнічний ареал тощо; б) форми етнічної самоорганізації: плем'я, народність, нація; етнічна категорія, етнічна структура, етнічна асоціація, етнічна спільнота; етнофор, етнікос, етнографічна група, етнічна меншина, етносоціальний ор-

ганізм, етнополітичний організм, суперетнос; етнічна автономія та ін.; в) способи етнічної саморегуляції: етнічна адаптація, етнокультурний трансфер; потестарність, етноцентризм, етнократія, етнополітика, етнополітичний менеджмент; етнічний конфлікт, етнічна самоідентифікація, етнічна толерантність/інтолерантність, міжетнічна комунікація, ксенофобія, генетичні механізми саморегуляції, соціобіологічні закономірності; г) форми етнічного самовідтворення: етнічна соціалізація, етнічна культура як матриця етнічного феномену; культура міжетнічного спілкування; біогенетичне самовідтворення, соціобіологічні механізми репродуктивності; д) етнічна генеза, самотрансформація: антропогенез, соціогенез, етногенез, етнічне відродження, розвиток етносу, етнічна адаптація; етнічна сепарація, етнічна інтеграція, етнічна консолідація; трансформація форм етнічності, етнічна модернізація, етнокультурний трансфер, історичні форми етнічності [15, с. 67–68].

Говорячи про етнічну (етнокультурну) самоорганізацію, слід мати на увазі, що сучасні нації, як вищий соціоцивілізаційний етап розвитку етнічності, доповнюється політичною самоорганізацією, яка, з одного боку, надає стійкості етнічній спільноті, а з другого, – переносить її на якісно новий щабель суспільного прогресу. Тому у практичному житті народів спостерігається єдність і нерозривність етнокультурної та політичної самоорганізації національних організмів. В цьому полягає сутність сформульованого одним з авторів статті так званого «національного принципу» як закономірності формування, розвитку і трансформації націй [15, с. 79–120; 14, с. 63–67]. Зазначений принцип передбачає два механізми творення націй: 1) шляхом політизації етносів і 2) через формування спільної культури та етнічності територіальними політичними формуваннями, тобто населенням держав [15, с. 98–99]. Зазначимо, що формування та функціонування політичної системи суспільства, політичної культури та політичного менталітету обумовлює формування нового різновиду етнічності – політичної етнічності, адже політії відрізняються одна від одної формою державного правління й устрою, політичним режимом, політичною культурою тощо.

До основних явищ і процесів етнічної самоорганізації належать, насамперед, етнічна картина світу, яка представлена в етнічній свідомості, самосвідомості й культурі. Етнічна картина світу представ-

ляє собою когнітивні та ціннісні орієнтації членів етносу на зовнішній світ і на себе в цьому світі. Це переважно «невисловлювальна, внутрішньовластива форма виразу розуміння та втілення представниками даної етнічної спільноти правил життєдіяльності, обумовлених соціальними, природними і «надприродними» силами» [1, с. 74]. Бачення і тлумачення світу етносом відбувається крізь призму його потреб і цінностей. Етнічна картина світу базується на етнічних константах, що представляють центральну зону етнічної культури, її ядро. Центральна зона української етнічної культури представлена рідною мовою, історичною пам'яттю, народним мистецтвом та звичаями, національною вишивкою та іншими символами, а також такими цінностями, як воля, рідна земля та релігія, вільна праця, демократія, військова доблесть, сім'я, материнство, виховання дітей та ін. Всі вони акумульовані в настановах етнічної ментальності, які зазвичай активізуються й ефективно діють в кризових ситуаціях.

Особливість функціонування етносу полягає у вибірковому сприйнятті реальності: її члени часто нехтують інформацією, що суперечить змісту етнічних констант – цінностей, ідеалів, переконань. Така поведінка забезпечує етносу стійкість до флуктуацій у політичному і соціокультурному середовищі. Оскільки етнічна картина світу змінюється з плином часу, то люди не завжди усвідомлюють ці культурні трансформації. Але крок за кроком вони вибудовують нові й нові картини світу, що володіють більшими адаптивними властивостями і дають можливість успішніше вибудовувати взаємини зі довкіллям [7, с. 25–31]. На тих же східних теренах України громадяни держави дедалі більше переконуються у тому, що т. зв. «руский мір» – це ворожий світогляд, якого слід не лише остерігатися, а й вести проти нього безкомпромісну боротьбу. Ще в період «АТО» та «ООС», а сьогодні в умовах повномасштабної російської війни проти суверенної України, українські патріоти, в т. ч. й російськомовні, зі зброєю у руках захищають свою «малу» й «велику» Батьківщину – міста і села, усю українську державу

Слід мати на увазі, що важливим етногенним чинником є національна мова і лише оволодівши нею можна долучитися до етнічносвідомої діяльності. Дослідники прирівнюють мову до своєрідної когнітивно-етнічної вакцини, а процес засвоєння мови – до когнітив-

но-етнічної імунізації, через яку обов'язково проходить кожен член етнічної спільноти. Важливий наслідок такої імунізації – надання мовній особистості характерної для даного етносу когнітивної орієнтації, залучення до безперервної культурної традиції певного народу. Підкреслюючи значення мови у формуванні національної картини світу, Л. Залізняк називає її «склом», через яке етнос бачить світ і яке визначає його національно-специфічну проєкцію [6, с. 4].

Зазначимо, що перепис населення України у 2001 р. засвідчив досить високий рівень зросійщення представників титульної – української – нації: серед етнічних українців, які складали 78% населення держави, 14,8% відсотків із них, або 5.544.929 осіб, вважали рідною мовою російську [10]. Інформаційна та збройна агресія Російської Федерація вкотре підтвердила закономірність: там, де український етнокультурний комплекс й українська самобутність перебували на маргінесах, там запанував «руский мір [18, с. 40–59].

На відміну від етнічної картини світу, яка характеризує в основному спонтанну самоорганізацію і самотрансформацію етносу, поняття «етнічна ідеологія» відображає суб'єктивний чинник етнічної самоорганізації. Для того, щоб етнічна ідеологія стала конструктивною і дієвою, щоб зародився етнонаціональний рух, потрібні лідери-стратеги, лідери-пропагандисти, лідери-організатори, озброєні відповідними ідеями, технологіями та навичками. Послідовно формують українську етнонаціональну ідеологію і втілюють її в життя ліберально-патріотичні, національно-демократичні та націоналістичні партії, Православна Церква України та Українська греко-католицька церква, інші україноцентричні конфесії, діячі науки, культури та мистецтва. Саме тому путінський режим як головну мету війни проти суверенної України визначив «денацифікацію» української держави та суспільства, тобто викорінення із свідомості українців їх справжніх цінностей, життєвих інтересів й устремлінь, що мають істотний консолідуючий та самоорганізаційний потенціал. Як засвідчує тривала війна Росії проти України, рашистам не під силу подолати волю українського народу, в основі якої сформовані віками національні цінності та ідеали.

Важлива роль в самоорганізації етносів належить етнічній самоідентифікації її членів. «Смисл етнічності, – зазначає американський

вчений Пол Р. Брас, – полягає саме в етнічній ідентичності», суть якої в суб'єктивному, символічному застосуванні групою людей деяких аспектів культури для того, щоб виокремлювати себе серед інших груп. Етнічна група, котра самоідентифікує себе, є, таким чином, «суб'єктивно самосвідомою спільнотою, яка встановлює певні критерії для входження в групу та виходу з неї». Лише за цією ознакою етнічність може бути визначена як «форма соціальної організації» [2, с. 263]. В умовах російської агресії важливими проявами посилення української ідентичності став перехід сотень тисяч громадян України з російської на українську мову спілкування, добровільна участь у Збройних силах України та територіальній обороні, волонерська діяльність, що спрямована на підтримку цивільного населення та української армії.

Ще один дієвий вияв етнічності – етноцентризм. Етноцентризм як світогляд, поведінковий принцип і практична дія полягає не лише в тому, що етнічна група розглядається її членами як центр буття на землі, а інші спільноти оцінюються не тільки у порівнянні з нею, а й в намаганні захистити власні інтереси, відстояти їх у боротьбі з іншими. Український етноцентризм у переважній більшості випадків має толерантний, демократичний характер, тоді як російському притаманне вкрай нетерпиме ставлення до інородців, особливо до українців, що яскраво проявилось у нинішній війні та межує із поведінкою диких племен й середньовічним варварством.

Важливим етнокультурним регулятором є також енокультурні стереотипи. Етнічні автостереотипи сприяють згуртуванню народу. У них народ здебільшого ідеалізує себе, підкреслюючи риси, необхідні для виживання за певних політичних обставин. Сьогодні, в умовах воєнного протистояння підтримуются і поширюються уявлення про героїзм та жертовність українського народу, козацькі бойові традиції, національний патріотизм та національну гідність. Гетеростереотипи набагато критичніші та більш емоційно забарвлені симпатіями чи антипатіями щодо інших народів. Особливо високо піднімається градус негативних характеристик супротивника в умовах міжетнічних конфліктів. Так, росіяни у війни проти України постають як нелюди, бессердечні вбивці та насильники, злочинці, «орки» (вигадані істоти, що мають варварську натуру, схильні до війни, насилля й підлості).

Саморганізація етнічності передбачає самовідтворення та трансформацію власної інфраструктури. Говорячи про процеси етнічного самооновлення, які були найефективнішими впродовж історії людства, Е. Сміт називає такі: роль релігійно-реформаторських рухів у стимулюванні етнічного самооновлення; вибіркове запозичення й контрольовані культурні контакти; вияви етнічного самооновлення в рухах соціальних прошарків та класів; міфи про етнічну обраність, які великою мірою становлять найголовніший засіб етнічного самооновлення, а звідси й виживання [17, с. 44–46].

Названі способи етнічного самооновлення на повну силу проявили себе в роки незалежності України: запозичення досвіду високорозвинених демократичних держав, народна ініціатива під час революційних підйомів, відродження і трансформація національних християнських церков, черпання сили в національній міфології, особливо, спадку Запорізької Січі та визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького (феномен т. зв. «козацького міфу»).

Об'єктивно оцінюючи розвиток України після проголошення незалежності, маємо визнати, що біфуркаційний період соціальних конфліктів й потрясінь став перманентним для України та характеризує наше суспільство як трансформаційне – таке, що постійно й стрімко змінюється та постає як потік нестандартних ситуацій. У цьому контексті дослідники правомірно роблять висновок, що «процес національної консолідації в Україні за роки незалежності не набув системного та цілісного характеру, а був переважно фрагментарним і ситуативним. … Українському суспільству необхідно запропонувати надійні солідаритети – такі ціннісні орієнтири суспільного життя, завдяки яким соціум набуває ознак органічної цілісності, усвідомлює себе єдиним і гармонійним організмом, побудованим на принципах гуманізму і взаємодопомоги. Об'єднуюча, солідаристська інтенція має домінувати над роз'єднуючою» [8, с. 74–75].

Вирішення складних проблем державного поступу, пошук органічних для нашої культури основ солідарності не можна залишати на відкуп спорадичного впливу зовнішніх факторів – милості глобальних гравців, чи спонтанного розвитку – видається не лише проблематичним, а й безвідповідальним та ризикованим для неза-

лежності та суб'єктності України, зрештою, і нашого майбутнього існування. Необхідні докорінні зміни за рахунок власної діяльності громадян – самоорганізації як зміни системи соціальних відносин, того соціального середовища, в якому формуються і розвиваються наступні покоління. Стратегія післявоєнного відновлення та подальшого розвитку України вимагатиме істотних змін усіх без винятку суспільних інститутів, перебудови соціально-політичної організації суспільства та самої логіки і принципів його функціонування на більш справедливих гуманістичних засадах.

Все це створює запит на соціальну самоорганізацію та громадянські ініціативи, що покликані здійснювати впорядковуючий вплив на транзитивне суспільство у вирі глобальних перетворень. Відтак самоорганізація соціуму виявляється важливим фактором пом'якшення гостроти криз і трансформацій як у глобальному світі, так і в українських реаліях. Зрештою, нинішнє російсько-українське протистояння стало не звичайним збройним конфліктом, а, за визначенням Л. Залізняка, міжцивілізаційною війною [6, с. 4]. Проте цей конфлікт мобілізував українців на захист Батьківщини та посприяв відродженню й подальшому розвитку української етнічної нації, малочисельних корінних народів, національних меншин (спільнот) і морально-політичної консолідації української політичної нації.

Отже, перманентні виклики та загрози, що поставали перед українським суспільством, спонукали українців координувати власні дії, налагоджувати горизонтальні зв'язки, значною мірою самостійно вирішувати нагальні проблеми шляхом етнокультурної самоорганізації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Етнокультурні самоорганізаційні практики – це комплексні трансформації, які відбуваються як еволюційним, так і революційним способом та сприяють утворенню української нації – найвищої форми політичної структуралізації етносу та подальшого його розвитку й самоорганізації. У відповідь на драматичні історичні події суспільство щоразу активізувало свій етнокультурний самоорганізаційний ресурс.

Повномасштабна війна Росії проти України активізувала етнокультурний самоорганізаційний ресурс українського суспільства, запустила нову хвилю його мобілізації, ресурсів на оборону, захист та

допомогу населенню, постраждалому внаслідок військових дій, ставши чинником консолідації. В умовах війни етнокультурна самоорганізація української нації набуває самобутності та довершеності. Швидка реакція етнічних спільнот українського суспільства на військову агресію Росії відбулася саме завдяки самоорганізації громадян, їх готовності до самопожертви заради захисту національних цінностей і традицій, своєї країни та перемоги. У відповідь на смертельну загрозу путінського рашистського режиму, спрямованого на руйнацію національного суверенітету і територіальної цілісності України, геноциду її народу, український етнос, інші етнічні спільноти проявили високий рівень національної свідомості та стійкості. Серед основних засобів та форм самоорганізційного процесу істотну роль відіграє етнічна картина українського світу, яка істотно відрізняється від російської своїм демократизмом та гуманністю, українська культура, в якій зосереджений історичний досвід народу та патріотичні цінності, український етноцентризм з його потужнім консолідуючим та мобілізуючим потенціалом, етнонаціональна ідентичність, яка істотно зміцніла в умовах війни, українські авто- та гетеростереотипи, в яких значно посилились, з одного боку, позитивні риси української спільноти – козацький героїзм, жертовність, мужність, а з другого, – безсердечність і варварські риси росіян, етнічна та національна ідеологія, яка відображає суб'єктивний чинник етнічної самоорганізації і діаметрально протилежна ідеологемам рашистського режиму, який справедливо характеризується як новітній нацизм.

Підтримка наявного високого рівня залучення громадян до колективної дії, необхідність уникнення загрози можливої контрпродуктивної самоорганізації після перемоги та відбудови економіки потребує випереджувальних кроків щодо створення спільної мети-місії як чинника позитивної етнокультурної консолідації населення. Це вимагає більш глибинного розвитку громадянських компетенцій, які закладені в основі здатності до творення ідеології майбутнього, що максимально пов'язана з розвитком інтелектуального потенціалу, розкриттям людяності та забезпеченням незворотності етнокультурної самоорганізації як форми буття українського суспільства. Подальше дослідження суті та змісту енокультурної самоорганізації українського народу має відбу-

ватися у напрямі з'ясування закономірностей і тенденцій етнічної саморегуляції, засобів та умов підвищення її ефективності, а також зв'язку із політичною сферою суспільства та розвитком громадянського суспільства в державі загалом і в етнонаціональних спільнотах України. Крім цього заслуговує на увагу вивчення досвіду етнокультурної самоорганізації в країнах Європейського Союзу, в середовищі української діаспори та його творче використання в українських умовах.

Література

1. Афонін Е. Картина світу етнічна. *Етнічний довідник:* у 3-х част. Ч. І. Поняття і терміни. Київ, 1997. С. 74.
2. Брас П. Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності. *Націоналізм: Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. С. 462–267.
3. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. В. Франка, 2006. 490 с.
4. Євтух В. Б. Етнічність : енциклопедичний довідник; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. Київ: Фенікс, 2012. 396 с.
5. Життя етносу: соціокультурні нариси: Навч. посібник / Б. Попов (керівник авт. колективу), В. Ігнатов, М. Степико та ін. Київ : Либідь. 1997. 238 с.
6. Залізняк Л. Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. Київ: Шлях, 2014. 168 с.
7. Каралаш А.-Ю. І. Самоорганізація соціуму в контексті сучасних реалій глобалізації. *Humanities Studies*. 2023. Випуск 16 (93). С. 25–31.
8. Козловець М. А., Туренко О. С. Європейський досвід інтерпретації дихотомії доброчесності і солідарності. *Українська полоністика.* Випуск 16. Житомир, 2019. С.67-76.
9. Конституція України (чинна з 1996 р. з наст. змінами). Офіційний портал Верховної Ради України: https:// zakon.rada.gov. ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
10. Мовний склад населення України, за даними Всеукраїнського перепису населення. URL: https://web.archive. org/

web/20210831222333/http:/2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/
11. Про корінні народи України: Закон України № 1616-XI від 1.07.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/1616-20#Text.
12. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України № 2827-IX від 28.12.2022 р. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/2827-IX#Text).
13. Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2001. 264 с.
14. Рудакевич О. Націологічні засади модернізації українського суспільства. Науково-популярне видання. Київ: Видавництво Політія. 2020. 360 с.
15. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації: моногр. Тернопіль: Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.
16. РФ обґрунтовує геноцид: державне видання пояснює, чому Україну та українців слід знищити. URL: https:// texty.org.ua/fragments/106221/u-rosiyi-pochaly-stvoryuvaty-ideolohichne-pidgruntya-dlya-vypravdannya-henocyduukrayinciv/ (дата звернення: 18.01.2025 р.).
17. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. Переклад з англ. П. Таращука. Київ: «Основи». 1994. 323 с.
18. Фігурний Ю. «Русский мир» – важливий чинник агресії Російської Федерації супроти України і українців. *Українознавство.* 2016. № 3(60). С. 40–59.

ВИСНОВКИ
CONCLUSIONS

За народним повір'ям, щоб захиститися від зовнішніх проблем, слід окреслити навколо себе коло. А що робити, коли ці проблеми є внутрішніми, а тим більше суб'єктивними? У такому разі треба змінювати себе, власний світогляд, своє мислення та поведінку, докладати інтелектуальних та фізичних зусиль для того, щоб розірвати «зачароване коло» проблем.

Загальноприйнятою є думка, що належно сформульована проблема – це наполовину вирішене питання. З огляду на це, завершуючи аналіз традиційних націєтворчих проблем сучасного українського суспільства, сформулюємо матрицю основної проблематики подальшої розбудови модерної української нації (табл.1).

Таблиця 1

Проблеми формування модерної української нації

Теоретико-методологічні	Практично-політичні
1	2
1. Розуміння сутності національного феномена	
Відсутня консенсусна теорія нації, якої б дотримувалися вітчизняні науковці та практики. Не усвідомлюється той факт, що нація завжди поєднує політичну та етнокультурну самоорганізацію. Домінантною все більше стає політична концепція наці, яку наполегливо культивують наукові центри, якими опікується держава.	Серед народного загалу домінує етнічне трактування нації. Політичні сили, базуючись на своїх ідеологічних засадах, наполягають на розбудові політичної, етнічної або гібридної – етно-політичної нації. Офіційна державна етнополітика дотримується пріоритету політичної моделі модерної української нації. У ситуації, що склалася, існує гостра потреба в переосмисленні теоретичних засад розроблення нової національної політики української держави.

Продовження табл. 1

1	2
2. Стан та перспективи модернізації української нації	
Пострадянська українська нація ще не стала об'єктом всебічного та глибокого наукового дослідження. Нині основна увага приділяється теоретичним основам формуванню політичної нації в українській державі; простежуються спроби обґрунтування неактуальності досліджень української етнічної нації, мовляв, міжнародні правові акти уникають етнізації сутності національного феномена. Не усвідомлюється факт існування та діалектичної взаємодії української етнічної і політичної націй в сучасній українській державі, а також динаміка української нації в умовах модерної світової цивілізації та переходу до постмодерну. Спостерігається некритичне сприйняття вітчизняною націологією ортодоксальних ліберальних учень про політичну націю, в яких етнічність виноситься за рамки змісту поняття «нація», а також нехтуються колективні етнокультурні та інші права й свободи громадян. Поза належною увагою досі залишається ідея соцієтальної культури як культурної основи розбудови громадянської нації та формування у майбутньому змішаного (етнополітичного) різновиду нації. Використання теоретико-методологічних засад етнополітичної концепції нації допоможе виробити етнополітику, спрямовану на активізацію націєтворчого процесу в Україні як на етнічній, так і політичній основі, а також їх конвергенції в умовах подальшої консолідації українського суспільства.	До основних практичних проблем формування сучасної української нації належать, на нашу думку, такі: – розроблення державної політики, спрямованої на прискорений розвиток та модернізацію української етнічної нації як основної рушійної сили українського державотворення та консолідації населення країни в модерну націю, в якій широкими та рівними правами наділені представники різних національностей; – подолання фрагментарності української політичної еліти та перетворення її на дієздатну «націю-еліту» як соціально-політичне ядро консолідованої української нації; – подолання виявів сепаратизму в окремих регіонах держави на основі належної уваги до потреб та інтересів національних меншин, створення правових та інституційних умов для розвитку їх культур; – конституційне закріплення понять «українська етнічна нація» та «українська громадянська нація», перспективи формування в майбутньому «української етнополітичної нації».

Продовження табл. 1

1	2
3. Набуття Україною статусу повноцінної національної держави	
Питанням національного характеру української держави у вітчизняному науковому дискурсі приділяється мало уваги, що зумовлено такими головними чинниками: інерційним впливом комуно-радянської ідеології, яка визначала національну державу, як «буржуазну» та «націоналістичну»; стереотипним твердження про те, що в умовах постмодерну держави вже не є національними. У науковому середовищі спостерігається нерозуміння того факту, що політичні нації також розбудовують національні держави. Ототожнюються понятя «національна держава» та «нація-держава». Політичні культурологи недостатньо уваги приділяють дослідженню інституційних компонентів національної політичної культури, зокрема утвердженню в політичній свідомості феномену української держави як важливої політичної цінності, поваги до її історичних традицій, етнонаціональних атрибутів тощо.	Хоч держава Україна володіє певними атрибутами української нації (прапор, герб, державна мова), але офіційна політика уникає визначення держави як національної і не чинить у цьому напрямі необхвдних зусиль. Позиції політичних партій різні, що пов'язане з відмінностями їхніх програмно-ідеологічних засад. Революційні виступи українського народу у 2004 та 2013–14 рр. мали суттєвий компонент національно-визвольної боротьби. Актуальними є лозунги «За українську Україну!», «Подолати внутрішню окупацію України!», а протягом останніх років ще й «Зупинити наростання зовнішнього управління державою». Ігнорується реальна загроза втрати державності, що зумовлена зухвалими геополітичними планами Кремля відновити у тій чи іншій формі колишню радянську імперію. Національний характер української держави конкретно не означений в Конституції України, як це має місце в Декларації про державний суверенітет України (1990 р.). Загалом український конституціоналізм має відповідати традиціям української політичної культури та сучасному змісту української національної ідеї.
4. Формування консенсусного розуміння сучасної української національної ідеї	
Відсутня концепція національної ідеї, яка б ґрунтувалася на сучасних досягненнях етнополітичної науки. Не усвідомлюється той факт, що в українській державі існують діалектично поєднані українська етнічна нація, яка відроджується та модернізується, і українська політична нація, що почала формуватися з усього розмаїття етнічних груп.	Упродовж трьох десятиріч у державі чітко не визначена сутність української національної ідеї. Її зміст неодноразово змінювався і корегувався, національна мета підмінювалася засобом її досягнення або зовнішніми чинниками реалізації. Причини такого стану – несформованість національної ідеології, совкова зашореність посткомуністичної еліти, неусвідомленість життєво важливих національних інтересів та пріоритетів.

Продовження табл. 1

1	2
Не розмежовуються поняття «національна ідея», «ідея нації», «ідея національної держави» та «національна стратегема», а також поняття «цінність-мета», «цінність-засіб» та «цінність-умова» щодо процесів українського націєтворення.	Інша причина в тому, що в Україні впливовими все ще є проросійські політичні сили, які намагаються розчинити українську національну ідею російськими ідеологемами та відродити російську імперію. Конкретизації та актуалізації змісту української національної ідеї сприятиме її структурування за головними об'єктами відображення. Зміст *ідеї модерної української нації* на близьку перспективу полягає у відродженні української етнічної нації та розбудові на її основі модерної спільноти, яка ідейно, культурно та політично об'єднає український народ. *Ідея української національної держави* – це ідея формування держави на основі цінностей української етнічної нації та національних меншин, що виражатиме їх потреби та інтереси, забезпечить суверенітет, безпеку й територіальну цілісність країни. *Українська національна стратегема,* на нашу думку, містить три взаємопов'язані складові: ідею повернення України в лоно європейської цивілізації із збереженням основ власної культури; ідею утвердження в державі цінностей та соціальних стандартів Європейського Союзу, що забезпечать заможне і щасливе життя народу; ідею історичної місії України – постати «новою Грецією» (Й.-Ґ. Гердер), яка продемонструє світові основи сучасної високогуманної моралі та культури і становитиме надійний форпост Західної цивілізації на її східних кордонах.

1	2
5. Формування української національної політичної культури	
У вітчизняній культурологічній літературі домінують поняття «політична культура України» та «політична культура суспільства», зміст яких розкривається на основі індивідуалістичного підходу Г. Алмонда (як сукупність політичних орієнтацій громадян держави безвідносно до їх національності). За таких обставин зміст власне національної політичної культури як культури спільноти, що відображає національні інтереси, традиції, символи та інші соціетальні елементи політичної культури, в т. ч. національну ідею, – залишається не розкритим. З огляду на це актуальною є проблема розробки теорії національної політичної культури етнічної і політичної націй, розкриття у них ролі національної ідеї та національної ідентичності.	В Україні актуальною є проблема відродження, формування та розвитку власне національної політичної культури, без чого неможлива успішна розбудова української нації та держави. Процес політико-культурної консолідації гальмується невизначеністю моделі модерної української нації, не сформованістю національної свідомості, національної ідентичності та чітко сформульованої національної ідеї. Гострою проблемою залишається подолання політико-культурної спадщини комуно-радянської доби та інших історичних періодів підневільного існування народу Посиленню детермінуючої дії вітчизняної політичної культури сприятиме подолання виявів фрагментарності, неорганічності та амбівалентності в її структурі та формування цілісної системи політичних цінностей, які відповідають національним інтересам й адекватні досягненням світової цивілізації.
6. Вплив підсвідомості на політичне життя народу	
Незважаючи на доволі велику кількість публікацій про українську ментальність та її детермінантну роль в суспільних процесах, це питання ще недостатньо досліджене. Простежується тенденція абсолютизувати позитивні риси українського менталітету та применшувати деструктивний вплив підсвідомих настанов на стан і розвиток українського суспільства. Нагальною є потреба дослідження політичної ментальності в системі національної політичної культури, її взаємодії з іншими соціетальними елементами політико-культурної сфери, а також способів нейтралізації негативних виявів окремих ментальних настанов.	Головними практичними проблемами в конексті впливу ментальності на політичне життя української нації є перш за все розробка та впровадження політтехнологій, спрямованих на «приборкання» українського егоїстичного індивідуалізму та анархістських виявів, посилення відповідальності за долю нації і держави; належної уваги вимагає також питання про зміцнення раціональності та вольових якостей еліти й рядових громадян у політичному житті країни, а також стримування традиційної емоційності у процесах прийняття політичних рішень.

Продовження табл. 1

1	2
Важливою видається тема дослідження ролі політичних міфів й інших ірраціональних елементів національної культури, що можуть виявляти не лише націєтворчу, а й руйнівну дію. Слід підняти науковий рівень компаративних досліджень психо-культурних рис української та російської націй, їх виявів у міждержавному протистоянні в сучасних умовах.	Важливо також цілеспрямовано викорінювати патерналістські настанови, комплекси меншовартості та кривди, нещирість та національний нігілізм, психологічну мімікрійність та конформізм, кар'єризм ціною зради національних інтересів, що прищеплені частині населення в період панування іноземних режимів. Слід цілеспрямовано формувати елементи політичної культури, що піднімають національну гідність та гордість громадян України, стимулюють їх до активної життєвої позиції, протидіють ідеологемам «русского мира».
7. Перехід до публічної політики як умова успішного розгортання націєтворчого процесу	
Вітчизняна політична наука та теорія державного управління із значним запізненням перейшли до осмислення концепцій публічної політики та публічного врядування, впровадження яких у життєдіяльність країн Заходу суттєво підвищило ефективність політичних систем та сприяло подальшій консолідації суспільства. Перехід від традиційної до публічної політики в Україні, його науковий супровід постає нині як актуальне завдання українського націєтворення і розвитку демократії. Необхідно поглиблено дослідити націєтворчу роль інституцій громадянського суспільства, які забезпечують горизонтальну консолідацію національного організму та значно посилюють його життєздатність.	Практичне впровадження засад публічної політики та комунікативної раціональності потребує значних змін у способі мимлення та діяльності суспільних акторів, коли рішення приймаються органами влади за активної участі інститутів громадянського суспільства, науковців, експертів, лідерів громадської думки, представників бізнесу, засобів масової інформації та інших суспільних акторів. Проблема у тому, що вироблення та здійснення такого типу політики в процесі комунікації інститутів публічного простору, є технологічно складнішою та обмежує свавілля посадовців, а тому наштовхується на опір органів публічного врядування. В утвердженні засад публічної політики особливо важливу роль має належати громадянському суспільству, зміцненню самоврядних традицій його інститутів.

Продовження табл. 1

1	2
8. Убезпечення української нації в глобалізованому світі	
В законодавчих актах, які визначають засади національної безпеки, домінують радянські етатичні й авторитарні традиції зводити національну безпеку до безпеки держави як політичного інституту та недооцінюється національна спільнота як головний суб'єкт-об'єкт безпеки. Водночас неналежнм чином сприймається ідея про те, що українська держава повинни мати чітко означений національний характер. В умовах російської агресії особливої актуальності набувають питання ідеологічного протистояння української та російської суспільних формацій, спростування рашистських ідеологем щодо характеристики українського суспільного та державного ладу як «неонацистського». Важливим також є розкриття неоімперських устремлінь путінського режиму, які спрямовані на завоювання України шляхом так званої «денацифікації» за допомогою мілітарної сили.	Вищі органи державної влади не змогли усвідомити смертельної небезпеки, яка загрожувала Україні з боку Російської Федерації. Неспровокована війна проти України гостро поставила питання про істотне посилення дієздатності укранської армії на основі сучасних досягнень науково-технічного прогресу, потужного військово-промислового косплексу країни, здатного забезпечити захист Вітчизни. Національна система освіти, виховання та пропаганди має зосередити особливу увагу на формуванні готовності громадян до захисту територіальнох цілісності та суверенітету української нації і держави. Кожна молода людина віком до 25 років, незалежно від статі, повинна пройти військову підготовку у Збройних Силах України, як це має місце у державі Ізраїль.
9. Корупція – головна внутрішня загроза безпеці української нації	
В дослідженнях корупції недостатньо уваги приділяється її пагубному впливові на конституційні засади державного та суспільного ладу. Особливо загрозу становить політична корупція, яка деформує усі складові політичної системи країни (політичні інститути, політико-правові норми, політичну свідомість і культуру) і нерідко має об'єктом свого впливу життєві національні інтереси, зміну пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики. Політична та інші різновиди корупції продовжують існувати та набувати нових форм навіть в умовах смертельного двобою із російским агресором.	Корупція, як показали недавні події в Україні, створює загрозу переродженню політичної системи нації у її протилежність – систему захисту корупціонерів, які крок за кроком підривають український суверенітет. Нехтування такою небезпекою становить перманентну внутрішню загрозу українському націєтворенню, переходу держави під зовнішнє управління. Проблема полягає і в тому, що громадяни корумпованої держави втрачають віру у справедливість і краще життя та покидають Батьківщину.

Вирішення перелічених та інших націєтворчих проблем сучасної України дасть змогу ліквідувати «білі плями» української націології та етнополітики, які вельми негативно впливають на динаміку формування модерної української нації.

Магістральними напрями формування модерної української нації є українізація, суверенізація та демократизація суспільного життя. *Українізація* означає повернення народу до природних соціокультурних підвалин свого буття та їх всебічну модернізацію. Важлива умова успішного здійснення українізації – наповнення суспільних відносин змістом, що відповідає життєвим інтересам громадян усіх національностей. *Суверенізація* – це набуття українським народом рис повноправного, самодостатнього суб'єкта міжнародної політики, подолання комплексу меншовартості та виявів зовнішнього управління. Суверенних рис мають набути насамперед діяльність і поведінка елітних груп, функціонування політичних та інших суспільних інститутів, внутрішня і зовнішня політика держави. Запорукою успішної українізації та суверенізації політичного життя є послідовна *демократизація* країни та утвердження засад публічної політики, реалізація усіх складових української національної ідеї.

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ «УКРАЇНСЬКА ПОЛІТІЯ»

Наукове видання

Олег Рудакевич

НАЦІОЛОІЧНІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Монографія.
Видання друге, доповнене

Редактор *Інна Калачик*
Макетування, комп'ютерна верстка
Шпака Володимира
Дизайн обкладинки Марії Юрків

Підписано до друку 24.08.2025 р.
Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Друк на дублікаторі
Обл.-вид.арк. 25,2. Умов.друк.арк 24,3
Зам № 25-815 Тираж 300 прим.

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ»
вул. Леонтовича, 5, оф.302, м. Київ,01030
Тел. (044) -227-82-02
e-mail : aps-m@ukr.net

Свідцтво про внесення до Державного реєстру видавців:
Серія ДК №5869 від 13.12.2017 р.

Віддруковано ФО-П Шпак В. Б.
Свідоцтво про державну реєстрацію В02 № 924434 від 11.12.2006 р.
Свідоцтво платника податку: Серія Е № 897220
м. Тернопіль, вул. Просвіти, 6.
тел. 8 097 299 38 99, 8 063 300 86 72
E-mail: tooums@ukr.net